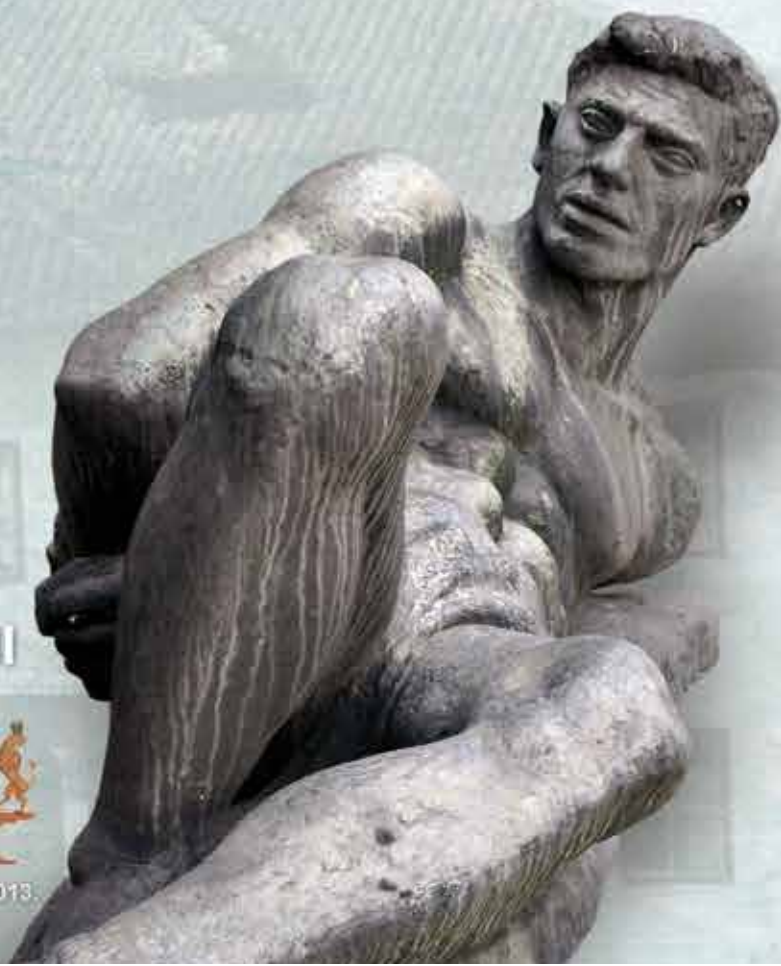

ЗВОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

XLIII

ЧАЧАК, 2013.

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

UDK 06.055.2(497.11)
ISSN 0350-7262

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XLIII**

**NATIONAL
MUSEUM JOURNAL
XLIII**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XLIII**

ЧАЧАК, 2013.

Редакциони одбор

Др Милоје ВАСИЋ, Др Ивица ТОДОРОВИЋ,
Др Гордана ЈЕРЕМИЋ, Делфина РАЈИЋ,
Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Делфина РАЈИЋ

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Фотографија на корици

Део споменика „Рањени и заробљени партизан”
вајара Градимира Алексића
(фотографија - Марка Бојовића, 2014)

Лого зборника

Весна СТАНИСАВЉЕВИЋ

Графичка припрема

Мијодраг ТУГУНОВИЋ, Тригон дизајн студио

Штампа

Тригон дизајн студио, Чачак

Издавач

Установа културе од националног значаја
Народни музеј Чачак
Цара Душана 1, Чачак
www.cacakmuzej.org.rs

Зборник радова Народног музеја штампан је уз финансијску помоћ
Министарства културе и информисања Републике Србије

Тираж

300

САДРЖАЈ / CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

<p>Мр Катарина ДМИТРОВИЋ Mr Katarina ĐMITROVIĆ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ХУМКЕ VII НА ЛОКАЛИТЕТУ ДУБАЦ У ЈАНЧИЋИМА НА КАБЛАРУ Summary: Burial mound VII on the site Dubac in Jančici in Kablar Résumé: Les résultats des recherches du tertre VII à la localité Dubac à Jancici sur le Kablar</p>	007	<p>Мр Маријана МАТОВИЋ Mr Marijana MATOVIĆ ЈЕРМЕНИ У ЧАЧКУ 1885 – 1948 (1. део) Summary: Armenians in Cacak: 1885-1948 (I part) Résumé: Les Arméniens à Cacak: 1885-1948 (1ère partie)</p>	061
<p>Предраг РАДОВИЋ Predrag RADOVIĆ БИОАРХЕОЛОШКА АНАЛИЗА ЉУДСКИХ СКЕЛЕТНИХ ОСТАКА СА БРОНЗАНОДОПСКОГ ЛОКАЛИТЕТА ДУБАЦ У ЈАНЧИЋИМА Summary: Bioarcheological analyses of human skeleton remains from bronze age locality dubac in Jancici Résumé: Les analyses bio-archéologiques des restes de squelettes humains de la localité de l'âge du bronze dubac à Jancici</p>	019	<p>М. А. Марија ЧВРКИЋ M. A. Marija ČVRKIĆ ЈАПАНСКИ МЕНТАЛИТЕТ У СРПСКОЈ ШТАМПИ 1904/1905, 1932, 1941, 1945. И 2011. ГОДИНЕ Summary: Japanese mentality in Serbian press 1904/05, 1932, 1941, 1945 and in 2011 Résumé: La mentalité Japonaise dans la presse Serbe en 1904/05, 1932, 1941, 1945 et 2011</p>	079
<p>Наталија НАУМОВИЋ Natalija NAUMOVIĆ ПРЕДСТАВА ХРИСТОВИХ ПРАРОДИТЕЉА У КРАЉЕВОЈ ЦРКВИ У СТУДЕНИЦИ Summary: Image of Christ's Ancestor parents in King's Church in Studenica Résumé: La représentation des ancêtres du Christ dans l'Église du roi à Studenica</p>	035	<p>М. А. Радомир РАНКОВИЋ M. A. Radomir RANKOVIĆ ПРИВРЕДНА ДЕЛАТНОСТ МИЛОРАДА ДРАШКОВИЋА У СМЕДЕРЕВСКОМ КРАЈУ Summary: Economic activity of Milorad Draskovic in Smederevo region Résumé: L'activité économique de Milorad Draskovic dans la région de Smederevo</p>	095
<p>Др Татјана КАНДИЋ PhD Tatjana KANDIĆ ВЛАСТ И СУДСКА ВЛАСТ У ПЕРИОДУ СРЕТЕЊСКОГ И ТУРСКОГ УСТАВА Summary: Authority and jurisdiction authority in the period of Sretenje and Turkish constitution Résumé: L'autorité et le pouvoir judiciaire à la période de la Constitution de Sretenje et de la Constitution turque</p>	049	<p>М. А. Никола БАКОВИЋ M. A. Nikola BAKOVIĆ СЕЋАЊЕ НА 1918. КОМЕМОРАТИВНЕ ПРАКСЕ ВЕЗАНЕ ЗА ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА У ЧАЧАНСКОЈ ОПШТИНИ 1918-2008. Summary: Remembering 1918. the Macedonian front breach commemorative practices in Čačak municipality 1918-2008 Résumé: À la mémoire de 1918. les pratiques commémoratives liées à la percée du front de salonique dans la commune de Cacak 1918-200</p>	105

- Др Милош ТИМОТИЈЕВИЋ
PhD Milos TIMOTIJEVIĆ 127
„ИАКО ТЕЛЕСНО ВИ НИСТЕ ЖИВИ, ВИ ЗРАЧИТЕ
НА НАС КАО ЖИВА БИЋА”: ИЗГРАДЊА
СПОМЕН-КОСТУРНИЦЕ И ОБЛИКОВАЊЕ
ЦЕНТРАЛНОГ ТРГА У ЧАЧКУ 1945-1955.
Summary: ‘Although your bodies are not alive, you radiate on us
like living beings’: memorial-mausoleum and design of central
square in Cacak 1945-1955
Résumé: Me si vous n’êtes pas physiquement vivants, vous rayonnez
sur nous comme des êtres vivants“ : Ossuaire-commémoratif et
mise en forme de la Place centrale à Cacak 1945-1955
- М. А. Милан ЛИШАЊЧИЋ
M. A. Milan LIŠANČIĆ 171
ДРУШТВЕНЕ АКТИВНОСТИ НА ОМЛАДИНСКИМ
РАДНИМ АКЦИЈАМА НА ПРИМЕРУ ОРА „ЧАЧАК 65“
Summary: Social activities at youth voluntary physical labor on the
example of ORA - (Youth Voluntary Physical Labor) - „Cacak 65”
Résumé: Les activités sociales lors des chantiers De jeunesse sur
l'exemple de l'ORA „Cacak 65“
- Јана ЈУРЕШ
Jana JUREŠ 191
ФАМИЛИЈА АЗАЊАЦ
Summary: The Azanjac family
Résumé: La famille Azanjac
- Др Илја В. ПОПОВИЋ
Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ
PhD Ilija V. POROVIĆ 207
PhD Svetislav Lj. MARKOVIĆ
ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У ОПШТИНИ
ЛУЧАНИ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
Summary: Demographic changes in Lucani municipality after
World War I
Résumé: Les agglomérations et les structures de la population de la
commune de Lucani
- Ивана ЋИРЈАКОВИЋ
Ivana ĆIRJAKOVIĆ 227
ОБУЋАРСКИ ЗАНАТ И АЛАТ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ
ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
Summary: Shoemaker’s trade and tools from ethnology collection
of the National museum in Cacak
Résumé: Le métier de cordonnier et les outils du recueil
ethnologique du Musée national à Cacak
- Др Јоаким СТРИБЕР
Милена ЈОВАНОВИЋ
Слободан БОГОЈЕВИЋ
PhD Joakim STRIBER 249
PhD Milena JOVANOVIĆ
Slobodan BOGOJEVIĆ
ЕФЕКТИ ЛАСЕРСКОГ ЧИШЋЕЊА АРХЕОЛОШКИХ
ПРЕДМЕТА ИЗ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
Summary: Effects of laser cleaning of archeological objects from
the collection of National museum in Cacak
Résumé: Les effets du nettoyage au laser des objets archéologiques
du recueil du Musée national à Cacak
- Делфина РАЈИЋ
Delfina RAJIĆ 263
ИЗВЕШТАЈ О РАДУ
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 2013. ГОДИНУ

Мр Катарина
ДМИТРОВИЋ

археолог, виши кустос
Народни музеј Чачак

УДК: 903.5"6373"(497.11)

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ХУМКЕ VII НА ЛОКАЛИТЕТУ ДУБАЦ У ЈАНЧИЋИМА НА КАБЛАРУ

АПСТРАКТ: У раду се обрађују резултати истраживања хумке VII на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару коју одликује веома добро очувана архитектура калоте тумула од прилично кружног камена, што за сада представља јединствен пример на ширем подручју. Судећи према изредном ризику и врсти изредне архитектуре, формирање хумке VII може се везати за крај ране бронзане доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јанчићи, хумке, камена гробна архитектура, сивљени гробови, рано бронзано доба

Некропола Дубац у Јанчићима на Каблару (Т.I/1) већ дуже време заокупља пажњу стручне јавности већим бројем гробова из бронзаног доба које одликују разноврсност и прилична количина предмета од керамике и посебно од бронзе (Никитовић, 1999; Vasić, 2010; Ljuština i Dmitrović, 2013). Имајући у виду претходне резултате истраживања¹, екипа чачанског Музеја је у неколико наврата обилазила ово налазиште и утврдила постојање још четири хумке, од којих је једна делимично оштећена насипањем сеоског пута. Ради прибављања нових информација као и могућности интерпретације које пружају физичко-хемијске анализе, Народни музеј у Чачку је у свој редовни програм за 2013. годину уврстио наставак истраживања овог локалитета имајући у виду и евентуалну угроже-

ност непрестаним ширењем обрадивих површина.²

Хумка VII се налазила на источној периферији некрополе, на ободу младе церове шуме, непосредно уз сеоски макадамски пут (Т.I/2). Имала је изразито правилну и релативно истакнуту калоту, формирану од камена и земље, пречника 9 и висине 1,2 м. При врху тумула налазио се један огроман камен, делимично укопан у калоту. Хумка је била прекривена плаштом од ситнијег и крупнијег камена слаганог у два-три реда, између кога се налазила тамномрка растресита земља (Т.II; Т.IV). На нивоу плашта пронађени су атипична праисторијска керамика, пар окресаних алатки (Т.V/2,3) и мања количина костију. Фрагменти пехара из

¹ Археолошка ископавања три тумула изведена су у организацији Народног музеја у Чачку током 1984. и 1985. године, под руководством тадашњег кустоса Музеја Милене Икодиновић (Никитовић, 1999).

² Археолошка истраживања хумке VII обављена су у периоду од 21. 5 до 10. 6. 2013. године у организацији Народног музеја у Чачку. Стручну екипу су сачињавали: мр Катарина Дмитровић, руководилац радова, Јелена Маријановић, апсолвент археологије из Горњег Милановца и Марко Бојовић, фотограф. Током једне радне недеље у теренским радовима учествовала је и др Марија Љуштина, доцент Филозофског факултета у Београду.

овог слоја су по свој прилици првобитно чинили урну, о чему сведочи неколико фрагмената спаљених костију нађених међу његовим уломцима, што је био довољан разлог да ову целину означимо као гроб 3.

Испод плашта налазило се језгро хумке, формирано од врло крупног камења наслаганог у купу, чија је основа била нешто ужа од основе плашта. Неки од ових комада имали су врло велике димензије, у облику стена и громада. На основи хумке дефинисан је слој црвенкасто-мрке земље са каменом, којим је највероватније извршена нивелација терена пре подизања хумке, док је здравицу чинио слој црвенкасте земље са интензивним присуством камена (Т.ІІІ; Т.ІV). У оквиру ове хумке истражене су три гробне целине, од којих гробови 1 и 2 према стратиграфским мерилима представљају најстарије гробове, док се у секундарне целине могу убројити оштећени накнадни укопи - гроб 3 и поједине дислоциране кости које су припадале скелетним сахранама.

Гроб 1 представља примарну сахрану у самом центру хумке, на релативној дубини од 0,6 м (Т.V/1). Спаљене кости покојника, заједно са деловима ломаче (угљенисани комади дрвета и гареж), откривене су на површини димензија 2 x 2,2 м, која је лежала на слоју мрке земље са каменом дебљине око 20 цм формираном над слојем црвенкастомрке земље са каменом. Нешто веће камење око гроба није откривено у организованом реду, тако да је сасвим извесно да нека посебна конструкција није ни постојала. Након полагања овог гроба и обављања других ритуалних радњи изграђено је језгро хумке и над њим плашт.

Другу гробну целину представља **гроб 2**, пронађен на истом нивоу северно од гроба 1 (Т.V/1). Спаљене кости положене су на мањој површини преко које је лежало велико камење језгра и након тога плашт, чија интактност директно указује на истовременост са централним гробом. Гробних налаза није било.

Оштећен **гроб 3** откривен је међу камењем плашта, на око 1 м северозападно од постављеног центра. Сачувани су делови урне и међу њима спаљене кости покојника, што је пружало довољно елемената за њихово дефинисање као гробне целине. Чињеница да су делови урне лежали врло плитко, тик испод танког хумуса, међу камењем плашта, највероватније указује да је покушано накнадно укопавање гроба са спаљеним покојником (пракса већ уочена у хумкама I и II), што је било врло тешко изводљиво услед велике количине веома крупног и густо распоређеног камена плашта и језгра хумке. Из тог разлога недостаје велики део урне, мада сачувани уломци пружају довољно елемената за реконструкцију. Према месту и условима налаза, гроб 3 треба сматрати секундарном целином која се може ближе одредити аналогјама са сличним материјалом. Урна има форму пехара биконичног трбуха, цилиндричне стопе и равног дна. Врат је коничан, обод благо извијен на спољну страну. Две тракасте дршке троугластог пресека спајају обод и раме и на највишем делу имају волутасте додатке који прелазе висину обода. Врат је украшен хоризонталним канелурама. На најширем делу трбуха налази се веће издужено брадавичасто испупчење, благо повијено надолу. По сачуваној површини трбуха распознају се вертикално постављене плитке канелуре. Боја неуједначено мрка и светломрка,

фактура добра, глачана превлака очувана. Димензије: висина: приближно 23,6 цм; пречник дна: 6,7 цм (Т.V/4).

Након обављене биоархеолошке анализе остеолошког материјала,³ документоване су следеће чињенице: међу спаљеним костима из гробова 1 и 2 јасно се издвајају две индивидуе, што се уклапа у наше резултате истраживања и дефинисања две гробне целине, а плавичаста пребојеност неких крупнијих комада спаљених костију највероватније је настала у контакту са бакром или бронзом. Уколико прихватимо ову констатацију, а притом знамо да ниједан предмет од метала није откривен у гробовима 1 и 2, са доста вероватноће можемо претпоставити да је нестајање металних предмета последица јаке оксидације и њихове потпуне дезинтеграције.

Мања количина костију откривена источно од постављеног центра у насипу тумула, по свој прилици припада инхумираним индивидуама. С обзиром да нису откривене у оквиру утврђених археолошких целина (гробова), већ су чиниле спорадичне и појединачне налазе, може се претпоставити да су постојала накнадна скелетна укопавања, која су, слично ситуацији са урном из гроба 3, морала бити обављена релативно плитко, што је узроковало њихову минималну очуваност и дислоцираност. Према врсти и броју костију инхумираних скелета могу се издвојити бар две индивидуе.

***

У односу на претходно истраживане тумуле на некрополи Дубац у Јанчићима, које карактерише доминација скелетних

сахрана са честим и разноврсним накитом од бронзе и нешто млађим гробовима са спаљеним покојницима (Никитовић, 1999), хумка VII показује прилично другачије карактеристике сахрањивања. С тим у вези стоји и отворено питање времена оснивања некрополе на Дупцу, које је својевремено поставила Л. Никитовић и понудила одређена решења. Тако је, разматрајући положаје скелета, приметила да централне гробове из хумки I и II карактерише нешто блаже згрчени став од згрченаци са јако припијеним ногама и рукама типичним за рано бронзано доба (Никитовић, 1999:19). Тачну временску одредницу није могуће у потпуности одредити без употребе егзактнијих метода, али се поређењем ових целина са сличним налазима из околине отвара могућност њиховог опредељења у крај раног или на сам почетак средњег бронзаног доба (Никитовић, 1999:20). Притом би *terminus post quem* по представљало време Bг B2-C, коме већ припадају секундарне гробне целине (Никитовић, 1999:20).

Различити фунерарни модели евидентирани међу централним гробовима у хумкама на Дупцу могли би бити доказ и одређеног временског размака у њиховом настајању, што се ипак не може прецизно доказати појединачном анализом и њиховом компарацијом. За даљи поступак културно-хронолошког опредељења важно је издвојити чиниоце погребне праксе из хумке VII, чија је комплетна, може се рећи и импозантна архитектура, настала у време оснивања ради сахрањивања индивидуа из гробова 1 и 2. Аналогije за сличан вид архитектуре тумула у ближој околини нису познате. Донекле се може везати за хумке из долине реке Побраћнице, недалеко од Прибоја на Лиму, где

³ Биоархеолошку анализу свих доступних гробова са некрополе на Дупцу обрадио је Предраг Радовић, кустос Народног музеја у Краљеву, чији се резултати публикују у овој свесци Зборника.

је истраживана некропола под хумкама са релативно сличном основном концепцијом архитектуре од камена с почетка раног бронзаног доба (Зотовић, 1991). Ове хумке одликују, с друге стране, доста развијенија грађевинска решења на основи у виду концентричних венаца са дромосом и централних купастих конструкција, као и нешто другачији погребни ритуал (Зотовић, 1991), што ипак није својствено овом тумулу на Дупцу. Паралелу налазимо и у архитектури хумке на локалитету Савин Лакат код села Јабука, недалеко од хумки из долине Поблаћнице, у којој су најстарији гробови суштински веома слични са најстаријим гробовима из хумки I и II на Дупцу, док се постојање каменог језгра од веома крупног камења и формирање каменог плашта над њим (Лазих, 2007) у доста појединости уклапа са нашом хумком VII. Према томе, можемо претпоставити да је хумка VII настала крајем раног и почетком средњег бронзаног доба, што би се до извесне мере могло потврдити и траговима постојања бакарних или бронзаних предмета из централног гроба хумке VII, који у нашим крајевима почињу да се појављују тек у ово време.

Исто тако, по питању ритуала и архитектуре хумке стичемо утисак о постојању великих сличности са тумулима раног бронзаног доба цетинске културе на источном Јадрану (Маговић и Ћовић, 1983:203; Govedarica, 1989: 133-135). Паралеле се првенствено односе на употребу камена приликом изградње тумула и обичај инцинерације покојника⁴ (Маговић и Ћовић, 1983:204; Govedarica, 1989: 135).

⁴ Поред основног концепта инцинерације покојника, разлику представља искључива употреба керамичких урни као реципијента спаљених костију у цетинским хумкама, док су на Дупцу кости покојника слободно положене на припремљену подлогу од земље.

Већ је раније уочено постојање одређеног утицаја цетинске културе на поједине форме из тумула Западне Србије, што се најпре односи на керамичке судове са спалишта хумке I у Ражани. Б. Човић је у појединим детаљима приметио велику сличност са керамиком раног бронзаног доба из источне Босне, Херцеговине и Далмације, сматрајући је једним од доказа повезаности ових регија током раног бронзаног доба (Ћовић, 1970: 17 i d.), што су касније до извесне мере прихватили и М. Гарашанин (Garašanin, 1983: 474-475) и Б. Говедарица (Govedarica, 2006:103). У овом случају наведене облике би требало посматрати у смислу локалне продукције настале под цетинским утицајем, а гласиначко подручје као посредничку територију на којој су се међусобно прожимали цетински и средњобалкански елементи и којом су цетински утицаји допирали до простора Западне Србије (Govedarica, 2006:104). Поред прилично раширеног обичаја употребе камених цисти у више гробова појешке регије и посебно у Драгачеву, чија се појава исто тако може везати за јака струјања са територије цетинске културе (Маговић и Ћовић, 1983:204; Govedarica, 1989:116-117;134; 153; Dmitrović, 2013:69), дефинисање цетинских елемената и на Дупцу значајно би проширило границе распрострањања утицаја ове источнојадранске културе у Западној Србији.

Реконструисана керамичка урна (Т.V/4) потиче из каснијег времена и припада секундарној гробној целини. Ради се о типичној форми пехара који је имао функцију урне, познатим првенствено из хумки I и II на Дупцу, али и из више гробова под хумкама на простору Западне Србије - Бабињак у Доњој Краварици, Ивково Брдо у Крстацу, Давидо-

вића чаир у Ариљу, Језеро у Рођевићима, Буковачко и Голубачко поље код Ваљева. Облик и декорација су по свој прилици настали под утицајем израде пехара типичних за белегишку културу, чије паралеле, између осталог, познајемо и са епонимног налазишта - некрополе Стојића Гумно у Белегишу (гроб 43, 87,93, 110, 128 и др.) – где припадају типовима 2а и посебно 2б (Вранић, 2002: 97-99). Н. Тасић је мишљења да су ове форме, с краја средњег и почетка касног бронзаног доба, откривене на простору јужно од Саве и Дунава, последица културних утицаја са севера, а не доказ о физичком присуству носилаца ове културе (Тасић, 2002: 171-172).

Са овим закључцима уједно расте и значај саме некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима и неизоставно намеће потребу за наставком истраживања некропола под хумкама на ширем простору регије Чачка.

Литература:

1. Vasić R., 2010. „Halsringe im Zentralbalkan“, *Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung XI, Band 7*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Stuttgart.
2. Вранић С., 2002. „Белегиш, Стојића гумно – некропола спаљених покојника“, *Музеј Града Београда, посебна издања X*, (ур.С. Тодоровић), Београд.
3. Garašanin M., 1983. „Vinkovačka grupa“, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, bronzano doba*, (ur. A. Benac), Sarajevo, 471-475.
4. Govedarica B., 1989. „Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana“, *Djela*, knjiga LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 7, (ur. A. Benac), Sarajevo.
5. Govedarica B., 2006. „Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza“, *Godišnjak knjiga XXXV*, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 33 (ur. B. Govedarica), Sarajevo, 95-114.
6. Dmitrović K., 2013. „Burial customs during the Early Bronze Age in the Čačak region, West Serbia“, *Istros XIX*, Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 61-83.
7. Зотовић М., 1991. „Истраживања праисторијских хумки у долини Поблаћнице“, *Сџарићар XL-XLI/1989-1990*, Београд, 77-88.
8. Лазих М., 2007. „Хумка из бронзаног доба на локалитету Савин лакат код Пријепоља“, *Археика 1*, Београд, 109-132.
9. Ljuština M., Dmitrović K., 2013. „Middle Bronze Age tumular graves in the Kablar range, West Serbia – gender perceived as physical condition and social construct“, in: *Bronze and Iron Age Graves from Eurasia - Gender between Archaeology and Anthropology*, Proceedings of the 13th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău-Romania, 17th-21st October 2012, (Eds.V.Sirbu, S.Matei), Buzău, 105-129.
10. Marović I., Čović B., 1983. „Cetinska kultura“, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja III, bronzano doba*, (ur. A. Benac), Sarajevo, 191-231.
11. Никитовић Л., 1999. „Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару“, *Зборник радова Народни музеја XXIX*, Чачак, 5-21.
12. Тасић Н., 2002. „Некропола у Белегишу и проблем белегишке културе“, у: *Белегиш, Стојића Гумно - некропола спаљених покојника*, Музеј Града Београда, посебна издања X, (ур. С. Тодоровић), Београд, 168-184.
13. Čović B., 1970. „Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne“, *Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne*, 7/1970, Tuzla, 15-21.

Burial mound VII on the site Dubac in Jančići in Kablar

The mound necropolis on the site Dubac in Jančići in mountain Kablar was excavated on several campaigns and gave very rich and significant data for studying of burial customs and material culture of Bronze Age in West Serbia. Mound VII, researched in 2013, was situated on the eastern periphery of the necropolis (T.I/2). It had exceptionally regular and relatively hoisted calotte formed out of stone and earth, 9 m in diameter and 1, 2 m in height. The mound was covered with stone mantle (T. II; T. IV) where non typical prehistory ceramics, a couple of chipped tools (T.V/2,3) and a small amount of bones were found. There were fragments of an urn and some burnt bones which belonged to the secondary grave no.3. Under the mantle there was the core of mound, formed out of very big stones piled up in cone, while in the base there is defined a layer of leveling made of reddish-brown earth with a stone under which there was a sterile

layer that consisted of reddish soil with intensive presence of stone (T.III; T.IV). Three grave units were researched within this mound. Graves with burnt deceased 1 and 2 present the oldest burials. Grave 1 was discovered in the center of the mound, while grave 2 was about 1 m north on the same level. Damaged later burials - grave 3 and certain dislocated bones which belong to skeleton burials can be assumed as secondary ones.

According to the parallels with mounds from the sites in the valley of the river Poblacnica (Zotović, 1991) and the village Jabuka near Prijepolje (Lazić 2007), as with the mounds of Cetina culture (Marović and Čović 1983; Govedarica 1989; 2006), it can be assumed that the mound VII was created at the end of Early or beginning of Middle Bronze Age. The special significance have the traces of copper or bronze objects from the central grave, whose appearance in our region started lately.

Katarina ДМИТРОВИЋ, Mr

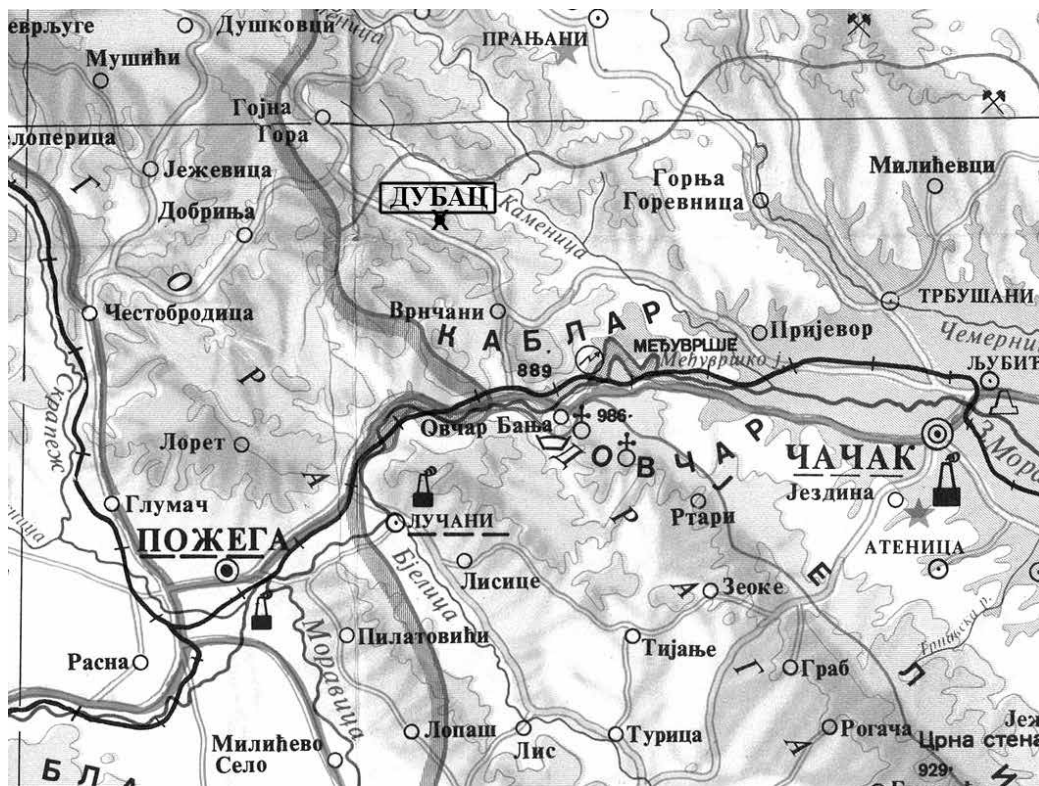
Les résultats des recherches du tertre VII à la localité Dubac à Jancici sur le Kablar

La nécropole sous les tertres à la localité Dubac à Jancici sur le Kablar fut explorée à plusieurs reprises et fournit des renseignements importants et très amples pour l'étude de l'évolution des coutumes funéraires et de la culture matérielle de l'Âge du Bronze en Serbie de l'Ouest. Le tertre VII, exploré en 2013, se trouva sur la périphérie Est de la nécropole (T.I/2). Elle posséda une calotte nettement régulière et relativement saillante, formée en pierre et en terre, de diamètre 9 et d'hauteur 1,2 m. Le tertre fut recouvert d'une cape pierreuse (T.II; T.IV), où fut cependant trouvée également de la céramique préhistorique atypique, quelques outillages taillés (T.V/2,3) et une quantité moindre d'os. Il y eut là également des fragments d'urne et d'os brûlés qui appartenirent à la **tombe 3** secondaire. Sous la cape se trouva le noyau du tertre, formé de très grosses pierres entassées en cône, tandis que sur la base une couche de nivellement fut définie, en terre brun rouge avec de la pierre, sous laquelle s'étendit de la terre stérile constatée dans la couche de terre rougeâtre, avec une présence intensive de la pierre (T.III; T.IV).

Dans le cadre de ce tertre, trois unités sépulcrales furent explorées. Les tombeaux avec les défunts incinérés 1 et 2 représentent les funérailles les plus anciennes. Le tombeau 1 fut découvert au centre du tertre, tandis que le tombeau 2 fut à environ 1 m au nord au même niveau. Parmi les unités secondaires, on peut compter les enterrements ultérieurs endommagés – la tombe 3 et certains os disloqués qui appartenirent aux enterrements squelettiques.

Selon les analogies exposées avec les tertres de la vallée de la rivière Poblacnica (Zotovic 1991), du village de Jabuka à côté de Prijepolje (Lazic 2007), avec les autres tertres de Dubac (Nikitovic 1999), mais aussi des tertres de la culture de Cetinje (Marovic et Covic 1983; Govedarica 1989; 2006), on peut avec beaucoup de probabilité supposer que le tertre VII provint de la fin de la phase précoce ou du début de l'Âge moyen du Bronze. Ici, d'importance particulière est le fait sur l'existence de traces d'objets en cuivre ou en bronze de la tombe centrale, qui appaurent dans nos régions pas plus tôt qu'en cette période.

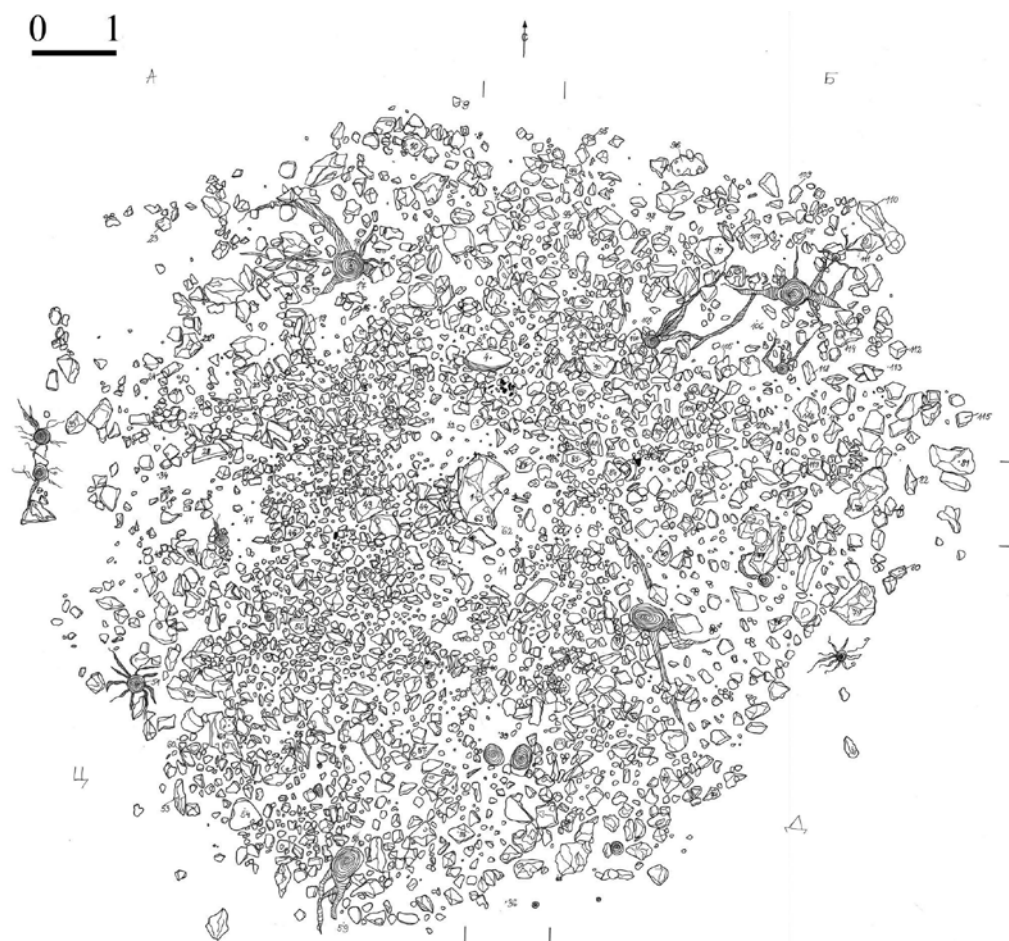
Katarina ДМИТРОВИЋ, Mr

1 - Карта са положајем локалитета

2 - Изглед хумке VII пре почетка истраживања (фото: М. Бојовић)

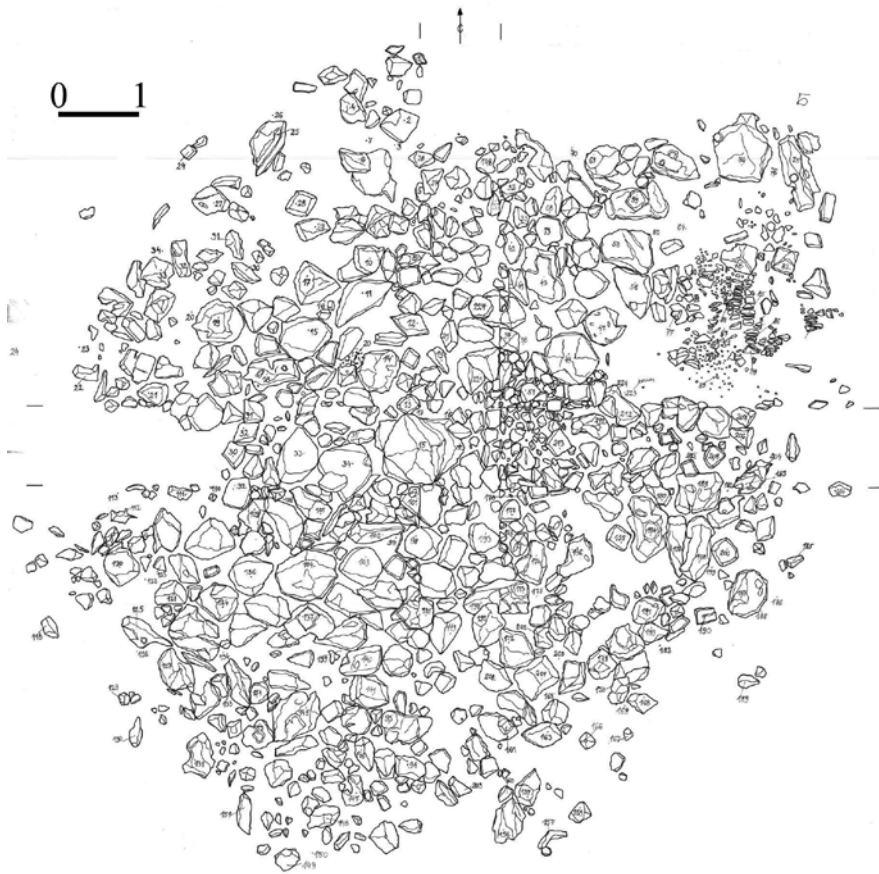

1 - Основа илашија (цртежи: Ј. Марјановић)

2 - Хумка VII на нивоу илашија

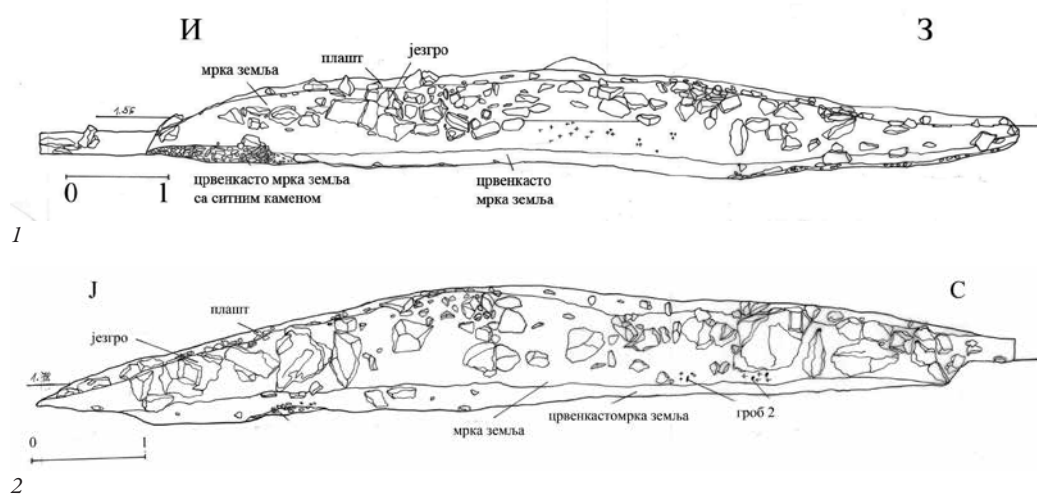

1 - Основа језира

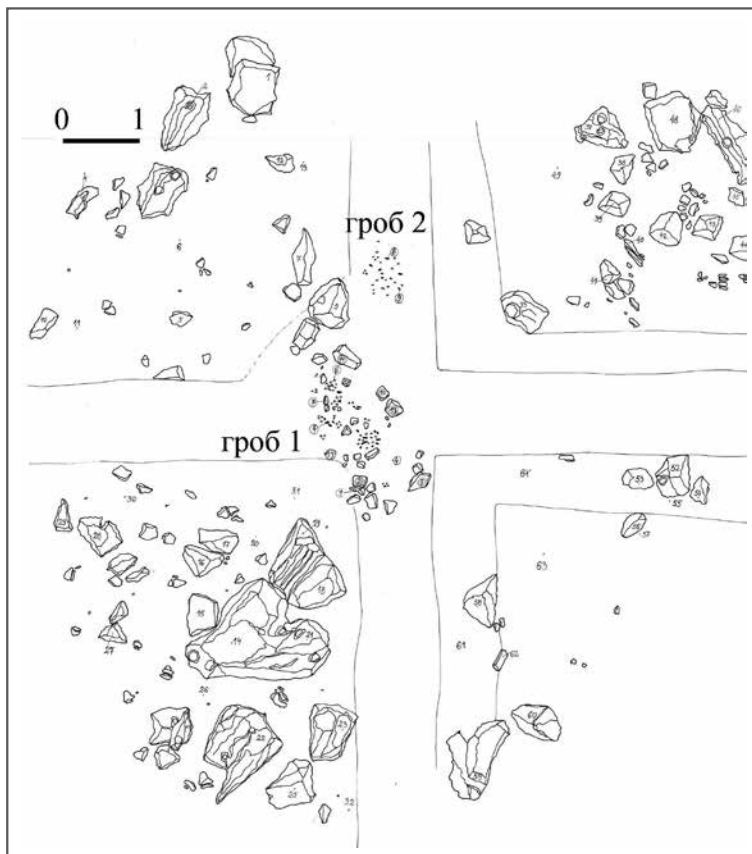

2 - Хумка VII на нивоу језира од крујној камења

3

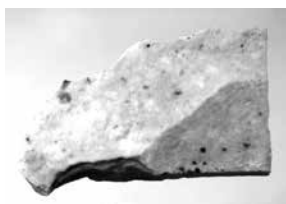
1-2 - Профили хумке VII
3 - Јужни профил хумке VII

1 - Гроби 1 и 2 на основи

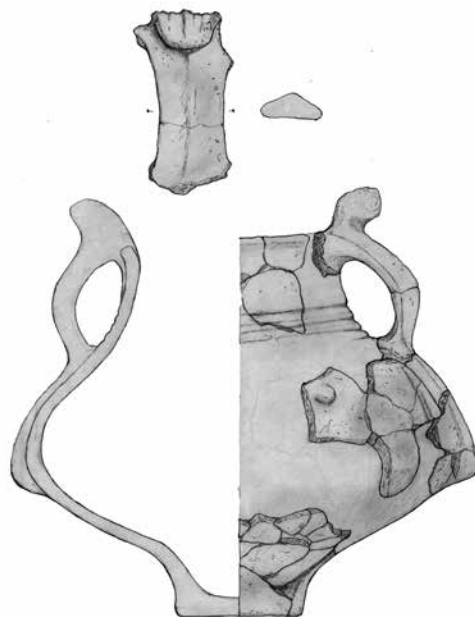

2

3

Окресан алај

4 - Урна (гроб 3)

Предраг
РАДОВИЋ
археолог, кустос
Народни музеј Краљево

УДК: 903.5"6373"(497.11)
902.2:572.7(497.11)"1984/2012"
572.7.087:903/904

БИОАРХЕОЛОШКА АНАЛИЗА ЉУДСКИХ СКЕЛЕТНИХ ОСТАКА СА БРОНЗАНОДОПСКОГ ЛОКАЛИТЕТА ДУБАЦ У ЈАНЧИЋИМА

АПСТРАКТ: У раду су представљени резултати биоархеолошке анализе инхумираних и спаљених људских скелетних остатака са бронзано-допског локалитета Дубац у Јанчићима на Каблару. Истражен је материјал из 15 гробова пореклом из четири хумке. Истражени су јол и старији индивидуа, основне одлике зуба, епигентске варијације, мишићно-скелетни маркери, палеоантрополошке промене, а забележени су и метрички подаци.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: хумке, бронзано доба, Дубац Јанчићи, биоархеолошка анализа, инхумација, инцинерација

Први пут евидентиран још давне 1956. године, локалитет Дубац у Јанчићима на Каблару археолошки је истраживан у више наврата од стране стручњака из Народног музеја у Чачку. Током 1984. и 1985. године истражене су три хумке које су, на основу покретних налаза и других детаља погребног ритуала, везане за тзв. западносрпску варијанту ватинске културе која је археолошки документована на широком простору Западне Србије и Подриња (Никитовић, 1999). Новија истраживања (2012) су обухватила још једну хумку чији се резултати истраживања публикују у овој свесци Зборника. Иако је већ спроведено истраживање људског остеоолошког материјала (Фаница Бељановска, Живко Микић и Жужа Цофман), детаљни подаци о материјалу нису посебно публиковани. Никитовић (1999) помиње само најосновније палеодемографске податке (за део гробова) и запажање о „јединственом антрополошком типу“.

С обзиром на мали број публикованих података, као и употребу сада већ готово униформно одбаченог типолошко-расног приступа (Wolpoff & Caspari, 2013), одлучили смо се да, поред резултата анализе материјала из новоистражене хумке, обавимо и ревизионо истраживање материјала пореклом са старих ископавања.¹

Материјал и методи

Анализиран је материјал пореклом из четири хумке. Приликом одређивања пола индивидуа, примарно смо посматрали морфологију карлице (Ferembach *et al.*, 1980, а за додатне критеријуме Phenice, 1969), секундарно метрику фемуре (Stewart, 1979; Seidermann *et al.*, 1998) и морфологију кранијума (Ferembach *et al.*, 1980; Loth & Hennenberg, 2001; Graw

¹ Најсрдачније захваљујем мр Катарини Дмитровић, кустосу-археологу Народног музеја у Чачку, на уступљеном остеоолошком материјалу и археолошкој документацији.

et al., 1999). Индивидуална старост одређена је према систему који су развиле Roksandic & Armstrong (2011).² С обзиром да се овај метод ослања на јасно дефинисане скелетно-денталне маркере, лоша очуваност појединих скелета је онемогућила стриктну примену овог старосног модела, тако да смо се у тим случајевима ослањали и на друге методе. Дентална абразија је оцењивана према систему који је развио Murphy (1959). Код инхумираних одраслих индивидуа телесна висина је процењена применом метода који су предложили Trotter & Gleser (1952). Мишићно-скелетни маркери, тј. маркери окупационог стреса (робустицитет ентеза и ентезопатије), посматрани су према системима које су развиле Mariotti *et al.* (2004) и Mariotti *et al.* (2007).³ Наглашена површинска ерозија костију доста је ограничила овај део анализе, тако да су забележени само они маркери које је било могуће поуздано оценити. Остаци су детаљно прегледани у циљу утврђивања потенцијалних палеопатолошких промена и епигенетских варијација. Међу спаљеним остацима, минимални број индивидуа (МБИ) је утврђен провером дуплирања скелетних елемената, анализом денталног материјала, као и присуства специфичних скелетних елемената посебно резистентних на високе температуре (попут *dens axis* другог кичменог пршљена и *pars petrosus* темпоралне кости;

види Schmid & Larsen, 2002). Вредности одабраних антрополошких мера инхумираних скелета (адолесценти и одрасли) приказане су табеларно (мере у милиметрима). Нумерација гробова у раду прати публикацију Никитовић (1999). Пошто публикована нумерација појединих гробова не одговара нумерацији у оквиру депoa, у заградама су наведене и ознаке које се налазе на кутијама, како не би дошло до забуне.

Резултати

Хумка 1

Гроб 2 (хумка 1, сег. А; 29. 5. 1985)

Врло фрагментовани инхумирани остаци неурокранијалних костију детета (стадијум раног детињства).⁴

Гроб 5

Инихумирани скелетни остаци одрасле женске индивидуе.⁵ Иако су сви региони скелета заступљени у материјалу, кости су фрагментоване и врло еродиране.

Дентална анализа: Од зуба недостају само dI^2 , dM^3 , sM^2 , sM^3 , dI_2 и dM_3 (заживотно изгубљен). Абразија је наглашена (IV-V степен). Предњи зуби показују присуство линеарне хипоплазије глеђи. Занимљиво је да dC_1 има два корена (краћи је букално оријентисан). Такође,

² Овај метод препознаје осам стадијума развоја и старења: инфантни стадијум, стадијуме раног и касног детињства, адолесценције и четири одрасла (адулна) стадијума - млади, пуни, зрели и сенилни.

³ Аутори издавају неколико стадијума робусности (развијености) ентеза: благо (1a), слабо развијена (1b), средње развијена (1c), јако (2) и врло јако развијена (3). Аутори, такође, препознају два типа ентезопатија: пролиферативне (остеофитске, скраћено ОФ) и ерозивне (остеолитске, скраћено ОЛ), које се према развијености деле на по три степена (1, 2, 3). Предност овог метода се састоји у стандардизацији при оцењивању мишићно-скелетних маркера. За детаље видети Mariotti *et al.* (2007).

⁴ Морфолошки детаљи фрагмента леве темпоралне кости [завршена формација *meatus acusticus externus* и затварање Хушкеовог форамена (Scheuer & Black, 2000: 81-83)] указују на узраст детета од преко 5 година.

⁵ Пол индивидуе је одређен на основу морфолошких аспеката карлице (*incisura ischiadica major*, *arc compositae*) и кранијума (*arcus superciliaris*, *margo supraorbitalis*, рељеф *planum nuchale*, *protuberantia occipitalis externa*, *tubera frontalia et parietalia*, *processus mastoideus*, *mentum*, *angulus mandibulae*, *margo inferior*, рамална флексија). Према фузији медијалне епифизе клавикуле (Roksandic & Armstrong, 2011), индивидуа је у свом пуном/зрелом одраслом стадијуму, а према схеми денталне абразије (Lovejoy, 1985) индивидуа има 30-35 година.

доњи предњи зуби носе упадљиве наслагe каменца.

Мишићно-скелетни маркери: Припој костоклавикуларног лигамента на левој клавикули је средње развијен (са ОЛ2); на хумерусима су ентезе *m. pectoralis major*, *m. latissimus dorsi/teres major* и *m. deltoideus* средње развијене (ентеза *m. pectoralis major* има ОЛ2); на улнама су припоји *m. brachialis* средње развијени; ентеза *m. soleus* десне тибије има ОЛ3.

Палеопатолошке промене: Иако је скелет кичме јако оштећен (ниједно тело пршљена није сачувано), на зигапофизама цервикалних и торакалних пршљенова уочени су трагови дегенеративних патолошких промена у виду присуства јамица (Слика 1).

Епигенетске варијације: Септална апература (ширине 6 мм) је уочена на десном хумерусу.

Посебне напомене: Кранијум носи упадљиве трагове зеленог бакарног оксида. Такође, у гробном материјалу откривена је и фрагментована лева клавикула која не припада горе описаној индивидуи.

Гроб 6 (хумка 1, 1985)

Инхумирани остаци зрелог одраслог мушкарца.⁶ Већи део кранијума је сачуван (иако су кости видно постдепозиционо деформисане, што је онемогућило узимање већине мера), а очувани су и сви анатомски региони посткранијума; ерозија је наглашена.

⁶ Пол индивидуе је одређен посматрањем морфолошких аспеката карлице (*incisura ischiadica major*, *arc compositae*, *angulus pubis*, *corpus ossis ischii*, *crista iliaca*, субпубична конкавност, медијални аспект исхиопубичног рамуса). Присуство комплетне облитерације прстенастих епифиза на кичменим пршљеновима индицира зрелог адулта (Roksandic & Armstrong, 2011; Albert, 1998).

Телесна висина: $173,75 \pm 3,27$ цм (на основу максималне дужине десног фемура).

Дентална анализа: Иако је највећи део зуба присутан у материјалу (недостају sI^2 , sM^1 , dI^1 , dM^3 , sI_1 и dI_2), тафономски фактори нису били наклоњени презервацији зуба (глеђ је прилично оштећена). Абразија је наглашена (V-VII степен).

Палеопатолошке промене: Присутне су благе дегенеративне промене кичме (*spondylopathia deformans*). Маргинална остеофитоза је најизраженија у лумбалном региону, на телима (*spondylosis deformans*) и на диартрозама (*spondyloarthrosis deformans*), а мање промене се запајају и на остатку кичменог стуба. Неколико очуваних тела торакалних пршљенова носи Шморлове цисте (слика 2).

Мишићно-скелетни маркери: На хумерусима су ентезе *m. pectoralis major* и *m. latissimus dorsi/teres major* јако развијене; на радијусима су припоји *m. biceps brachii* су средње развијени; на оба фемура ентезе *m. gluteus maximus* су јако развијене; на левој тибији припој квадрицепса је јако развијен, а припоји *m. soleus* обе тибије су изразито јако развијени (са ЕФ3).

Посебне напомене: У материјалу су откривени зуб (dM^1) и леви кондил мандибуле који не припадају индивидуи гроба 6.

Гроб 9

Инхумирани скелетни остаци одрасле жене.⁷ Скелет је врло лоше очуван (мада је кранијум нешто комплетнији).

⁷ Пол индивидуе је одређен анализом морфолошких аспеката лобање (*glabella*, *arcus superciliaris*, *inclination frontale*, рељеф *planum nuchale*, *protuberantia occipitalis externa*, *tubera frontalia et parietalia*, *processus mastoideus*, *mentum*, *angulus mandibulae*, *margo inferior*) и рамалне флексије). *Linea aspera* је врло грациозна. Очувани окраци улне и радијуса указују да се ради о индивидуи старијој од 15-17, односно 14-17

Дентална анализа: Готово сви зуби су очувани (недостају само dI^1 и dI^2), са III - IV степеном денталне абразије.

Мишићно-скелетни маркери: Иако су ерозивне тафономске промене онемогућиле оцењивање појединачних мишићних припоја, јасно је да је индивидуа имала врло грацилну грађу и припоје.

Посебне напомене: Остаци кранијалног скелета носе упадљиве мрље зеленог бакарног оксида. Треба напоменути да је у оквиру материјала откривен и један мањи спаљени фрагмент дијафизе дуге кости сиво-беличасте боје.

Хумка 2

Гроб 1 (гроб 3, хумка 2, урна 2, сег. А, 1984)

Спаљени остаци минимум једне одрасле индивидуе непознатог пола.⁸ Сачувано је 158 гр. кранијалних и 817 гр. посткранијалних фрагмената. С обзиром да су у питању спаљени остаци, скелет је прилично добро очуван, тако да су робуснији фрагменти већине костију поуздано идентификовани.⁹ Има доста крупнијих фрагмената (највећи је дуг 104 цм).

година, што потврђује и чињеница да су сви стални молари већ били избили (Scheuer & Black, 2000). Облитерација лобањских сутура (Meindl & Lovejoy, 1985) и трошење глеђи трећих молара нису још били отпочели, тако да се, иако релевантни скелетни елементи (попут медијалне клавикуле и корпуса кичмених пршљенова) нису очувани, највероватније ради о остацима млађе одрасле особе.

⁸ Све епифизе дугих костију су срасле. Анализа степена фузије прстенастих епифиза на телима кичмених пршљенова, као и завршена фузија *crista iliaca*, јасно указују на одраслу индивидуу. С обзиром да нема готово никаквих дегенеративних промена на кичми, највероватније је у питању пуни одрасли стадијум (према Roksandic & Armstrong, 2011). И поред релативно добре очуваности није било поузданих параметара за одређивање пола индивидуе. Очувани фрагменти фемура и темпоралних костију показују да *linea aspera* и *crista supratastoidea* нису робусне, што указује на женски пол. Међутим, не можемо базирати одредбу пола на овако оскудним морфолошким подацима.

⁹ Очувани су фрагменти већине костију кранијума, зуба (углавном корена), дугих костију удова, ребара, грудне кости, скапула, кичмених пршљенова (са два готово комплет-

Боја остатака је готово униформно жуто-бела, што указује на високу температуру оксидације (Holden *et al.*, 1995); једино су поједини фрагменти лобање (унутрашње ламине и диплое костију неурокранијума) сиви. Комбинација лонгитудиналних и трансверзалних пукотина карактерише већину фрагмената, пласнасте кости неурокранијума су највећим делом деламиниране, а многи фрагменти су значајно деформисани (искривљени).

Фрагменти посткранијума носе плавичасте мрље (делови леве седалне кости и тела кичменог пршљена – вероватно лумбалног), што индицира контакт са предметима начињеним од бабра или бронзе.

Гроб 4 (гроб 5, 1984)

Инхумирани скелетни остаци зреле одрасле мушке индивидуе.¹⁰ Скелет је релативно комплетан, али са наглашеном постдепозиционом ерозијом и фрагментацијом (што се посебно односи на лобању, кичмене пршљенове, ребра, кости шаке и стопала).

Телесна висина: $170,18 \pm 3,27$ цм (на основу максималне дужине десног фемура).

Дентална анализа: Очувани су sI^2 , sC^1 , sP^3 , sP^4 , sM^1 , sM^3 , dM^1 , dM^2 , dM^1 , dM_2 , dM_3 , sM_1 , sM_2 и sM_3 . Дентална абразија се креће између III и IV степена (осим за треће моларе, код којих је абразија у

на корпуса), сакрума, кости шака (укључујући и дисталне фаланге), стопала итд.

¹⁰ На карлици смо посматрали следеће полно диморфне аспекте: *incisura ischiadica major*, *arc compositae*, *angulus pubis*, *crista iliaca*, *corpus ossis ischii*, вентрални лук, субпубичну конкавност, медијални аспект исхиопубичног рамуса, док смо на фемуру посматрали дијаметар главе и проминентност *linea aspera*. Према систему Roksandic & Armstrong (2011) у питању је зрела одрасла особа, што је закључено на основу завршеног срастања прстенастих епифиза са телима кичмених пршљенова (Albert, 1998).

почетним фазама). Уочене су и мање наслаге зубног каменца.

Палеопатолошке промене: Шморлови дефекти на телима торакалних и лумбалних пршљенова; није уочена маргинална остеофитоза.

Епигенетске варијације: Троугаона кост у ламбди (3,6 x 2,6 x 2,6 мм); оскулум (1,6 x 0,5 мм) левог астериона; *trochanter tertius* јасно је развијен на левом фемуру, док десни показује само благо испупчење; на левом хумерусу уочена је септална апература (ширине 5,5 мм).

Мишићно-скелетни маркери: Ентеза *m. triceps brachii* боље очуване десне скапуре слабо је развијена; на обе клавикуле ентеза трапезоидног лигамента је благо развијена, а ентезе *m. pectoralis major*, *m. deltoideus* и коноидног лигамента средње; на хумерусима су ентезе *m. pectoralis major* и *m. latissimus dorsi/teres major* су слабо развијене, а ентеза *m. brachioradialis* на боље очуваном левом хумерусу је средње развијена; леви радијус носи слабо развијени припој *m. biceps brachii*; улне носе средње развијене ентезе *m. supinator* са ЕФ 2 и слабо развијене ентезе *m. brachialis*; на фемурима је припој *m. gluteus maximus* средње развијен, *m. vastus medialis* благо, а *m. iliopsoas* слабо; очувана лева патела носи слабо развијену ентезу квадрицепса; припој Ахилове тетиве је на обе петне кости средње развијен.

Гроб 6 (гроб 9, хумка 3, 1984)

Инхумирани остаци адолесцента непознатог пола.¹¹ Изразито лоше очуван материјал, јако фрагментован и оштећен ерозијом. Од денталног материјала очу-

¹¹ Недостатак фузије епифизно-дијафизних окрајака тибије и радијуса, као и присуство сталних канина, јасно указују да се ради о скелету адолесцента (Scheuer & Black, 2000). Пол није одређиван, јер релевантни скелетни елементи (карлица) нису очувани.

вани су dI^2 , dC^1 , dP^3 , dM^1 , dM^2 , sC^1 , sP^3 , sP^4 , sM^1 , dI_1 , dI_2 , dC_1 , dP_3 , dP_4 , dM_1 , dM_2 , sI_1 , sI_2 , sP_3 и sP_4 . Абразија није наглашена (II-III степен).

Хумка 3

Гроб 1 (гроб 4, хумка 3)

Инхумирани скелетни остаци одрасле жене.¹² Остаци су врло фрагментовани и оштећени постепозиционом ерозијом (кранијални скелет је најбоље очуван).

Дентална анализа: Од зуба су очувани sI^1 , sC^1 , sP^3 , sP^4 , sM^1 , dC^1 , dP^3 , dP^4 , dM^1 , dM^3 , sI_1 , sC_1 , sP_3 , sP_4 , sM_1 , sM_2 , sM_3 , dI_2 , dP_3 , dP_4 , dM_1 , dM_2 и dM_3 . Присутан је IV степен денталне абразије. Уочили смо мање наслаге зубног каменца и хипопластичне линије на горњим канинима. Десни P_4 има Томесов тип корена (Hillson, 1996).

Посебне напомене: Већи део кранијума и већина очуваних фаланги носе упадљиве зелене трагове (бакарни оксид).

Гроб 2 (гроб 6, хумка 3, 1984)

Инхумирани остаци индивидуе раног дечјег узраста.¹³ Скелет је наглашено фрагментован и еродирани и представљен је претежно кранијалним фрагментима. Од зуба су очувани ddi^2 , ddc^1 , ddm^1 , ddm^2 ,

¹² При одређивању пола, на карлици смо посматрали *incisura ischiadica major*, *arc composita*, на фемуру проминентност *linea aspera*, а на лобањи глабелу, *inclinatio frontale*, рељеф *planum nuchale*, *protuberantia occipitalis externa*, *tubera frontalia et parietalia*, *os zygomaticum*, *forma orbitale*, тотални аспект мандибуле, *mentum*, *angulus mandibulae*, *margo inferior* и рамалну флексију. Посткранијални параметри, као и морфологија мандибуле, јасно указују на женски пол, док су неурокранијални параметри робусни. Лоша очуваност материјала оставила је могућност процене старости индивидуе према облитерацији кранијалних сутура (Meindl & Lovejoy, 1985) и денталној абразији (Lovejoy, 1985). Први метод је дао резултат $39,4 \pm 9,1$, а други 30-35 година.

¹³ Узраст индивидуе одређен је на основу очуване дентиције. Према схеми Ubelakera (1999) индивидуа је у тренутку смрти имала 4 ± 1 година.

ddc₁, ddm₁, ddm₂, sdm₁, sdm₂, као и већи број круница сталних зуба (замеци).

Гроб 3 (хумка 3 - 2 кесе „поремећене кости“ и „гроб 7“)

Инхумирани остаци индивидуе касног дечјег узраста.¹⁴ Остаци су лоше очувани, са врло наглашеном фрагментацијом скелета. Од зуба су очувани sdi², ddc¹, ddm¹, ddm², sdm², dM¹, sM¹, ddc₁, sdm₁, sdm₂, dM₁, sM₁, као и бројне крунице сталних зуба.

Гроб 4 (гроб 8, хумка 3, 1984)

Инхумирани остаци индивидуе раног дечјег узраста.¹⁵ Материјал је врло фрагментован, а површине костију су еродирани. Очувани су следећи зуби: ddm¹, ddm², ddm₁, ddm₂, sdm₁, sdm₂, као и крунице два стална секутића и сталних молара.

Гроб 5 (гроб 10, хумка 3)

Инхумирани остаци минимум две индивидуе. Остаци су наглашено фрагментовани и еродирани. Већина остатака (заступљени сви анатомски региони) припада одраслој женској особи, а оскудни остаци другог кранијума припадају индивидуи раног дечјег узраста.¹⁶

¹⁴ Узраст је одређен на основу дентиције. Према систему Roksandic & Armstrong (2011), фаза између ерупције првог сталног зуба и сталног канина назива се фаза касног детињства. Према схеми денталне ерупције коју је дао Ubelaker (1999) индивидуа је у тренутку смрти имала 6 ± 2 година.

¹⁵ На основу очуване дентиције (Ubelaker, 1999) индивидуа је у тренутку смрти имала 4 ± 1 година.

¹⁶ Пол одрасле индивидуе је одређен на основу кранијалне морфологије, јер је карлица очувана само у мањим фрагментима, а фемури у облику фрагмената дијафиза. Посматрали смо: *glabella, inclinatio frontale, arcus superciliaris, margo supraorbitalis*, рељеф *planum nuchale, protuberantia occipitalis externa, tubera frontalia et parietalia, processus mastoideus, mentum*. Медијална епифиза клавикуле (срасла) свакако указује да је у питању потпуно одрасла особа (могуће је да је у питању зрели адут, судећи према наглашеној абразији и антеморталном губитку зуба, али су индикативни скелетни региони (кичма, сакрум итд.) слабо очувани). Што се тиче друге индивидуе, очувани ментални део корпуса мандибуле указује на дете узраста 5 ± 1,5 година (Ubelaker, 1999).

Дентална анализа: Од зуба одрасле индивидуе очувани су dC¹, dP⁴, sP⁴, dM₁, dM₂, dM₃, dM₁, dM₂, dM₃, а од зуба детета само сдм₁, као и крунице секутића још увек похрањене у фрагменту мандибуле. Абразија зуба одрасле индивидуе је наглашена (V - VII степен), а сви доњи секутићи и први премолари су заживотно изгубљени (атрофија вилице је отпочела).

Мишићно-скелетни маркери: Ентезе костоклавикуларних лигамената и *m. pectoralis major* су слабо развијене на обе клавикуле, а боље очувана лева клавикула има средње развијене ентезе *m. deltoideus*, коноидног и трапезоидног лигамента; мање еродирано тело десног хумеруса указује на слабо развијене припоје *m. pectoralis major*, *m. deltoideus* и *m. brachioradialis*, а благо развијене припоје *m. latissimus dorsi/teres major*; боље очувана лева улна има слабо развијене ентезе *m. triceps brachii*, *m. supinator* и *m. brachialis*; оба радијуса показују слабо развијене ентезе *m. biceps brachii* и *m. pronator teres*. Иако је ерозија онемогућила оцењивање осталих ентеза (што се посебно односи на скелет доњих удова), генерални утисак је да је скелет изузетно грацилан.

Палеопатолошке промене: фрагменти тела лумбалних пршљенова указују на наглашени дегенеративни процес, који се испољио јамичастим променама проксимално-дисталних површина тела пршљена и осификацијом интервертебралног региона са фузијом пршљена (могуће је да су у питању манифестације синостозирајућег *osteochondrosis intervertebralis*) (слика 3).

Непознати гроб (означен као „гроб ?“, хумка 3, 1984“)

Материјал из овог гроба садржи скелетне остатке минимум пет индивидуа.

Остаци ових индивидуа су врло оштећени, што је значајно ограничило могућности биоархеолошке анализе. Посебно отпорни делови скелета (делови темпоралних костију, мандибула и поготову зуби) послужили су за утврђивање минималног броја индивидуа и анализу индивидуалне старости/пола :

- Инхумирани остаци одрасле, највероватније женске индивидуе, са упадљивим траговима бакарног оксида на лобњи и деловима посткранијума.¹⁷ Од зуба су очувани sI^1 , sP^4 , sM^1 , dP^4 , dM^1 , dM^3 , dM_1 , sM_1 и sM_2 ; абразија је наглашена (VI-VII степен). Оба темпорална фрагмента указују на присуство сквамостоидне сuture.

- Инхумирани остаци две индивидуе раног децјег узраста.¹⁸ Од зуба млађег детета очувани су ddc^1 , sdc^1 , ddm^1 , ddm^2 , sdm^1 , sdm^2 , ddm_1 , ddm_2 , sdm_2 , као и замеци три стална инцизива, канина и четири молара (dM^1 , dM^2 , sM^1 , dM_1) млађе индивидуе; од зуба старијег детета очувани су ddc^1 , sdc^1 , sdm^1 , sdm^2 , sdm_1 , sdc_1 , као и крунице четири стална инцизива и два молара (sM^1 , dM_2) старије. Нисмо могли јасно да одредимо припадност три млечна секутића.

- Инхумирани остаци адолесцената непознатог пола.¹⁹ Од зуба су очувани dI^1 , dI^2 , dC^1 , dP^3 , dM^1 , sI^1 , sC^1 , sM^2 , dI_1 , dI_2 , dC_1 , dP_3 , dP_4 , dM_1 , dM_2 , sI_1 , sI_2 ,

sC_1 , sP_3 , sP_4 , sM_1 , sM_2 , као и крунице оба M_3 ; присутни су почетни стадијуми абразије (II-III степен).

- Два спаљена фрагмента (делови дијафиза дугих костију), изразито беле боје.²⁰

Хумка 4 (истраживања 2012)

Гроб 1

Спаљени скелетни остаци минимум једне индивидуе, највероватније адолесцената или младог адулта.²¹ Очувано је 54 гр. кранијалних и 742 гр. посткранијалних остатака. Фрагментација је наглашена, иако има очуваних већих комада (највећи фрагмент је дуг 69 мм).²² Фрагменти показују присуство трансверзалних и лонгитудиналних пукотина, а поједини делови тела дугих костију су

²⁰ Бела боја фрагмента упућује на високу температуру ломаче (Holden *et al.*, 1995a, b). Пронађени остаци су у овај контекст највероватније доспели девастацијом неке раније сахране.

²¹ Фузија прстенасте епифизе на сачуваном фрагменту тела пршљена недостаје, а с обзиром да се фузија прстенастих епифиза са телом торакалних и горњих лумбалних пршљенова одиграва током адолесценције и раног зрелог доба, то указује да је бар једна сахрањена индивидуа била млађа (Albert, 1998). У складу са овим закључком је и анализа зуба која показује *присуство комплетно формираних корена сталних зуба. Није било довољно морфолошких елемената да би се још индивидуа утврдио са сигурношћу. Карлични фрагмент има средње развијени sulcus prearticularis* (Fereimbach *et al.*, 1980), тако да се морамо ослонити на морфологију очуваној фронталној фрагменту - *targo supraorbitalis* је релативно *широк, без јасне анигулације, што би индицирало мушки род индивидуе* (Graw *et al.*, 1999). Ипак, требало би бити обазрив приликом примена ових параметара на спаљене остатке, јер високе *температуре доводе до деформације облика и смањења обима костију*.

²² Идентификовали смо низ фрагмената плоснатих костију неурокранијума, део левог супраорбиталног региона, мањи фрагмент *pars petrosa* леве темпоралне кости, леви *processus condylaris* мандибуле и *deo corpus* са алвеолама *три зуба; од зуба су очувани делови корена сталних зуба (4 фрагменту молара и 15 фрагменту инцизива, канина и премолара). Посткранијално, поред бројних фрагмената шела дугих костију, идентификовали смо делове ребара, кичмених пршљенова (претежно делове шела), делове карлице (фрагменти десне и леве os ilium са деловима *facies articularis*), зглобних површина клавикуле, хумеруса, улне, фемура и тибиа и костију шаке.*

¹⁷ Пол се може насутити једино на основу прилично грацилане морфологије мастоидног наставка.

¹⁸ Стални молари још нису били избили код ових индивидуа. Према Ubelakeru (1999) једно дете је вероватно имало 3 ± 1 , а друго 4 ± 1 година.

¹⁹ Узраст индивидуе је утврђен на основу дентиције - стални канини су потпуно формиран, али су крунице трећих молара још увек похрањене у вилицама. Према Ubelakeru (1999), то је узраст од 15 ± 3 година.

абнормално закривљени. Заступљена је деламинација костију неурокранијума.

Боја фрагмената је претежно бела, што индицира високу температуру оксидације (од преко 600° С), мада има и фрагмената сиве или црне боје (делови кичмених пршљенова, фаланге и делови неурокранијума, посебно ендокранијалне површине и диплое) (Holden *et al.*, 1995a; 1995b)²³. Поједини фрагменти (дијафиза дугих костију, метакарпалне кости, карлице, мандибуле, фронталне кости) носе трагове плавичастих мрља које су вероватно настале при контакту са предметима начињеним од бакра или бронзе.

Гроб 2

Спаљени скелетни остаци минимум једне индивидуе, највероватније адолесцента.²⁴ Очувано је 12 гр. кранијалних и 100 гр. посткранијалних остатака. Очувани су претежно фрагменти дијафиза дугих костију удова (највећи фрагмент је дуг 59 мм).²⁵

Боја фрагмената је претежно бела, што индицира високу температуру спаљивања (>600°С), док само поједини

фрагменти тела дугих костију, атласа, ребра и темпоралне кости имају сиво-црну боју. Два фрагмента дијафиза дугих костију, као и очувани фрагмент карлице, носе трагове плавичастих мрља (бакарни оксид). У материјалу смо открили и један кремени одбитак, који је вероватно представљао део прилога.

Инхумирани скелетни остаци

У сегменту Б, између северног и источног крака хумке, као и у оквиру централне концентрације костију (заједно са спаљеним остацима), откривени су фрагменти неспаљених (инхумираних) костију. МБИ за групу неспаљених скелетних остатака износи два. Очувана су два фрагмента костију неурокранијума, четири фрагментованих дијафиза дугих костију удова, као и неколико мањих фрагмената дијафиза дугих костију. Кранијални фрагменти припадају различитим индивидуама, што је очигледно ако упоредимо њихову дебљину (2 и 6 мм); тањи фрагмент (паријеталне или фронталне кости) сигурно припада детету, док дебљи може припадати одраслој индивидуи. Фрагменти дугих костију највероватније припадају десном и левом хумерусу. Површина фрагмената дугих костију и дебљег фрагмента неурокранијума је наглашено еродирана; преломи су стари и заобљени.

***

Истражено је укупно 15 гробова пореклом из 4 хумке (Табела 1 приказује сумиране палеодемографске резултате анализе, а Табеле 2 и 3 одабране антропометријске податке). Неки гробови су засигурно садржали више од једне сахра-

²³ Према Holden *et al.* (1995a; b) црна боја се јавља код угљенисаних комада кости на температури око 300° С, док сива означава некомплетну оксидацију кости на температури до 600° С.

²⁴ Неколико фрагмената тела кичмених пршљенова показује недостатак фузије прстенастих епифиза, што указује да индивидуа којој остаци припадају није била одрасла. У складу са овим закључком је и анализа фрагмената глава хумеруса, која је показала да фузија проксималних епифиза још увек није завршена. Код мушкараца фузија се одиграва са 15-19, а код жена са 12-19 година (Scheuer & Black, 2000). Није било морфолошких сласената за утврђивање пола.

²⁵ Идентификовали смо делове кранијума - фрагменате пљоснатих костију неурокранијума, леве половине максиле, леве сфеноидалне кости и *pars petrosa* десне темпоралне кости. *Посткранијално, изред бројних фрагмената тела дугих костију, идентификовали смо делове ребара, кичмених пршљенова, леве os ilium (са деловима facies auricularis и linea arcuata), фрагмент главе хумеруса/фемура и фрагменте костију шаке.*

не, док су многи гробови садржали фрагменте који су у тај контекст вероватно доспели девастацијама и тафономским процесима. Тафономски фактори нису били наклоњени очувању остатака инхумираних покојника, тако да су остаци из свих хумки генерално лоше очувани – врло фрагментовани и еродираних кортекса. Стога су одређени делови скелета (попут мидфацијалног дела кранијума, скапула, сакрума, кичме, костију стопала и шаке, пубичне кости и епифиза дугих костију) били редовно јако оштећени. То је прилично отежало различите аспекте анализе тако да се, рецимо, мали број палеопатолошких података може приписати лошем стању презервације скелета. У палеодемографском смислу, упадљива је велика смртност деце међу сахрањеним индивидуама – чак 41%, а од тога су 85,7% деца у раном стадијуму детињства (између комплетне млечне дентиције и ницања првог сталног зуба). Међу одраслим инхумираним индивидуама, код којих смо могли да одредимо пол, доминирају жене (71%). Палеопатолошке промене су углавном ограничене на скелет кичме (*spondylopathia deformans*), а мали број индивидуа показује присуство линеарне хипоплазије. Спаљени гробови су садржали остатке адолесцената и одраслих индивидуа. Све инцинерације указују на високу температуру горења (>600°C) и на присуство металних предмета уз покојника (у виду трагова бакарног оксида).

Литература:

1. Albert A. M., 1998. „The use of vertebral ring epiphyseal union for age estimation in two cases of unknown identity”, *Forensic Science International* 97: 11–20.
2. Ferembach D., Schwidetzky I. & Stloukal M., 1980. „Recommendations for age and sex diagnosis of skeletons”, *Journal of Human Evolution* 7: 517–549.
3. Graw M., Czarnetzki A. & Haffner H. T., 1999. „The form of the supraorbital margin as a criterion in identification of sex from the skull: investigations based on modern human skulls”, *American Journal of Physical Anthropology* 108 (1): 91–6.
4. Hillson S., 1996. *Dental anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
5. Holden J. L., Phakey P. P. & Clement J. G., 1995a. „Scanning electron microscope observations of incinerated human femoral bone: A case study”, *Forensic Science International* 74: 17–28.
6. Holden J. L., Phakey P. P. & Clement J. G., 1995b. „Scanning electron microscope observations of heat treated human bone”, *Forensic Science International* 74: 29–45.
7. Loth S. R. & Henneberg M., 2001. „Sexually dimorphic mandibular morphology in the first few years of life”, *American Journal of Physical Anthropology* 115:179–186.
8. Lovejoy C. O., 1985. „Dental wear in the Libben population: Its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death”, *American Journal of Physical Anthropology* 68:47–56.
9. Mariotti V., Facchini F. & Belcastro M. G., 2004. „Ehthesopathies – Proposal of a Standardized Scoring Method and Applications”, *Collegium Anthropologicum* 28/1: 145–159
10. Mariotti V., Facchini F. & Belcastro M. G., 2007. „The Study of Entheses: Proposal of a Standardised Scoring Method for Twenty-three Entheses of the Postcranial Skeleton”, *Collegium Anthropologicum* 31 (1): 291–313
11. Meindl R. S. & Lovejoy C. O., 1985. „Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures”, *American Journal of Physical Anthropology* 68:57–66.
12. Murphy T., 1959. „The changing pattern of dentine exposure in human tooth attrition”, *American Journal of Physical Anthropology* 17: 167–178.
13. Никитовић Л., 1999. „Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару”, *ЗРМЧ* XXIX: 5–21.
14. Phenice T. W., 1969. „A newly developed method for sexing the os pubis”, *American Journal of Physical Anthropology* 30: 297–302.

15. Roksandic M. & Armstrong S. D., 2011. „Using the life history model to set the stage(s) of growth and senescence in bioarchaeology and paleodemography”, *American Journal of Physical Anthropology* 145 (3): 337-47.
16. Scheuer L. & Black S., 2000. *Developmental Juvenile Osteology*. Elsevier Academic Press.
17. Schmidt C. W. & Larsen C. S., 2002. „Demographic and health reconstruction of the Santa Catalina de Guale Ossuary, Amelia Island, Florida”, *American Journal of Physical Anthropology* Suppl. 34, p. 136 (abstract).
18. Seidermann R. M., Stojanowski C. M. & Doran G.M., 1998. „The Use of the Supero-Inferior Femoral Neck Diameter as a Sex Assessor”, *American Journal of Physical Anthropology* 107: 305-313.
19. Stewart T. D., 1979. *Essentials of forensic anthropology*. Springfield, Illinois: Thomas.
20. Trotter M. & Gleser G. C., 1952. „Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes”, *American Journal of Physical Anthropology* 10: 463-514.
21. Ubelaker D. H., 1999. *Human skeletal remains: Excavation, analysis, interpretation* (3rd. ed.). Washington, DC: Taraxacum. 172 p
22. Wolpoff M. H. & Caspari R., 2013. *Paleoanthropology and Race*. In Begun D. R. (Ed.) *A Companion to Paleoanthropology*, Blackwell Publishing Ltd. p. 321-337.

Табела 1

Хумка	Број гроба	Ритус	Пол	Старосни стадијум
1	2	инхумација	?	рано детињство
	5	инхумација	женски	пуни/зрели адулт
	6	инхумација	мушки	зрели адулт
	9	инхумација	женски	млади адулт
2	1	инцинерација	?	адулт
	4	инхумација	мушки	зрели адулт
	6	инхумација	?	адолесцент
	непознат	инхумација	женски	адулт
			?	рано детињство
			?	рано детињство
			?	адолесцент
3	1	инхумација	женски	адулт
	2	инхумација	?	рано детињство
	3	инхумација	?	касно детињство
	4	инхумација	?	рано детињство
	5	инхумација	женски	пуни/зрели адулт
			?	рано детињство
4	1	инцинерација	?	адолесцент/млади адулт?
	2	инцинерација	?	адолесцент?

Табела 2

Кранијалне мере (адолесценти и одрасли)	Хумка 1			Хумка 2	Хумка 3	
	Гроб 5	Гроб 6	Гроб 9	Гроб 4	Гроб 1	Гроб 5 (адулт)
Максимална дужина кранијума (g-op)	-	-	-	-	191	173
Максимална ширина кранијума (eu-eu)	-	-	-	-	149	128
Кранијални индекс	-	-	-	-	78,01	73,98
Минимална ширина фронталне кости (ft-ft)	-	-	92	-	105	-
Фронтотаријетални индекс	-	-	-	-	70,46	-
Висина орбита	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	36	-
Орбитална ширина (mf-ec)	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	42	-
Орбитални индекс	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	85,71	-
Висина рамуса мандибуле	55,4	57	-	-	-	-
	-	-	48,4	-	55	-
Минимална ширина рамуса мандибуле	29	33,2	-	29	27	-
	-	32,6	32,8	29,6	27	-
Висина мандибуларне симфизе (gn-idi)	-	35,4	-	31,5	-	17
Дебљина корпуса мандибуле	10,1	11,7	-	9,2	-	11
	10,4	-	-	9	11	11,5
Висина корпуса мандибуле	27,2	35,5	30,5	29	-	22,3
	26,8	-	-	30	32	-
Индекс робустицитета корпуса мандибуле	37,13	32,95	-	31,72	-	49,33
	38,8	-	-	30	34,37	-

Табела 3

Посткранијалне мере (адолесценти и одрасли)	Хумка 1			Хумка 2		Хумка 3		
	Гроб 5	Гроб 6	Гроб 9	Гроб 4	Гроб 6	Гроб 1	Гроб 5 (адулт)	Гроб ? (адулт)
Обим средине тела	33	39	-	39	-	33	31	-
клавикуне	32	38	-	38	-	34	32	-
Дужина <i>cavitas glenoidalis</i>	-	-	-	40,3	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-	-	-
Максимална дужина хумеруса	-	333	-	316	-	-	-	-
Максимални дијаметар средине тела хумеруса	22	23,8	-	21,1	-	-	20,3	-
	21,8	22,5	22,2	20	-	21	-	20,6
Минимални дијаметар средине тела хумеруса	16	16	-	17,7	-	-	15,8	-
	16	16,9	15	17	-	18	15,3	17,6
Епикондиларна ширина хумеруса	-	67,1	-	-	-	-	-	-
	-	66,7	-	58,5	-	-	-	-
Артикуларна ширина хумеруса	-	43,3	-	-	-	-	-	-
	-	42	-	42	-	-	-	-
Вертикални дијаметар главе хумеруса	-	-	-	46	-	-	-	-
	-	44,5	-	45	-	-	-	-
Максимална дужина радијуса	-	259	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-	-	-
Антериорно-постериорни дијаметар тела радијуса	10,4	10,5	-	-	-	12,7	10	-
	9,4	12,3	-	13	-	12,2	10,3	10,8
Медијално-латерални дијаметар тела радијуса	16	17	-	-	-	14,8	15	-
	15,3	17,6	-	10,6	-	14,8	14,4	14
Максимална дужина улне	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	277	-	-	-	-	-	-
Физиолошка дужина улне	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	237	-	-	-	-	-	-
Антериорно-постериорни дијаметар тела улне	11,7	13	-	-	-	11,6	11	-
	9,7	12,5	-	13	-	11,3	11,2	12
Медијално-латерални дијаметар тела улне	15,5	17	-	-	-	14	14,4	-
	14	17,7	-	13,7	-	15,9	13,4	15
Минимални обим тела улне	-	-	32	-	-	-	-	-
	-	39	-	-	-	33	32	-
Максимална антериорна ширина сакрума	-	120	-	-	-	-	-	-
Максимална дужина фемура	-	472	-	457	-	-	-	-
	-	-	-	458	-	-	-	-
Антериорно-постериорни дијаметар тела фемура	22,6	32,9	-	25,5	23,7	27,2	-	-
	23	30	20,9	27	-	24,6	23	24,6
Медијално-латерални дијаметар тела фемура	26	27,4	-	28	22,1	26,3	-	-
	26	28,8	23	27	-	27,4	25,4	25,6
Максимални дијаметар главе фемура	41,5	50,7	-	-	-	-	-	-
	41,2	-	-	47	-	-	-	-
Субтрохантерички антериорно-постериорни дијаметар фемура	22,4	25,7	20,3	25	-	23,1	-	-
	22,6	26,5	20,2	24	-	-	20,4	-
Субтрохантерички медијално-латерални дијаметар фемура	34,4	35,6	32	31,3	-	30,3	-	-
	33,5	35	31,4	31	-	-	32,6	-
Обим тела фемура	78	96	-	84	71	83	-	-
	78	94	-	85	-	82	78	-
Платимерични индекс	65,12	72,19	63,44	79,87	-	76,24	-	-
	67,46	75,71	64,33	77,42	-	-	62,58	-
Пиластрични индекс	86,92	120,07	-	91,07	107,24	103,42	-	-
	88,46	104,16	90,87	100	-	89,78	90,55	96,09
Максимална дужина тибиде	-	395	-	371	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-	-	-
Антериорно-постериорни дијаметар код <i>f. nutricium</i>	29	34,1	-	31	26,5	-	26,3	-
	28,3	36,3	-	33	-	30,7	29,8	-
Медијално-латерални дијаметар код <i>f. nutricium</i>	20,8	25	-	23	19	-	13	-
	20,3	25	-	23	-	20,8	17	-
Обим тела код <i>f. nutricium</i>	81	94	-	85	76	-	74	-
	78	-	-	87	-	82	76	-
Максимална ширина дисталног крајка тибиде	-	-	-	50	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-	-	-
Платикнемични индекс	71,72	73,31	-	74,19	71,69	-	49,43	-
	71,73	68,87	-	69,69	-	67,75	57,05	-
Максимална дужина фибуле	-	-	-	360	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-	-	-
Антериорно-постериорна ширина средине тела фибуле	14	17	-	14	-	-	10,6	-
	14	18	-	14	-	-	-	-

Bioarcheological analyses of human skeleton remains from bronze age locality dubac in Jancici

During archeological excavations on locality Dubac in Jancici on Kablar Mountain, which were carried out in 1984, 1985 and 2012, 15 graves in the form of Bronze Age burial mounds were discovered. According to movable grave findings and burial ritual, it is determined that graves belong to so called west Serbian variant of Vatina culture. The graves contained 16 inhumations and 3 incinerations, as well as mixed fragments of other individuals. Generally, the remains are badly preserved which was a limitation factor for our analyses. It was possible to determine gender for 7 adult individuals (mainly women). When estimating individual age we tried not to estimate years of age, so we included a method which refers to stadiums

(according to Roksandic & Armstrong, 2011). We carried out a basic dental analysis for each skeleton separately, analysis of non metric variations, muscle-skeleton stress markers and paleo pathological analysis of changes. Although the sample is not big, it is clear that children (especially in the early years of life) and adolescents made an important part among buried individuals. Paleopathologies were mostly identified on spines of the individuals (degenerative changes). The color of burnt human remains points to high temperature (over 600 °C) and traces of copper oxide point to presence of metal objects during incineration.

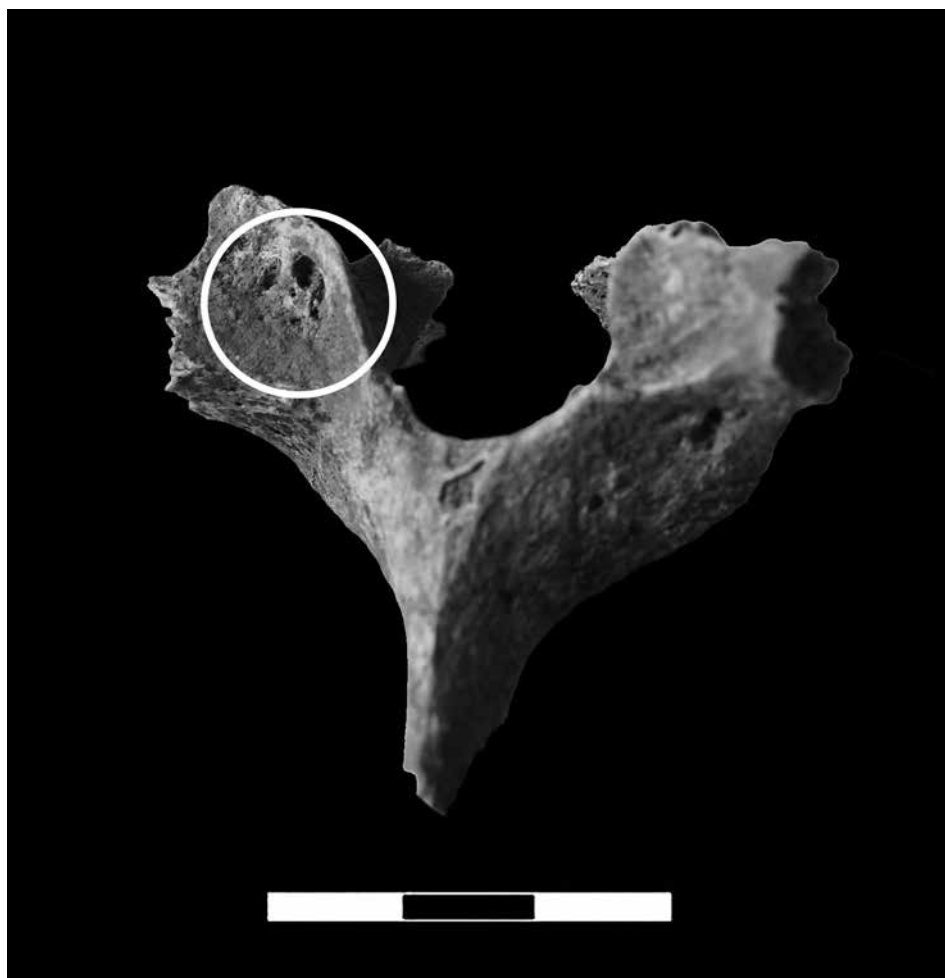
Predrag RADOVIĆ

Les analyses bio-archéologiques des restes de squelettes humains de la localité de l'âge du bronze dubac à Jancici

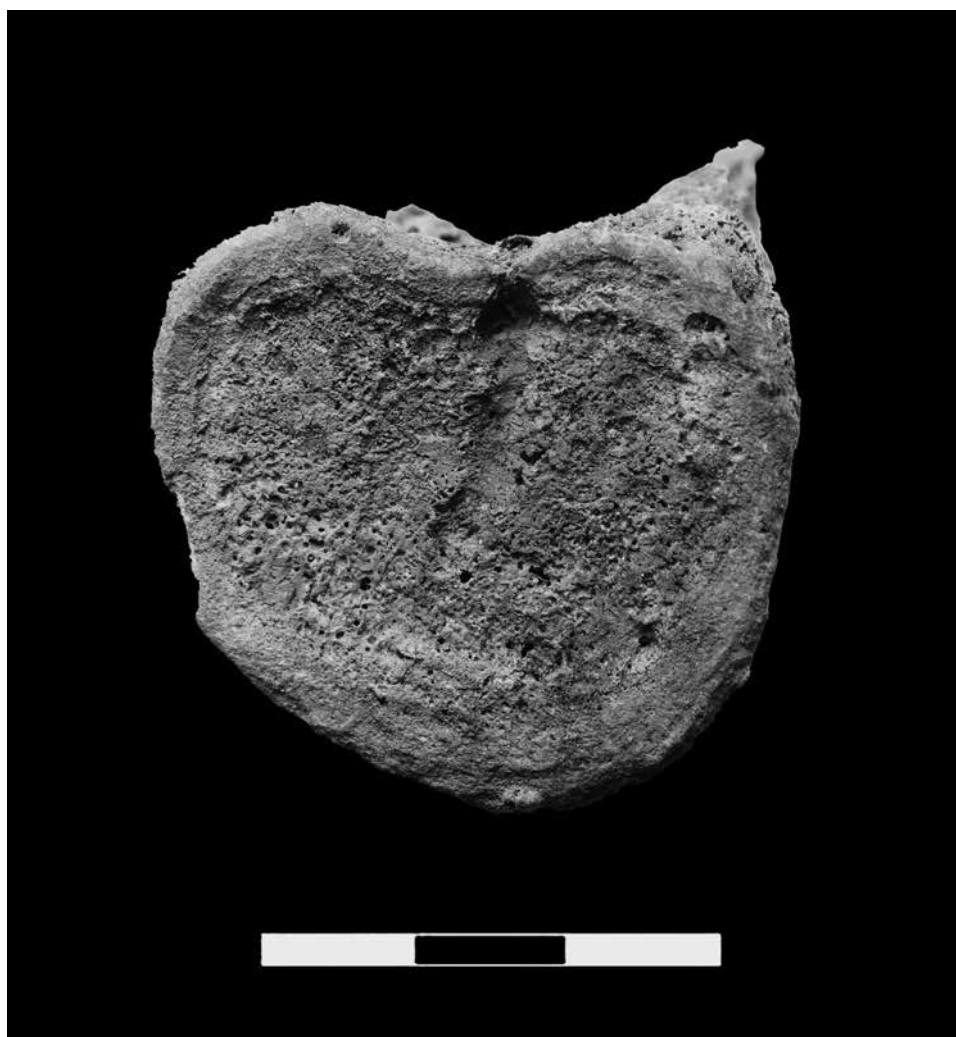
Pendant les fouilles archéologiques sur la localité Dubac à Jancici sur le Kablar, qui furent effectuées en 1984, 1985 et en 2012, 15 tombes furent découvertes dans le cadre de quatre tertres de l'Âge du bronze. D'après les trouvailles sépulcrales mobiles et le rite funéraire, il a été déterminé que les tombes appartiennent à la soi-disant variante serbe occidentale de la culture de Vatin. Les tombeaux comprirent 16 inhumations et 3 incinérations, ainsi que des fragments mélangés d'autres individus. Les restes sont généralement mal conservés, ce qui représenta indiscutablement un facteur restrictif pour notre analyse. Il fut possible de déterminer le sexe de 7 individus adultes (surtout des femmes). À l'occasion de l'estimation individuelle de l'âge, nous avons essayé d'éviter de donner une évaluation d'âge, si bien qu'on a utilisé

la méthode qui inclut les stades (selon Roksandic & Armstrong, 2011). Pour chaque squelette individuel, nous avons effectué une analyse dentaire élémentaire, une analyse des variations non-métriques, des marqueurs musculo-squelettiques du stress et des changements paléopathologiques. Bien que le spécimen fut petit, il est clair que les enfants (enfants en bas âge en particulier) et les adolescents forment une part importante parmi les individus inhumés. Les paléopathologies furent au maximum identifiées sur les colonnes vertébrales des individus (modifications dégénératives). La couleur des restes humains incinérés fait ressortir une température élevée (au-dessus de 600 °C), et les traces d'oxyde de cuivre laissent apparaître la présence d'objets en métal dans le cadre de l'incinération.

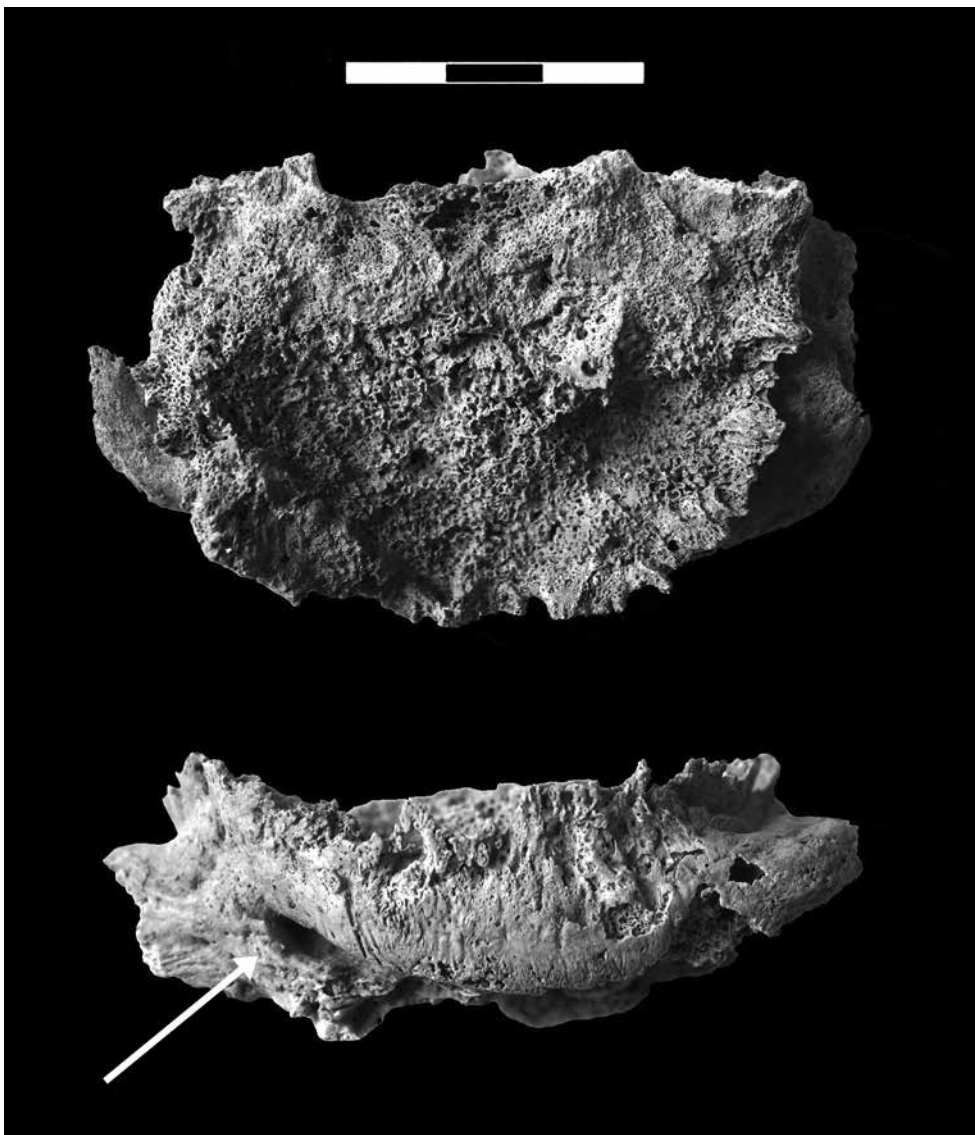
Predrag RADOVIĆ

Сл. 1 - Дејенеративне промене у виду јамица на диартирози цервикалној вршиљени

Сл. 2 - Шморлова цистија на шелу шоракалној ириљена

Сл. 3 - Дејенеративне промене на фрајменту лумбалној ириљена.
Ситрелица означава фрајмент суседној ириљена који је срасио пролиферацијом коштаног ткива.

Наталија
НАУМОВИЋ
историџар уметности
Чачак

УДК: 75.052.046.3(497.11)"13"
271.222(497.11)-523.4-526.62"13"
726.54(497.11)

ПРЕДСТАВА ХРИСТОВИХ ПРАРОДИТЕЉА У КРАЉЕВОЈ ЦРКВИ У СТУДЕНИЦИ

АПСТРАКТ: Црквено сликарство умноооме је учествовало у иолиитичком живоју средњеј века. Раг анализира значење иредставе Христових ирародитеља Јоакима и Ане која је саставни део живојиса Краљеве цркве, итачније кујолне ирађевине чији је киитиор сриски краљ Стефан Урош II Милуитин. Поиитичко-економски и куитурни усјон у доба краља Милуитина ироузроковао је иромену доидаише слике владара и династије. Кориитињем иредставе Јоакима и Ане у својој задужбини, која се налазила у комјлексу Ситуденице, са моитивима двоситрукој ирародитељства, иредака иосредника и заситиитника, краљ Милуитин уздиже сојситвену власи, како реалну иако и у оквиру династије, ио узору на византијске итрадиције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: црквено сликарство, Ситуденица, Немаићи, Краљ Милуитин

О споменику, ктитору и историјско-политичким приликама као катализаторима за увођење култа прародитеља

Црква Светог Јоакима и Свете Ане подигнута је 1313/1314. године у Студеници, најпоштованијем међу српским манастирима, у којем је почивало тело оснивача династије, великог жупана Стефана Немање.¹

Задужбина је краља Стефана Уроша II Милутина и познатија је по свом ктитору него по патрону, због чега је и прозвана Краљевом црквом. Налази се на двадесетак корака јужно од Радослављево припрате. Основу цркве чини квадрат на чијој се источној страни налази глав-

на олтарска апсида са две мање бочне. Над средишњим делом доминира купола на високом тамбуру, што још више доприноси утиску складности целине.² Савршена једноставност мале грађевине сведена је скоро на схему идеалног типа византијске цркве (коцка прекривена куполом) док кубична основа са куполом у касној антици и Византији представља модел васионе.³ Такво значење имају и архитектонски облици Краљеве цркве, јер је на њој исказано исто хришћанско схватање васељене.⁴ Символика архитектуре,

² Милка Чанак-Медић, Бранислав Тодић, *Ситуденица: Сликартство* (Приштина: Музеј у Приштини, 1999), 127.

³ Светозар Радојчић, „Краљева црква у Студеници, у: Осам векова Студенице“, Зборник радова, посебан отисак (1986), 207, 208; Гордана Петровић, *Историја сриске куитуре* (Нови Сад: Форум, 1994), 79.

⁴ Заснива се на средњовековном тумачењу света и значају придаваном броју четири, који обележава четири стране света, а сматран је и симболичном ознаком стабилности у облику кубуса, баш као што је био наос цркве Свете Софије у Едеси, чија је архитектура односно купола, тумачена као небески свод, слика горњег неба (Чанак-Медић, Тодић, *Ситуденица*, 127,128).

¹ Бранислав Тодић, *Сликартство у доба краља Милуитина* (Београд: Драганић, 1998), 326.

посебно куполе, биће важна за даљи контекст тумачења теме Христових предака.

Краљева црква је у целини изведена ломљеним каменом и седром, после чега је омалтерисана и обојена у бело, да би се што више приближила фасади главне манастирске цркве. Ктиторски натпис се налази на спољној страни источне олтарске апсиде и исклесан је у плочама од белог студеничког мермера. У њему, поред података о градњи и посвете цркве Христовим прародитељима, краљ Милутин истиче и своје претке прадеду Светог Симеона, деду Стефана Првовенчаног и оца краља Уроша I. Већ присутан у натписима у Богородици Левичкој, поновни помен неколицине предака Немањића у Студеници, где се налазио гроб првог српског светитеља, указује на то да је Милутин „краљ свих српских и поморских земаља“, још једном желео да нагласи стогодишње постојање свете лозе чији је он изданак.⁵

Краљева црква је изграђена у време када је краљ Милутин био у зениту своје политичке моћи, али и у време које је било испуњено бројним трзавицама у борби око престола. Милутин (1282-1321) постаје владар након што је на престолу сменио свог старијег брата Драгутина (1276-1282). Иако је на сабору у Дежеву Драгутин Милутину предао симболе краљевске власти (истовремено је сачињен и споразум о подели државе међу браћом и редоследу наслеђивања престола), то питање ће ипак остати болна тачка током читавог периода Милутинове владавине што ће 1314. године бити повод Стефанове побуне.⁶

⁵ Гордана Бабић, *Краљева црква* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1987), 21-22.

⁶ Више о односу Милутина и Драгутина у: Драгослав Срејовић и др., *Историја српског народа. Од најстаријих времена до Маричке бийке 1371*, књ.1 (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 423.

Све ове околности имаће велики утицај не само на изградњу цркава, већ и на сам концепт живописа у њима. Кроз сложеност теолошких мисли и мноштво алузија, владари су успевали да оправдају свој легитимитет. Краљу Милутину се приписује подизање и обнављање око четрдесет цркава и манастира. Говорећи о ктиторској делатности, архиепископ Данило⁷ истиче краљево схватање о задужбинама предака: „И држави свога отачаства многе божанствене манастире од самог основа он подиже и одликова достоименитном славом да ваистину будући обновљен Духом Светим, обнављаше стара рукоположења родитеља и прародитеља својих и више од корена свршаваше по Божијем извођењу“.⁸ Ктиторска делатност краља Милутина сезала је до свих већих центара хришћанства: Цариграда, Солуна, Свете Горе и Јерусалима. Његова амбициозна политичка намера јасно се исказује и кроз градњу задужбина. Архиепископ Данило описује краља Милутина као великог мецену, али наводи да је изузетно ценито, неговао и надгледао и уметничко стваралаштво. Међутим, краљ Милутин ову делатност није видео само као „пут у бесмртност“, већ и као веома успешно средство ширења угледа и моћи.

За време краља Милутина Србија постаје једна од најјачих сила на Балканском полуострву. Његова владавина је од самог почетка била обележена успесима који у његовој снажној личности откривају спретног државника и проицљивог

⁷ Архиепископ Данило II, Милутинов биограф, у једном дужем раздобљу ради на састављању „српског пролога“, заправо хагиографских зборника са житијима (описом живота) српских владара, „Животи краљева српских и архиепископа“. Једно о тих је и Житије краља Милутина (Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 12).

⁸ Исто.

дипломату.⁹ То сведоче и територије признате од цара Андроника II Палеолога 1299. у име мираза, када је закључен брак између Милутина и принцезе Симониде која није имала ни пуних шест година.¹⁰ Истицање веза са византијском царском кућом није било само зарад личног престижа, јер су одатле проистицали далекосежнија питања легитимитета власти и њеног наслеђа.¹¹

Краљ Милутин је како у политичком животу, тако и у духовним кретањима, подстицао усвајање свих видова византијског културног наслеђа. Он је у својим земљама утицао на усавршавање друштвеног уређења и дворског церемонијала по угледа на византијске узор, омогућавајући на тај начин ширење такве културе.¹² Насупрот свом оцу, краљу Урошу I, који је са презиром одбијао византијску помпу и раскош, краљ Милутин је свој двор уредио тако да га је Теодор Метохит,¹³ византијски посланик у Србији,

могао овако окарактерисати: „Све беше уређено по ромејском укусу и церемонијалу царског двора“.¹⁴

Нови талас византинизације снажно је захватио и црквену уметност. Све је чешћа комуникација и културно-верска размена између српских и византијских духовних центара. Почетком XIV века сложенија теолошка схватања о зидном украсу цркава бивају прихваћени у Србији. Новим идејама које су надахнуле уметност отворен је пут владавине краља Милутина.¹⁵

„Схватања о томе ко све може оличити власт преламала су се кроз призму идеологије и пажљиво уобличаваним иконографским матрицама.“¹⁶ Зато је живопис био водећи сликарски род. Кроз њега су се могле најприкладније исказати сложене богословске мисли, духовност српске цркве, нове државне идеје које су се неговале на двору и естетички идеали највишег друштвеног слоја.¹⁷

Вековима стваран сликани програм цркава православног света имао је своју велику особину: свако је у оквирима датог система, употребом његових делова, могао да нагласи не само своје општехришћанске жеље, већ и шире социјално-политичке захтеве једне друштвене или државне заједнице, како су то управо и чинили владари.¹⁸ Историјске слике су одржавале стварне прилике у земљи и схватање ктитора о сопственој моћи и праву на самостално вршење власти у име Христа и под Ње-

⁹ О томе сведоче бројни успешни походи које је водио. Граница Милутинове државе умерена је до линије Охрид-Прилеп-Штип, на северу су придодате области Кучева и Браничева, а на југу северни део данашње Албаније. Чести и дуготрајни ратови које је Милутин водио са својим суседима не би били могући да српски владар није располагао значајним материјалним средствима. Део тих средстава обезбеђиван је успешним ратовањем, али је главни извор прихода представљало рударство (Брсково, Рудник, Ново Брдо); Милош Благојевић, *Србија у доба Немањинића* (Београд: Вајат, 1989), 104-108.

¹⁰ Светозар Радојчић, *Поршети српских владара у средњем веку* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1997), 29.

¹¹ О његовој моћи говори и податак да је, поред тога што је ово Милутину био четврти брак и упркос противљењу византијског свештенства, тај брак ипак био склопљен (Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 48).

¹² Продор тог утицаја осетио се у систему државне управе, законодавству, уређењу судства и финансија, а нарочито се испољавао у прихватању грчких термина и титула; Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Љевишка* (Београд: Српска књижевна задруга, 1975), 17.

¹³ Теодор Метохит, водећи и најистакнутији научник на двору Андроника II. Поред филозофских и астрономско-математичких расправа оставио је и више реторичких списа и песама; Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Просвета, 1996), 442.

¹⁴ Срејовић и др., *Историја српског народа*, 466.

¹⁵ Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 48, 54, 55.

¹⁶ Драган Војводић, „Персонални састав слике власти у доба Палеолога Византија-Србија-Бугарска“, *ЗРВИ* 48 (2009), 409.

¹⁷ Срејовић и др., *Историја српског народа*, 408.

¹⁸ Иван М. Ђорђевић, *Стиудије српске средњовековне уметности* (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 207.

говим благословом. Са тим у вези, долазимо до цркве Светих Јоакима и Ане у Студеници која представља важан момент у еволуцији Милутинове владарске и политичке пропаганде. Посвета Христовим прародитељима јесте нешто што настаје као продукт свих наведених околности и утицаја. Све то ће се одразити и на живопис Краљеве цркве. Сликањем Христових прародитеља представљена је једна врста потпуне и заокружене целине Милутинових идеолошко-политичких амбиција и остварења. Задатак овог рада јесте да кроз анализу представе Христових прародитеља у оквиру ктиторске композиције, али и представе предака у прстену куполе, да одговор у каквом контексту су се оне нашле у Краљевој цркви и на који начин су преци доведени у везу са самим ктитором и његовим одабиром да своју цркву посвети управо Светом Јоакиму и Ани.

Представа Христових прародитеља од Адама и Еве

Најстарији помен слике Христових предака потиче из Цариграда, из времена цара Лава VI Мудрог (866-912), негде око 900. године. Објашњавајући програм живописа у цркви коју је изградио његов таст, Стилијан Зауцес, цар Лав их не назива Христовим прецима већ их наводи као „цареви и свештенике“. У тој престоничкој задужбини, али и у познијим споменицима, Христ Пантократор је у куполи био окружен разним категоријама служитеља, како цар Лав VI каже. Ту су, осим анђела и пророка, и представе старозаветних царева и свештеника који су такође учествовали у тумачењу Христове природе, његове историјске улоге

и хијерархије успостављене на земљи и у васељени.¹⁹

Како Гордана Бабић наводи, није случајно што се након иконоборства јавља појачано интересовање за споменућу представу, као и за обнову уверљивијег приказа догме о двострукој Христовој природи.²⁰ Избором Јосифових предака, старозаветних царева и свештеника, најјасније је истицана улога Христа као онога који сажима духовну и световну власт, односно његову улогу „свештеника и владара“. Са друге стране, занимање за тему Христових предака сведочило је о потреби да се у литургији, али и у ликовном језику, нађе подробија потпора за религиозна осећања.

Сагледавши из таквог угла појаву представе Христових предака у црквама, нимало нас не изненађује и њено место у Краљевој цркви. Не само што нам то потврђује њено место у прстену куполе Милутинове цркве, већ то чини и сама посвета цркве Христовим прародитељима, али и њихова позиција у оквиру ктиторске композиције, посебно што у време настанка живописа Краљеве цркве и сам краљ Милутин изложен разним нападима, чиме су његов легитимитет и позиција владара стално довођени у питање. Милутин, из истих разлога као и византијски владари, поручује такву представу у својој цркви, што потврђује и чињеница да анђели, пророци и преци

¹⁹ Тумачење улоге Христових предака већ је било присутно у IX веку у византијској књижевности, у делима Јосифа Химнографа, који је своје стихове посветио овој теми. Поред тога, и једно дело из XI века слави ову тему, а то су календарски стихови за 16. децембар Христифора из Митилене. Теофан Керамевс из XII века посветио им је своју Четрнаесту беседу намењену богослужењу за недељу пред Божић, тачније објашњење Матејевог текста (Бабић, *Краљева црква*, 64, 86).

²⁰ Иконоборачка криза (715-843) у Цариграду, сукоб са муслиманском цивилизацијом у Палестини, латинском на Сицилији итд (Бабић, *н. г.*, 86).

насликани испод Пантократора у Зауцесовој цркви имају исти распоред као у Краљевој цркви у Студеници.

Основ за формирање сликарске представе Христових предака у Краљевој цркви јесте Јеванђеље по Матеју (Мат. I, 1-16).²¹ У другим споменицима користи се и Јеванђеље по Луки (Лук. III, 23-37)²², али и други текстови који су послужили за обликовање представе, попут Ерминије Дионисија из Фурне, као и очувана минијатура из грчког Четворојеванђеља из Мокви у Грузији (Тбилиси, око 1300. године).²³ Христови преци у Краљевој цркви смештени су у самом прстену тамбура, у подножју куполе. Низ садржи тридесет и четири претка, приказана у попрсјима. Лозу представљају изабране библијске личности из које је поникао Христос, потомак Јосифа и Марије. Низ чине патријарси, праведници и цареви библијских времена, а које помиње Јеванђеље по Матеју (Мат. I, 1-16), указујући на историју од Адама и Еве до цара Манасија. Сликари Краљеве цркве нису представили свих четрдесет и два претка, колико их Матеј наводи у Јеванђељу (у прстену куполе су смештена тридесет четири попрсја).²⁴ Низ почиње на истоку, наставља се ка југу и западу, а завршава на северу. Одмах се уочава да је изостављен Јосиф. Адам и Ева смештени су под источним прозором и приказани су као старци са седим праменовима косе. До Адама је Аврам, затим следе три старозаветна патријарха Исак, Јаков и Јуда (вероватно), потом старозаветни праведници чија имена нису сачувана

али се на основу Матејевог јеванђеља зна или Ерминије Дионисија из Фурне претпоставља да би то могли да буду Фарес, Есром, Арам, Аминадав, Насон, Салмон, Вооз и Овид. Старозаветни цареви Јесеј, Давид и Соломон нису приказани у студеничком низу, али се иза Овида настављају старозаветни преци Јосија, Јехонија, Салатиило, Зоровавел, Авуид и Елиаким, Азор, Садок, Ахим и Елуид. Следећи низ је низ од десет библијских царева, а то су Ровоам, Авиа, Аса, Јосафат, Јорам, Озија, Јоатам, Ахаз, Језекија и Манасија.²⁵

Крајем XIII и почетком XIV века све чешће се инсистира на улози Христа као цара и свештеника. То је у студеничком низу постигнуто поделом предака по групама. Они су распоређени по својим улогама-старозаветни патријарси, праведници и цареви. Разлике између њих назначене су одећом и бојама како би делови низа јасно исказале свештеничку и царску улогу предака током целокупне историје света.

Избор, место и редослед предака мењао се у зависности од тога какво значење је требало истаћи, односно који текст се користио (Матијино или Лукино јеванђеље) и која је алузија требала да се представи. У Богородици Перивлепти (1295. године) низ Христових предака нашао се у медаљонима нанизани на тријумфалном луку, пошто на тај начин указују на литургијска читања одређена за две недеље пред Божић (Минеј за децембар). Ту је усредсређена мисао на сведочење предака о историјској улози Христа и тумечењу догме оваплоћења, док се

²¹ Свето Писмо, 5.

²² Свето Писмо, 123-124.

²³ Бабић, *Краљева црква*, 76-86.

²⁴ Бранислав Тодић наводи да у прстену куполе има тридесет шест попрсја старозаветних праведника (Тодић, *Сликариство у доба краља Милутићина*, 327).

²⁵ Бабић прави поређење са северном куполом цариградске цркве Христа Хоре, где се у њеној северној куполи налази идентичан распоред библијских царева као и у Краљевој цркви (Бабић, *Краљева црква*, 76).

у цркви Христа Хоре, исто као у Студеници, избором и местом предака намеће слојевита идеја о ваплоћењу и улогама Христа као свештеника и цара.²⁶

Требало би истаћи и чињеницу да су преци Христови смештени, односно истакнути, при самом врху просторне хијерархије Краљеве цркве. Старински космички симболизам грађевине истакнут је представом Пантократора смештеним у темену куполе, места које симболично спаја оноземаљски и овоземаљски свет. Смештањем Небеске литургије испод Сведржитеља и приближавање низа Христових предака по телу остварена је једна врста јединства земље и неба у замишљеном космосу која заједно потврђују сва догматска учења о сложеној идеји две Христове природе.

О патронима храма и њиховом општем месту у тематском програму живописа

Идеја о Христовим прецима конципирана је тако да се вешто провлачи кроз цео живопис цркве, од куполе до гла.²⁷ Низ предака у куполи само је врста увертире у причу о култу прародитеља која нас полако уводи у оно што представља врсту преседана у историји српске средњовековне уметности, јер не само да је посвета патронима, Светом Јоакиму и Светој Ани, била ретка, већ је прожела цео живопис Краљеве цркве. Та идеја се благо прелива преко осталог дела фресака као што су Велики празници, стандардним програмом у олтару, а потом се кроз фигуре многобројних светих

ратника, мученика, архијереја, епископа, али и опширног Богородичиног циклуса, спушта до јужног зида, зоне стојећих фигура, где је идеја о прародитељима Христовим у потпуности подигнута на виши ниво, као ни у једној грађевини тога доба.

Врло мало се зна о самим патронима Краљеве цркве. Нешто мало података о Светом Јоакиму и Светој Ани пружа нам апокрифно Протојеванђеље Јаковљево на основу кога је и створен циклус слика Богородичиног живота. Овај апокрифни текст²⁸ потиче из VI века и описује догађаје везане за Богородичино детињство и младост, а самим тим сазнајемо и о њеним родитељима. Циклус је био врло популаран за приказивање у српској средини XIII века, вероватно под утицајем Цариграда. Ово Протојеванђеље је у српском преводу познато по тексту из XV века.²⁹

Зна се да је свети Јоаким је био син Варпафира из колена Јудина и потомак Давидов, а Ана ћерка свештеника Матана из колена Левијева, из којег је и првосвештеник Арон. Ана се удала за Јоакима у Назарету, где су живели педесет година у браку без деце када им је Бог посредством анђела објавио рођење Пресвете Богородице Марије, „кћери преблагословене којим ће се благословити сви народи на земљи и кроз коју ће доћи спасење света“.³⁰

Свети Јоаким и Света Ана су Богородичини родитељи који су припремили

²⁸ Побожна литература која је остала изван канона „светих књига“, делом осуђена, а делом избегавана у богословским круговима. Потражња тих текстова била је изазвана потребама пробуђене читалачке средине која је у нашем случају била заинтересована да сазна више о Богородичином детињству и младости: Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку* (Београд: Идеа, 1995), 216.

²⁹ Бабић, *Краљева црква*, 170.

³⁰ Више у: Владика Николај Велимировић, *Охридски њролој* (Шабан: Глас цркве, 2000), 650.

²⁶ Бабић, *Краљева црква*, 86.

²⁷ Бабић, *н. д.*, 186.

Христову телесну појаву на земљи родивши „Непорочну Агницу која је родила Агнеца закланог за свет“.³¹ Родивши Богочовека она је постала нова црква. Њена улога у отеловљењу Христа прослављана је кроз низ поетско-литургијских и старозаветних представа.³² Литургија се више пута обраћа Богородици, па се смештањем Богородичиног циклуса у најсветији део храма, као у Краљевој цркви³³, употпуњује „реалност“ Христове жртве и литургијске радње свештеника.

Све ово утиче и на творце иконографског програма да приближе ликове Светих Јоакима и Ане не само фигурама Богородице и Инкарнираног Логоса, већ и другим сценама попут Благовести и Христових нерукотворених образа, како би се тема Оваплоћења Господњег у потпуности потврдила.

Фигуре Богородичиних родитеља могу се пронаћи у споменицима из X и XI века. Њихово место у близини олтару постаје општи део тематског програма у византијској уметности XIII и XIV века.³⁴ Њихове представе могу се наћи (око апсиде или на тријумфалном луку) у витлејемској базилици цркве Христовог рођења, у јужном трансепту, Светој Софији у Трапезунту и Пантанаси у Мистри.³⁵

У српској средини овога периода приказивање представа Светих Јоакима и Ане у оквиру олтарског простора није била тако негована. Тек у задужбинама краља Милутина они ће се све више приказивати у источном делу храма. Јавиће се у разним деловима сликаних програма било да је то уз Благовести или сцене везаних за Давида и Соломона или друге пророке који су и наговештавали Христово ваплоћење.³⁶ У споменицима српске средине у којима се могу наћи представе ова два светитеља, у близини олтару, које претходе Краљевој цркви, јесу Милешева, Драгутинова капела у Ђурђевим ступовима где су представљени у горњој зони источног зида наоса док се у цркви Светог Ахилија налазе у потрбушју источног лука који одваја олтарски простор од наоса (окупљени око Благовести).³⁷ Култ Богородичиних родитеља у овим споменицима врста је наговештаја теме о прецима, чији ће идеолошки и политички смисао бити тек заокружен у Краљевој цркви.

Представа патрона у оквиру ктиторске композиције и идеја двоструког прародитељства

Представа Христових прародитеља смештене су у оквиру ктиторске композиције на јужном зиду храма. У зони стојећих фигура, почевши од иконостаса представљени су: Христос, затим Свети Јоаким, Света Ана која држи малу Богородицу, краљ Милутин (“Стефан Урош по Милости Божијој краљ и самодржац свих српских земаља и поморских”) са

³¹ Бранислав Тодић, *Грачаница: Сликарство* (Приштина: Музеј у Приштини, 1999), 149.

³² У богослужбеној пракси се развија тумачење у којем Богородичино рођење добија евхаристијски смисао. Смештање Светог Јоакима и Ане у близини старозаветне сцене Жртве Аврамове, доживљава се као префигурације жртве које су учинили родитељи Богородичини понудивши своји кћер Богу (Тодић, *н. г.*, 148).

³³ Циклус тече у фризу по најнижој зони. Почиње под југоисточним углом олтару, наставља се преко јужног и северног зида и завршава у североисточном углу олтару (Бабић, *Краљева црква*, 63).

³⁴ Драган Војводић, *Зидно сликарство цркве Свете Ахилије у Ариљу* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996), 47.

³⁵ Тодић, *Грачаница*, 148.

³⁶ Тодић, *Сликарство у доба краља Милутина*, 182.

³⁷ Војводић, *Свети Ахилије у Ариљу*, 47; Тодић, *Грачаница*, 148; Тодић, *Сликарство у доба краља Милутина*, 182.

моделом цркве и краљица Симонида („Симонида по Милости Божијој краљица и Комнина Палеологина“).³⁸ Свети Јоаким и Ана стоје пред Христом који десном руком благосиља, а у левој држи отоврену књигу. Света Ана је приказана како нежно прислања свој образ уз главу мале Богородице са наушницом у увету.³⁹

Фигуре су изванредно рељефне и природних су пропорција (седам глава у висину), јер слика тражи уверљивост призора. Применом симетрије и равнотеже маса фигуре су распоређене једна поред друге у ритмичким односима, одајући смиреност и ведрину.⁴⁰ Физиономије су им сродне, па се више разликују по добу старости. Доминирају маслинастозелена и окер боја, а уз постепено додавање беле стварају се богати прелази, од сасвим тамних до блештавих осветљених поља. Постоје индиције да су византијски уметници веома ретко приказивали светлост као овоземаљску, природну појаву, па су је зато приказивали из различитих извора. Поштујући класицистичка начела, сликари су користили драперије или гестове фигура да би нагостили осећања Јоакима и Ане, избегавајући сваки израз или гримасу на њиховим лицима. Уметници Краљеве цркве су обрадом драперије постигли тродимензионалност насликаних фигура која се заснивала на градацији тонова и коришћењу линија што се најбоље види и на самим Богородичиним родитељима одевеним у античку одећу.⁴¹ Михаило и Евтихије, као главни сликари Краљеве цркве, пластичношћу фигура,

пропорцијама и племенитим ликовима, достигли су све карактеристике зрелог стила ренесансе доба Палеолога.⁴² Стил је окренут физичкој лепоти и светлости боје, које су исказане кроз фреске цркве Светих Јоакима и Ане.⁴³ Савршено смишљен, логично развијен у складу са продором природног светла на одређеним површинама зидова, програм живописа у Краљевој цркви у Студеници одаје идеју космичког реда над којом бди Христос. У том замишљеном, идеалном свету ван времена, ктитор је себи нашао место, подижући задужбину као дар светим заштитницима који ће га заступати на Судњем дану.⁴⁴

Ликови Јоакима и Ане, као Христових предака, постављени су насупрот ктиторовим прецима, светитељима Симеону и Сави, који су основали Студеницу и пресудно допринели да она буде прва међу српским манастирима, непревазиђени узор и расадник духовног живота. Свети Сава је приказан као архиепископ а Симеон као великосхимник и обојица се молитвено обраћају Христу и Богородици посредујући за свог потомка, краља Милутина, ктитора цркве. Благослов који им упућује мали Христос значи да је молитва услишена.⁴⁵ Гестови светитеља Немањића још јасније говоре о њиховој улози у замишљеном космосу. Обојица савијају руке, и пружају шаке у знак молитве. Распоред и говор гестова фигура представљених у низу у најнижој зони наоса, имају улогу истицања мисли о идеалном владару који има претке.⁴⁶

³⁸ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 328.

³⁹ Међу старијим познатим сликама позната је Св. Ана са малом Богородицом, типа „Млекопитатељице“ у Курбинову, на фресци из 1191. године (Бабић, *Краљева црква*, 187).

⁴⁰ Војислав Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* (Београд: Југославија, 1975), 54.

⁴¹ Бабић, *Краљева црква*, 201, 214.

⁴² Стил који је добио име по византијској породици Палеолога захватио је, преко српске дворске радионице, све српске области (Петровић, *Историја српске културе*, 98).

⁴³ Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 51.

⁴⁴ Бабић, *Краљева црква*, 63.

⁴⁵ Чанак-Медић, Тодић, *Манастир Студеница*, 142-143

⁴⁶ Бабић, *Краљева црква*, 190.

Изабрани краљеви заштитници који посредују у предаји дара, Јоаким и Ана, Христови су преци. Постављени између ктитора и Христа, али и наспрам Светог Симеона и Светог Саве, у потпуности отелотворују идеју о прецима. Прародитељи Христови сведоче о његовој људској природи и историјској улози на земљи, а свети прародитељи краља Милутина подсећају на светост Немањића и њихову улогу у небеском свету. Изданак светородног стабла уз благослов Христа и заштиту светитеља и предака врши владарску дужност по вољи Божијој у свим „српским и поморским земљама“.

Идеја о прецима Христа, Богородице и самог ктитора вешто се преплићу. Краљ-китор је представљен како прилази Јоакиму и Ани, и преко њих Христу, без уобичајених медијатора. Оно што је важно јесте да су овде српски светитељи изостављени из главне представе (процесије), али нису изостављени из целокупне иконографске схеме. Они су представљени на супротном зиду цркве. Њихово постављање није случајно, већ је добро испланирани иконографски концепт где су Симеон и Сава представљени као пар у централном делу, тачно преко пута представе Јоакима и Ане. Христови божански преци смишљено су изабрани као пандан пару српских светитеља, па је тако порука више него очигледна. Милутин, легитимни наследник круне српске династије, влада уз благослов Христа, што се наглашава истицањем светитеља из лозе Немањића.

Насилне промене на престолу, које су у средњем веку биле скоро правило, условиле су укључивање предака у идеологију власти и наслеђивања престола. Узурпатору је даван легитимитет а позивањем на посвећене претке оправдаван је

редослед смењивања. Ослањање на углед предака чији су култови брижљиво неговани, било је необично важно у владарској идеологији средњовековне Србије. Позивање на претке владара из директне родбинске линије ради оправдавања легитимитета власти, прожело је садржаје повеља, књижевних списа и уметничких дела.⁴⁷ У српском сликарству XIII века владари су скоро по правилу приказивани са својим родитељима и другим прецима као посредницима у њиховом богоугодном делу приношења задужбине Христу. У Србији је оваква композиција настала из свесне тежње за стварањем светородне владарске породице и неговањем култа њених најистакнутијих чланова. Никако се притом не сме превидети њена идеолошка обојеност, јер је у истицању светородности и бирању заступника пред Богом била упадљива линија која је водила од родоначелника Стефана Немање, у монаштву Симеона, до владара који је у том часу био на власти.

Истицање династије Немањића типично је за све Милутинове задужбине, а у овом случају ту се „уплео“ и одабир места грађења. Посебно наглашавање Богородичиних родитеља датира још од времена краља Уроша I где се указује на повезаност свете Христове лозе и свете лозе Немањића. У вези са тим, требало би нагласити да се од времена краља Уроша I за српске владаре говори да су „светородни“ и већ се у Сопоћанима, али и у Морачи и Ариљу, представа Лозе Јесејево „преплиће“ кроз примену различитих програмских и иконографских средстава са портетима Немањића укљученим у шире тематске целине династичког предзнака. Ликови Христове и Немањићке лозе били су повезани на ширем нивоу у

⁴⁷ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 44.

Краљевој цркви. Тако је превладан веома важан степеник у идејном и ликовном саображавању две породице.⁴⁸ Гледајући из овог угла, лоза Немањића постаје симбол Милутинове пропаганде која је имала за циљ да утврди његову позицију у „божанском поретку“.⁴⁹ Ту позицију Милутин себи можда обезбеђује управо, ни мање ни више, посветом Христовим прародитељима, Јоакиму у Ани.

Представа Христових прародитеља у оквиру ктиторске композиције постављена у директној комуникацији са главним представницима династије Немањић истиче политичку позадину слике која се лако наслућује у структури низа фигура и њихових међусобних симетричних односа. Почетком XIV века, када је Драгутин оспоравао легитимност вршења власти, краљ Милутин се постојано позивао на своје претке како у ктиторском натпису на апсиди, тако и сликом предака у наосу. Сами преци-светитељи истичу и духовну и идеолошку исправност легитимног владара Србије. Обе породичне слике, Христове и Немањине, прародитељи и родитељи, заузимају највиднија места.⁵⁰

Необична смелост поређења Христових са сопственим прецима рефлектује се на статус Милутина као владара у хришћанском домену, као и у „породици принчева хришћанског поретка којем је по освештаним схватањима византијског света на челу стајао византијски

император“.⁵¹ Било је у том паралелизму судбоносног изравнавања: владари су постајали ближи небеским становницима, а небо се спуштало људима. Стварана је нова слика хијерархије у коме је човек узимао све важније место.

Доказ да је ранија класична средњовековна визија Бога све више бледела јесте и Краљева црква којом Милутин показује да храм као божији стан више не мора да буде грандиозан. Морамо додати и то да је можда и сама црква архитектонски конципирана по замишљеном облику космоса, што донекле потврђује портрет краља Милутина у Краљевој цркви, који држи у рукама и модел цркве и модел космоса.⁵² „Преци више нису добијали место посредника између актуелног владара и Христа, већ је комуникација Бога са сувереном била непосредна. Светост родитеља и прародитеља остаје и даље битан предуслов изузетног статуса читавог рода.“⁵³

Инсистирањем на божанском пореку династије Немањић краљ Милутин у извесном смислу тежи ка приближавању цару Андронику кога на неки начин и провоцира тако што се меша у неприкосновени поредак и место византијског цара у хијерархији владара. Многе идеје исказане језиком уметности у Краљевој цркви сведоче о жељи да се стварна моћ краља Милутина идеализује и овековечи, јер се он као зет цара Андроника II Палеолога сматрао достојним, и довољно моћним, а у стварности то и приказивао, да га прихвати као идеалног наследника престола. Не треба заборавити и представу цара Константина и царице

⁴⁸ Драган Војводић, „Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића“, *ЗРВИ* 44 (2007), 296.

⁴⁹ S. Ćurčić, „The Nemanjić family tree in the light of the ancestral in the church of Joachim and Anna at Studenica“ *ЗРВИ* 14/15 (1973), 192.

⁵⁰ Поређење, ће се пред краљеву смрт на фресци у Грачаници показати смелости, у пуној генеолошка лоза Немањића по свему је конципирана као пандан лози Јесејевој, генеолошком стаблу Христовом (Радојчић, *Краљева црква у Студеници*, 209).

⁵¹ Бабић, *Краљева црква*, 24.

⁵² Радојчић, *Краљева црква у Студеници*, 209.

⁵³ Војводић, „Од хоризонталне ка вертикалној генеолошкој слици Немањића“, 304.

Јелене који се налазе у оквиру ктиторске композиције, одмах иза Симониде. Сви српски владари који су истицали везе са цариградским двором увек су у близини својих портрета сликали овај светитељски пар.⁵⁴ Приказан у непосредној близини, ктитора, он алудира на краља Милутина као на „новог Константина“. Тако је истакнут славни узор свих правоверних хришћанских владара који су се приказивали и као борци за веру.⁵⁵ Као „нови Константини“, благоверни владари своје достојанство, светост и харизму дугују пре свега Цару Небескоме. Као истински хришћански владари су дужни да брину о спасењу и правоверности народа који им је поверен, јер су ти владари инвестирани од самог Господа, односно они су изданци „лозе богочашћа“.⁵⁶

Милутинова увереност у властити легитимитет, карактеристична за каснији период његове власти, оличена је у натписима и документима из прве половине XIV века.⁵⁷ Све ове идеје постају много израженије у деловима где сам краљ Милутин све више истиче светородне корене и богоизабраност. Позивање на сродство са старим и угледним владарским кућама представља један од сегмената комплексног политичког програма средњовековних династија, па и династије Немањића. Ривалитет и борба око грчких земаља резултирали су и „повезивањем“ са царском породицом на рачун добијања легитимитета како над новоосвојеним територијама, тако и на унутрашњем плану владар-

ског устројства и наслеђивања престола. Тако легитимност Милутиновог преузимања круне постаје ствар божанског поретка у руху византијске традиције.

Велики успеси краља Милутина на политичко-економском плану допринели су јачању његове позиције унутар династије Немањића. Његова ктиторска делатност без преседана показала је сву његову моћ и истакла га као једног од највећих владара из ове српске династије. Потиснувши брата Драгутина из игре за власт, утро је пут свом сину Стефану ка наслеђивању престола, што је доказ да је и на владарско-династичком плану Милутинова политика доживела потпуни успех. Са друге стране, црква Светог Јоакима и Ане доказ је пијетета према оснивачу династије Стефану Немањи, као и симболу саме династије - Студеници. Истицањем божанске инвеституре владара, као и приближавању самог владара Богу, потиснут је значај историје наслеђивања престола. Тој вези са Богом, која представља извор власти, придодато је тумачење извора милости преко које је владар постајао изданак „родитеља и прародитеља својих светих“.⁵⁸ У том простору светих ликова и утврђеног поретка, портрет краља Милутина, уз ликове Светих Јоакима и Ане, на посебан начин истиче схватања о свету и животу. Али не само то. Посреди је и положај који ће владар заузети у вечности захваљујући својим прецима-заштитницима.

⁵⁴ Радојчић, *Поретак српских владара у средњем веку*, 35.

⁵⁵ Бабић, *Краљева црква*, 109.

⁵⁶ Војводић, „Од хоризонталне ка вертикалној генеалошкој слици Немањића“, 304.

⁵⁷ Čurčić, *The Nemanjić family*, 194.

⁵⁸ Војводић, „Од хоризонталне ка вертикалној генеалошкој слици Немањића“, 305, 306.

Литература:

1. Гордана Бабић, *Краљева црква у Студеници* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1987)
2. Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат, 1989)
3. Драган Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиої Ахилија у Ариљу* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1996)
4. Драган Војводић, „Од хоризонталне ка вертикалној генеалошкој слици Немањића“, *ЗРВИ* 44 (2007)
5. Драган Војводић, „Персонални састав слике власти у доба Палеолога Византија-Србија-Бугарска“, *ЗРВИ* 46 (2009)
6. Владика Николај Велимировић, *Охридски ѿролої* (Шабац: Глас цркве, 2000)
7. Иван М. Ђорђевић, *Студије српске средњовековне уметности* (Београд: Завод за уџбенике, 2008)
8. Војислав Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* (Београд: Југославија, 1975)
9. Георгије Острогорски, *Историја Византије* (Београд: Просвета, 1996)
10. Драга Панић, Гордана Бабић, *Богородица Левишка* (Београд: Српска књижевна задруга, 1975)
11. Гордана Петровић, *Историја српске културе* (Нови Сад: Форум, 1994)
12. Свето Писмо, *Нови Завет* (превод Вука Караџића), (Шабац: Глас цркве, 2008)
13. Светозар Радојчић, „Краљева црква у Студеници, у: Осам векова Студенице“, *Зборник радова, ѿосебан ѿиисак* (1986)
14. Светозар Радојчић, *Порѿреији српских владара у средњем веку* (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1997)
15. Драгослав Срејовић и др., *Историја српскої народа. Од најстаријих времена до Маричке биѿке 1371*, књ.1 (Београд: Српска књижевна задруга, 1981)
16. Бранислав Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутиина* (Београд: Драганић, 1998)
17. Бранислав Тодић, *Грачаница: Сликарство* (Приштина: Музеј у Приштини, 1999)
18. Сима Ђирковић, *Срби у средњем веку* (Београд: Идеа, 1995)
19. S. Ćurčić „The Nemanjić family tree in the light of the ancestral in the church of Joachim and Anna at Studenica“ *ЗРВИ* 14/15 (1973)
20. М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Студеница* (Нови Сад: Платонеум, 2011)

Image of Christ's Ancestor parents in King's Church in Studenica

Rule of King Milutin (1282-1321) was intervened with successes on political, economic and cultural plan as well as with dynastic fights with brother Dragutin and son Stefan Decanski. Thus, during his reign king Milutin had to pay attention to his ruler's position and one of the ways of strengthening and showing power is donation. Milutin was a great church donator which was without precedent in Serbian medieval history.

Not only that king Milutin left indelible trace in building churches and monasteries but his

reign brought certain changes in fresco painting. Icons of Saint Joakim and Saint Ana in iconography of King's church present that very change, by which king Milutin points out his rule legitimacy and inheritance of the throne. The church devoted to Christ's ancestor parents, in a unique way through its shape, place of building, iconography and patrons interpret the image of an ideal ruler in the vision of perfect Christian universe.

Natalija NAUMOVIĆ

La représentation des ancêtres du Christ dans l'Église du roi à Studenica

Le règne du roi Milutin (1282-1321) fut imprégné autant par des triomphes sur le plan politique, économique et culturel que par des frictions dynastiques avec son frère Dragutin, mais aussi avec son fils Stefan Decanski. Par conséquent, pendant son règne tout entier, le roi Milutin dut faire attention à sa position de souverain et une des méthodes de raffermissement et de déploiement de la puissance fut, selon toute vraisemblance, le patronage. Milutin fut un grand mécène spirituel, dont le patronage fut sans précédent dans l'histoire moyenâgeuse serbe.

Le roi Milutin laissa non seulement une trace ineffaçable dans l'édification des églises et des mo-

nastères, mais son époque apporta également des changements dans la peinture ecclésiastique. La représentation de Saint Joachim et de Sainte Anne dans l'art pictural de l'Église du roi représenta précisément cette transformation par laquelle le roi Milutin fit ressortir sa légitimité de l'autorité et de la succession au trône. L'église consacrée aux ancêtres du Christ, d'une manière originale par sa forme, son lieu d'édification, son art pictural et ses patrons incarne l'image du souverain idéal dans la vision de l'Univers chrétien parfait.

Natalija NAUMOVIĆ

Др Татјана
КАНДИЋ

Судија Апелационог суда
у Крајевцу

УДК: 342.33(497.11)"18"
94:342.4(497.11)"1835/1838"

ВЛАСТ И СУДСКА ВЛАСТ У ПЕРИОДУ СРЕТЕЊСКОГ И ТУРСКОГ УСТАВА

АПСТРАКТ: У раду је дајта ујоредна анализа њрвих усњава у усњавној истњорији Србије, њрвих усњава на Балкану: Срењењског од 1835. и Турског од 1838. године. Објашњене су одредбе усњава које ређулишу њоделу власњи, законодавну и извршну власњ коју деле Кнез и Савети. Анализирана је судска власњ која се одваја од ујраве и њосњаје унутњрашње ојледало срњске нововековне истњорије. Пројисана власњ у сњварносњи у сенци је власњи владара, њоседно извршне власњи, њишо је одраз неразвијених друшњвено-њолињичких њрилика, бурних њромена и њрелома у развоју државе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: усњава, консњињиуционализам, њодела власњи, судска власњ, власњ у реалном живојуу

Увод

Државно-правни положај Србије у XIX веку одређивао је уставни развој земље. Устави Србије су резултат различитих унутрашњих и спољашњих политичких прилика и идеолошких околности. Поред два уставна закона донета у току Првог устанка (1808. и 1811.), два Хатишерифа којима су регулисани односи са Турском, као и права и повластице народу (1830. и 1833.), српска држава у XIX веку донела је четири устава: Сретењски (1835), Турски (1838), Намеснички (1869) и Радикалски (1888) који је два пута враћан на снагу са мањим изменама (1901. и 1903.).¹ Србија од првог Устава, од 1835. године улази у уставно

стање које, са мањим прекидима. Уставна историја Србије је богата, разноврсна, неправилна, скоковита, са успонима и падовима, траје вековима.

1. Сретењски устав од 1835. године

Почетком XIX века у Србији, као делу вазалног, великог Турског царства потребно је било да се прописима правно регулише аутономија на ослобођеним територијама и да се заврши револуција.² Своје унутрашње односе нововековна српска држава регулисала је уставним актима, хатишерифима и уставима.

Процес читлучења погоршао је и иначе тежак положај сељачког становништва, јавиле су се нове друштвене групе, али и нови друштвени слој богатих трговаца и

¹ *Политичка енциклопедија, I њом*, уредник Јован Ђорђевић (Београд: Савремена администрација, 1975), 1116. Класична дефиниција државе обухвата три елемента: земљу, становништво и власт. Према Хансу Келзену, у науци није одређен минимум сваког од ових елемената ради стицања статуса државе. *Ојшња њеорија њрава и државе* (Београд 1951), 216.

² Радош Љушић, *Истњорија срњске државносњи, Србија и Црна Гора* (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, 2001), 152.

сеоских газда који су имали одлучујућу одлуку у покретању устанка. Народно незадовољство дахијском влашћу, уз међународне околности: Београдски пашалук је у два наврата био у XIX веку под окупацијом Аустрије, која је својом управом и привредним мерама утицала на развој робно-новчаних односа, уз слабљење Турске, антагонизам Аустрије и Руског царства био је повод устаничког врења.³ Први устанак избио је у кратком периоду после Француске револуције чији су се утицаји проширили на целу Европу. За време Првог устанка, Србија је донела Уставне акте 1805, 1808. и 1811. године којима се ограничава власт владара –Вожда, оскудне су садржине, али имају огромну важност у развоју државности Србије. Коначним поразом Првог устанка 1813. године политички систем, на ослобођеној територији, са уређеном независном националном самоуправом престаје да постоји, као и први уставни акти. Хатишерифом од 1830. године, Порта је званично признала постојећу српску власт, а Хатишериф од 1833. године детаљно регулише односе Срба и Турака и српске управе, заокружио је територију тадашње Србије присаједињењем шест нахија.

Народ је био незадовољан кулуком, угњетавањем и забранама, док су старешине и саветници желели да заштите свој статус, привилегије стечене за време Првог и Другог истанка.⁴ Милош Обрено-

вић је обећао устав и сазвао Скупштину, проценивши да треба да избегне сукоб са старешинама и народом. Први српски устав (донет 2.2.1835.) је октроисани устав.⁵

Сретењски устав је први устав у историји Србије и један од првих устава на Балкану. Доношењем Сретењског устава идеја конституционализма у Србији добија корене, када велики број европских држава не поседује устав ни формално ни материјално.⁶ Устав је био израђен под утицајем француског Устава од 1791. и Уставне повеље од 1814. године.⁷ Овај уставни акт настао је у аутономној Кнежевини Србији, која није била потпуно независна и самостална држава, већ део Отоманске империје. Мала аутономна Србија доноси један од најмодернијих, демократских устава тог времена. Устав прокламује поделу власти, али у стварности Кнез суделује у свим властима и то са надмоћним положајем.⁸ Подела власти је извршена на законодавну, извршну и судску, али није доследно спроведена. Два централна органа (Кнез и Савет) деле законодавну и извршну власт, а једно одељење Државног савета је суд највишег, трећег степена.

Кнез је јачи субјект од Државног совјета у законодавној власти, јер при потврђивању закона може ускратити своју сагласност, има право вета на закон, а дужан је да да сагласност и трећи пут потврди закон уколико га Совјет снабде „са

³ Видети: Дејан Медаковић, „Идејне припреме Српског устанка“, *Изабрane српске теме, књига 4* (Београд: 2006), 5-21; Љубомирка Крклуш, *Правна историја српског народа* (Нови Сад: Правни факултет, 2008), 174-176.

⁴ Док је радио на стварању државне власти, већина народа је у свим бунама била на страни Милоша Обреновића. Милетина буна је довела до стварања устава у Србији. Милош је изгубио и подршку народа и власт, а у очима целог света постао је сметња за стварање правног поретка. Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности I* (Београд: Бигз, Југославија публик и Српска књижевна задруга, 1991), 66.

⁵ Александар Фира, „Устав Србије од 1835. године“, *Зборник радова - Олјеци Сретења, Србија у ипојрази за новим уставом* (Крагујевац: Град Крагујевац, 2006), 80-82.

⁶ Видети: Александар Фира, *Уставно право Републике Србије* (Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије, 2007), 90.

⁷ Називали су Сретењски устав: републикански, револуционаран, француско-швајцарска конституција, француски расад у турској шуми, заразан и др. Драгослав Јанковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку* (Београд: 1958), 57.

⁸ Видети: Александар Фира, *н. г.*, 83.

новим и исцрпним доказима“. Кнез има дискреционо право да оцењује убедљивост доказа, те одлажуће (суспензивно вето) може прерасти у коначно (апсолутно).⁹ У Уставу је прописано да „Књаз Србски“ глава је државе, ствара право, али није једини носилац законодавне функције. „Он има право давати законе и уредбе и извршавати их посредством надлежни Попечитеља разни струка и именовати све власти и све чиновнике Србске“.¹⁰ Кнез је неприкосновена личност, даје помиловања и одличја и врши наименовања чиновника, попечитеља, бира и поставља председатеља Државног Совјета¹¹, заједно са Државним Совјетом поставља и контролише „главну рачунцију“¹², извршава законе и врховни је заповедник над војним снагама.

Совјет преузима раније прерогативе кнеза, те постаје колективна извршна власт. Овај устав производи Совјет у највишу власт, одмах до Књаза¹³, те има значајну законодавну и извршну, а донекле и судску власт у последњој инстанци.¹⁴ Државни Совјет је овлашћен и дужан да чува неповредивост Устава. Он предлаже Књазу законе и уредбе и има право да даје мишљење о предлозима које сам Књаз подноси. Државни Совјет је орган Књаза, али је и ограничење његове власти. Совјет представља неформалну владу са шест ресорних министара: просвете, финансија, правде, иностраних дела, унутрашњих дела и војске.

⁹ Видети: Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције* (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, 2008), 94.

¹⁰ Члан 16 Устава.

¹¹ Члан 59 Устава.

¹² Главни рачунција прегледа све финансије и делује као врста државне контроле. Ово је прогресивно уставно решење које представља зачетак Главне контроле, важне установе у модерним државама.

¹³ Члан 45 Устава.

¹⁴ Глава VI, О Државном Совјету, члан 46.

Устав садржи одредбе које говоре о положају чиновника и гарантује им сталност, па су они на тај начин заштићени од самовоље кнеза. Најважније одредбе Устава о одговорности чиновника су: чиновници се могу унапређивати, али се не могу враћати на нижа звања ни избацивати без судски доказане кривице.¹⁵ Образовало се уверење да је чиновничка служба господско, отмено занимање. Чиновник уместо кнежевог, личног слуге постаје државни орган.

Судска власт, коју регулише глава седам, чланови 77-81 Устава, садржи основне елементе судске власти. Према одредбама Сретењског устава, судска власт врши се самостално и независно, поверава се државним органима. Члан 80 Устав прописује да „судија не зависи у изрицању своје пресуде ни од кога у Србији, до од законика серпског; никаква, ни већа ни мања власт у Србији нема права, одвратити га од тога, или заповедати му, да другачије суди, него што му закони претписују“. По једном законуку за грађанске парнице и за кривице и „злочеста што скорије јавно издати и судовима претписати“.¹⁶ У првом степену судску функцију врше окружни судови, Велики суд у другом (као апелација), а у трећем сам Совјет.¹⁷

Трећи носилац власти била је Скупштина. Од владара се одузимају прерогативи да би се повећале привилегије Народне скупштине.¹⁸ Према одредбама Сретењског устава Скупштина се састојала од 100 „најодабранијих, најразумнијих, народно повјереније највећма

¹⁵ Члан 132 Устава.

¹⁶ Члан 79 Устава.

¹⁷ Члан 78 Устава.

¹⁸ Видети: Јаша Продановић, *Политичке и правне расправе* (Београд: Просвета, 1990), 73.

заслужујући депутата¹⁹. Скупштина има и уставотворну власт, јер се ништа у Уставу не може укинути, изменити без њене сагласности, а члан 8 Устава забрањује ретроактивно дејство закона.

Народној скупштини дато је право да да „одобреније за доношење „закона о располагању данка на народ“. Ово је класично буџетско право. Само Народној скупштини припада право да расподељује данак који се одређује само за једну годину. Кад закључе да је нужна промена Устава, Кнез и Државни савет сазивају Народну скупштину и заједно одлучују. У Скупштини мора бити присутно најмање три четвртине народних посланика, а одлука се доноси већином од најмање две трећине присутних посланика.

Чланови 44-48 Сретењског устава односе се на уставност и законитост. Не предвиђа се посебан орган за заштиту уставности и законитости, већ се та заштита поверава органу који постоји за вршење законодавне и извршне власти, тј. Државном савету. Ове одредбе су прожете правном свешћу о врховништву Устава, као и да се то врховништво Устава мора одредбама и правно санкционисати.²⁰

Једно поглавље посвећено је грађанским правима (Општенародна права Србина).²¹ Устав подсећа на западне либералне декларације, законе и уставе. Овај акт је прокламовао једнакост свих грађана пред законом и судом, укинуо је кулук, прокламовао неприкосновеност иметка, гарантовао сталност чиновницима, омогућио сваком робу да стекне слободу чим

ступи на српско тле и прогласио слободу вероисповести.²² Овај пропис либералне демократије није се уклапао у схватање уставности тадашње Србије. Устав нису желеле ни моћне силе Европе (Аустрија, Русија, Турска), а ни владар. Милош Обреновић је суспендовао устав и донео закон који регулише устројство савета, по коме су саветници под његовим утицајем, далеко од статуса, сталности и непокретности. Представници грађанског друштва, сељаштво и занатлије, као и трговци чије је интересе овај Устав бранио, своју снагу усмерили су у доношење устава, те нису имали енергије да бране његов опстанак и примену.

Доношењем Сретењског устава, Србија завршава своју националну револуцију и конституише државност, иако није изборила међународно-правну самосталност. Овај устав садржи елементе уставности и законитости важне за уставну државу. Конституционализација државне власти значи ограничење, деперсонализацију и институционализацију државне власти. Устав је прогласио начело поделе власти, ограничио власт владара у корист старешина, прописао, национална (државна) обележја замље, увео Народну скупштину у систем власти, која није носилац законодавне власти, прописао да извршни органи гарантују основна грађанска права, а судска власт се врши независно и самостално.²³

¹⁹ Члан 9 Сретењског устава.

²⁰ Ратко Марковић, „Примена начела уставности и законитости у Сретењском уставу“, *150 година од доношења Сретењског устава* (Крагујевац: Град Крагујевац, 1985), 24.

²¹ Члан 108-131 Сретењског устава.

²² Видети: Радош Љушић, *Историја српске државности, Србија и Црна Гора* (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, 2001), 154.

²³ Сретењски устав остао је на снази само две седмице па је привремено, а 11. 4. 1835. године коначно суспендован. Због суспензије, законодавна делатност није значајна, а изваја се Закон о Државном савету од 1835. године.

2. Турски устав од 1838. године

После суспендовања Сретењског устава и враћања вануставног стања, Милош Обреновић у својим рукама држи јединство све три власти, али не онако чврсто као пре. Прилике за доношење устава су сазреле, али се овај акт морао донети уз сагласност моћних сила. Русија, Турска и Аустрија су активно учествовале у изради новог устава²⁴, настојећи да ограниче Кнеза и Србију путем уставом регулисаног Савета, са „непокретним“ саветницима.

Турски устав од 1838. донет је у форми царског хаџишерифа.²⁵ У односу на неуставно стање он је био значајан напредак, али мање демократичан у односу на Сретењски устав.²⁶ Други српски устав је трајао преко три деценије, био је погодан темељ за успостављање организације власти и механизма уставности. Овај Устав је представљао компромис у међународним околностима и водио је Србију ка националној независности, а уставно-правно су уобличени резултати ослободилачких устанака и српске револуције.

Одредбе Турског устава, политичку моћ и законодавну власт деле између Кнеза и Савета. Кнез и Савет су укрстили копча у домену извршне и законодавне власти, управе и чиновништва, надлежности у контроли државе, у борби за контролу владе. Подела власти није доследно спроведена, али се познаје у организационој и функционалној одвојености носилаца појединих власти, уз ограничен

утицај носилаца једне власти на другу. Турски устав у надлежност Књаза ставља „извршеније уредаба, закона“, а „издавање свима Званичницима и Чиновницима Провинције налога“.²⁷ Књазу је дато минимално право утицаја на стварање закона. Начело поделе власти нарушавао је утицај Кнеза на законодавну, а Савета на извршну власт.

Други стуб државне власти био је Совјет. Одредбе Устава обавезивале су Кнеза да узме у Совјет своје најоштрије противнике и на тај начин га онемогућава да их уклони из Совјета који броји 17 чланова (поставља их Кнез из редова истакнутих старешина).²⁸ Милош Обреновић је, по овом Уставу, имао овлашћење да поставља три попечитеља, али је при избору био ограничен само на чланове Савета. Турски устав је из Сретењског преузео одељак о чиновницима и додао следеће привилегије: сталност у служби (чиновник се не може отпустити и сменити), непокретност (чиновник не може бити премештен у друго место по потреби службе), ослобађање од пореза (чиновник је плаћао само порез на непокретност, ако је имао) и забрану телесног кажњавања.

Совјету је припала законодавна власт: припрема законе и подноси их Књазу на потпис). Закон, који је у Совјету усвојен већином гласова, Кнез није могао одбити. Њему су припали финансијско законодавство (састављање буџета и одобрење намета) и одређене административне функције. Кнез је издао указ о Народној скупштини (30.03.1839.) који је постао први српски, уставни амандман.

²⁴ Љубомирка Кркљуш, *н. г.*, 227.

²⁵ Издао је у виду четвртог Хаџишерифа (23. децембра 1838.), а обнародован 27. фебруара 1839. на Калемегдану, у присуству Народне скупштине.

²⁶ Радош Љушић, *Српска државност 19. века* (Београд: Српска књижевна задруга, 2008), 176.

²⁷ Члан 3 Турског устава.

²⁸ При постављању саветника кнез полази од њиховог угледа, способности и заслуга, али су му допуњеном законском одредбом за постављање саветника потребни предлог и мишљење Совјета.

Осим одредби о органима власти, положају чиновника, важне су и одредбе Устава: 1) одредбе о организацији судства; 2) одредбе о укидању кулука; 3) забрана успостављања феудалних односа.

Независност судова обезбеђује се боље него у Сретењском уставу. Суд је независан и тростепен: мировни, окружни и апелациони, а судије су непокретне. „Ниједан судија није могао бити збачен, пре но што се његова кривица докаже пред судом. Судија не може никад променити службу, нити служити ма где, сем у судовима. Никакав чиновник ни грађанин не може ни привремено бити намештен у суду, нити се мешати у судска дела“.²⁹ Трећина чланова Устава посвећена је судству, јер Србија није имала грађански, кривични и закон о кривичном поступку, па је поменути Устав садржао ове одредбе. Број одредби о судству нарушава уставни карактер, али је у томе и био његов историјски значај.³⁰

Турски устав је створио темеље модерне државе, формирана је државна администрација и организовано је судство одвојено од управе. Бројним одредбама о судству створен је темељ правном поретку у Србији. Турски устав укинуо је апсолутизам Милоша Обреновића, ограничена је власт монарха, увео је уставну монархију, одредбама о судовима поставио основ правном поретку у Србији.³¹ Овај Устав је једним делом органски закон, који регулише унутрашњу управу у земљи. Устав је штитио, у мањој мери него претходни, основна грађанска пра-

ва, омогућио постепену демократизацију политичког живота, водио ка потпуној националној независности, укинуо кулуку и прогласио слободну трговину. Овај Устав је омогућио демократизацију политичког живота у држави и основ је за трајнију организацију власти и механизме уставности.³² Од његовог обнародовања, па до доласка кнеза Михаила Обреновића у Србију (1839-1840), донето је око 30 закона и уредби. Србија из два устанка, апсолутистичка, ствара норме, уставе којима регулише своје односе, постаје правна држава.³³

3. Извршна и законодавна власт

Модернији, либералнији и напреднији Сретењски устав дели државну власт на три „власти сербске“, од којих извршну назива „законо-извршитељну“. Ову власт носе два субјекта: кнез (Књаз) и државни савет (Државни Совјет). Турски устав нема одредбу о подели три власти, али ово начело произилази из садржине Устава. У оба Устава стубови извршне власти су Књаз и Совјет.

Према Сретењском уставу, кнез је политички наследна „глава државе“, неприкосновеног лица. Он је именовао чиновнике, попечитеље, саветнике и председника Државног савета, додељивао ордене и имао право помиловања, али је могао и да смени попечитеља који би тада постајао саветник у Државном савету. Совјет преузима раније прерогативе кнеза и постаје колективна извршна

²⁹ Члан 44 Устава Књажевства Србије од 1938. године (Јаша Продановић, *ibidem*, 86).

³⁰ Устав од 1838. године правно је несавршен акт (нема систематизације, није подељен по главама, има 66 чланова, одредбе се претежно односе на регулисање положаја врховних органа власти..

³¹ Радош Љушић, *Српска државност 19. века* (Београд: Српска књижевна задруга, 2008), 178.

³² Видети: Слободан Орловић, *Начело поделе власти* (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2008), 59.

³³ Татјана Кандић, *Судска власт у уставном и законодавном развоју Републике Србије* (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2013), 76.

власт. Ово тело има значајну законодавну и извршну, а донекле и судску власт.³⁴ Књаз извршава законе и уредбе преко ресорних попечитеља. Члан 17 Устава прописује да ниједан од седамнаесторице саветника не може бити збачен без узрока доказаног код Порте.³⁵

Сретењски устав производи Совјет у „највишу власт у Србији до књаза“³⁵ и унутар њега прописује неформалну владу од шест ресорних министара. Турски устав и његове измене створиле су снажан Совјет састављен од седамнаест најугледнијих субјеката који ће се старати о народним интересима и помагати Књазу у државним пословима.³⁶ Закон о устројенију Совјета, који чини целину са Уставом, још више ограничава Књажеву власт,³⁷ док је рад Скупштине допуњен у складу са обичајима земље. Попечитељи унутрашњих дела, финансија и правосуђа били су дужни да подносе годишњи извештај о раду и трошковима само Совјету. Уз непокретност саветника, ограничена контрола над попечитељима доводи до тога да Књаз губи битку са Совјетом, јер је спутан правом премапотписа. Србија је, до доношења Сретењског устава од 1835. године, у суштини била апсолутистичка монархија у којој је владар располагао неограниченом влашћу. Доношењем Турског устава од 1838. године, Србија постаје уставна монархија, значи да је владар био формално подвргнут уставу, али код појединих владара Србије

и даље присутне су апсолутистичке претензије.

Законодавна власт, на основу одредаба ова два устава подељена је између Књаза и Државног Совјета. Оба органа имају право законодавне иницијативе. Књаз је улазио у законодавна права Совјета, а Совјет је своја законодавна овлашћења појачавао правом премапотписа. Савет је предлог закона слао Књазу на потврду који се потом враћао Совјету који проглашава закон³⁸, а истовремено добија овлашћења да тумачи законе и уредбе, али уз Књажеву потврду.³⁹ Скупштина није имала законских овлашћења, већ само законодавну иницијативу, тако што подноси представке и молбе Књазу и Совјету да донесу закон који се није могао мењати без Скупштине.⁴⁰ Турски устав у организацији власти није оставио места за Скупштину. Порта није желела Скупштину, као и Русија желећи да преко органа великаша ограничи Милошеву власт.

4. Судска власт

У Србији, у времену од Првог српског устанка до доношења Сретењског и Турског устава, испољено је опредељење ка подели власти и одвајању судске власти организационо и функционално од извршне власти. Сретењски устав „власт судјеску“ одваја од других власти, али судској власти посвећује мање одредби. Глава седме Устав обухвата све елементе судске власти и у члану 77 одређује да ће се судство руководити

³⁴ Члан 6, Глава VI (О Државном Совјету) Сретењског устава.

³⁵ Члан 6 Сретењског устава.

³⁶ Члан 10-12 Турског устава садржи одредбе о надлежности Совјета. Совјет има конкретна овлашћења: вођење буџетске и пореске политике, постављање званичника, чиновника, доношење закона и уредби и војних правила (аката о војсци). Радош Љушић, „О уставу од 1838. године“, *Уставни развој Србије у XIX веку и почетком XX века* (Београд: САНУ, 1990), 30.

³⁷ Љубица Кандић, *Уставни Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*. (Београд: 1988), 66.

³⁸ Члан 17 Устројенија Совјета Књажевства Србског од 1839. године.

³⁹ Члан 21 Устројенија Совјета Књажевства Србског од 1839. године.

⁴⁰ Јован Ницовић, *Уставни развој Србије 1804. до 2006*. (Босански Петровац: Сезам медица, Култура, 2007), 63.

и „набљудовати“ у читавом Књажевству у име народа.⁴¹ Судија не зависи у изрицању своје пресуде „ни од кога у Србији, до од законика Србског и никаква, ни већа ни мања власт у Србији нема права, одвратити га од тога“.⁴² Турски устав, садржи одредбу о одвајању судске власти, трећину одредби (двадесет чланова) посвећује судској власти.

Према Сретењском уставу у првом степену суде окружни судови, Велики суд је Апелациони, а суд последњег (трећег) степена је Совјет. Вишестепеност је начело које је прихваћено у свим системима и оно доприноси бољој примени закона и аката и изрицања правде. Суди се по закону независно од других власти, а правни темељ су грађански и кривични законици. Према одредбама Турског устава првостепени судови су сеоски (Примиритељни суд), други степен чине седамнаест првостепених и другостепених Окружних судова и трећи ниво је Апелациони суд. Законом о устројству општина од 1839. године и Законом о устојству окружних судова од 1840. успоставља се организација судске власти. Врховни суд је вршио касациону власт. Вишестепеност судова је расподела надлежности између судова различитог степена и обезбеђује улагање жалбе вишем суду на пресуду нижег суда.⁴³ Судије суде у већу и судови су независни и одвојени од других органа. Међутим судови нису били ефикасни. Узроци спорог суђења у земљи су: велики број инстанци, писмени поступак, неспособност, непрофесионалност судија, недовољно нижег особља за развијени писмени поступак.

Грађански законик (1844) је највеће правно дело тога доба, рађен по аустријском грађанском законуку, прожет романтичким принципима, ствара приватну сопственост потпуном, неограниченом, апсолутном.⁴⁴

Турски устав, поред начела поделе власти, даје и темељ за организацију судова, уређење судске власти и поступак, систем казни, као и других установа. Совјет је искључен из вршења судске власти коју врши Апелациони суд. Судска власт је независна на крају уставобранитељског периода (1858), када је из Врховног суда издвојен Касациони суд, који контролише рад нижих судова и примену закона.

5. Уставна и законодавна регулатива поделе власти и судске власти у пракси

„Устав је брана неправди и регула која мења постојеће стање.“⁴⁵ Устав је највиши акт, динамичан и жив инструмент друштва. Сретењски устав дели власт на три гране: „Власт сербске јесу три: Законодатељна, Законоизвршитељна и Судијска“. Оновремена Србија у реалном животу далеко је од поделе власти. Сретењски устав је прописао поделу власти, али се она у стварности није могла применити, јер опозиција није била јака да део власти зграби и држи, а власт Књаза је била неограничена и јака. Сретењски устав није одговарао времену у коме је настао и кратко је трајао, па се не може говорити о његовој примени и

⁴¹ Александар Фира, „Устав Србије од 1835. године“, *Зборник радова - Одјаци Срећева, Србија у ишрази за новим уставом* (Крагујевац: Град Крагујевац, 2006), 95.

⁴² Члан 80 Сретењског устава.

⁴³ Видети: Миодраг Јовичић, *Лексикон српске уставности* (Београд: Филип Вишњић, 1999), 43.

⁴⁴ Грађански законик (1844), је највеће правно дело тога доба, рађен по аустријском грађанском законуку, прожет романтичким принципима, ствара приватну сопственост потпуном, неограниченом, апсолутном. Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада* (Београд: Бигз, 1990), 35.

⁴⁵ Слободан Орловић, *н. г.*, 67.

односу прописаног и стварног. Турски устав је био конзервативнији од Сретењског, али је одговарао времену у коме је настао, трајао је три деценије, није био прецизан и јасан, често је мењан законима и праксом.⁴⁶ Турски устав допринео је развоју уставности и законитости. Књаз је доведен под Устав, а апарат власти је стабилизван.

Турски устав не садржи формулацију о подели власти, али се извршна и законодавна власт временом јасније и трајније деле између Књаза и Совјета, а један део надлежности добија и Скупштина. Подела власти у стварности је чврста јер су чланови Совјета заштићени од апсолутизма Милоша Обреновића. У првим годинама развоја српске државе, начело поделе власти је заправо додела моћи једном полу (Књазу или Совјету). Међутим, прописана власт у реалном животу у сеници је стварне политичке власти владара, посебно извршне власти, а на штету друге две власти: законодавне и судске власти. Власт се не врши на основу норме, већ по вољи владара. Веома је изражен распон између прописаног у уставима и стварног и за време примене Сретењског и Турског устава, од 1835. године до краја седме деценије XIX века. Овај распон између прописаног и стварног је одраз неразвијених друштвено-политичких прилика и бурних промена и прелома у развоју државе.

Сретењски и Турски устав су први уставни на Балкану, „по својој форми и садржини били су на нивоу ондашње, европске уставности“.⁴⁷ Судска функција у периоду од 1835. године до седамдесе-

тих године XIX века у Србији допринела је заштити новостворених економско-друштвених и политичких односа, заштити нове државне организације, а судство постаје унутрашње огледало српске државе.

Литература:

1. Јанковић Драгослав, *Историја државе и права Србије у XIX веку* (Београд: 1958).
2. Јовановић Слободан, *Из историје и књижевности I* (Београд: Бигз, Југославија публик и Српска књижевна задруга, 1991).
3. Јовановић Слободан, *Уставобраништво и њихова влада* (Београд: Бигз, 1990).
4. Јовичић Миодраг, *Лексикон српске уставности* (Београд: Филип Вишњић, 1999).
5. Јовичић Миодраг, „Устав и уставност Србије у светлости актуелних уставних борби“, *Уставни развојак Србије у XIX и почетком XX века* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1990).
6. Кандић Љубица, *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*. (Београд: 1988).
7. Кандић Татјана, *Судска власт у уставном и законодавном развоју Републике Србије, докторска дисертација*, (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2013).
8. Келзен Ханс, *Општија теорија права и државе* (Београд 1951).
9. Кркљуш Љубомирка, *Правна историја српског народа* (Нови Сад: Правни факултет, 2008).
10. Љушић Радош, *Историја српске државности, Србија и Црна Гора* (Нови Сад: Српска академија наука и уметности, 2001).
11. Љушић Радош, „О уставу од 1838. године“, *Уставни развојак Србије у XIX веку и почетком XX века* (Београд: САНУ, 1990).
12. Љушић Радош, *Српска државност 19. века* (Београд: Српска књижевна задруга, 2008).
13. Марковић Ратко, „Примена начела уставности и законитости у Сретењском уставу“, *150 година од доношења Сретењског устава* (Крагујевац: Град Крагујевац, 1985).

⁴⁶ Слободан Јовановић, *н. г.*, 121, 122.

⁴⁷ Миодраг Јовичић, „Устав и уставност Србије у светлости актуелних уставних борби“, *Уставни развојак Србије у XIX и почетком XX века* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1990), 10.

14. Марковић Ратко, *Уставно право и политичке институције* (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, 2008).
15. Медаковић Дејан, „Идејне припреме Српског устанка“, *Изабране српске теме, књига 4* (Београд: 2006).
16. Ницовић Јован, *Уставни развој Србије 1804. до 2006.* (Босански Петровац: Сезам медија, Култура, 2007).
17. Орловић Слободан, *Начело поделе власти* (Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2008).
18. *Политичка енциклопедија, I том*, уредник Јован Ђорђевић, (Београд: Савремена администрација, 1975).
19. Продановић Јаша, *Политичке и правне расправе* (Београд: Просвета, 1990).
20. Фира Александар, „Устав Србије од 1835. године“, *Зборник радова - Одјеци Срећенља, Србија у слици за новим уставом* (Крагујевац: Град Крагујевац, 2006).
21. Фира Александар, *Уставно право Републике Србије* (Нови Сад: Факултет за правне и пословне студије, 2007).

Authority and jurisdiction authority in the period of Sretenje and Turkish constitutions

Sretenje constitution from 1835 is the first constitution in constitutional history of Serbia. By implementing Sretenje constitution the idea of constitutionalism in Serbia got its basis. The constitution made principle of authority division, limited authority of the ruler while legislative and executive power was divided by Duke and Council. This first, highest act brought Parliament into system of authority which was not a bearer of legislative power and regulated that jurisdiction was to be carried out independently. Department of the State Council was the court of the highest, third rank.

Turkish constitution was brought in the form of Sultan's edict. Division of the authority was not consistently carried out. Political pow-

er, legislative and executive power was shared by Duke and Council. Turkish constitution created foundation of a modern state, state administration was formed and organized judiciary was separated from the administration. Court independence was better ensured than by Sretenje constitution. Judiciary was in three levels: court of reconciliation, district and appellate courts and judges were intransitive.

Authority regulated by Sretenje and Turkish constitutions was not carried out in real life, it was in the shadow of ruler's authority and on the expense of two other authorities: legislative and judicial.

Tatjana KANDIĆ, PhD

L'autorité et le pouvoir judiciaire à la période de la Constitution de Sretenje et de la Constitution turque

La constitution de Sretenje de l'année 1835 est la première constitution dans l'histoire constitutionnelle de la Serbie. Par l'adoption de la Constitution de Sretenje, l'idée du constitutionnalisme en Serbie obtint des bases. La Constitution a proclamé la principe de la répartition des pouvoirs, limité l'autorité du souverain, tandis que l'autorité judiciaire et exécutive est partagée entre le Prince et le Conseil. Ce premier, acte suprême, a introduit l'Assemblée nationale dans le système de gouvernement, qui n'est pas titulaire du pouvoir législatif et a prescrit que le pouvoir judiciaire s'exécute de manière autonome et indépendante. La section du Conseil d'État est le tribunal de plus haut degré, de troisième degré.

La Constitution turque de l'année 1838 fut adoptée sous la forme de l'hatichérif impérial. La répartition du pouvoir dans la constitution ne fut

pas appliqué logiquement. La puissance politique, le pouvoir judiciaire et exécutif séparent le Prince et le Conseil. La Constitution turque a créé les fondements de l'état moderne, l'administration publique fut formée et le tribunal fut organisé, indépendant de l'administration. L'autonomie des tribunaux s'assure mieux que dans la Constitution de Sretenje. La juridiction est de trois degrés: Tribunal de Paix, Tribunal de district et Cour d'appel, et les juges sont permanents.

Le gouvernement prescrit par la Constitution de Sretenje et la Constitution turque en réalité ne fut pas appliqué, il est dans l'ombre du pouvoir politique du souverain, notamment du pouvoir exécutif, au détriment des deux autres pouvoirs : législatif et judiciaire.

Tatjana KANDIĆ, Dr

Мр Маријана
МАТОВИЋ
библиотекар савешник
Градска библиотека
„Владислав Пећковић Дис”
Чачак

ЈЕРМЕНИ У ЧАЧКУ 1885 – 1948 (1. део)

УДК: 94(=19)
94(479.25)
323.1(=19)(497.11)(091)

АПСТРАКТ: *Прво ирисуство Јермена на Балкану забележено је још у X, а значајнија јерменска колонија у Србији почела је да се формира у XIII веку, од када Срби и Јермени развијају међусобне везе, ирејлићући топониме, имена, традицију и многа тога друго. Од XIV до XVIII века Јермени у више наврата долазе у Србију, а последње масовније досељавање збива се крајем XIX и почетком XX века, после крвавих појрова које су над њима вршили Турци. Јермени се насељавају у више српских градова, највише у Београд и Нови Сад. Мада не толико бројни, ипак су као штировачка нација значајан економски и друштвени фактор у срединама у којима живе. Издвојена судбина овој древној хришћанској народа неосредно је везана за географски положај и бурну историју Јерменије који су, уз њихов долазак на Балкан, шире објашњени у првом делу рада. Крајем XIX века неколико јерменских породица досељава се и у Чачак, али данас о њима толико да нема никаквој спомена, осим малобројних сачуваних докумената у Међународном историјском архиву у Чачку и Књига венчаних и умрлих који ће бити ириказани у другом делу рада.¹*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Јерменија, Јермени, еноцид, јерменска колонија, српско-јерменске везе, Србија, Јермени у Србији, Чачак, Јермени у Чачку*

Јермени у Србији

Последњих година јерменска колонија у Србији, која је почела да се формира још у XIII веку, све више привлачи пажњу стручне, али и шире јавности. Међутим, историјат ове невелике колоније још увек није потпуно истражен, те нема много публикација о разним периодима њеног формирања и развика. Како историја сведочи, мања група Јермена долази на Балкан још у X веку, а један од древних споменика јерменског присуства у Србији је двојезични натпис

из 1218. године у манастиру Витовница, недалеко од Петровца на Млави (сл. 1, 2, 3, 4).²

² Манастир Витовница лежи у живописном подножју хомољских планина, североисточно од Петровца на Млави, на југоисточном изворском рукавцу реке Витовнице. По свему судећи, владарска је задужбина Светог краља Милутина (владао Србијом 1282-1321). Сигурних података о времену градње нема, јер недостаје оснивачка повеља, ктиторски натпис или ктиторска композиција. Храм манастира, чији се настанак везује за период 1289-1291. године, после Тршке цркве најстарији је у Браничевској епархији. Зидан је у српско-византијском стилу (моравска школа), а посвећен Светом Успенију Пресвете Богородице – Великој Госпојини (28/15. август): „Стицајем нерасветљених околности, у Витовници се нашао ктиторски натпис на српскословенском и јерменском језику из 1218. године. Седам редова текста, од којих три на српском и четири на јерменском језику, уклесано је на плочу од бледоужњастог мермера (140 x 47 cm). Плоча је оштећена, па на почетку сваког реда и у последњем реду недостаје по неколико слова. Плоча је

¹ Други део рада *Јермени у Чачку : 1885-1948 (Долазак у Србију, Јермени у Чачку)* биће објављен у следћем броју *Зборника радова Народног музеја у Чачку*.

Јермени се након тога у више навра-

уграђена испод нише на северном зиду припрате (односно између нише и улаза) [на висини од 1,8 m – прим. М. М.]. Неки истраживачи, који су објавили натпис или га спомињали, не слажу се око тога да ли је плоча нађена у самом манастиру, и то приликом копања за нову припрату 1853. године, или је донета са неког црквништа у Ждрелу. У овом раду пажња је усредсређена на питања: са којег места је плоча могла dospети у Витовницу, и на разлику у посвети цркве св. Јакову и св. Петру, написаној на српском и јерменском језику [...]

У току акције прикупљања натписа за Српску краљевску академију у лето 1937. и 1938. године, П. Поповић и С. Смирнов боравили су и у Витовници. Прекопирани су натпис и том приликом уочили велике разлике између оригиналног текста и текстова претходно објављених. Пут до превода јерменског текста био је сложенији, била је неопходна помоћ учених Јермена. На позив Поповића и Смирнова у Витовницу је дошао Крикор Морчкијан, избеглица из турске Јерменије. Крајеви плоче су очишћени од маалтера па се појавило још 30 јерменских слова. Уз помоћ и других Јермена, које аутори поименце спомињу, прочитан је јерменски текст, преведен на српски језик и исписан ћириличким писмом. Овако сложен јерменски текст гласи: 'У име Оца и Сина и Светог духа ја Ладон Бабугов син подигох цркву у име светог Јакоба патријарха и светог Петра апостола за спомен мој и родитеља мојих... свету цркву в лето године јерменске 667' [...] [према јерменском, соларном календару, године се на званични грегоријански календар прерачунавају додавањем 551 године на јерменску годину: 667 + 551 = 1218 – прим. М. М.].

Ако би се трагом нашег излагања дошло до праве истине, оживело би сећање на јерменско култно место с почетка XIII века и на непознате личности из далеке Јерменије, које су сплетом непознатих околности везане за Браничево⁴ (Бранк Кнежевић, „Плоча са двојезичним натписом из 1218. године у Витовници“, *Саопштења* XXIX (1997): 47-50). Ауторка наводи да је јерменски текст превела и академик Сирарпи Дер-Нерсисјан, историчар уметности, у Паризу 1948. године: *У име Оца и Сина и Светог Духа ја Блато Бабугов син / подигох цркву у име Светог оца Акопа / и Светог Петра апостола за спомен мој и мојих родитеља / Црква је освештана јерменске године 667 (1218)* (тачнији облик имена Блато на јерменском језику је Лато). Очигледно, натпис је пренет у Витовницу из друге цркве, освештане 1218. године, посвећене Светом оцу Акопу [Јакову] и Светом Петросу [Петру]. Претпоставља се да је у питању тзв. Јерменска црква која је постојала у суседном селу Орешковици: „Досадашње тврђе разних истраживача и хроничара су биле да је сама плоча донета из порушеног храма цркве у 'Решковици', где је постојао манастир, који се сада обнавља. По истраживању аутора ове књиге [Радета М. Обрадовића], стоји закључак да је плоча пренета из остатака порушене цркве зване „Браник“, која датира из средњег века и њени остаци се и данас налазе у атару села Мелнице, 8 km североисточно од села. У XX веку остаци ове цркве су били добро очувани. Из ове цркве је пренесен и камени под у манастир Витовницу. Јерменски натпис на плочи говори да је на манастиру Бранику било знака са ликом змије, што потврђује и жљоб стене од 3,5 cm и дугом више од 9 m [...]

та досељавају у Србију - у XIV веку, када после Косовске битке напуштају турску војску не желећи да се боре против Срба као хришћанског народа, те у знак јерменско-српског пријатељства 1392. године подижу манастир Светих Архангела Гаврила и Михаила на Озрену, близу Соко Бање, у народу познат као „Јерменчић“ (сл. 5, б);³ у првим деценијама XV и

Пресудан закључак да је плоча пренета у манастир Витовницу из манастира Браник је огроман мајдан мермера на потесу „Браник“ у Мелници“ (<http://www.vitovnica.org.rs/manastir-parohija-groblje/srpski-pravoslavni-manastir-uspenja-sv-bogorodice-vitovnica.html>) (приступљено 5.09.2014).

Од извора који се баве овом темом посебно је занимљив рукопис П. Поповића и С. Смирнова *Један епиграфски словено-јерменски споменик 1218. год. у ман. Витовници бл. Петровца на Млави*, 1939, стр. 1-80 (са библиографијом). Аутори су обрадили податке претходних истраживача о Витовници, навели могуће разлоге зидања јерменске цркве у вези са Јерменима у Византији и Браничеву, као и разлике у словенском и јерменском тексту на плочи из 1218. године. Ова обимна студија, куцана на машини и припремљена за штампу, чува се у заоставштини Сергеја Смирнова, у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије, под сигнатуром П 699.

Поред овог рукописа, сачувани су и предавања, рукопис - концепт предавања – најава за предавање у Удружењу Јермена *О Јерменима и њиховој културној и државној улози у Византијској империји у средњем веку*, као и новински чланак (опширније у: др Оливера Стефановић, „Заоставштина Сергеја Смирнова у Посебним фондовима Народне библиотеке Србије“, *Гласник НБС*, год. 2, бр. 1 (2000): 107-111).

³ Према овом предању, манастир Јерменчић подигли су јерменски војници који су као вазална војска учествовали у Косовском боју на страни Турака. Када су видели да се боре против хришћана, прешли су на српску страну (према другој верзији, напустили су Косовску битку). Друго предање казује да су јерменски монаси, бежећи од Турака, стигли до Озрена и ту подигли овај храм који је, како се прича, био веома богат и са бројним братством. Међутим, Османлије су 1796. године опљачкале и спалиле манастир, а монаси побегли на Фрушку Гору.

Црквниште манастира откривено је половином XIX века и тада је подигнута једнобродна црква од камена која је од 1992. неколико пута реконструисана и мењана. Данас манастир није активан, а опслужују га свештеници из Соко Бање.

У непосредној близини манастира Јерменчића налази се чак осам извора, од којих је два каптирао сам хајдук Вељко. Са колена на колена преносе се приче и сећања о чудотворном својству појединих од тих извора и ливадама засађеним дивљим шафраном чије је семе донето из јерменских планина.

О Јерменчићу, као једном од ретких сачуваних трагова јерменске културе у Србији, сведочи и јерменски књижевник,

србиста и преводилац Бабкен Симоњан: „Посета Јерменчићу је за мене била упечатљива и незаборавна успомена. И сво, сваки пут кад се приближим најважнијим реликвијама јерменске културе у Србији, преда мном се откривају нове и предивне тајне. Са задовољством се сећам посете Јерменчићу заједно са духовним пастиром, архијерејским намесником Сокобање, оцем Петром Милинковићем. По народном предању, манастир су основали 1392. године јерменски војници који су учествовали у Косовској бици. За време мог боравка у Сокобањи, отац Пера ми је причао да је 26. јула те године била званично обележена шестстота годишњица од оснивања манастира Јерменчића и да је на свечаности учествовало више од четири хиљаде људи. Сам манастир смештен је дубоко у шумовитом крају Озрена. Поред манастира налази се извор, чија је вода, по народном предању, лековита. Народ ту долази да се поштовањем одужи онима који су манастир основали, људи се умивају светом водом, верујући у њену исцелитељску моћ. Крај манастира на старом звонику очувано је звоно [...].

Стојичић [Ђоко – прим. М. М.], који је дотад са занимањем слушао моју причу о Сокобањи и Јерменчићу, запита ме, на тренутак ме прекинувши:

- А има ли на звону неки спомен-натпис?

- Звоно је 1873. године јерменском манастиру поклонио један брачни пар добротвора, за успомену на многовековно српско-јерменско пријатељство – одговорио сам. О томе сведочи и сачувани ћирилични натпис на звону. Тај натпис гласи:

ОВО ЗВОНО ПРИЛОЖИ ЦРКВИ ЕРМЕНЧИЋУ
ОЖАЛОШЋЕНА МАРА ЗА СПОМЕН СВОГА НИГДА
НЕЗАБОРАВЉЕНОГ СУПРУГА РАДИСАВА МИЛИЋА
ТРГОВЦА ИЗ БАЊЕ АЛЕКСИНАЧКЕ КОИ СЕ
ПРЕДСТАВИ 3 ДЕК. 1872 ГОДИНЕ.
ЛИВАЛИМЕ У ВРШЦУ БРАЋА. П.А. БОТА 1873 ГОДИНЕ.

Звоно у Јерменчићу – још једно је светло сведочанство седмовековног пријатељства Јермена и Срба. И моја песма нека буде химна јерменском манастиру, чији звук звона треба једног дана да огласи свету победу наших народа који се боре за независност и самосталност.

О, Јерменчићу, о јерменски храм
На српској земљи, у братској даљини!...
Горд си, усамљен, ко прелепи знамен
У девичанској гајева дубини.

Векови, низом, текли су у смени,
Али још дух твој бивствује и живи...
Пролазили су овуда Јермени:
Историја је тај сведок ћутљиви.

Камен на камен слаган је врх мука,
Да опстао би, временом се сливши,
Ал све је Турчин, неук, зао, лукав
Срушио, срце твоје опаливши.

Насташе грабеж, покољ и пљачка –
Косово, крв, и огањ, и заваде,
Да би на нашој стази, што би мрачна,
Бог запалио светионик наде...

Он сјај придода целом нашем жићу,
Веру и љубав и исконски завет,
Да данас би у храму Јерменчићу
Звонила звона победе и славе.

током XVI века досељавају се у Београд; у XVIII веку постају значајан фактор у економском развоју Новог Сада, а крајем XIX и почетком XX века нова група Јермена бира Србију за своју другу домовину. Међутим, јерменске породице често се одсељавају, претапају у друге националности или нетрагом нестају, ишчезавајући из колективног памћења средина у којима су живели.

Зашто су житељи ове далеке кавкаске земље покушавали да свој сан о бољем животу остваре баш у Србији?

Формирање јерменске колоније у Србији новијег времена везано је за крваве догађаје – планске погроме Турака над Јерменима 1875/1876, 1895/1896, 1909, 1915-1923 (један од највећих геноцида у историји),⁴ као и погроме од стране Азербејџанаца 1988-1990. године, који ће овај древни хришћански народ расејати по целом свету. После ове националне трагедије, нови таласи Јермена долазе у Србију крајем XIX и почетком XX века, да би активна јерменска колонија почела да се формира 20-тих година прошлог века. Протерани са родних огњишта, чудом избегавши смрт, неколицина Јермена насељава се у Београд, Панчево, Врњачку Бању, Крушевац, Књажевац, Шабац, Младеновац, Зајечар, Неготин, Свилајнац, Ниш, Алексинац, Врање, Ваљево, Чачак... Тешко је рећи колико их је укупно тада дошло у Србију – претпоставља се неколико стотина, од чега око 150 у Београд.⁵

(Бабкен Симоњан, „Сусрети на српској земљи“, у *Кроз балканску ватру : путописи, есеји, разговори*, 2. допуњено изд. (Београд: Маштел комерц, 1995), 86-89).

⁴ Наредне, 2015. године, биће обележено столеће геноцида над Јерменима.

⁵ И данас у Србији живе потомци ових Јермена: у Београду породице Баронијан (правилније Бароњан), Вартабедијан (Вардапетјан), Сукијасовић (Сукијасјан), Техлирјан, Меликјан, Пиосјан...; у Панчеву Атаљанц; у

Према документима Међуопштинског историјског архива у Чачку, Јермени су у Чачак почели да се досељавају крајем XIX века. Међу неколико јерменских породица које су некада живеле у Чачку, али су већ давно пале у заборав, у сећању је остала само породица Лазаријан⁶ - отац

Нишу Мартикјан; у Ваљево Дерхазарјан (Дер-Хазарјан); у Свилајнцу Малакјан (Малакјан); у Врњачкој Бањи Беланијан (Белањан), Дербогосијан (Дер-Богосјан); у Врању Амбарцумјан...

⁶ „Сведоци смо употребе неједначених облика јерменских презимена, која се скоро сва, према сведочењу угледног лингвисте Бориса Унбсгауна (у књизи *Русские фамилии*, Москва, 1989), завршавају на *-ан* или *-јан*: *Хачатурјан, Петросјан, Шаумјан, Симоњан, Вагањан, Кочарјан, Сарсесјан, Степањан, Тигранјан* и сл. Када се расправља о јерменским презименима у нашој језичкој средини, морају се имати у виду, с једне стране, презимена Јермена који су се давно доселили у наше крајеве, а с друге стране презимена Јермена који живе у својој аутентичној постојбини, у Закавказју.

Јермени су присутни на нашим просторима још од раног средњег века. Њихова популација је код нас доживела знатан успон између два светска рата. Према неким подацима у бившој Југославији је живело око хиљаду јерменских породица. Презимена тих „наших“ Јермена улазила су у српски језик директно, спонтано, онако како су их преци данашњих Јермена изговарали и како су их представници језика примаоца, тј. српског језика, чули, перципирани. Ни једна ни друга страна у том процесу давања и примања нису са становишта језичке аутентичности биле беспрекорне и доследне. Ваља имати у виду да јерменски књижевни језик има две варијанте – источну и западну, које се највише разликују у сугласничком систему. Нека презимена су у наш језик улазила према источној, а нека према западној варијанти. Процес о коме је реч одвијао се углавном у првој половини двадесетог века.

У другој половини двадесетог века јерменска презимена улазе у српски језик другим путем и на други начин. То је сада посредни пут, а посредник је руски језик, имајући у виду чињеницу да су подаци о народима некадашњег Совјетског Савеза, нарочито несловенским, долазили углавном преко руског језика, па се то односи и на актуелна јерменска презимена. У најновије време јерменска презимена до нас стижу и преко западних језика, у некој од латиничних транскрипција, најчешће у енглеској. Све је то релевантно кад се расправља о ваљаности преношења јерменских презимена у наш језик.

[...] Што се тиче непосредног преузимања презимена од јерменских доселеника у првој половини двадесетог века, срећу се адекватни ликови који одговарају стању у изворном језику, тј. ликови са суфиксом *-јан* и *-јанц*, као што су, према списковима г. Боде Марковића, а и према неким другим изворима, презимена: *Аветисјан, Багдасарјан, Берберјан, Гузјан, Малакјан, Налбандјан, Сеферјан, Чаликјан, Товмасјан, Ахобјан, Оскањан, Дер-Богосјан, Дер-Хазарјан* и сл. Ево уз ове примере и неколико објашњења. Прво, акценат у јерменском у презименима овога типа пада на

Артин и син Лазар са својом породицом, који су у строгом центру града држали бакалску радњу са пржионицом кафе одличног квалитета.

Овај рад представља покушај да се победе небрига и заборав, те да се у колективно памћење врате јерменске породице које су, мада малобројне, биле значајно присутне у економском и друштвеном животу Чачка од 1885. године до после Другог светског рата, када нетрагом нестају. О овим марљивим и нессебичним људима који су нашем граду давали космополитски карактер, данас сведоче још само поједина архивска документа, неколико гробова на старом Чачанском гробљу и оскудна сећања старих Чачана.

суфикс *-јан*. Пошто у нашем језику акценат на последњем слогу није могућ, та презимена код нас треба изговарати са акценатом на претходним слоговима. Друго, у презименима типа *Оскањан* у питању је садашњи суфикс *-ан* после меког сугласника *њ*, али је историјски и ту био суфикс *-јан*, чија је иницијална јота умекшала крајњи сугласник творбене основе, *и* [...].

У српском оформљењу јерменских презимена има и низ неправилности, које нису у складу са изворним језиком. Доиста, ваља имати у виду да ова презимена код нас никад нису била предмет нормативистичких разматрања, те је много шта препуштано случају. Друго, нас сада интересује фонетски лик суфикса. **Поред наведених правилних облика транспонована финалног суфикса *-јан*, срећу се и неадекватне трансформације у облику *-ијан*, са и испред *јоте*, за који нема оправдања, јер у изворном језику испред *јоте* нема вокала *и* [истакла М. М.]**, што показују и руске транскрипције са *-ян* или *-ьян* после крајњег сугласника творбене основе. Ево таквих примера код „наших“ Јермена: *Вартабедијан, Баронијан, Хакинијан, Ширинијан, Курдијан, Беланијан, Мовсесијан, Сетрахијан* и сл.

[...] Према г. [Бабкену] Симоњану (и у његовом презимену имамо *њ*) оваква презимена код нас би требало да гласе *Бароњан, Хакињан, Ширинјан, Белањан, Вартањан, Аракељан, Михаељан* и сл. Али, пошто су се презимена „наших“ Јермена током деценија већ одомаћила са суфиксом *-ијан* и у том облику ушла у званична документа, немогуће је сада исправљати их. Познати композитор ће се и даље звати Варткес Баронијан, а сликар Миодрог Вартабедијан, и ту се не може ништа мењати [...]" (Богдан Терзић, "О јерменским презименима у српском језику", у Егон Фекете, Драго Ђупић, Богдан Терзић, *Српски језички саветник*, 1. изд. (Београд: Службени лист СЦГ и Српска школска књига, 2005), 235-240).

Јерменија, земља Арарата

Чудесна и тајновита земља Арарата,⁷ древна Јерменија (на јерменском језику Ајастан), некада моћно Араратско царство (Урарту), малоазијска је држава чији почеси сежу до самог освита цивилизације. Током дугих столећа одолевала је хиљадугодишњим рушилачким снагама бројних освајача, те свака њена стопа сведочи о вечности.

Данашња Република Јерменија, чије границе подсећају на контуре женског лица које гледа на запад, простире се на 29.800 km² у јужном делу Закавказја, јужно и југозападно од планинског ланца Малог Кавказа, у планинама између Црног мора и Каспијског језера. Граничи се са Грузијом на северу, Азербејџаном на истоку, Ираном на југу, те Турском на западу.

Јерменија је „земља чудесног рељефа, вулканских врхова, пространих висоравни, дубоких речних долина, језера и котлина. Око 90% површине Јерменије налази се изнад 1.000 m надморске висине! Слатководно језеро Севан (стари назив Гокча), 1.914 m изнад нивоа мора, дуго је 75 km, широко 2-6 km и дубоко 80-120 m. У своја недра данас прихвата воду 28 плаховитих река. Из Севана се излива само једна, Раздан или Зангу, чија је снага упрегнута у осам великих хидроелектра-

на“.⁸ Обухвата северни део Јерменског узвишења, те се готово у целости састоји од планина Малог Кавказа, чије име заправо не открива њихову позамашну висину. Брдовит крајолик укључује угасле вулкане и високе наслаге лаве испресецане дубоким долинама. Чести потреси показују да формирање планине још траје. Највиши врх Јерменије је високопланински масив Арагац (Алагез, Алагјаз) (4.090 m), смештен на северозападу земље.

Планински ланац Гегам на западној обали језера издиже се изнад главног града Јеревана, а кроз плодну Араратску равницу, западно од Јеревана, протиче река Аракс, притока Каспијског језера дуга 1.072 km, која следи југоисточну границу са Турском, а на крајњем југу и са Ираном. Реке Јерменије припадају сливу Каспијског мора, брзе су и изразито планинске, са кањонским коритима (сл. 7).

Клима је сува континентална са кратким оштрим зимама до -6 °C и дугим топлим летима до +26 °C у низијама.

Поносни симбол Јерменије, једно од највећих светских чуда и тајни је митовима обавијени величанствени Арарат – стамени симбол миленијумског постојања и опстајања јерменског народа и његове државе.⁹ Јерменски планински цин налази се на територији данашње

⁷ „[...] Арарат је митска планина, где се по Библији у давна незапамћена времена зауставила чувена Нојева барка. Арарат је симбол Јерменије, наша светиња, наша икона пред којом се јерменски народ моли од свога настанка, можда више од пре пет хиљада година. Да ли сте приметили на шта личи Арарат? На трудну жену која лежи и очекује порођај. Дакле, света планина симболизује множење и постојање јерменског народа без обзира на то што се горком судбином нашао иза граница данашње Јерменије. Арарат се види у сваком јерменском оку, запечаћен је у свакој јерменској души [...]“ (Горан Игић, „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“, *Печат*, 27. август 2010, Интернетвју: 42-[48]).

⁸ Родољуб Петровић, „Ах, Тамара, Ахтамара“, у *Овако је било : новинарски записи* (Чачак: Графика Јуреш, 1999), 103.

⁹ „[...] Арарат је некад, и то врло дуго, био у средишту простране висоравни настањене Јерменима. Више од 100 година сваког Јерменина боли чињеница што је света планина тако близу, да се лепо види, али да је у туђој држави... За њихову земљу на размеђу запада и истока борили су се вековима Персијанци, Турци и Руси. Миром из 1828. године источни део Јерменије припао је Руској империји. Знатно раније њен западни део приграбили су Турци. Ови последњи за време Првог светског рата били су виновници нечувеног геноцида. За непуну два месеца страдало је око милион и по људи! Бежећи од мача и куршума, стотине хиљада Јермена развезано је широм света. Данас их у расејању има готово колико и у Јерменији; оном делу који је припао Русији.

Турске, односно на тромеђи Турске, Јерменије и Ирана, чији је већи врх Велики Арарат висок 5.165 m, а мањи, Мали Арарат, 3.925 m. Овај вулкански масив, света планина за хришћане која се уздиже на хоризонту јерменског идентитета, вековима је био табу, јер се на његов вечним ледом окован главни врх, према старозаветном предању, на крају библијског постопа насукала Нојева барка. Западњачки путници по Оријенту, путујући од почетка XVIII века кроз ову мало познату област, извештавали су о малим белим снежним глистама, змајевима и другим бајковитим бићима која настајују масив и уходе путнике који ништа не слуте. У својој књизи *Закавказје и Арарат* британски историчар и државник Џејмс Брајс описује успон на примамљиви врх Великог Арарата. Полет му је давао у висини светлуцајући врх, „који попут оријенталне лепотице спушта вео подневних облака преко свог лица“. Ова чудесна бела копрена која прекрива бајковити Арарат¹⁰ и даље чува његову библијску тајну (сл. 8).

Док врх Арарата ишчезава у даљини, присећамо се јучерашњег излета до заравни изнад Јеревана и посети споменику, симболичном маузолеју жртвама страшног покоља Јермена, у чијем средишту титра вечити пламен. Дванаест базалтних стубова, који представљају дванаест старих јерменских покрајина, благо нагнути врховима према ватреној буктињи, 'клањају' се сенима невиних жртава. Призор несвакидашњег светилишта допуњава тихо брујање мелодија које је компоновао велики композитор, хоровађа, оснивач јерменске музичке школе новијег времена Комитас, сведок језивог страдања својих сународника. Скончао је у Паризу, помрачена ума...

На благом сунцу и лаганом поветарцу девојка водич причала нам је и о данашњој Јерменији са скоро три милиона житеља, четири хиљаде минералних извора, најстаријем виногорју у свету... Хришћанство је овде постало државна религија још 301. године... Наш 'тупољев' је грабио према једном другом свету. Летели смо изнад Каспијског језера коме, сасвим лепо, пристаје и назив – море“ (Родољуб Петровић, „У сенци Арарата“, у *Овако је било : новинарски записи* (Чачак: Графика Јуреш, 1999), 105-106).

¹⁰ Араратска долина, где се налази древни јерменски манастир Хор Вирап (VII век н. е.), чувено је виногорје. Ту и данас рађа најстарији виноград који је, према легенди, засадио Ноје.

Историја

Земља и народ - Преци Јермена су древни становници Мале Азије који су имали државу у другом хиљадугодишту пре Христа. Јермени, који представљају мешавину моћних староседелаца Халдејаца и Индоевропљана, дошавши из Мале Азије, насељавају Араратску равницу и суседна подручја између XII и VI столећа пре Христа. Староседеоце Фрижане и Ските делом покоравају, а делом се са њима мешају. Јерменска нација, какву данас знамо, мешавина је различитих старих племена која су насељавала Јерменску висију - Хајаса-Ази, Наири, Хурјани, Јермени итд.

Староседеоци ове области себе су називали *(X)aj*, што на јерменском значи „Јерменин“, па Јермени своју земљу не зову „Јерменија“, већ *(X)ajасџан*.

За време Персијског царства, на тројезичном Бехистунском запису на стени, уклесаном 515. године пре Христа по наређењу Дарија I Персијског (522-486. п. н. е.), земља која се први пут спомиње као *Урарџу* на вавилонском, названа је *Арминија* на староперсијском и *(X)арминуја* на еламитском. Грчки историчар Херодот (V век п. н. е.) у својој гласовитој *Историји* Јермене назива „Арменци“.

Прва позната јерменска држава (према асирским записима из IX века п. н. е.), Араратско краљевство (краљевство Урарту) (тадашње име Јерменије, хебр. *Арам*, библ. *Арарат*, по Херодоту *Алароду*), цвета између IX и VI столећа пре Христа и постаје једна од најснажнијих држава на Блиском истоку. Краљевство Урарту простирало се на север иза реке Аракс (грчки Араксес) и језера Севан, обухватајући данашњу Јерменију, јужни део Грузије, скоро до обала Црног мора,

на запад до извора Еуфрата, источно до данашњег Табриза, језера Урмија и јужно до извора Тигра. Ово је постало прво познато Јерменско царство.

Почетком VII века Урарту је краљевина, односно федерација малих аутономних покрајина, која се протезала од језера Севан и Урмија до Тигра и Еуфрата. Као гранична област два континента, Јерменија је на удару огња и мача великих завојевача Истока и Запада, те позорница значајних историјских збивања. Власт Асирије, која је загосподарила Јерменијом у VII веку п. н. е., заменили су Међани после освајања Ниниве, а од VI столећа пре Христа краљевство освајају Персијанци. У свом запису о покореним земљама персијски краљ Дарије I наводи 521. године п. н. е. и Јерменију, која се под тим именом први пут спомиње у историји.

До IV века п. н. е. Јерменија је персијска сатрапија, потом је осваја Александар III Велики (Македонски) (356-323. п. н. е.), а после његове смрти пада под власт грчке династије Селеукида. Потом је под влашћу Рима од 67. године пре Христа. Сиријски краљ Антиох III (223-187. п. н. е.) дели је на Велику и Малу Јерменију (источно, односно западно од Еуфрата). После пораза Антиоха III у бици са Римљанима Јерменија постаје самостална држава. Краљ Јерменије Тигран II Велики (95-55. п. н. е.) низом успешних борби против Парта осваја северни део Месопотамије, а у борби против Селеукида осваја Киликију и Сирију са Антиохијом, удруживши и проширивши целу Јерменију. Извесно време влада и делом Понтске краљевине. На тај начин проширује границе Јерменије од Средоземног до Каспијског мора. Али, није се могао супротставити експанзији Римске империје.

Победом римске војске код Тигранакерта 69. године п. н. е., Јерменија постаје римска провинција. Наредних 500 година под римским (византијским) протекторатом испуњено је династичким борбама. Тек је 63. године морала да призна римску власт, све до 387. Од IV до VII века територија Јерменије поприште је византијско-персијских ратова. Крајем II века у Јерменији се раширило хришћанство, али се на сабору у Халкидону (451) јерменска црква отцепила од западног хришћанства. Када је Јерменија као прва држава прихватила хришћанство 301. године, постала је браник хришћанства у Азији. Манастир Хор Вирап у подножју планине Арарат сведочи о преласку Јермена у хришћанство пре више од 1.700 година.

Половином VII века Јерменија из византијских руку пада под власт Арабљана који у покореној земљи успостављају старо јерменско краљевство под протекторатом халифе. За владавине Ашота I Багратунија (од 885) настала је независна краљевина Јерменија (885-1080), која под династијом Багратунида доживљава економски и културни просперитет.

У столећима која су уследила, Јерменија се бори за очување своје независности и културног идентитета, а постаје и поприште рата између Персије и селџучких Турака и Монгола. Године 1045. морала је да призна византијску власт. Крајем XI века (1071) освојили су је Турци Селџуци, али ускоро крсташи од њих откидају Киликију. То је доба првих контаката Јерменије са Западом, али и доба јерменске миграције по читавој Европи. После Селџука Јерменију освајају Монголи под Џингис-каном, а затим Турци Османлије. Од 1514. већи део Јерменије припада Османском царству, а остатак Персији.

Све до краја XVIII века у борби Турака са Персијанцима Јерменија се прилагођава околностима; добија чак и неке привилегије, да би после тога била објект планских погрома. У ствари, све своје напоре усредсредиће само на то да се некако одржи.

Становништво се исељавало диљем света, али ништа није могло да уништи јак осећај националног идентитета који се одржао и заслугом Јерменске цркве.

Августа 1920. призната је независност Јерменске Републике, а 29. новембра исте године проглашена је Јерменска ССР. Део Јерменије под совјетском контролом и њени суседи Азербејџан и Грузија уједињују се 12. марта 1922. у Закавказку Совјетску Федеративну Републику, након чијег је распада 5. децембра 1936. основана Јерменска ССР у оквиру СССР. Врховни совјет Јерменске ССР 23. августа 1990. проглашава сувереност Јерменије, а независност 21. септембра 1991. Дана 21. децембра 1991. Јерменија се укључује у Заједницу Независних Држава (ЗНД).

По уставу од 5. јула 1995. Јерменија је председничка република.

Већинско становништво чине Јермени (94,6%), Курди (1,7%) и Руси (1,5%).

*

Јерменска престоница Јереван,¹¹ са 1.100.000 становника, најважнији

¹¹ Готово читав Јереван подигнут је од вулканског туфа, лаког и порозног, одличног грађевинског материјала који лети штити од жеге, а зими од хладноће. Посебна атракција јерменске престонице је раскошан комплекс фонтана у парку поред Трга Републике, који се састоји од 2750 водоскока - тачно онолико колико је Јереван 1968. имао година! Осветљени дискретно разнобојним рефлекторима, сваки од ових готово три хиљаде водоскока изводи чудесан плес по ритму мелодије која допире из дубине тајанственог простора, стварајући фантастичну игру воде, светлости и музике...

привредни и културни центар, лежи на реци Раздану која се улива у Аракс. Најстарији град на тлу некадашњег Совјетског Савеза, подигнут је на остацима старијим од Рима и непрестано траје безмало пуна три миленијума! Онда је, према легенди, Ноје пристао с барком након Потопа и основао прастари град Јереван као раскрсницу караванских путева између Европе и Индије. Археолошки налази сведоче да је урартска војна тврђава звана *Еребуни* установљена 782. године п. н. е. по наређењу краља Аргиштија I на месту данашњег Јеревана, што га чини *једним од најстаријих градова на свету*. Назив Јереван добио је још у VII веку после Христа, када је био главни град Јерменије под персијском влашћу. Богат је културним знаменитостима као што су ризница древних рукописа Матенадаран са изузетно драгоценом збирком од око 20.000 јерменских и других рукописа, Музеј историје Јерменије, Уметничка галерија Јерменије, Музеј народне уметности Јерменије, Цицернакаберд¹² - споменик жртвама геноцида 1915, Музеј Мартироса Сарјана, великог сликара XX века, Музеј Сергеја Парацанова, једног од највећих филмских редитеља XX века и многе друге...

Јерменија је једина земља чија је дијаспора бројнија од матице - Јермена има око осам милиона, од тога у Јерменији три, а близу пет милиона у иностранству, највише у Русији, Ирану, Либану, Француској, Аргентини, Бразилу, Сједињеним Америчким Државама, Канади, Аустралији и другим земљама.

Поред јерменске католичке и муслиманске мањине, већина становника припада самосталној Јерменској апостолској

¹² У дословном преводу са јерменског језика значи „Ластина тврђава“. Званично је отворен 29. новембра 1967. године.

цркви (једна од православних цркава) коју води Врховни патријарх-католикос Јерменске апостолске цркве са седиштем у Ечмиадзину (Вагаршапат), граду око 20 km западно од Јеревана, седишту јерменске цркве. Изграђена је 303, када је Јерменија била једина држава на свету која је прихватила хришћанство као државну религију. Ечмиадзински манастир, са катедралом (303) и звоником (1658), окружен је 10 m високим зидинама и део је светске баштине под заштитом UNESCO-а (сл. 9).

Језик - Јерменски је древни језик и припада засебној, јерменској групи индоевропске породице језика. Датира од око 400. године п. н. е., али је до данас задржао неке индоевропске црте. У XIX веку формиран је *новојерменски*. До краја I миленијума јерменски је био један од малобројних језика на које је преведена Библија.

Писмо - Јерменско писмо настало је 405. године, а творац фонетски готово савршеног алфабета од 36 слова, за потребе превођења Библије, је епископ Месроп Маштоц (362-440) (сл. 10). Прво дело из јерменске историографије, *Живот Маштоца*, сачувано као копија из XIII-XIV века, написао је 40-тих година V столећа Маштоцов ученик Корјун.

Књижевност - Јерменска писана реч почиње још у I миленијуму п. н. е., са клинастим напписима Урарта, док историја писане књижевности почиње од превода Библије из V века. После примања хришћанства у IV веку, књижевност која је пре тога постојала уништена је као паганска. Почетком IV века продиру богослужбени списи на грчком и сиријском језику, а преводна и оригинална религиозна литература почела је да настаје већ крајем IV века, захваљујући Маштоцо-

вом алфabetу. До VII века неометано се развијају историографија, филозофија, теологија и духовна поезија. У време Арапског халифата и византијске експанзије (VII-VIII век) преовлађује схоластичко-догматска литература, као и религиозне песме (шаракане).

По ослобођењу од Халифата, у X веку настају погодни услови за јерменску ренесансу, која је у књижевности везана за име монаха и генијалног песника средњег века Григора Нарекација (951-1003) (сл. 11). Он је своје хуманистичке идеале изразио у свом ремек-делу *Књига њужних њевања* (*Књига њужбалица*) и у *Песмама*. Развитак књижевности замире у XI веку када Јерменија поново пада у руке Византије, а затим Селџука.

У XIII веку прогресивни песници почињу да пишу на народном, средњојерменском језику (истакнути представници хуманистичке поезије били су Фрик и Константин Ерзнкаци). Од XIII до XVI века влада жанр поеме, а врхунцем јерменске културе сматра се XIV век, када Јерменија даје веома цењена дела у вајарству, архитектури и лепим уметностима. У књижевности друге половине XVIII и почетка XIX века доминира класицизам. Тада се рађа и спор око књижевног језика, јер језик класичне јерменске књижевности *џрабар* више не одговара новојерменском, народном језику *ашхарабар*. На челу прогресивних стваралаца прве половине XIX века је Хачатур Абовјан, родоначелник романтизма и јерменске књижевности новијег доба. Његов роман *Ране Јерменије* прекретница је у процесу секуларизације књижевности.

Најзначајнији песници краја XIX и почетка XX века су Ованес Тумањан (1869-1923), Аветик Исаакјан (1875-1957) и Јегише Чаренц (1897-1937) који

се сматра једним од највећих јерменских песника. Почетком XX века, под утицајем европског симболизма, долази до нагле реафирмације поетских жанрова (западнојерменски песници Данијел Варужан, Мисак Мецаренц, Рубен Севак, Мкртич Пешикташљан и други). Раздобље јерменске совјетске књижевности обележавају имена Јегише Чаренца, Аксела Бакунца, Гургена Махарија и других.

Егзодус

Један од главних узрока расељавања Јермена по читавом свету био је Јерменски геноцид („Јерменски холокауст“, „Јерменски масакр“) 1875/1876, 1895/1896, 1909, 1915-1923, 1988-1990. који су над њима дуго и систематично вршили Турци, а у новије време и Азербејџанци.¹³

¹³ Амерички лист *Marietta Daily Leader* (Vol. II, No. 5, Marietta, Ohio, Monday, January 6, 1896, p. 1) на насловној страни преноси вест агенције United Press од 21. децембра 1895: „**Armenians : Their Condition in the Various Turkish Provinces : What is Being Done in the Way of Relief For the Sufferers : Wanderers in the Mountains Without Food – City of Van contains 15.000 Refugees – Generosity of the Duke of Westminster – Destitutes Cared For.** - CONSTANTINOPLE, Dec. 21. – (Correspondence of the United Press) – The United Press is able to furnish the following, which gives the situation in the various provinces of Turkey and also an account of what is being done for the relief of the destitute Armenians: / In the city of Trebizond, Dr. Parmalee and Mr. Crawford are issuing food and clothing to about three thousand destitute persons. Many refugees have come in from the region of Baiburt and Erzanga. About three thousand of these have crossed over into Russia, where they can be secure from the sword, at least. / In the city of Erzeroum the wretched people have been held in hopes of receiving back their plundered goods for some time since the massacre, only to be disappointed. Nothing of any value is to be found. The villages of the province are so stripped that about half of the population is destitute. Twenty-four villages on the plain of Erzeroum have been devastated. In Erzangan, thousands of men, women and children wander the streets in hunger and misery. The offer is constantly held before them that if they will become Mohammedans, they will be fed from the bounty of the sultan. / The villages of **Pakarich**, Aboushadajh, Hassan, Armedan, Gassnae, Khuruakef, Zimare, Pingian, Arvor and others have been pillaged. Many people are wandering in the mountains without food. / At Baiburt, numbers of women and children almost without clothing and in the most awful misery are constantly coming into the city, to beg almost

Први погроми над Јерменима збијају се 1875/1876. године као део планске политике Османске империје за њихово уништење. У крвавим масакрима од 30. септембра до 30. новембра 1875. убијен је велики број јерменског живља. У јерменским градовима глад односи 75.000 живота, а у селима 350.000, док је у градовима директно убијено 20.000, а у селима 3.300 људи. Међутим, ова црна статистика није коначна – у многим другим градовима и селима турска војска, потпомогнута турским цивилним становништвом и Курди-ма, убија око 10.000 Јермена.

among its ruined houses. / In the city of Erzeroum, Mr. W. N. Chambers and his wife are doing what they can to relieve the destitute and care for the sick with the funds furnished by the duke of Westminster's committee in London. / Hardly a village in the province of Bitlis escaped pillage. In the Boulanik district of this province thirty-eight villages have been sacked. / As many as 15.000 refugees have fled to Van, and are there homeless and without food. The robbers have gathered in the whole food supply of the country districts, and, aided by the officials of the country districts, are holding it for a rise in prices from the misery of the people and the benevolence of the aid fund. The whole district of Sivas is given over to indescribable misery. Arabkir, in the province of Harpoot, was pillaged by the Moslem inhabitants. About 2.000 Christians of all denominations were killed and every Christian house in the city was stripped of all its contents in ten days of rioting. Twenty-seven towns and villages in the province of Diarbekir have been sacked.” Исту вест, под насловом **Woes of the Armenians : A Review of the Present Situation in Various Provinces : Pitiful Details of Destitution**, преноси и *The New York Times* (January 4, 1896). Оба документа чувају се у Државном архиву у Истанбулу.

Потресно сведочанство о геноциду над Јерменима 1915. године свакако је и чувени роман аустријског писца Франца Верфела (1890-1945) *Четрдесет дана Муса Дага*, у коме се преплићу историја и књижевност. Београдски „Нолит“ је 2001. године објавио друго, допуњено и исправљено издање на српском језику, са поговором члана Уређивачког одбора књиге Бабкена Симоњана („Роман о трагедији и јунаштву“) и напоменом издавача: „Прво издање књиге *Четрдесет дана Муса Дага* „Нолит“ је објавио 1935. године. Међутим, роман је тада био забрањен и заплењен. Цензура је деловала из политичких разлога. Следио је дуг судски поступак, који је довео у питање опстанак „Нолита“. После упорне, вешто вођене борбе с цензуром, дело је ипак ослобођено, чему је, свакако, допринела и чињеница да је овај роман имао велики критички одјек у свету. Објављивањем другог, допуњеног и исправљеног издања романа, придружимо се великом јубилеју – 1700 година Хришћанства у Јерменији.“ Аутор ликовног решења корица, преломљеног хачкара са Христовим распећем који симболизује комадање Јерменије и расејање Јермена по целом свету, је Миодраг Вартабедијан.

Дванаестог априла 1877. године Русија објављује рат Турској у коме Османска империја доживљава тежак пораз. Руска војска заузима део Западне Јерменије, односно Ерзерум. Деветнаестог фебруара 1878. у Сан Стефану (предграђу Истанбула) потписан је прелиминарни мировни уговор који је на захтев Енглеске подвргнут поновном разматрању.

Тринаестог јуна 1878. године у Берлину је отворен конгрес уз учешће Енглеске, Русије, Аустроугарске, Немачке, Француске и Италије. Члан 61. Берлинског конгреса обавезује султана Абдул Хамида да у Западној Јерменији спроведе реформе, али оне због интереса великих сила постају чиста формалност и унапред су осуђене на неуспех. Коначно, султан одустаје од реформи, не заборављајући масовну и активну помоћ становништва Западне Јерменије руској војсци у рату који Турска губи 1877/1878. године.

Тако 1878. године јерменско питање постаје питање међународне политике.¹⁴

Године 1893. Курди, уз подршку Истанбула, врше напад на Сасун, а већ следеће године на Сасун креће и турска регуларна војска. У овим крвавим походима заклано је 10.000 људи.

Октобра 1895. извршен је први организовани покољ у Цариграду и Трабзону, а јуна 1896. у Вану. Од 1894. до 1896. у Османској империји уништено је 300.000 Јермена.

Покољ Јермена у Цариграду 14/26. августа 1896. године¹⁵ спада у најтрагичније странице у историји овог народа. Када је група Јермена (припадника Јерменског револуционарног комитета), са жељом да поново скрене пажњу европских сила на јерменско питање у Османском царству, изненада заузела зграду Османске банке у Цариграду уз претњу да ће банку дићи у ваздух уколико султан не удовољи њиховим захтевима, султан Абдул Хамид Други немилосрдно узвраћа. „Крвави покољ“, „Вартоломејска ноћ“ – како су ова зверства називали европски листови – за само неколико дана односи око 3.000 недужних јерменских живота.¹⁶

¹⁵ Опширније видети у Ашот А. Овакимјан, „Српски дипломатски извори о покољу Јермена у Цариграду августа 1896. године“, *Свеске Матице српске*, бр. 21 (1992): 25-32.

¹⁶ У Архиву Србије у Београду чувају се документи који расветљавају трагичне историјске догађаје од августа 1896. године – шифровани телеграмаи, депеше и извештаји српског посланика у Цариграду Владана Ђорђевића (1844-1930) председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије Стојану Новаковићу. Сви ови документи чувају се у архиву Министарства иностраних дела (МИД), од којих се један део налази у фонду Политичког одељења (АС, МИД, ПО, I/6, F-III), а други у фонду Српског посланства у Цариграду (АС, МИД, СПЦ, F-59), који није срећен (документи нису нумерисани).

Турска регуларна војска и муслиманско становништво наоружано дрвеним и гвозденим батинама, моткама и ножевима, починили су незапамћене злочине о којима сведочи Владан Ђорђевић: „У Хаскеју, у коме има 3 до 4 хиљаде кућа, искључиво јерменских, није остала ниједна кућа која није опљачкана. Пљачку су извршили Турци, Курди (?) и војници турске морине (њих је било стотинама). Помагала им је и чивутска канаџа [итал. неваљалац, нитков, хуџа – прим. М. М.]. Колико је људи убијено у Хаскеју не зна се, али се зна да су поштеђене само жене и деца која нису викала. Одрасли мушкарци су масакрирани. Цела пљачка одвезена је систематично у Ок-Мајдан, где су је пљачкаши између себе поделили“ (Ашот А. Овакимјан, „Српски дипломатски извори о покољу Јермена у Цариграду августа 1896. године“, *Свеске Матице српске*, бр. 21 (1992): 26, 31).

Према мишљењу бившег драгомана [нгрч. dragomanos, ар. terjiman – тумач, службени преводилац код страних дипломата, обично у Турској и на Блиском истоку – прим. М. М.] Српског посланства, Теркана, јединог Јерменина српског поданика у Цариграду, за време погрома убијено је 10.000 људи од којих је 2.000-3.000 видео својим очима (ПО, F-III I/6, Пов. No 1566, I. 128). Према подацима немачког, енглеског и италијанског амбасадора, број жртава „прелази цифру од 6.000, без оних мртваца који су бачени у море“

¹⁴ „Увучено у сферу међународне политике и дипломатије 1878. године, јерменско питање није добило разрешење. Штавише, оно је имало трагичне последице по јерменски народ. У периоду од 1878. године до двадесетих година 20. века погинуло је мученичком смрћу 2,5 милиона Јермена“ (опширније видети у Бабкен Симоњан, избор, предговор и белешке, *Геноцид над Јерменима : (документи, сведочења)*, (Београд: Орфелин, 1995), 36).

У Турској је 1908/1909. године извршен преврат. Абдул Хамида смењују младотурци који, ступивши на власт, истога часа заборављају на своја обећања у вези са решењем националног питања. За време погрома и масакра 1909. године у Киликији од турског ханцара страда између 30.000 и 40.000 недужних Јермена, а само у Адани 18.000: „Да би се решило јерменско питање, Абдул Хамид 1891. године формира специјалне јединице од курдског живља под именом „хамидије“ које су вршиле прогоне и истребљења Јермена. Те јединице добијале су накнаду од османлијске државе, било им је омогућено да се баве грабежом јерменског становништва. У многим насељима Јерменима је било отето имање, земља, Јермени су били прогнани, а у њихове куће су се уселила муслиманска избегла лица са Кавказа и Балкана.

Највећи геноцид над Јерменима у 20. веку извршен је 1915. године (сл. 12, 13, 14, 15).¹⁷ Почев од 24. априла 1915. до 1923. године побијено је два милиона људи – жена, деце, стараца, одузета им је имовина. На дан 24. априла 1915. године у Цариграду и јерменским насељима империје било је ухапшено 600 чувених Јермена (по турским званичним изворима 2.345). То су били интелектуалци, писци, политичари, посланици парламента Османлијске империје, лекари, педагози, свештена лица [...]

Године 1916. у сиријским пустињама Дер Зор, где се налазило 500 хиљада Јермена, у животу је остављено само 10 до 20 хиљада људи. Стотине хиљада Јермена по-

стали су изгнаници са родних огњишта, и нашли су нова уточишта у другим земљама. По подацима чувеног немачког теолога и хуманисте Јоханеса Лепсиуса број жртава Јермена у Османлијској империји износио је милион и по, док су 500 хиљада Јермена постале избеглице. Осим људских губитака, био је извршен и геноцид над културном баштином јерменског народа, било је сравњено са земљом 66 градова, 25.000 насеља, 2.350 цркава, 1.500 школа [...]

Отцепљењем и припајањем Карабаха¹⁸ и Нахичевана Азербејџану почела је нова трагедија Јермена у тим историјским областима. Азербејџан је још тада на државном нивоу почео да води изразито антијерменску политику, а то је значило скрнављење гробова наших предака, рушење цркава, затварање јерменских школа и установа, што је стварало напето и неповољно стање за Јермене [...] Немири који су почели у Нагорном Карабаху 1988. године још једном су потврдили да нема суживота са Азербејџанцима, који су исте те године организовали невиђено клање Јермена у Сумгајуту, Бакуу, Кировабаду и другим местима где су живели Јермени. Укупно из Азербејџана било је протерано око 200 хиљада Јермена који су оставили тамо своја имања и постали избеглице. Исте 1988. године Јерменија је доживела још једну велику катаклизму. Страшни земљотрес разорио је северни део Јерменије [...]¹⁹

¹⁸ На јерменском *Арцах*.

¹⁹ „Споменик на Булевару Михајла Пупина, висок пет метара, поклон Новом Саду Друштва арменско (јерменско)-српског пријатељства од вулканског црвеног камена туфа, од којег се праве и споменици и крајпуташа (хачкари) у Јерменији.

На споменику су, поред захвалности граду што је пружио уточиште јерменској заједници 1739/40, уклесана и имена седморице југословенских pilota (из Београда) који су погинули [12. децембра] 1988. у авионској несрећи приликом пружања помоћи настрадалима у земљотресу у Јерменији: Предраг Маринковић, Владимир Ерчић, Миленко Симић, Милан Мићић, Милисав Петровић, Бориша Месуровић и Јован Зисов.“ ([Аноним], „Питање,

(Српско посланство у Цариграду, F-59, Пов. No 554, 1. 234) (Ашот А. Овакимјан, н. д.: 31, 32).

¹⁷ *Закон о депортацији*, тј. масовним исељавањима којима је био подвргнут велики део јерменског народа, изузев Јермена из Цариграда, Измира и неких других крајева у којима су се налазиле амбасаде и конзули неутралних земаља и оних које још нису ушле у рат, издат је 14/27. маја 1915. године. Фактички, ова депортација била је смртна пресуда јерменском народу.

Јевангелска легенда каже да је назив Нахичеван везан за име Ноје. Управо тамо се спустио Ноје са планине Арарат после светског постопа. *Нахичеван* на јерменском значи прво пристаниште (*нах* – прво, *ичеван* – пристаниште). По предању управо се тамо, код села Тмбул, налазио маузолеј, а изнад њега саграђена је црква где је Ноје сахрањен. По сведочењу очевидаца, који су били на Нојевом гробу, маузолеј је представљао салу са куполом и осмоугаоним сводовима. Нојева гробница била је срушена пре неколико деценија. По сведочењу путописаца XVIII века, у Нахичевану се налазило 80 јерменских цркава средњег века; на жалост, ниједна од њих није сачувана, све је савњено са земљом.

Трагедија Нахичевана почела је после московског руско-турског договора од 16. марта 1921. године када је та јерменска област била предата Азербејџану с правом на аутономну област, а за неколико месеци, 5. јула, исту судбину доживео је и Нагорни Карабах. Са становишта међународног права то је било кршење права јерменског народа, јер нико није питао јерменски народ хоће ли да Нахичеван и Карабах буду припојени Азербејџану? Токм 1918-1920. године, за време турских најезди део јерменског становништва бивше Нахичеванске области био је масакриран [...], док је други део принудно напустио родне крајеве својих предака. Ето, такву трагедију је доживео Нахичеван за време постојања совјетске државе. А да би трагедија била још већа и драстичнија, са лица земље Азербејџанци су избрисали све трагове наше културне баштине – срушили су до темеља наше цркве и манастире, ископали гробове наших предака, оскрнавили наше светиње. Пре неколико година злочиначка рука Азербејџанаца сравнила је са земљом последње трагове

јерменске културе, потпуно уништила бројне хачкаре²⁰ у Старој Цуги (хачкари су налик српским крајпуташима). Ти велелепни хачкари били су ремек-дела светске културне баштине“ (*сл. 16, 17, 18*).²¹

Данас је јерменска дијаспора, која се формирала углавном после геноцида 1915. године, бројна и утицајна, пре свега у Русији, многим европским земљама, САД-у и на Блиском истоку: „Без обзира где живи, Јерменин је пре свега Јерменин, па тек онда држављанин друге земље. Ми смо искусили сву горчину коју нам је приредила сурова судбина. И због тога знамо шта значи црква без звона и зидова, без свога свештеника, знамо шта је изгубљена отаџбина, отето огњиште, и знамо шта значи гледати Арарат сузних очију. Отаџбина је изнад свега, треба је чувати као зеницу ока, јер народ нестаје када изгуби своју културу и своју историјску отаџбину. И због тога сигуран сам да успех победе треба тражити у борбеном духу нације.“²²

Јермени у балканским земљама

Јермени припадају тзв. трговачким нацијама, од којих су се најлакше национално уклапали у средину у којој су живели: „Томе су доприносиле верске прилике (старо-Јермени-православни, паписти-католици, муслимани-Турци), али и мала бројност, па су били принуђени да се жене не-Јерменкама. Одржавали су се као православни у католичким и про-

²⁰ *Хачкар* на јерменском језику значи *крст-камен, споменик-стела*, карактеристичан за средњовековну јерменску архитектуру, а сваки је јединствен – не постоје два иста. Један хачкар налази се у Земуну, а на Калемегданској тврђави сачуване су старе јерменске надгробне плоче из 1676, 1685. и 1714. године.

²¹ Горан Игић, „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“, *Печат*, Интервју, 27. август 2010, 42-[48].

²² Исто.

али јерменско“, у: Алексеј Борисович Арсењев и др., *Име и презиме Нови Сад* (Нови Сад: Прометј, 2010), 172).

тестантским земљама, као католици у православним срединама, а они који су примили ислам били су националитетно изгубљени.

[...] Јермени су били типични транзитни трговци, лиферанти источних производа, који су користили пре свега караване (и посебне, своје). Нису познати као поморци, али су стизали до Ливорна и Енглеске, с једне стране, и до Јаве, Филипина и Далеког истока с друге, изузев Кине, где нису успели да се аклиматизују. Били су наклоњени држању кафана и ханова. Тек у 19. веку, када су опште прилике ометале ранији промет на велике даљине, постали су локални трговчићи,²³ дућанџије, уосталом као и многи други из реда тзв. трговачких нација.²⁴

Јермени, стари народ кавкаске регије, у току средњег века као трговци и занатлије долазе и у византијски цивилизацијски простор, па тако и на Балканско полуострво, постајући конкуренти Грцима и Јеврејима. Цариград је за Јермене био центар из кога одлазе у пословање по балканским земљама и у Анадолију. У средњем веку називани су *Арменима*, а Срби су тек у време османлијског ropства прихватили турски назив *Јермени* (Ermeni).

Литература:

- [Anonim]. "Armenians : Their Condition in the Various Turkish Provinces". *Marietta Daily Leader*, Vol. II, No. 5, Marietta, Ohio, Monday, January 6 1896.
- [Anonim]. "Woes of the Armenians". *The New York Times*, January 4 1896.
- [Аноним]. „Питање, али јерменско“. У *Име и презиме Нови Сад*. Алексеј Борисович Арсењев и др., 172. Нови Сад: Прометеј, 2010.
- Верфел, Франц. *Четирдесет дана Муса Даја*, 2. допуњено и исправљено изд., Београд: Нолит, 2001.
- Игић, Горан. „Јермени и Срби су браћа по страдању : разговор са Бабкеном Симоњаном, јерменским књижевником“. *Печай*, 27. август 2010, Интервју.
- Кнежевић, Бранка. „Плоча са двојезичним натписом из 1218. године у Витовници“. *Савојшицења XXIX* (1997): 47-50.
- Овакимјан, Ашот А., „Српски дипломатски извори о покољу Јермена у Цариграду августа 1896. године“. *Свеске Мајнице српске*, бр. 21 (1992): 25-32.
- Петровић, Родољуб. „Ах, Тамара, Ахтамара“. У *Овако је било : новинарски записи*, 103. Чачак: Графика Јуреш, 1999.
- Петровић, Родољуб. „У сенци Арарата“. У *Овако је било : новинарски записи*, 105-106. Чачак: Графика Јуреш, 1999.
- Симоњан, Бабкен, прир. *Геноцид над Јерменима : (документи, сведочења)*. Београд: Орфелин, 1995.
- Симоњан, Бабкен. „Сусрети на српској земљи“. У *Кроз балканску вайру : иујојиси, есеји, разговори*, 2. допуњено изд., 86-89. Београд: Маштел комерц, 1995.
- Стефановић, Оливера. „Заоставштина Сергеја Смирнова у Посебним фондовима Народне библиотеке Србије“. *Гласник НБС*, год. 2, бр. 1 (2000): 107-111.
- Терзић, Богдан. „О јерменским презименима у српском језику“. У Егон Фекете, Драго Ђупић, Богдан Терзић, *Српски језички савјешник*, 1. изд., 235-240. Београд: Службени лист СЦГ и Српска школска књига, 2005.
- Храбак, Богумил. „Јермени у балканским земљама и Београду до краја XVIII века“. *Зборник радова Народног музеја Чачак*, год. XXVIII (1998): 21-51.

²³ Адекватнији израз је *ситни трговци* [прим. М. М.].

²⁴ Богумил Храбак, „Јермени у балканским земљама и Београду до краја XVIII века“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, год. XXVIII (1998): 21-51.

Armenians in Cacak: 1885-1948 (I part)

The history of Armenian colony in Serbia has not been completely researched yet, so in the last years this not so big but significant colony attracts more and more attention of professional and general public. According to history sources, a small group of Armenians came to the Balkans in 10th century, while Armenian colony in Serbia started forming in 13th century since when strong Serbian-Armenian bonds date back. One of the ancient monuments of Armenian presence in Serbia is bilingual inscription from 1218 in the monastery Vitovnica, near Petrovac on the Mlava. In the period between 14th and 18th centuries Armenians were coming to Serbia in several periods and the last more numerous migration was at the end of 19th and the beginning of 20th century after bloody pogroms by the Turks. Armenians inhabited several

Serbian towns, mostly Belgrade and Novi Sad. Although there are not many of them, as a tradesmen nation they present significant economic and social factor in the places where they live. Refugee destiny of this ancient Christian people is closely connected with geographical position and turbulent history of Armenia, which are described in more details together with their coming to the Balkans in the first part of the paper. At the end of 19th century several Armenians families settled in Cacak, but today there are almost no traces about them, apart from few documents kept in Regional History Archive in Cacak and in the Record Book of Marriages and Deaths which are presented in the second part of the paper (which would be published in the next 44th number of National Museum Journal).

Marijana MATOVIĆ, M. A.

Les Arméniens à Cacak: 1885-1948 (Ière partie)

L'historique de la colonie arménienne en Serbie n'a pas encore été complètement examiné, aussi ces dernières années, cette colonie petite, mais importante, attire de plus en plus l'attention du public professionnel et vaste. Comme l'histoire en témoigne, un groupe modeste d'Arméniens arriva dans les Balkans au Xème siècle déjà et la colonie arménienne commença à se former au XIIIème siècle, à partir de quand datent les relations fermes serbo-arméniennes. Un des monuments anciens de la présence arménienne en Serbie est l'inscription bilingue de l'année 1218 au monastère Vitovnica, non loin de Petrovac-sur-Mlava. Pendant la période entre le XIVème et le XVIIIème siècle, les Arméniens arrivèrent également en Serbie à plusieurs reprises et la dernière immigration plus massive se déroula à la fin du XIXème et au début du XXème siècle, après les pogroms sanglants qu'effectuèrent sur eux les Turks. Les Arméniens peuplèrent plu-

sieurs villes serbes, surtout à Belgrade et à Novi Sad. Bien que n'étant pas tellement nombreux, ils représentent en tant que nation commerçante un facteur économique et social important dans les milieux dans lesquels ils vivent. Le destin des réfugiés de ce peuple chrétien ancien est directement lié à la position géographique et à l'histoire mouvementée de l'Arménie qui furent, avec leur arrivée dans les Balkans, expliqués plus en détail dans la première partie de ce travail. À la fin du XIXème siècle, quelques familles arméniennes immigrèrent également à Cacak mais aujourd'hui, les concernant, il n'y a presque aucun mémoire, mis à part les documents peu nombreux conservés aux Archives historiques intercommunales à Cacak et dans les registres d'actes de mariage et de décès, présentés dans la deuxième partie du travail (qui sera publiée dans le recueil suivant, le Recueil des travaux du Musée national numéro 44).

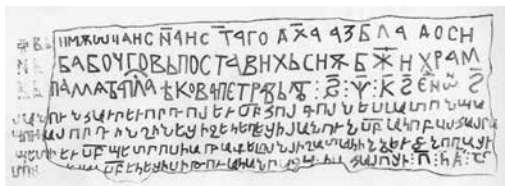
Marijana MATOVIĆ, Mr

Сл. 1 - Манастир Врховница (XIII век)

Сл. 2 - Манастир Врховница, улаз (XIII век)

Сл. 3 - Двојезични српско-јерменски најпјиш на мермерној плочи из 1218. године (манастир Врховница)

Сл. 5 - Манастир Јерменчић са звоником (XIV век)

Сл. 4 - Јерменски књижевник, србисја и истраживач Бадкен Симоњан (1952) испред манастира Врховница (24. новембар 2002)

Сл. 6 - Манастир Јерменчић (XIV век)

Сл. 7 - Јерменска панорама са Араратом

Сл. 8 - Библијски Арарат

Сл. 9 - Свети Ечмиадзин, центар јерменској хришћанства и седиште католикоса – поглавара Јерменске апостолске цркве (саграђен 303. године)

Сл. 10 - Творац јерменској писме, Месроп Маштоц (362-440), испред улаза у ризницу древних рукописа Машенагара (Јереван)

Сл. 11 - Свети Григор Нарекаци (минијатура, XIV век)

Сл. 12 - Јермени обешени турском руком (1915)

Сл. 13 - Живе људи - Јерменка са својом децом (1915)

Сл. 14 - Јерменска сирочац
из Адане (1915)

Сл. 15 - Прошеривање јерменскої живља са родних оїњишїа
из Зайадне Јерменије (1915)

Сл. 16 - Хачкар (Јерменија, XIII век)

Сл. 17 - Хачкари (Јерменија, XIII век)

Сл. 18 - Хачкар (Джуџа, XVII век)

М. А. Марија
ЧВРКИЋ

историичар
Чачак

УДК: 316.72(520):070(497.11)"19/20"
32.019.5:159.922.4(=521)(497.11)"19/20"(046)\.

ЈАПАНСКИ МЕНТАЛИТЕТ У СРПСКОЈ ШТАМПИ 1904/1905, 1932, 1941, 1945. И 2011. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: *Рад се бави сликом Јапана дајтом кроз њиховице у српским новинама и часописима у годинама у којима су се одиграли значајни догађаји за јапанску историју. Један од главних циљева овој чланка јесте да покаже да ли су се и како временом мењале карактерне особине јапанског народа и колико је јапанска традиција успела да се избори са њиховим европским вредностима. Наравно, њихови се анализирају кроз (не)ирисправности српске штампе, односно кроз чињеницу да ли су Јапаници у Србији доживљавани као њиховици или као њиховици.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *природне лепоће, културна традиција, национализам, земља осмеха, учинивост, чистота, марљивост, животи јапанске жене, европски њиховици*

Све већа улога Јапана на светској политичкој сцени почетком XX века изазвала је велико узбуђење у Србији. Појава нове силе у источној Азији тумачена је као жута опасност која прети Европи, па је српска јавност за време руско-јапанског рата једнодушно била на страни Русије, своје словенске заштитнице. Као и сва европска штампа, тако је и штампа у Србији посветила велику пажњу рату на Далеком истоку. Жуту нацију су доживљавани као примитивни, заостали и као они које је потребно просветити. Ту цивилизаторску улогу, у очима српских новинара, могла је да одигра једино Русија.¹

Током тридесетих година XX века уместо Русије, против Јапана борила се

Кина. Српски новинари су о сукобима у Манџурији извештавали потпуно непристрасно и детаљно. Велики значај у овом периоду имају и часописи који све више почињу да пишу о свакодневном животу јапанског народа.

Међутим, почетком Другог светског рата, а нарочито после Перл Харбора, Јапан је у нашој окупационој штампи доживљаван као савезник, па су објављивани опширни текстови који величају ову далекоисточну нацију. Када се крајем рата слика променила, а Јапан, заједно са силама Осовине, био поражен, српска штампа је поново стала на страну своје словенске заштитнице, али овога пута под новим именом-СССР. Јапански цар је за комунисте био ратни злочинац и све што је било јапанско најжешће је критиковано. Текстови о Јапану били су кратки и ретки и то у толикој мери да ни пад атомских бомби на Хиросиму и Нагасаки није

¹ Рад је настао на основу ауторкиног мастер рада одбрањеног на катедри за Општу савремену историју на Филозофском факултету у Београду јула 2012. године.

заслужио већу пажњу југословенских новинара. Разумљиво је да у таквим околностима и није било већег интересовања за особине и менталитет овог народа.

Када је у марту 2011. у Јапану избио снажан земљотрес праћен цунамијем, српска штампа је једнодушно стала на страну Јапана. Јапанци су посматрани као пријатељи јер су у Србију претходних година послали велике донације. То је истовремено била прилика да поново оживе наслови о јапанском менталитету и о томе колико се он разликује од нашег.

Јапан – земља трешњиног цвета

У Јапану је било врло тешко доћи до тачних података, јер Јапанце још као децу уче да је ћутање злато. „Говорити ма о чему што се тиче државе сматра се у Јапану за нетактично, исто као говорити о личним и породичним бригама. Зато странци скоро никад не могу сазнати право стање ствари у тој земљи.“² Збуњеност српских новинара пред овим непознатим народом огледала се у признању да је „за западњака ванредно тежак психолошки проблем да из тога шта и како раде Јапанци изведе закључак о њиховом мишљењу и осећању“.³

Наше знање о Јапану и Јапанцима није много напредовало од руско–јапанског рата до тридесетих година, па Политика каже: „Ове за нас егзотичне земље по свом расном карактеру и културним приликама представљају у многоме непознат свет, чији нам живот често изгледа

чудан, необичан и несхватљив“.⁴ Ипак, било је јасно да се „прилике у Јапану не могу просуђивати очима и менталитетом Европљана, да за тачан суд треба дубље схватити душу Јапана“.⁵

Ново Време 1941. године доноси један чланак о Јапану преузет из књиге Јапан и Јапанци, М. Маринковића, објављене у Београду 1935. године. Из њега сазнајемо да је Јапан земља великих природних лепота које су утицале „на психу јапанског човека и начиниле од њега естету коме нема равног у свету“.⁶ Недељне Илустрације још 1932. године износе да у Јапану постоји неописива лепота природе која „потпуно опије и обузме човека, тако да постане неосетљив за све друге утиске који се око њега збивају“.⁷ Зато су Јапанцима најдражи празници везани за природне појаве. Често се дешавало да група Јапанаца пређе велики пут у трајању од неколико дана да би се у неком селу одушевљавала трешњиним цветом. Потом би се дивили цвету шљиве и брескве које, као ни трешња, не дају плода.⁸

Испод расцветалог дрвећа одигривала су се песничка надметања. „Сваки појединац, био он високи чиновник, трговац, занатлија или војник, сваки од њих је песник по осећању“.⁹ Када је 1901. године царски министар, барон Канагуши, због интрига дао оставку, штампа је објавила његову одлуку у стиховима:

⁴ „Убијање женске деце у Кини“, *Политика*, 4. фебруар 1932, 11.

⁵ „Брак и љубав Јапанкиња“, *Политика*, 28. фебруар 1932, 9.

⁶ „Јапан – земља у којој је сваки човек песник“, *Ново време*, 14. децембар 1941, 5.

⁷ „У царству излазећег сунца“, *Недељне илустрације* бр. 20, 15. мај 1932, 3-5.

⁸ „Јапан – земља у којој је сваки човек песник“, 5.

⁹ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 134.

² М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, Београд 1935, XIII.

³ „Фелтон – Из Јапана“, *Вечерње новости*, 5. август 1904, 2.

„Прошлост је само облак;
 Будућност је киша,
 Или ломљиви снежни кип.
 Стога, збогом!
 Јадна зимска мушица!
 Она пропада јер је гоне.“¹⁰

Очигледно је да је јапанска поезија сасвим другачија од оне на коју смо ми навикли и за коју знамо. Она се састоји од двосмислених алузија и поређења која су Европљанима често „неприродна, извештачена и настрана“.¹¹ Потребно је имати префињен укус да би се та поезија разумела.

Преносећи делове из Маринковићеве књиге, *Наша Борба* 1941. године наводи да су разноликост климе и особитости појединих крајева учинили „да се Јапанци тако оштро разликују животом, традицијама и скоро свим душевним особинама од осталих становника Источне Азије“.¹² О клими пишу и *Недељне Илустрације* 1932. године. У Јапану на неким местима има такве климе која је за Европљане „неподносива“ јер их „ослаби до изнемоглости“.¹³ Лети кишовито време траје читавих пет недеља, поплаве су веома честе, ваздух је препун влаге, када уследе велике врућине европски човек тешко дише и хвата га малаксалост. М. Маринковић истиче да је доказано и дејство геолошког утицаја на менталитет Јапанаца: „... иако послушни и кротки, каткада су поамни и махнити.“¹⁴

Обнова од 1941. године такође се труди да одгонетне карактер и природу Јапанаца, испитујући шта заправо влада јапанском душом.¹⁵ Култ предака и однос према мртвима веома су важни за разумевање и друштвеног и државног живота Јапана.¹⁶ Иако у шинтоизму постоји нејасна представа о загробном животу, Јапанци су били сигурни да душе мртвих живе и даље. Занимљиво је да јапански језик не познаје реч која би одговарала нашој представи греха: „Ако кажете Јапанцу да је нешто грех, он вас неће разумети.“¹⁷ Европљани који су путовали по Јапану често су ноћу виђали осветљене храмове и гејше како играју пред олтаром да би развеселиле дух неке од својих преминулих пријатељица.¹⁸ Јапанци сматрају да је „душа умрлог у неку руку полубог и моле се њој за заштиту од злих духова“.¹⁹ Јапанац, по писању Обнове, никад не би могао да постане хришћанин јер не прихвата заповест о праштању – он не опрашта ако су његови мртви били увређени.²⁰ Можда је то објашњење јапанског поноса који је падао у очи савезничким војницима након завршетка Другог светског рата. Наиме, Јапанци се нису кајали за сва мучења која су нанели америчким војницима, јер нису учинили ништа „што би се косило са њиховом филозофијом“.²¹

Јапанска религија, „то је, у ствари, поштовање саме државе“.²² Израз овог поштовања је патриотизам, Европљани-

¹⁰ „Фелтон: Јапанска поезија“, *Политика*, 9. фебруар 1904, 1.

¹¹ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 133.

¹² „Јапан и Јапанци: Борба на живот и смрт са себичним и пребогатим суседима“, *Наша борба*, 28. децембар 1941, 9.

¹³ „У царству излазећег сунца“, *Недељне илустрације* бр. 20, 3-5.

¹⁴ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 146-147.

¹⁵ „Јапанска вера и психологија“, *Обнова*, 26. јул 1941, 8.

¹⁶ „Из живота Јапанкиње“, *Политика*, 12. фебруар 1932, 7.

¹⁷ „Јапанска вера и психологија“, *Обнова*, 26. јул 1941, 8.

¹⁸ Исто

¹⁹ „Опис слика: Парастос у Јапану“, *Нови свет*, 13. август 1904, 1-2.

²⁰ „Јапанска вера и психологија“, 8.

²¹ АЈ, Новинска агенција Танјуг, 112-788-789, 3.

²² Џ. Лондон, „Жута опасност“, *Недељне илустрације* бр. 13, 27. март 1932, 32-33.

ма најчудноватија јапанска особина. Јапанац није, као Рус, узвикивао „За Бога, отаџбину и цара!“ јер за њега је цар и бог и отаџбина заједно.²³ Посебно несхватљиво за белог човека било је јапанско презирање смрти. Пошто у Јапану није било убичајено да се пред другим показују своја осећања, учтива хладнокрвност и равнодушност сматрали су се као одлике добро васпитаног човека. Никома није падало на памет да испраћа војнике у рат, „јер то би значило не показати равнодушност“.²⁴ За време сукоба са Кином 1932. године један погинули подофицир умотан је у ћебад и постављен усред вагона у коме су се налазили остали војници. „Присуство погинулог на њих ни најмање није утицало. Они су певали и смејали се као и раније. А ови војници били су двадесетогодишњи младићи који су први пут дошли у борбу и које ништа још није очврсло против смрти.“²⁵ Сем тога, велики број официра је бранио својим породицама да им пишу док су у рату.²⁶ Док су трајале борбе у Манџурији 1932. године дешавало се да мајка или супруга јапанског војника изврши самоубиство да би њен син, тј. муж могао без брига да се посвети „великој узвишеној дужности према Императору и Отаџбини“.²⁷ По схватању јапанског народа, самоубиство или *харакири* (腹切り) било је важније од живота без

части.²⁸ Зато је јапански официр сматрао да му је дужност да у случају пораза сам себи одузме живот.²⁹ Шинтоизам их је учио да је смрт за цара и отаџбину најплеменитија смрт и најбоља коју човек може да пожели. Сваки пут када је јапански народ сматрао да је његов национални понос повређен неком непријатељском акцијом других држава, велики број Јапанаца ишао је у смрт да би у светом обреду харакирија опрао увређену част нације.³⁰

Везане за патриотизам су и оданост и верност које су чиниле велику моралну снагу јапанског народа и које „као чудом остају нетакнуте за све време ширења разних модерних идеја културних народа“.³¹ Јапанац се осећао „у истом односу према држави, као што су пчеле према кошници. Сам не значи ништа, држава је све; разлог његовог живота то је величање и славење државе“.³² Цар је за Јапанаца биће због кога се живи и за које треба да се умире. Тај однос према цару је део култа предака, јер цар за Јапанаце представља некакву спону „између садашњег поколења и читавог низа давно преминулих предака“.³³ Он је „живи представник свих царских предака; оличење њихових врлина и њихових заслуга“.³⁴ Ако би се цар невољно изразио за неки покрет, онда би тај покрет унапред био осуђен на неуспех, а његове вође би извршиле самоубиство.³⁵ Политика 1945. године пише о

²³ Исто

²⁴ „Опис слика: Јапанац полазе на бојиште“, *Нови свет*, 2. јул 1904, 2.

²⁵ А. Р. Линдт „Герилски рат око Харбина“, *Време*, 27. јун 1932, 2.

²⁶ „Немац о јапанској војсци“, *Вечерње новости*, 3. август 1904, 1-2.

²⁷ Д. Тодоровић, „Епизоде из јапанско–китајског оружаног конфликта“, *Политика*, 27. март 1932, 2. Такве ствари дешавале су се и касније, о чему сведочи Обнова: „Америка је отпловила у правцу Азије“, *Обнова*, 10. децембар 1941, 2.

²⁸ „Листак – У Јапану“, *Вечерње новости*, 6. март 1905, 3.

²⁹ „Немац о јапанској војсци“, 1-2.

³⁰ „Америка је отпловила у правцу Азије“, *Обнова*, 2.

³¹ М. Маринковић, *Јапан и Јапанац*, 149.

³² Џ. Лондон, „Жута опасност“, *Недељне илустрације* бр. 13, 32-33.

³³ „Фелтон: Микадо, јапански цар“, *Политика*, 3. фебруар 1904, 1-2.

³⁴ М. Маринковић, *Јапан и Јапанац*, 150.

³⁵ „Како живи Син сунца, јапански цар Хирохито“, *Правда*, 20. фебруар 1941, 10.

овој слепој оданости цару са неодобравањем. Наиме, када је завршен рат, организована је једна народна манифестација чији су учесници на коленима „тражили од цара опроштај што су изгубили рат и што су били узрочници његове тако велике туге“.³⁶ Али у самом Јапану чули су се и други гласови. Након што су пуштени из затвора, јапански комунисти су организовали прве демонстрације против цара у историји Јапана.³⁷ Чак је и Комунистичка партија Јапана саставила листу ратних злочинаца на чијем се челу налазио цар.³⁸

Јапан је и земља осмеха и једна њихова изрека каже да „Тугу и похабану одећу треба оставити код куће“.³⁹ Јапанац осмех схвата као своју друштвену дужност јер његову тугу други људи не треба да примете. „Кад Јапанац мало подигне главу, то је доказ да је неописано радостан; а кад је мало погне, значи да је забринут, али никад преко његових усана не прелази усклик радости или јаук бола.“⁴⁰

Још једна важна особина Јапанаца јесте учтивост. Јапан је држава у којој људи умеју да слушају и да чекају. В. Е. Крајевски сведочи за Вечерње новости: „Ви можете говорити Јапанцу што год вам је воља, кад завршите беседу он ће можда почети да виче, но докле год ви беседите, он неће дозволити да се ни са чим смета. То за Јапанаца није правило учтивости. То

је његова природа“.⁴¹ Такође, у време руско-јапанског рата Нови Свет преноси писање Руског слова које даје кратак интервју са руским поручником Лепарским. За њега су Јапанци „красан и симпатичан народ“ код кога „чак ни у трговини нема оне грамзивости која провирује код свију других народности“.⁴² Јапански језик има веома мало псовки јер је то „противно народном духу и моралу; напротив, постоји богатство израза учтивости и поштовања, у духу јапанског васпитања“.⁴³

Нешто слично пише и Правда 1941. године када истиче да су Јапанци најучтививији народ на свету и да „у својој претераној учтивости често одлазе до понизности“.⁴⁴ М. Маринковић истиче да код њих нема „класне охолости, већ ће свако отпоздравити и одрпанка“.⁴⁵ Када их критикују да су претерано учтиви, Јапанци одговарају: „Није тачно; ми смо напротив поносити. Погледајте класје жита и видите, како се празно исправило, док је пуно повијено под теретом зрна.“⁴⁶ Када богати Јапанац зове госта на ручак или вечеру, он му шаље писмо следеће садржине: „Молим те, опрости ми увреду коју ти наносим тиме што те позивам да ми сутра будеш гост на ручку у мом скромном дому. Моја мала и прљава кућа није уопште достојна да те прими, а поред тога, ја и моја жена смо до крајности небазриви људи и наша неукусна јела неће ти пријати. Али упркос тога, ја се надам да ћеш бити толико снисходљив и доћи

³⁶ Док властодршци у Јапану чувају старе положаје, народ жели мир и захтева аграрну реформу“, *Политика*, 24. октобар 1945, 3.

³⁷ „У Токију су одржане демонстрације против цара“, *Борба*, 13. октобар 1945, 5.

³⁸ „Комунистичка партија Јапана ставља цара Хирохита на чело листе јапанских ратних злочинаца“, *Борба*, 14. новембар 1945, 4.

³⁹ „Листак – У Јапану“, *Вечерње новости*, 30. март 1905, 3.

⁴⁰ „Фелтон - Јапанско презирање смрти“, *Вечерње новости*, 26. август 1904, 1-2.

⁴¹ „Фелтон – У Јапану“, *Вечерње новости*, 25. јун 1905, 1-2.

⁴² „Корејци и Јапанци“, *Нови свет*, 4. септембар 1904, 1.

⁴³ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 133.

⁴⁴ „Јапанци су увек учтиви“, *Правда*, 11. јануар 1941, 8.

⁴⁵ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 146.

⁴⁶ Исто

у два часа по подне код мене на ручак.⁴⁷ Када странац први пут добије овакву позивницу, он доживи неку врсту културног шока. Ипак, ако оде из радозналости на ручак, „он ће тамо бити заиста лепо дочекан и угошћен разноврсним, финим и укуским јелима“.⁴⁸

Што се тиче односа са странцима, Јапанци нису баш много волели хришћанске проповеднике, али су им амерички мисионари били посебно драги. По њиховим речима, „америчански мисионари много су развили духа поноситости код нашег смиреног народа“, тј. научили су их да себе сматрају потпуно једнаким осталим народима.⁴⁹ Међутим, за време трајања руско-јапанског рата на фронту су се дешавали необични и неочекивани призори. Тако је, на пример долазило до братимљења и спријатељивања између руских и јапанских војника. Руси би у тој ситуацији рањеним Јапанцима нудили цигарете и покушавали да се споразумеју с њима. Нови свет пише да Јапанци „Русе покопају у велике гробове и на сваком гробу подигну прост дрвен крст“.⁵⁰

Свуда у Јапану владала је савршена чистоћа. Јапанци су практиковали свакодневно купање, а штедело се чак и на храни само „да би се могло окупати“.⁵¹ Широм Јапана има много јавних купатила, а Европљанима је било несхватљиво да се Јапанци нимало не стиде због своје и туђе нагости. „Европско осећање стида у њих не постоји, јер наго човеково тело гледају као и другу ствар у природи: дрво, птицу

или цвет“.⁵² По казивању самих Јапанаца, њиховој војсци у рату са Русима много је помогла управо та урођена чистоћа која је спречила ширење разних болести. То је била мала, али значајна разлика између непријатељских војски: „Јапанац је прави чистунац тела, док руски војници немају ни најелементарнијих појмова о санитарним условима.“⁵³ Политика је 1932. године објављивала чланке француског новинара Албера Лондра који је извештавао о јапанско-кинеском сукобу директно из Кине. Он каже да је Јапан „једна од најчистијих земаља на свету“ и наводи пример да Јапанци не ложе ватру по својим кућама „да би избегли прашину од угља“.⁵⁴ У том погледу, велику пристрасност показао је новинар часописа Дуга који 1945. године пише о совјетском заузимању Курилских острва: „Ту су биле касарне и кућице, све брижљиво очишћене и уређене после јапанског нереда и нечистоће.“⁵⁵

Захваљујући својој марљивости Јапанци су се уклопили у западни свет онда када је то постало неопходно.⁵⁶ Маринковић сведочи да су они веома „трудољубиви и раде сваки посао са упорношћу, истрајно, не стајући никад на пола пута. У послу се не журе, а обраћају пажњу и на ситнице. Решења доносе споро и опрезно, због чега их нарочито мрзе страни трговци, који су навикли да раде брзо“.⁵⁷ Руски новинар В. Е Крајевски сведочи да у Јапану за време руско-јапанског рата није било просјака као што су писале ру-

⁴⁷ „Јапанци су увек учтиви“, *Правда*, 11. јануар 1941, 8.

⁴⁸ Исто

⁴⁹ „Листак – У Јапану“, *Вечерње новости*, 18. март 1905, 3.

⁵⁰ „Опис слика: Јапанци покопавају Русе“, *Нови свет*, 6. септембар 1904, 1.

⁵¹ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 157.

⁵² Исто.

⁵³ „Листак – У Јапану“, *Вечерње новости*, 5. март 1905, 3.

⁵⁴ А. Лондр, „Крајњи Исток даје лекцију Макијавелију“, *Политика*, 12. март 1932, 4.

⁵⁵ „Црвена застава на Тихом Океану“, *Дуга* бр. 24, 29. децембар 1945, 22.

⁵⁶ А. Мешчерјаков, *Књига јапанских симбола*, Београд, 2010, 341.

⁵⁷ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 148.

ске новине. Он је виђао само старце и старице који продају воће, слаткише и пиће како би том малом трговином превазишли своје сиромаштво. „Од њих се купује више да им се помогне, као оно што се на другим местима дели милостиња сиротињи свуда у свету.“⁵⁸ Очигледно је да ни рањени војници нису могли да трпе досаду. Тако Политика 1941. пише да је у Токију отворена изложба слика које су радили јапански рањеници са бојишта у Кини.⁵⁹

„Европски“ Јапан

Позоришта су увек била пуна. Позоришни комади обично су имали понеку сцену са мачевањем, јер је то био спорт који се највише ценио у Јапану.⁶⁰ Народ је волео комаде у којима су давани примери јунаштва, верности, пожртвовања и патриотизма. Представе су трајале веома дуго – од четири часа поподне, па скоро до поноћи. У време руско–јапанског рата Политика пише да јапанска позоришта нису нимало личила на европска. „Место фотељи, налазе се мала одвојена одељења у којима гледалац седи на асури. Пре него се уђе у дворану морају се обути папуче на место ципела с дрвеним ђоновима, да би се мање лупало при ходу“.⁶¹ После Мејџи рестаурације (1868) било је неколико покушаја увођења европског позоришта у Јапан, али су они остали без успеха. О јапанском позоришту пишу и Недељне илустрације 1932. године и кажу да би се оно могло представити као

„нека европска слабо режирана опера“.⁶² Колико је то позориште било чудновато и необично Европљанима, говори податак да их је често хватао смех у тренуцима „када наиђе најтеже и најпотресније место у трагедији“ и када „музика интонира неку арију која би на све личила само не на неку потресну вибрацију“.⁶³

После позоришта обично се одлазило на чај у чајдиницу.⁶⁴ Постојао је и обичај да се чај служи у једном посебном одељењу куће које се звало сукија (すき家). То је било уточиште у коме су тражени мир, одмор и заборав свакодневних брига. За време припремања и служења чаја сваки покрет домаћина морао је бити „елегантан, савршено грациозан и при томе посве природан“.⁶⁵ У току разговора за време церемоније чаја, домаћин није смео никад да говори о својим бригама, ни да спомиње какве „непријатне догађаје који би могли неповољно утицати на расположење његових гостију – то би била највећа увреда коју би им могао нанети“.⁶⁶

Из непознавања јапанског размишљања и начина живота проистекле су бројне предрасуде које су европски народи гајили према Јапанцима. Обнова доноси један занимљив текст 1941. године у коме истиче да „има много погрешних појмова о Јапану и Јапанцима, а људи из Земље Излазећег Сунца нимало се не журе да порекну речима та погрешна схватања: они ће то својев-

⁵⁸ „Фелтон – У Јапану“, *Вечерње новости*, 21. јун 1905, 1-2.

⁵⁹ „Изложба слика јапанских рањеника“, *Политика*, 1. март 1941, 9.

⁶⁰ „На јапанском броду преко Тихог океана“, *Недељне илустрације* бр. 17, 24. април 1932, 23.

⁶¹ „Позориште у Јапану“, *Политика*, 2. мај 1905, 3.

⁶² „Позориште на Далеком Истоку“, *Недељне илустрације* бр. 13, 27. март 1932, 14-15.

⁶³ Исто

⁶⁴ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 160.

⁶⁵ „Церемонија чаја у Јапану“, *Време*, 16. новембар 1932, 4.

⁶⁶ Исто

ремено учинити својим делима⁶⁷. Пре Другог светског рата сматрала се, на пример, да је јапански народ неспособан за управљање авионом и да зато не може да има добре пилоте. „Говорило се да немачки инструктори јапанске авијације имају много муке како би савладали органску неспособност Јапанаца за кретање на великим висинама.“⁶⁸ Међутим, после напада на Перл Харбор показало се да је ситуација сасвим другачија. Једноставно, Јапанци су били мајстори тајне. „На једној светској олимпијади они су се показали као најбољи пливачи света, а на другој, сасвим неочекивано, испојили су велике способности у скијању. У Берлину на олимпијади истакла се јапанска екипа јачача, иако се дотле сматрало да Јапанци нису никакви коњаници.“⁶⁹

Поред предрасуда постојало је и неповерење европских народа. *Тако Вечерње новости* дају извештај са бојишта који је саставио дописник Франфуртских новина (*Frankfurter Zeitung*). Он истиче да се Јапанци пред Европом само претварају да су цивилизован народ: „Иза хладне и церемонијалне учтивости, коју Јапанци указују Европљанину, крије се страсна мржња.“⁷⁰ Јапанци су, наиме, примили од Европљана тековине модерне културе, али су исте те Европљане презирали као нижу расу. „У свима модерним наукама нису они ништа друго, до мајмуни који се размећу са западном културом, којој суштине и не познају.“⁷¹ Јапан се поносио „својим елегантним хотелима, модерним

путевима и игралиштима за голф“, али када би Европљани упоредили старог самураја са модерним Јапанцем имали су осећај да се налазе „у земљи где је модерни прогрес само спољно рухо које се носи из учтивости“.⁷²

Ипак, посебан утисак у српској јавности оставила је вест о томе да су Јапанци размишљали да уведу европско писмо. Наиме, јапански научници и универзитетски професори разматрали су током рата са Русијом питање напуштања кинеског писма и усвајања словенске ћирилице јер много боље одговара јапанској фонетици него латиница. Веровало се да ће питање новог писма бити решено пре краја рата, али то се није десило. *Самоуправа* нарочито истиче да „јапански листови учествују у расправљању овог питања сасвим мирно и објективно, што је сушта противност њиховом ратоборном писању против Руса“.⁷³ О томе пише и *Политика*: „Али нама није сасвим појмљиво по чему би то ћирилица најбоље одговарала духу јапанског народног језика. Међутим, кад су је Јапанци већ изабрали, нека им је алаал, бар ћемо лакше научити јапански кад томе време дође.“⁷⁴

Што се тиче прихватања западне моде, у главним улицама Токија 1932. године могло се видети око 90% мушкараца у европским оделима и 30% Јапанки у модерним хаљинама. Модне куће копирале су моду из Америке, Париза или, пак, Шангаја. Њен утицај се брзо ширио па се наш новинар забринуо: „Кроз неколико година можда ћемо јапанску народну

⁶⁷ „Тајанствена снага Јапана“, *Обнова*, 24. децембар 1941, 2.

⁶⁸ Исто

⁶⁹ Исто

⁷⁰ „Немац о јапанској војсци“, *Вечерње новости*, 3. август 1904, 1-2.

⁷¹ „Фелтон: Јапан и Јапанци“, *Политика*, 4. мај 1904, 1-2.

⁷² „Јапан, земља са два лица“, *Политика*, 17. јануар 1932, 8. Потпуно исти текст објављен је и у Недељним илустрацијама: „Стари и нови Јапан“, *Недељне илустрације* бр. 30, 24. јул 1932, 28-29.

⁷³ „Руско-јапанска војна“, *Самоуправа*, 20. новембар 1904, 2.

⁷⁴ „Ћирилица у Јапану“, *Политика*, 3. април 1905, 3.

ношњу гледати само на старим сликама.“⁷⁵ Ова промена доводила је до расправа у јапанским породицама, али су старији имали све мање снаге да се боре. Политика пише: „Док се мајке тешко и против воље одвајају од својих старомодних и лежерних хаљина и кимона, њихови синови се облаче по најновијој западњачкој моди.“⁷⁶ Међутим, деца цара Хирохита васпитавана су у традицијама старог јапанског породичног живота. Она су носила „стару јапанску ношњу“ упркос све популарнијој европској.⁷⁷

Друштвени живот Јапанаца разликовао се од европског. У јапанском друштву постојала је демократија потпуно различита од западне, заснована не на правима грађана, већ на декларацији њихових задатака. Није постојало оно претерано осећање индивидуалне својине које се сретало код Англосаксонаца у Европи и Америци. У Јапану се није видела велика разлика између класа. „Сам цар спава на истоме чаршаву, једе иста скромна јела као мали чиновник или шеф одељења у фабрици. Он се разликује од њих само по величини задатка који га притискују.“⁷⁸

Положај жене у јапанском друштву

Новинар Политике знао је још 1932. године да многи историјски догађаји постају јасни и разумљиви тек када се упозна свакодневни живот људи који чине јед-

ну нацију.⁷⁹ Зато је овај лист објавио доста чланака посвећених животу јапанске жене и односима у јапанској породици.

Припремајући их за брак, мајке су училе своје ћерке да увек буду мирне, скромне, пожртвоване.⁸⁰ Девојке су од ране младости морале да буду одвојене од мушкараца, нису смеле ни да виде ни да чују непристојну шалу. Код куће су шиле и везле, рано устајале а касно легале. Било им је забрањено да често иду у храмове и позоришта, као и на сва она места где има пуно људи.⁸¹

Политика пише да су Европљани били посебно одушевљени лепотом јапанских девојака, њиховом нежношћу и љупкошћу. За разлику од удатих жена, девојке нису чупале обрве и уместо њих цртале две црне танке линије. Нису ни бојиле зубе црном бојом, што је нарочито оставило неповољан утисак на Европљане.⁸² Тако Време 1932. године истиче да је и Чарлија Чаплина очарала једна млада Јапанка која је „својим бадемастим очима одавала душевну равнотежу“.⁸³

Упоредо са процесом модернизације јапанске државе и друштва, на почетку XX века у народу су и даље живеле разне празноверице. Тако је постојало веровање да се сваке шездесет прве године рађају ружне девојке које нису погодне за брак. Таква је била 1906. година, па родитељи у Јапану 1926. нису дозвољавали својим синовима да се жене девојкама

⁷⁵ „Јапанке хоће да изгледају европски“, *Политика*, 25. септембар 1932, 10.

⁷⁶ „Стари и нови Јапан“, *Политика*, 22. децембар 1932, 7.

⁷⁷ „Деца јапанског цара“, *Политика*, 21. јануар 1932, 6.

⁷⁸ М. Реј, „Војнички национализам у Јапану и осталом свету“, *Политика*, 28. мај 1932, 1.

⁷⁹ „Робовање и слобода Кинескиње“, *Политика*, 2. март 1932, 9-10.

⁸⁰ „Женски свет: Јапанке“, *Политика*, 10. март 1905, 1.

⁸¹ „Брак и љубав Јапанкиња“, *Политика*, 28. фебруар 1932, 9.

⁸² „Из живота Јапанкиње“, *Политика*, 12. фебруар 1932, 7.

⁸³ „Чарли Чаплин и јапанска келнерица“, *Време*, 28. август 1932, 10.

које су тада имале 20 година.⁸⁴ Многе од њих су због тога извршиле самоубиство, а о овом случају писала је сва европска, па и српска штампа.

Са увођењем обавезног образовања за женску децу јављају се нови погледи на живот и улогу жене. Раније су девојке училе само да свирају, лепо пишу и читају „лако разумљиве“ књиге.⁸⁵ Са увођењем модерних, нижих и виших женских школа јавља се идеја о слободи јапанске жене. Тако Политика 1932. године пише да је у Токију била спроведена анкета у којој је учествовало 25 женских школа. На питање „Шта желе да буду?“, 25% девојчица од 12 и 13 година одговорило је: „Желим да будем вођа женског покрета.“⁸⁶ Штавише, још у време руско–јапанског рата дешавало се да „модерно образована млада жена не може да се сложи са патријархално образованим родитељима свога мужа, те га напушта и враћа се својој кући.“⁸⁷ Политика пише да је „владино наређење да се деца европски васпитају“ задавало родитељима велике тешкоће. „За мушке је то васпитање добро, али на женске чини то велики преображај у животу, а тиме и на целу породицу.“⁸⁸

После Више девојачке школе млада Јапанка је могла да се упише на женски универзитет и постане учитељица, глумица, докторка, новинарка итд.⁸⁹ Правда 1941. године сведочи да су јапанске жене

тада радиле као и као стјуардесе и у том послу биле „веома веште и забавне“.⁹⁰

Изгледа да су Јапанке заиста биле веома лепе, јер када се, по узору на Европу, почело са организовањем избора за мис, бирана је не само најлепша девојка у граду, већ и мис појединих улица, па чак и већих кућа. Нашем новинару се чинило да су „одједном попустиле све везе које су девојку држале за скромност патријархалног живота“ и да су тадашње младе Јапанке „многа слободније од Европљанки“.⁹¹ Тридесетих година XX века у моди је била и операција очних капака после које су Јапанке губиле свој „бадемасти источњачки израз“.⁹²

Гејше су у Јапану третиране као нарочите уметнице. Постојала је огромна разлика у схватању појма проституције код европских народа и у Јапану. Новинар Политике овако о томе размишља: „Можда источни народи са више чистоће или природности гледају на сексуалан живот. Због тога и у појави јапанских гејша, као и у проституцији, има знатне дозе естетског или бар мање грубости но што је то случај на Западу“.⁹³ Гејше су имале задатак да људима „зачине тежак живот пријатношћу, веселошћу, игром и песмом“.⁹⁴ Оне су углавном биле деца сиромашних родитеља. Најпре су учене лепим манирима, игрању певању, а стицале су и корисна друштвена знања из историје и литературе. У Токију постоји

⁸⁴ „Брак и љубав Јапанкиња“, *Политика*, 28. фебруар 1932, 9.

⁸⁵ „Женски свет: Јапанке“, *Политика*, 10. март 1905, 1.

⁸⁶ „Брак и љубав Јапанкиња“, *Политика*, 28. фебруар 1932, 9.

⁸⁷ „Женски свет: Јапанке“, *Политика*, 10. март 1905, 1.

⁸⁸ О. Поповић, „Фелтон: Дечји живот код Јапанаца“, *Политика*, 13. април 1905, 1-2.

⁸⁹ „Из живота Јапанкиње“, *Политика*, 12. фебруар 1932, 7.

⁹⁰ „Жене као путовође на јапанским путничким авионима“, *Правда*, 5. фебруар 1941, 8.

⁹¹ „Избор лепотица у јапанском дансингу“, *Време*, 25. децембар 1932, 13.

⁹² Љ. Велимировић „С оне стране Азије, где се једу ластина гнезда и пржени скакавци, људи су пуни срца и мартиријума“, *Време*, 21. септембар 1932, 4.

⁹³ „Брак и љубав Јапанкиња“, *Политика*, 28. фебруар 1932, 9.

⁹⁴ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 161.

посебан кварт посвећен „на овај начин уметности и љубави“.⁹⁵ Он се назива Јошивара и у њему гејше седе једна поред друге у златним кавезима. Европљани су били задивљени „невероватном пристожношћу понашања“, али им је тежак утисак стварала „мисао о судбини ових лепих и младих заробљених жена које се смеше иза позаћених кавеза“.⁹⁶

Што се тиче положаја јапанске жене у браку, Политика 1932. године пише да је у Токију тада постојала школа за веренице и будуће невесте где су оне стицале сва она знања која су им била потребна да би биле добре супруге, домаћице и мајке.⁹⁷ Исто тако, Ново Време 1941. године пише да су будуће невесте похађале једну школу у Токију у којој су се училе „старим обичајима“, а на крају завршеног курса, полагаале су испит и добијале диплому.⁹⁸

По тадашњем јапанском схватању, „човек је сунце, а жена треба да сматра за највећу част да види само сјај сунца; уосталом она може да се задовољи и са тихим сјајем месечине“.⁹⁹ Покорност је и касније истицана као најлепша врлина Јапанке. Чак је и тридесетих година јапанска жена често говорила на коленима са својим мужем. Није имала права да се жали, а ни да се распитује шта ради њен муж.¹⁰⁰ Јапанка „не сме да има своје воље, не сме да буде незадовољна или љута, све

те осећаје мора да савлада смешењем и љубазношћу“.¹⁰¹

У време рата са Русијом наша штампа хвали јапанске жене као вредне, јер одржавају кућу чистом и уредном, као образоване, јер много читају и као верне супруге, јер „од како је почео рат, није још ниједна жена оптужена за неверство своје мужу који је отишао на бојно поље“.¹⁰² У то време се положај јапанске жене више третирао као ропски, али се већ тридесетих година слика видно мења. Политика 1932. године пише да су бракови били засновани на међусобном поштовању и љубави, а Јапанац је поступао са својом женом „као са корисним, али себи равним бићем, које је створено за његову срећу и улепшавање његовог живота“.¹⁰³ Слично пише и Наша Борба 1941. године: „Однос у породици је врло нежан и пун пажње. Грубо понашање према жени сматра се за срамоту“.¹⁰⁴

У првим данима брака жене су врло мало разговарале са својим мужевима и на њихова питања су одговарале само са да и не. Недељу дана након венчања жена се враћала код својих родитеља и имала прилику да одлучи да ли ће бити са мужем или раскинути брак.¹⁰⁵ Љубав није била основа брака, већ се сматрало да она може бити „узрок многим несрећама и опасност по породицу, друштво и државу“.¹⁰⁶ Ако је постојала, није се смела јавно

⁹⁵ „Брак и љубав Јапанкиња“, *Политика*, 28. фебруар 1932, 9.

⁹⁶ Исто

⁹⁷ „Школа за невесте у Јапану“, *Политика*, 2. децембар 1932, 9.

⁹⁸ „Школа за младе у Токију“, *Ново време*, 28. децембар 1941, 9.

⁹⁹ „Фелтон: Земља сунца“, *Политика*, 19. јун 1904, 1-3.

¹⁰⁰ „Из живота Јапанкиње“, *Политика*, 12. фебруар 1932, 7.

¹⁰¹ О. Поповић, „Фелтон: Дечји живот код Јапанаца“, *Политика*, 13. април 1905, 1-2.

¹⁰² „Женски свет: Тогиница“, *Политика*, 28. мај 1905, 1.

¹⁰³ „Из живота Јапанкиње“, *Политика*, 12. фебруар 1932, 7.

¹⁰⁴ „Јапан и Јапанци: Борба на живот и смрт са себичним и пребогатим суседима“, *Наша борба*, 28. децембар 1941, 9.

¹⁰⁵ „Из живота Јапанкиње“, *Политика*, 12. фебруар 1932, 7.

¹⁰⁶ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 156-157.

испољавати, јер то би значило велику сла- бост и неучтивост.

По закону, Јапанац је могао да има само једну главну жену, али је поред ње могао да има још споредних, колико год би желео.¹⁰⁷ Могао је веома лако да се раз- веде. Наиме, постојало је седам разлога за развод: женина неплодност, њено бра- коломство, брбљивост, наследна болест, крађа, љубомора и непослушност према његовим родитељима.¹⁰⁸ После тога мо- гао је да се жени небројено пута, само није смео да узима рођену сестру неке од својих бивших жена.¹⁰⁹ Ипак, жена није имала права на децу. „Ма какве пороке имао отац и ма какве врлине имала мајка, деца остају код оца, а жена иде родитељи- ма.“¹¹⁰

По писању Политике, највећи сми- сао браку и гаранцију за трајну везу дру- жала су деца. За жену која није могла да има децу, Јапанци су користили назив јама буки (山吹) што значи „цвет који цвета, а не доноси плода“.¹¹¹ Такве жене су посматране као друштвени терет и живот им је био веома тежак: када су желеле да задовоље своју жељу за децом, обично би куповале лутке и играле се са њима.¹¹²

Међутим, 1941. године српска штам- па истиче да Јапанке спадају у најплодније жене на свету. Тако Правда пише да про- сечна јапанска породица има дванаесто-

ро деце,¹¹³ а Ново Време тај број повећава на седамнаест.¹¹⁴

Деци се у Јапану указивала нарочита љубав и пажња, али она нису била због тога размажена. Учена су да буду послуш- на и добра, ведра и весела, да стрпљиво подносе бол и да због тога не стварају другима непријатности.¹¹⁵ Политика 1905. године пише да су у Јапану „и од- расли људи у многим случајевима деца. Тамо се може тачно рећи кад детињство отпочиње, али никако кад се свршава“.¹¹⁶ Седам дана после рођења дете би добија- ло име – то је обично било мало измење- но очево име или име неког сродника. Ако је дете било женско, онда је добијало име неке природне појаве: пролеће, сун- чев зрак, злато, љиљан. У кући није било ствари на које би дете могло да се уда- ри. Чак су и собни зидови били од меке хартије у дрвеним рамовима.¹¹⁷ Пошто је становништво стално (било) изложено елементарним непогодама, намештај у јапанској кући био је врло скроман. „Ја- панац не воли да има гломазну ствар, која би могла у случају земљотреса да му раз- бије главу.“¹¹⁸

Вечерње Новостии доносе 1904. оп- ширан допис који је бароница Бабо-Ви- веноци послала из Токија бечкој „Новој слободној преси“ (*NeueFreiePresse*). Она пише да кључ јапанског успеха лежи у јапанским карактерним особинама. Од малих ногу дете се васпитава на посебан начин: учи се да савршено влада собом, да не показује осећања и презире смрт.

¹⁰⁷ „Брак и љубав Јапанкиња“, *Политика*, 28. фебруар 1932, 9.

¹⁰⁸ „Из живота Јапанкиње“, *Политика*, 12. фебруар 1932, 7.

¹⁰⁹ „Љубав и брак у цветном Јапану“, *Политика*, 24. април 1932, 13.

¹¹⁰ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 151.

¹¹¹ „Из живота Јапанкиње“, *Политика*, 12. фебруар 1932, 7.

¹¹² М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 152.

¹¹³ „Плодност Јапанки“, *Правда*, 23. фебруар 1941, 14.

¹¹⁴ „Деца – божји благослов“, *Ново време*, 20. јун 1941, 6.

¹¹⁵ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 154.

¹¹⁶ О. Поповић, „Фелтон: Дечји живот код Јапанаца“, *Политика*, 13. април 1905, 1-2.

¹¹⁷ Исто

¹¹⁸ М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, 143.

„Често пута родитељи ноћу шаљу децу на гробље и траже од њих да донесу какву ствар (...) само да би их тиме окуражили и истерали из њихове душе сваки страх“.¹¹⁹

Наша Борба пише да је Јапан за кратко време у просветном погледу постигао врло велике резултате и да је у њему 1941. године постојао „огроман број најразноврснијих школа, почевши од дечијих забавишта па до универзитета“.¹²⁰ Јапански ученици су радили свакодневно и живели скромно, баш као и читав јапански народ. Деца су од малих ногу учена марљивости, а у томе им је помагао и пример целог друштва. Још у време руско–јапанског рата, српским новинарима је било занимљиво то што „јапански ђак ради дању и ноћу, из дана у дан, годинама, са стрпљењем коме краја нема, не помишљајући да ли ће од прекомерног напрезања подлещи, не знајући за пијанке, игранке, забаве, но живећи скромно, трошећи за три obroка само 50 пара, а тако не ради само јапански ђак, већ сваки појединац, сваки ради тако да своју дужност испуњава залажући и употребљајући све своје снаге“.¹²¹

***

Када је 11. марта 2011. године тежак земљотрес праћен цунамијем погодио Јапан, српски народ је показао велику солидарност. У знак захвалности за све што су Јапанци учинили за Србију у протеклих пар година, помоћ је организована широм земље. Општина Прокупље је прва од свих општина издвојила десет

хиљада долара хуманитарне помоћи,¹²² док је Општина Куршумлија понудила помоћ у виду воде са извора у близини Пролом Бање и то у неограниченим количинама.¹²³ За месец дана Црвени крст Србије је успео да сакупи и упути помоћ од преко 2 милиона долара.

Поред извештавања о дешавањима у Јапану, српске новине поново почињу да пишу о јапанским особинама и менталитету. У складу са њиховом вредноћом, већи део земље је обновљен у кратком року. Блиц истиче да „већина Јапанаца покушава да се придржава етике којој су учени још од детињства: да чине најбоље што могу, буду истрајни и стрпљиви и да потисну лична осећања за добро заједнице“.¹²⁴ Док су у Имиграционом бироу странци паничили, викали и гурали се, јапански службеници су, као и увек, мирно и стрпљиво обављали свој посао. Није било крађа ни отимачине. Једноставно, Јапанци су били изузетно дисциплиновани – у радњама су се трудили да купују само оно најосновније да би остало и другима.¹²⁵ После пет месеци од земљотреса, „људи су у погођеном подручју пронашли и предали надлежнима на хиљаде новчаника и торби са скоро 35 милиона евра

¹¹⁹ „Фелтон - Јапанско презирање смрти“, *Вечерње новости*, 26. август 1904, 1-2.

¹²⁰ „Јапан и Јапанци: Борба на живот и смрт са себичним и пребогатим суседима“, *Наша борба*, 28. децембар 1941, 9.

¹²¹ „Фелтон – Из Јапана“, *Вечерње новости*, 5. август 1904, 2.

¹²² „Грађани Србије већ шаљу помоћ народу Јапана“, Блиц, 16. март 2011: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/241643/Gradjani-Srbije-vec-salju-pomoc-narodu-Japana> (преузето 17. маја 2012)

¹²³ Д. Ивановић, „Цунозаки: Захвални смо грађанима Србије на помоћи“, Политика, 27. април 2011: <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Cunozaki-Zahvalni-smo-gradjanima-Srbije-na-pomoci.lt.html> (преузето 17. маја 2012)

¹²⁴ Д. Милојковић, „Јапан: Како је цунами променио организовану и вредну нацију“, Блиц, 16. март 2011: <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/241734/Kako-je-cunami-promenio-organizovanu-i-vredn-naciju-nasvetu> (преузето 18. маја 2012)

¹²⁵ В. Бедушевић, „За сада остајемо у Јапану“, Политика, 18. март 2011: <http://www.politika.rs/rubrike/Moj-zivot-u-inostranstvu/Za-sada-ostajemo-u-Japanu.sr.html> (преузето 31. маја 2012)

готовог новца.¹²⁶ Није битна сума новца, већ поштење, што подсећа на причу из руско–јапанског рата. Наиме, Јапанци су преко Француза враћали Русима драгоцености које би пронашли код погинулих руских војника.¹²⁷

Међутим, не само особине, већ и неки јапански обичаји постоје и дан-данас. У Токију становници одлазе у паркове где испод трешања проводе сате и сате седећи уз јело и пиће.¹²⁸ Верује се да свакога ко са породицом проведе пролећни дан испод расцветале трешње очекују наградак и љубав.¹²⁹ Када је месец дана након земљотреса у Београду организован скуп подршке народу Јапана, из жутих аутобуса дељена је 1001 садница јапанске трешње. Иако трешња симболизује мир и љубав, Београђани су тада показали неке српске особине гурајући се у реду.¹³⁰ Да имамо много тога да научимо од Јапанаца знали су и наши новинари 1904. године. Пошто је тада највећи део јапанског становништва знао добро да чита и пише, уредник Вечерњих Новости се запитао: „А ми Срби?“¹³¹

Сарадница Политике пренела је своје утиске и запажања о данашњој ситуацији у Јапану. Она наводи да су вечерњи изласци мисаона именица и да се деца понекад сакупљају викендом, али никад после осам увече. Јапански средњошколци „одузимају од спавања како би постигли све што се очекује од њих и не спавају дуже од три, четири сата дневно. (...) Јапанци мисле да је слободно време извор многих невоља и својски се труде да запосле децу, понекад толико да су на ивици изнемоглости.“¹³²

Драган Стојковић Пикси сведочи да је највећи квалитет Јапанаца велика скромност, упркос томе што је њихова земља велика економска сила: „Радују се било каквом поклону, без обзира на његову вредност. Битна им је пажња. Нису бахати, не разбацују се, веома су дисциплиновани и поштују другог.“¹³³

Јапанци су у својој историји прошли кроз многе земљотресе и то искуство им је помогло да хладне главе, са благим осмехом прођу и кроз ову природну катастрофу. У марту 2011. године у галерији Клуба студената технике била је отворена изложба јапанског уметника Казутоа Курокија, а целокупан приход од продаје слика послат је народу Јапана. Он је тада поручио Србима да цене живот: „Важно је да увек имате на памети да секунде могу да промене ваш живот. Природне катастрофе су неизбежне, али времена као што су ова терају вас да преиспитате своје приоритете.“¹³⁴

¹²⁶ „Поштени Јапанац вратио 60 милиона евра“, Блиц, 18. август 2011: <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/272063/Posteni-Japanac-vratio-60-miliona-evra> (преузето 18. маја 2012)

¹²⁷ „Руско–јапанска војна“, Самоуправа, 10. новембар 1904, 2.

¹²⁸ „Почела сезона цветања трешње у Токију“, Блиц, 28. март 2011: <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/244170/Pocela-sezona-cvetanja-tresnje-u-Tokiju> (преузето 18. маја 2012)

¹²⁹ „Београђани помажу Јапан на Тргу Републике“, Блиц, 7. април 2011: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/246421/Beogradjani-pomazu-Japanu-na-Trgu-gerpublike> (преузето 17. маја 2012)

¹³⁰ „Три Београђанке повређене приликом поделе садница трешње“, Блиц, 10. април 2011: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/247099/Tri-Beogradjanke-povređene-prilikom-podele-sadnica-tresnje> (преузето 17. маја 2012)

¹³¹ „Немац о јапанској војсци“, Вечерње Новости, 3. август 104, 1-2.

¹³² В. Бедушевић, „Школа“, Политика 31. децембар 2011: <http://www.politika.rs/rubrike/Moj-zivot-u-inostranstvu/Skola.sr.html> (преузето 31. маја 2012)

¹³³ Г. Чворовић, „Пикси: Враћам се у Јапан“, Вечерње Новости, 19. март 2011: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:323549-Piksi-Vracam-se-u-Japan> (преузето 3. јуна 2012)

¹³⁴ М. Сретеновић, „Цените живот“, Политика, 28. март 2011: <http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Cenite-zivot.sr.html> (преузето 31. маја 2012)

Извори:

1904/1905: *Политика, Самоуправа, Вечерње Новости, Одјек, Нови свет*

1932: *Политика, Време, Недељне илустрације*

1941: *Политика, Правда, Ново време, Обнова, Наша борба*

1945: *Политика, Борба, Дуја, Танјутови њлави билјени*

2011: *Политика, Вечерње Новости, Блиц*

Литература:

1. М. Маринковић, *Јапан и Јапанци*, Београд, 1935.

2. А. Мешчерјаков, *Књија јапанских симбола*, Београд, 2010.

Japanese mentality in Serbian press 1904/05, 1932, 1941, 1945 and in 2011

By accepting European influences, Japan has adopted them to its tradition but remained what it has been. Many Japanese characteristics, such as courtesy, industriousness, fidelity and patriotism have remained unchanged in spite of spreading European and Anglo – American ideas. They are still the essence of Japanese being in 20th century, although their outside, everyday life was going on in modern and ‘civilized’ conditions.

In that way, Japanese people turned from European students to European teachers. Thanks to their consistency they made other nations look up

to them, among others, Serbs as well. Except for writing of Communist press in 1945 Serbian journalists in relation to Japanese passed from wondering to respect and admiration. In respect of objective reporting, the greatest acknowledgement can be given to the journalists between the two wars who were reporting about clashes in Manchuria in 1932. However, readiness of Serbian journalist should be prized, when in 1905, in spite devotion to Russia published various news about Japan from foreign press.

Marija ČVRKIĆ M. A.

La mentalité Japonaise dans la presse Serbe en 1904/05, 1932, 1941, 1945 et 2011

Acceptant les influences européennes, le Japon les adapta à sa tradition et resta propre à lui-même. De nombreuses caractéristiques japonaises, comme le sont la courtoisie, l’assiduité, la fidélité et le patriotisme restèrent inchangés, en dépit de l’expansion des idées européennes et anglo-américaines. Elles demeurèrent encore l’essence de l’être japonais au XXème siècle, bien que leur vie quotidienne à l’extérieur se déroula dans des conditions modernes et „civilisées“.

De cette manière, les Japonais se transformèrent d’élèves européens en instituteurs européens. Grâce à leur cohérence, ils incitèrent les

autres peuples à les imiter, entre autres, les Serbes également. En dehors de l’écriture de la presse communiste de l’année 1945, les journalistes serbes, à l’égard des Japonais, allèrent de l’étonnement, par le respect jusqu’à l’admiration. Au point de vue du communiqué objectif, le plus grand hommage peut être rendu aux journalistes de la période d’entre-deux-guerres qui firent part des conflits en Mandchourie, en 1932. Toutefois, il faut complimenter la promptitude des journalistes serbes qui, en 1905, malgré leur attachement à la Russie, transmirent les nouvelles les plus variées sur le Japon de la presse étrangère.

Marija ČVRKIĆ M. A.

М. А. Радомир
РАНКОВИЋ

историچار
Мало Орашје, Смедерево

УДК: 338.45:637.1(497.11)
32:929 Драшковић М.

ПРИВРЕДНА ДЕЛАТНОСТ МИЛОРАДА ДРАШКОВИЋА У СМЕДЕРЕВСКОМ КРАЈУ

АПСТРАКТ: У чланку се, на основу архивске грађе, литературе и историјске, приказује покушај Милорада Драшковића да у Србији почетком XX века уведе модерну технологију прераде млека, као и његова борба са бирократским апаратом државе и конзервативним народом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милорад Драшковић, Смедерево, млеко, сир, млекарник

Један од најзначајнијих политичара Самосталне радикалне странке, а потом и Демократске странке, али и Краљевине Србије и Краљевине СХС, био је Милорад Драшковић. Активном политиком бавио се кратко (1905–1921), али је својим делом оставио дубок траг. Показао је огромну способност, али и храброст у најтежим тренуцима постојања саме државе. Вршио је дужност министра војног приликом прелажења српске војске преко Албаније. После рата налазио се на челу Министарства унутрашњих дела. Увидео је да Комунистичка партија представља највећу претњу за постојање саме Краљевине СХС, па је донео „Обзнану“, документ којим је забрањена њена активност. Показао је одлучност и способност у финансијским и привредним пословима и био је један од ретких политичара из Србије кога су прихватили и Хрвати. Ђуро Басаричек, један од првака Хрватске сељачке странке, за њега је изјавио: „С овим човеком се може разговарати.“ Милорада Драшковића убио је 21. јула 1921. године у Делницама Алија

Алијагић, припадник илегалне организације „Црвена правда“ коју су чинили чланови СКОЈ-а, као чин освете властима и министру унутрашњих послова због доношења *Обзнане* и забране рада Комунистичке партије Југославије.¹

Милорад Драшковић рођен је 29. марта 1873. године у селу Полому на Суворобору у близини Горњег Милановца, син је јединац Тимотија и Наталије Драшковић, основну школу, која је обухватала и територију села Полома, завршио је у селу Бањани. Нижу гимназију учио је у Горњем Милановцу и Ваљеву, а Вишу гимназију и матуру завршио је у Крагујевцу 1890. године (са одличним успехом). У том периоду имао је проблема са видом. Морао је на операцију, али се болест касније повратила па је у потпуности изгубио вид на једно око. После завршене Више гимназије уписао је студије на Правном факултету у Београду које завршава 1894. године са одличним

¹ *Споменница Милорада Драшковића* (Београд: Млада демократија, 1921), 63

успехом. После три године положио је и адвокатски испит.² Убрзо напушта адвокатски позив и одаје се научно-практичном раду, изучавању и специјализирању, по његовим речима, „најјаче и најразвијеније гране пољопривреде и млекарске индустрије“.³

Професор Велике школе Милић Радовановић препоручио му је да специјализује млекарство. Са државном стипендијом од 2.000 динара одлази у Мамирол у Француску, где завршава млекарску школу. Пропутовао је Француску и Швајцарску, односно обилазио је њихове млекарске заводе и манастире да би изучио вештине прављења квалитетног сира и осталих млечних производа. Поред справљења сира морао је да овлада и сточарском производњом. На овом путу имао је подршку пријатеља Боже Марковића и Милана Марковића који су били уверени у корист и исправност Драшковићевих идеја. „Милорадов успех биће и наш успех“, писао је Милан Божић.⁴

По повратку у Србију приступио је Радикалној странци⁵ и тиме је постао противник бившег краља Милана, тадашњег команданта активне војске. Драшковић је са групом истомишљеника 1899. године, после Ивањданског антената, протеран из земље. У емиграцији није седео скрштених руку. Боравио је у Срему и Банату и обилазио манастире, села и бање. Своје домаћине је подучавао сеоској економији, упућивао их на трезвенији живот, говорио о користи се-

оског удруживања. Преносио им је своје знање стечено у Француској и Швајцарској, желећи да они унапреде своју пољопривредну производњу.⁶

Најдуже се задржао у селу Врањево где се упознао са виђенијим људима, дао им идеје о стварању произвођачке задруге и помогао око њеног оснивања. У међувремену, Драшковић се вратио на територију Србије. Без дозволе је прешао у Смедерево где покушава да се настани, али га власти проналазе, одузимају имовину и поново протерују у Аустро-Угарску. Након боравка по банатским селима уточиште налази у манастиру Златица.⁷ Лепо је дочекан од манастирског братства са којим развија идеју о стварању модерне економије. По наређењу владике Змејановића морао је да напусти манастир, те су тако привредни планови, на велику жалост манастирског братства, пропали. Као политички противник и емигрант морао је ићи негде другде. Није имао материјалних средстава, а ни јасног плана куда даље.

Обрео се у селу Печењешту надомак бање Мехадије. Видећи да у околини има много шума и коза, одлучио је да ту остане и покрене малу производњу млека и сира. Из Србије је добио новчану помоћ од 1.500 динара захваљујући којој узима под закуп ливаду и једну шупу, а купује и неколико коза. Ово је био његов први самостални корак у привредној делатности, односно први пут је у пракси реализовао знање стечено у Француској и Швајцарској. На овом малом млекарнику он је чувао и музао козе, справљао и продавао сир. Код мештана овог села

² Исто, 7.

³ Исто, 68.

⁴ Мира Радојевић, *Научник и њолићка. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)* (Београд: Филозофски факултет 2007) 39.

⁵ У странку се учланио између 1894. (када је завршио факултет) и 1899. године (када је протеран из земље због страначког ангажовања). После цепања странке прикључио се Самосталној радикалној странци.

⁶ *Споменница Милорада Драшковића* (Београд: Млада демократија, 1921), 11.

⁷ Српски манастир у Румнском Банату, налази се на улазу у Ђердапску клисуру. Данас је један од културних и верских центара Срба у Румунији.

(Румуна) јавила се љубомора, па су му често правили штете и ишли догле да су бацали мртве мачке у млеко. Неретко су га звали на разговоре, претресали га, док му једном председник општине није узео и поцепао уговор о закупу. На тај начин Драшковић је остао без целокупног иметка. У том тренутку долази до политичког преокрета у Србији. Краљ се жени и расписује амнестију за све политичке противнике што омогућава повратак Милорада Драшковића.⁸

После повратка у Србију и кратког задржавања на добру Кијево, Драшковић долази у Смедерево због свог пријатеља, адвоката Косте Тимотијевића, који му је Смедерево препоручио као погодно место за развој млекарске индустрије. Поред Тимотијевића за град на Дунаву био је везан и његов кум, београдски адвокат Никола Николић, који је ту имао свој виноград. Код њих су често долазили страначки другови Јаша Продановић, Љуба Живковић, Божидар Марковић, Радоје Домановић. У самом Смедереву тесно су сарађивали са Јоцом Нешићем и Илијом Марковићем – Накалемком, који су по граду агитовали у корист нове странке. Тако је Смедерево постало центар окупљања будућих самосталаца, и ово је вероватно један од разлога зашто се Драшковић одлучио да баш ту започне привредну каријеру. По Владимиру Љотићу, Драшковић је дошао њему у непознато место како би се сколоно код свога пријатеља г. Косте Тимотијевића.⁹

Драшковић је почетком 1901. године добио декрет за Смедеревски суд. Адвокатуром се бавио веома кратко (до 1905. године), док није постао министар, од-

носно дао предност политици и привреди. Као адвокат остао је у најлепшим успоменама Смедереваца, а најчешће је бранио сиромашне клијенте. „Знало се да ни за живу главу није хтео узети у рад где би се ствар тицала: разбијања задруга, деоба њиних, распра између сина и оца...“¹⁰

Његова намера, била је да у Смедереву покрене модеран млекарник. У том периоду у Србији не постоји ниједан савремен млекарник, нити свест да се неколико домаћинстава удружи и заједно прерађују млеко. Начин прераде остао је исти од памтивека, а познавање млека на најнижем ступњу. Целокупна пољопривреда била је на веома ниском нивоу што потврђује и чињеница да почетком XX века у Србији постоји само једна нижа пољопривредна школа и то у Букову код Неготина. Србија је пољопривредна земља, али пре свега сточарска, јер је највећи извозни продукт жива стока, односно месо. У таквим приликама он из основа мења прераду млека, али и сточарство, и ставља их у исту раван са прерадом у западноевропским земљама.

У тренутку када се Драшковић нашао у Смедереву са планом о изградњи млекара, Владимир Љотић је био председник Управног одбора Подунавске окружне задруге (ПОЗ). Био је вољан да му помогне, хтео је да ову идеју оствари преко ПОЗ-а, чак му је нудио и своје имање. Драшковић је нашао повољније решење и одустао од ових идеја. Уз помоћ пријатеља добио је у закуп општинске ливаде по ценама које су биле исте као пре закупа. Љотић је тврдио да му је Општина Смедерево уступила своје две највеће ливаде у Годомину, готово у бесцење, на

⁸ *Споменица Милорада Драшковића* (Београд: Млада демократија, 1921), 11–13.

⁹ Исто, 18.

¹⁰ Исто

дути низ година.¹¹ Нисмо могли да пронађемо уговор о закупу, па не знамо колико је износила сума коју је Драшковић плаћао, али је сигурно закупио 160 хектара општинских ливада на 20 година.

Тада почиње лични сукоб између Драшковића и Љотића, који ће трајати све до Љотићеве смрти 1912. године. Прве оптужбе упућене Драшковићу, односе се на кршење уговора о закупу ливада, тачније за сечу 180 стабала старих колико и Смедеревска тврђава, која су се налазила на ливади званој „Гузања“ у Годомину. Љотић је у том тренутку, у зиму 1902/1903. године, поред функције у ПОЗ, био председник Општине Смедерево, то јест био је надлежан и за сечу стабала. „Сељаци изјавише, да су секли, по погодби са Драшковићем, на део, и да су г. Драшковићу његов део однели и сложили у двориште његовог млекарника.“¹² Против Драшковића је подигнута оптужба, али је Љотић убрзо отишао са функције председника општине, па не знамо шта је даље било са тужбом. Такође је тврдио да је Драшковић много више зарађивао од продаје сена са ливада које му је општина уступила него од млекарника. Љотић га је оптуживао да је плански са групом својих пријатеља радио на преузимању његовог места у ПОЗ-у.¹³

Драшковић је од Класне лутрије узео позајмицу од 30.000 динара и тим средствима отпочео своју економију. Купио је један стари млин и опоравио га, подигао штале за стоку и отпочео бављење сточарством и прерадом млека.¹⁴ Млекару је

опремио најмодернијим машинама и по највишим стандардима тог времена. За загревање млека, користио је пару, коју је добијао из једног парног котла, а она је стављала у покрет и машине у радионици, подељеној на неких шест одељења, од којих су три подруми, где сир зри и где су се масло и млеко чували у свежем стању.¹⁵ Његов рад у млекарнику трајао је седам година. За то време производња и број грла су напредовали (почео је са 20, а завршио са 100 музних крава). Млекара је поседовала модерне справе и машине за производњу сирева, маслаца и осталих млечних производа. Поред крава на економији је имао и одличну пасмину свиња. За Драшковића је ово било најслађе доба у животу. Косио је ливаде, неговао стоку, ђубрио и обрађивао њиве, из млека прерађивао масло и сиреве („Царић“ и „Годомин“).¹⁶ Увек је озбиљно схватао радове у пољу. Једном приликом је, док се бавио пословима у Извозној банци, писао Љуби Станојевићу: „Мене извињите. Саг њревлачимо и денемо сено. Посао врло важан, који без мене не иде.“¹⁷

Драшковић је схватио да економски потенцијал Србије не лежи у тешкој индустрији, већ у пољопривреди. Србија је пољопривредна земља, а остаће таква дути низ година и зато свој економски развој треба да базира на примерима из Данске и Швајцарске, јер су и оне пре свега пољопривредне земље. Стога Драшковић жели да развијањем пољопривредне индустрије повећа рентабилитет пољопривреде и економску снагу сељака.

¹¹ Владимир Љотић, *Зашто сам клеветан? Ко ме је клеветио? (Одговор на нападе у Штампи и Народној Скупштини)* (Београд: Бранко Радичевић 1909), 4.

¹² Исто, 4-5.

¹³ Исто

¹⁴ *Споменица Милорада Драшковића* (Београд: Млада демократија, 1921), 14.

¹⁵ „Први млекарски курс у Смедереву“, *Земљорадничка заграда*, год. IX 1903, 161–163.

¹⁶ *Споменица Милорада Драшковића* (Београд: Млада демократија, 1921), 14.

¹⁷ Мира Радојевић, *Научник и љолитика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, 82.

Почетком маја 1901. године Драшковић од Управе Класне лутрије тражи позајмицу од 30.000 динара. Сам процес давања позајмице трајао је годину дана. Новац је одобрен септембра 1901, а коначно га добија у априлу 1902. године. Одобрено је Министарству народне привреде да му из суме потраживања Класне лутрије од Главне државне благајне изда суму од 30.000 динара у сребру ради подизања једног угледног млекарника у Србији. Новац му је дат под следећим условима:

А) да буде дужан вратити управи класне лутрије у ратама од по 3.000 динара на годину, почев од шесте године, рачунајући од дана пријема прве рате зајма;

Б) да у млеку, чим рад у њему почне редовно, обучава послу годишње бар по 5 младића оним пословима, којим се млекар буде бавио, а које му младиће упути поверено ми министарство (Министарство народне привреде, прим. аут.) или управа Главног Савеза срп. земљорадничких задруга;

В) да на позив подручног ми министарства држи у млеку, или ван овога, предавања из млекарске индустрије и курсеве ради обуке у преради млека;

Г) да на позив министарства или Савеза (Главни савез српских земљорадничких задруга, прим. аут.) помогне организовање млекарских задруга, упути их при подизању и опреми млекара и препоручи им раднике за млекар, првенствено кога од оних које буде обучао у млеку;

Д) да у млеку као у општој станици врши индустријске анализе млека, које би му ради своје оријентације тражиле млекарске задруге из земље;

Ђ) да над радом у његовом млекунику има право врховног надзора подручно ми министарство, а поред њега и Управа Главног Савеза земљорадничких задруга.¹⁸

Из Драшковићевог писма упућеног министру Народне привреде 9. априла 1902. године сазнајемо да је готов са неким радовима везаним за подизање млекарне, у којој би се у већим размерама млеко прерађивало у сиреве, маслаце и друге млечне продукте. Од Управе фондова купио је и једну већу грађевину у којој ће бити радионица и у којој ће становати радници које по ранијем уговору са министарством има да обучава у послу. Да би потпуни успех био загарантован тражио је додатне олакшице које индустријским предузећима даје Закон о помагању домаће радиности.¹⁹

„За ово предузеће, које ће прерађивати искључиво домаћу сировину, молим свега две повластице:

А) *да се ослободи нейосредних њореза, њореза на обрџи и свих њиреза; (шлч. В. Чл. 3 њом. Закона;*

Б) да се ослободи царине и узгредних такса на извоз својих прерађевина (обе за рок од 10 година).

Примам на себе све обавезе из чл. 5 Закона о помагању инд. предузећа. Тако:

А) уложићу у посао најмање 60.000 динара;

Б) завешћу савремен начин прерађивања сировине;

В) после две године најмање половина радника биће српски држављани;

¹⁸ Архив Србије (АС), Министарство Народне Привреде (МНП) – П, Т 1903 – 5 – 24.

¹⁹ Исто

Г) спремаћу раднички подмладак;

Д) основаћу раднички фонд за обезбеђење радника и њихових породица за случај болести, смрти и онеспособљења, онако како предвиђа овај; члан закона у тач. Д)²⁰

Драшковић сматра да значај његовог предузећа не треба мерити по величини радионица и уложеног капитала, већ по утицају које ће имати на развој млекарске индустрије у Србији. Веровао је да ће се по селима подићи нове и бројне млекаре, а да ће његова служити саветима, искуством и обученим радницима и да ће се тек тада видети прави значај његове замисли. Тада ће се видети да је улога те и такве млекаре већа од оних предузећа у која се улажу милиони, а таквих је мало и од њих највише користи имају велики капиталисти. Млекара није само капиталистичко предузеће за богаћење, већ и школа за народ и она, не само теоријски већ и практично, учествује у пољопривредном развоју Србије. Тада и почиње оснивање млекарских задруга и модерних млекара у Србији које су побољшале домаћу индустрију млека, а самим тим и новчану добит сељака.²¹

У следећем писму од 20. априла 1902. године Драшковић извештава министра Народне привреде:

1. примио свих тридесет хиљада динара одобреног ми зајма из прихода Класне Лутрије, на подизање млекара за рационалну прераду млека;

2. прибавио у својину 5,5 ектара земље на којој ћу гајити пићу за стоку: сточну репу, детелину и др.;

3. купио од Управе Фондова грађевину коју ћу за месец дана преуредити у угледну радионицу, јер је почет рад на том;

4. закупио за 20 година 160 ектара ливаде у Годомину, од општине смедеревске, за кошење сена и попашу;

5. закупио уговор за испоруку 100.000 килограма сточне репе, јер је ове године нисам могао радити на својој земљишту;

6. привео крају преговоре да се за предузеће и његово проширење обезбеди учешће капитала, који мој капитал премаша неколико пута.²²

На Драшковићеву молбу да добије привилегије у преради млека стигао је одговор, односно одобрење Краља Александра Обреновића 29. априла 1902. године:

Члан I

Милораду Драшковићу, адвокату из Смедерева, даје се повластица на фабричку прераду млека у сиреве, масло и друге млечне производе, с овим олакшицама које ће трајати десет година:

1. ослобођава се непосредних пореза, пореза на обрт и свих приреза: државних, окружних, среских и општинских.

2. ослобођава се царине и свих угредних такси на извоз својих прерађевина.

Члан II

Повластичар се обавезује:

1. да ће уложити у предузеће најмање 60.000 динара.

2. да ће предузеће прорадити најдаље у року од годину дана рачунајући од дана потписа ове повластице

²⁰ Исто

²¹ *Споменница Милорада Драшковића* (Београд: Млада демократија, 1921), 11 – 17.

²² АС, МНП – П, Т 1903 – 5 – 24.

3. да ће у своме предузећу преузимајући домаће сировине којих има у земљи.

4. да ће после пет година бити у предузећу најмање половина радника српских држављана.

5. да ће обезбедити раднике и њихове породице на случај болести, смрти и онеспособљавања онако као што прописује члан 5. под Д закона о потпомагању домаће радиности.²³

Драшковић је септембара 1902. послао обавештење Министарству народне привреде да ће половином октобра отпочети прераду млека. Како је Уговором о зајму везан да годишње обучи минимум пет људи које му упуте Министарство или Управа ГССЗЗ, моли министарство да људима који би хтели изучити прераду млека то стави до знања и упуте их у периоду од 1. до 15. октобра. Захтевао је да ученици буду млађи и јаки, „најбоље да су одслужили војску“.²⁴ За седморицу је имао обезбеђен стан, док су храну плаћали 20 динара месечно. Поред млека сваком је давао и парченце земље да узгаја поврће, обезбеђивао и одело за радионицу, а остало одело и постељу они су морали сами да обезбеде. Поред прераде млека у радионици, ученици су радили и на рационалном спремању сточне хране, упознали храњење и мужу стоке, као и негу ливада. Радили су послове у штали око стоке и на ливадама око сена. Прва група дошла је у јесен, а друга у пролеће. ГССЗЗ прихвата Драшковићеве захтеве, са додатком да задругарски питомци по завршетку курса морају да раде у задружним млекарима. ГССЗЗ јавља да су учинили све што је потребно да се питомци изабере из места која су позната као сточарска и упуте у Смедерево. Ученици су са радом почели 17. ок-

тобра 1902. године (у првој групи било их је четворо).²⁵

О озбиљности овог курса и дисциплине коју је Драшковић држао у својој млекарници, говори случај монаха Герасима из Студенице који је отпуштен са курса уз следеће образложење: „За све време бављења он је био беда и за се и за своје другове ђаке и за раднике: лењ, свађалица, убојица, алаватам.(...) Све би се то још трпело, али када је почео одлазити у проститутске радње и туђим женама, а уз то интриговати, отпуштен је. Остали су ђаци честити млађи и ја нисам могао допустити да их он квари.“²⁶ Од тада се Драшковић потписује као „Први Српски Повлашћени Млекар“. Ово стоји и на службеном печату млекарнице.

У току лета 1903. године у својој млекарници приредио је једномесечни млекарски курс, који је похађало 25 слушалаца. Имали су бесплатан стан, одећу и обућу су сами обезбеђивали, док је ГССЗЗ сваком полазнику исплаћивао дневно по 150 динара на име личног трошка и још 300 динара на име пута. Курс је подразумевао следеће „предмете“: о познавању и нези стоке, о мужи млека, о неговању и преради млека, о изради маслаца и неких врста сирева, о раду у млекарници и руковању млекарским справама, о књиговодству у млекарским задругама и о уређењу тих задруга.²⁷ По завршетку овог курса добијало се сведочанство које је служило као препорука у даљем усавршавању у млекарству. Курс је завршен 31. јула 1903. године, а на свечаности је поред бројних гостију, присуствовало цело руководство Земљорадничког савеза: Сима Лозанић, Живан Живановић и Михајло Аврамовић, затим Коста Главинић и Милан Јова-

²³ Исто

²⁴ Исто

²⁵ Исто

²⁶ Исто

²⁷ „Први млекарски курс у Смедереву“, *Земљорадничка Забелешка*, год. IX 1903, 78–80.

новић – Батут, професори Велике школе, председник Општине Смедерево Милан Тодоровић, као и аустроугарски конзул Ерфи. Сима Лозанић, председник ГССЗЗ, одржао је уводни говор у коме је захвалио Драшковићу на доприносу млекарству у Србији уопште, јер обучавајући нове људе млекарским пословима себи ствара конкуренцију.²⁸

Потом су полазници курса приступили полагању завршног испита. Објашњавали су рад машина теоријски и практично, а Драшковић им је постављао питања. Подељени на групе показивали су више радних поступака, сепарацију млека, односно одвајање павлаке од млека. Потом је друга група од павлаке уз помоћ бућкалице правила маслац (бутер). Трећа је показивала подсиривање сира „Царић“, четврта је подсиривала сиреве „Годомин“ и „Дунавац“, док је пета вршила анализу млека. Анализу су радили на два начина: лактодензиметром (начин на који квалитет млека проверава санитарска контрола у Београду, али који се показао непоуздан) и Герберовим апаратом, који до ситница тачно показује какво је млеко, има ли воде у њему и колико.²⁹

Убрзо су његови ученици почели да оснивају млекарске задруге по целој земљи: Божуревац код Ниша, Шиљевац у Бањи Ковиљачи, Башин код Велике Плане. У Драшковићеву млекарку долазили су сељаци из околине по савете из сточарства и млекарства. „*Њејов млекарник ускоро би йрозван земљорадничком ђабом.*“³⁰ Оснивачи млекарских задруга нису имали проблеме само са сељацима који су често били неповерљиви, већ и са појединим држав-

ним чиновницима, који су из себи знаних разлог одвраћали сељаке од задруга.³¹

У часопису „Земљорадничка задруга“ из 1902. године, под насловом „Млекарство“, Драшковић објављује неколико чланака о преради млека и млекарском задругарству. У чланцима је писао колико је исплативије продавати сир и маслац него млеко, да сваки млекар мора имати и свиње, јер је сурутка јако хранљива за свиње и штета је да се баца, да се у Србији мора из корена променити технологија производње сира, да се шумадијски и ужички сир морају осавременити, до које килаже и старости теле треба да сиса, када је најисплативије да се одлучи. Такође наводи примере ситних произвођача (који производе до 10 л млека дневно) и њихове проблеме и саветује их да се удруже у задругу. „*Данас йродају млеко само они који намузу 30–40 литара најмање. Осйали сељани који узимају йо 7–8 литара немају рачуна оглазиий сами.*(...) Ако су удружени сви могу и најмању количину, по два, по три литра, слати на продају преко лица најмљеног на задружни рачун.“³² Саветује их како да уз што мање улагања произведу више млека и како да га најрационалније прераде.

Драшковић је напустио Смедерево са 80.000 динара које је зарадио продајом млекарке. Поред овог новца у поседу је имао и једно имање од 9 хектара и ливаду у Годомину. Није нам познато да ли је поседовао још нешто. Нисмо пронашли документ о продаји млекара, тако да не знамо коме га је продао ни под каквим условима, а није нам познато да ли је враћена позајмица Класној лутрији.³³

²⁸ „Први млекарски курс у Смедереву“, *Земљорадничка Задруга*, год. IX 1903, 161–163.

²⁹ Исто

³⁰ *Споменница Милорада Драшковића* (Београд: Млада демократија, 1921), 15.

³¹ „Против млекарске задруге“, *Земљорадничка Задруга*, год. IX 1903, 186.

³² Милорад Драшковић, „Млекарство“, *Земљорадничка Задруга*, год. VIII, 1902. 102 – 103.

³³ Споменница Милорада Драшковића (Београд: Млада демократија, 1921), 16.

Драшковићева привредна делатност у Смедереву огледа се кроз његову млекарку и његов рад у ПОЗ. Поред тих обавеза био је активан члан странке, а у исто време министар привреде. Без сумње, човек великих способности и неисцрпне енергије. Упркос прогањању и ометању, пре свега од власти, али и личних непријатеља, успео је да после неколико година тумарања по Банату и протеривања са „Кијева“ отпочне млекарску производњу у Смедереву.

Тадашња Србија показује своју неспособност, када је реч о привредном напретку, и као да не жели да у њој има богатих и успешних људи. Кредит је добио тек после годину дана, а одмах је био спреман да своје знање о млекарству пренесе другима. Држава показује велику неодговорност у развоју и модернизацији пољопривреде, јер у читавој земљи постоји само једна нижа пољопривредна школа. Највећи део становништва живи од пољопривреде, а држава једноставно запоставља ову привредну грану. Остаје нејасно зашто је то тако. Развој земљорадничког задругарства крајем XIX и почетком XX века представљао је једини напредак српског села.

Оснивањем фабрике сира у Смедереву, а пре свега држањем курсева о млекарству, Драшковић је дао велики допринос српској, али и смедеревској привреди, јер је Смедерево било готово искључиво трговачки град који је од индустрије у том периоду имао само циглану и млин. Резултат његовог труда су бројне млекарске задруге и млекаре у Србији, али када се тај број млекара у Србији упореди са бројем млекара држава Западне Европе видимо да је Србија била у великом заостатку. Поједини делови тадашње Аустро-Угарске, као рецимо Моравска, имају десет пута више. Свакако да је успео да млекарску производњу покрене са мртве тачке, иако је у Србији

било мало прерађивача млека, али су они радили уз помоћ најмодерније технологије тог времена.

Драшковић је један од ретких политичара који је знао да без јаке и снажне привреде нема ни богатог становништва ни богате државе, а једино је богата Србија могла да изврши национално уједињење. Највећи део свог живота посветио је привреди, био је спона између политике и привреде. Схватио је да политика мора бити у спрези са капиталом. Њему није сметало да ради и послове обичног чобанина. Његов отац није могао да разуме да један правник сири млеко и ради „луде послове“. Остао је упамћен по речима: „Привреда јака, држава јака“. Драшковићу је било јасно да Србија мора да крене новим привредним путем, а неко је тај пут морао и да покаже.

Извори:

Архивски:

Архив Србије (АС), министарства народне привреде (МНП)

Објављени:

Владимир Љотић, Зашто сам клеветан? Ко ме је клеветао? (Одговор на нападе у Штампи и Народној Скупштини), (Београд: Бранко Радичевић 1909)

Споменица Милорада Драшковића (Београд: Млада демократија, 1921)

Периодика:

Земљорадничка задруга, 1902, 1903.

Литература:

1. Мира Радојевић, *Научник и њолићка, њолићка биографија Божидара В. Марковића (1874 – 1946)*, (Београд: Филозофски факултет, 2007)

Economic activity of Milorad Draskovic in Smederevo region

At the beginning of XX century in Smederevo the first modern and serious milk processing started in Serbia at that time. That was a big step forward for rural country where cattle breeding presented basic branch of agriculture. That was not only dairy plant where milk was processed, but also one kind of boarding school where young people from all parts of Serbia learnt new technologies in milk processing. Milorad Draskovic, a lawyer and intellectual was willing to leave his diploma and profession for a while. He went to France where he attended dairy courses. He visited French and Swiss dairy institutes where he

acquired knowledge about the highest quality and modern milk processing. For a short time by opening dairy cooperatives all over Serbia he managed to increase cheese production and milk processing at a higher level. He took this job very seriously and it can be seen from the fact that he was not attending Government meetings if there were some duties in a dairy plant like collecting hay which he thought could not be postponed. Improvement in dairy industry in Serbia at the beginning of XX century was merit of Milorad Draskovic and GSSZZ which gave him support.

Radomir RANKOVIĆ, M.A.

L'activité économique de Milorad Draskovic dans la région de Smederevo

À Smederevo au début du XXème siècle commença le premier traitement du lait dans la Serbie d'alors. Pour un pays agricole, dans lequel l'élevage représenta la branche élémentaire de l'agriculture, ceci est un changement majeur. Ce ne fut pas seulement une laiterie dans laquelle on effectua le traitement du lait, mais aussi une sorte d'école avec un internat dans lequel les jeunes gens de diverses régions de la Serbie apprirent les nouvelles techniques de traitement du lait. Milorad Draskovic, en tant qu'avocat, qu'intellectuel n'hésita pas un instant à laisser son diplôme et son titre. Il partit pour la France où il assista à des cours de laiterie. Il visita les instituts de laiterie français

et suisses dans lesquels il acquit des connaissances sur le traitement du lait le plus qualitatif et le plus moderne. En peu de temps, il réussit à ouvrir des coopératives laitières en Serbie, de porter la production du fromage et le traitement du lait à un niveau plus élevé. Combien il prenait ce travail au sérieux en témoigne le fait qu'il ne se rendit pas aux réunions du gouvernement lorsque s'effectuèrent dans la laiterie des travaux, d'après lui, urgents de récolte du foin. L'amélioration de l'industrie laitière en Serbie au début du XXème fut le mérite de Milorad Draskovic et du GSSZZ qui lui donna son soutien.

Radomir RANKOVIĆ, M. A.

**М. А. Никола
БАКОВИЋ**

*историчар, архивист
Међуоштински
историјски архив у Чачку*

УДК: 94(100)"1914/1918":316.75(497.11)"19/20"
394.46:316.75(497.11)"19/20"

СЕЋАЊЕ НА 1918. КОМЕМОРАТИВНЕ ПРАКСЕ ВЕЗАНЕ ЗА ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА У ЧАЧАНСКОЈ ОПШТИНИ 1918-2008.

АПСТРАКТ: У чланку се дијахроно анализирају комеморативне праксе у Чачку посвећене српској победи у Првом светском рату, као и јавни дискурс и медијски нарајиви посвећени том историјском искуству, ради њиховог смејњања у шири контекст српске/југословенске историје и унутар теоријској концепцији политичког сећања. Контекстуално испитивање специфичних материјалних (свомен-обележја, гробља и други комеморативни објекти и простори) и нематеријалних (државни и верски изразници, званичне годишнице, медијски нарајиви) „места сећања“ посвећених 1918. омогућава преознавање дискурзивних техника којима је њихова друштвено-политичка функција институционално преосмишљавана у складу са сменом политичких елита које су тежиле да обликују ритуале сећања и званичне нарајиве о „заједничкој прошлости“ с циљем (само)одржавања историјских односа моћи у друштву.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, комеморације, култура сећања, Чачак, политика сећања, спомен-меници, Степа Степановић, 1918, Солунски фронт, Албанска споменница, СУБНОР

У последњих неколико деценија у хуманистичким наукама појавио се концепт сећања као ново, изразито интердисциплинарно истраживачко поље. У средишту овог интересовања не почива тежња да се установи стваран ток догађаја у прошлости, већ да се истраже начини на који су они перципирани од стране различитих друштвених актера, те како се те перцепције преносе хоризонтално (између међусобно савремених колектива) и вертикално (између генерација), односно мењају кроз време и простор. Тиме је психолошко-неуролошка категорија памћења постала предмет истраживања других друштвених наука,¹ резултирајући

у теоретски рафинираним и емпиријски разноврсним анализама тема попут употребе прошлости ради политичке (само) легитимизације, интеракције памћења појединца и колективног памћења друштвених група, учењања идеологије у комеморативне праксе (ритуале и објекте којима се формализује и одржава сећање на одређене догађаје или личности), као и однос комуникативног (свакодневног)

¹ Према социологу Морису Халбваку, а наспрот Зигмунду Фројду, сећање појединца не може, изузев у сновима,

постојати независно од група којима та особа припада, те колективно сећање једне заједнице, односно скуп информација које њени чланови осећају као своја сопствена искуства, јесте флуидан друштвени конструкт. Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, ed. Lewis A. Coser (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 41-42.

и културног (меморијализованог и монументализованог) памћења.²

Имајући у виду важност разумевања механизма колективног памћења и политичке употребе прошлости за самоперцепцију сваке заједнице, а поготово, с обзиром на тренутни пораст (често површног и селективног) интересовања за историју Првог светског рата услед предстојећег обележавања његове стогодишњице, истраживање историје комеморација тог догађаја завређује научну пажњу. У овом раду ће, у главним цртама, из дијахроне перспективе бити анализирани комеморативне праксе и мнемоничка политика у Чачку посвећене српској победи у Првом светском рату, као и јавни дискурс и медијски наративи посвећени том историјском искуству, ради њиховог смештања у шири контекст српске/југословенске историје и унутар теоријског концепта политичког, односно институционалног сећања.³ Контекстуално испитивање специфичних материјалних (спомен-обележја, гробља и други комеморативни објекти и простори) и нематеријалних (државни и верски празници, званичне годишњице, медијски наративи) „места сећања“⁴ посвећених 1918. години омогућава препознавање дискурзивних техника којима је

њихова друштвено-политичка функција институционално преосмишљавана у складу са сменом политичких елита и њиховом интеракцијом с различитим друштвеним групама, за које је заједничко то да су тежеле да обликују ритуале сећања и званичне наративе о „заједничкој прошлости“ како би (само)оправдале постојеће односе моћи или тежњу ка промени истих. С обзиром на аналитичку и теоријску сложеност, као и на врло дуг и турбулентан временски опсег теме истраживања, овај рад има за циљ да идентификује и анализира основне и уопштене показатеље који утичу на динамику промена у култури сећања, док ће за потпунију и детаљнију анализу овог феномена свакако бити неопходна подробнија и методолошки софистициранија истраживања у будућности.

Рођење и затирање сећања – комеморације посвећене 1918. у међуратном периоду

Већ у првим годинама након ослобођења комеморација пробоја Солунског фронта постала је битан маркер колективног идентитета, поготово што је тај догађај означио и почетак завршне фазе уједињења југословенске државе.⁵ У Чачку су главни носиоци политике сећања на Велики рат били пре свега ветерани самог рата, преживели „солунци“, породице погинулих, као и православно свештенство. Свечаности посвећене Великом рату у овом периоду биле су обележене симбиозом милитаризованог памћења и верске ритуалне симболике. Већ 1919. јавила се

² Jan Assman, „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“ in Jan Assmann and Tonio Hölscher, ed, *Kultur und Gedächtnis* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1988), 9-13.

³ Институционално сећање описује, према Ричарду Лебову, „напоре политичких елита, њихових присталица и противника да конструишу значење прошлости и пренесу их или наметну другим члановима друштва“. Richard Ned Lebow, „The Memory of Politics in Postwar Europe“ in Richard Ned Lebow, Wulf Kansteiner and Claudio Fogu, ed, *The Politics of Memory in Postwar Europe* (Durham: Duke University Press, 2006), 6.

⁴ „Места сећања“, према Пјеру Нори, јесу „значајни материјални и нематеријални ентитети који људским трудом или протоком времена постају симболички елемент у меморијалном наслеђу неке заједнице.“ Pierre Nora, *Realms of Memory. Rethinking the French Past I* (New York: Columbia University Press, 1996), 14-19.

⁵ За живописан опис самог ослобођења, као и уласка победоносне српске војске у Чачак, видети репринт извештаја професора Вребовца из 1920. „Како је 1918. ослобођен Чачак“, *Чачански глас*, 25. октобар 1991, 7.

иницијатива чачанске Црквене општине да се око градске цркве подигне спомен-ограда с узиданим мермерним плочама на којима би била уклесана имена погинулих ратника, али је та иницијатива услед врло слабог одзива донатора (од потребних 100.000 динара сакупљено је свега 8.000) преусмерена на постављање спомен плоче унутар саме цркве.⁶

Речит показатељ напора усмерених ка сакрализацији самог чина почетка пробоја Солунског фронта јесте то што је Удружење резервних официра и ратника (УРОиР),⁷ главна ветеранска удруга, узело датум пробоја (15. септембар) за своју славу. Чачански пододбор Удружења редовно је прослављао тај дан, као што се види на основу извештаја из 1925. године, када је после црквене службе одржан помен изгинулим и умрлим ратницима, са играчком која је следила увече у сали хотела „Крен“.⁸ Извештај из 1928. помиње и то да су на дан прославе све радње у вароши биле затворене, док су све јавне и бројне приватне грађевине биле искићене државним заставама.⁹ Игранке приређене у част славе биле су добротворног карактера, где је улазницу представљао хуманитарни прилог.¹⁰ С друге стране, ново удружење солунаца, Удружење носилаца Албанске споменице (УНАС), основано 19. фебруара 1938,¹¹

за своју славу је одредило 12. октобар (30. септембар по јулијанском календару), дан када је српска војска победоносно окончала битку на Кајмакчалану 1916. године.¹² Тако је те 1938. године слава чачанског пододбора тог удружења, чији је домаћин био трговац Радојко Солујић, свечано обележена у кафани „Драгачево“,¹³ док су носиоци Албанске споменице горњомилановачког краја славили на Савинцу код Такова.¹⁴

Чињеница да је војвода Степа Степановић последњу деценију живота провео у Чачку свакако је утицала да се славном војсковођи додели почасно место у канону чачанских „места сећања“, што добија посебан значај, имајући у виду да је меморијализација успомене на конкретну личност била и остала реткост у чачанској култури сећања. Колику је част Војвода уживао код својих суграђана, види се из тога што је једна улица у Чачку названа по њему још 1925. године, док је још увек био жив.¹⁵ Свега један дан након смрти војводе Степе, 27. априла 1929, у чачанском хотелу „Крен“ одржан је збор грађана на којем је одлучено како је дужност Чачана да се преминулом војсковођи подигне спомен-дом у којем би био смештен музеј посвећен покојнику, као и ратовима у којима је учествовао. Убрзо је основан и Извршни одбор за ову намену у који је ушло 16 истакнутих грађа-

⁶ Сретен Ј. Михаиловић и Милан П. Гавриловић, „Неколико речи унапред“, у: *Споменица јунацима изгинулим и помирлим у ратним околностима за ослобођење и уједињење 1912-1918. из Чачка и чачанске црквене општине* (Чачак: Штампарија Стевана Матића, 1922), 3-4.

⁷ О овом удружењу, основаном 1919. године, види: Danilo Šarenac, „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919-1941“, *Istorija 20. veka* 1 (2011): 27-38.

⁸ Међуопштински историјски архив у Чачку (МИАЧ), Општина чачанска, к-25, ф-4, бр. 189.

⁹ МИАЧ, Општина чачанска, к-38, ф-4, бр. 461.

¹⁰ МИАЧ, Општина чачанска, к-25, ф-4, бр. 133.

¹¹ Ово удружење, махом састављено од „обичних“ резервиста, посматрано је са зебњом од стране припадника УРОиР, који су инсистирали на примату официра у бављењу

ветеранским питањима и одржавањем војничких традиција (Šarenac, „Udruženje rezervnih oficira“, 37).

¹² МИАЧ, Удружење носилаца Албанске споменице, к-1, Писмо пододбора УНАС Чачак начелнику Среза трнавског, 24. мај 1941.

¹³ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-1, бр. 1 и 21.

¹⁴ МИАЧ, Удружење носилаца Албанске споменице, к-1, „Двадесетпетогодишњица Албанске голготе“, *Албанска споменица 1915-1916*, 1. новембар 1940, 2.

¹⁵ Милош Тимотијевић, „Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног идентитета“, *Годишњак за друштвену историју* VII, 2-3 (2000): 226.

на, представника различитих професија, међу којима је била и једна жена. Иако је прикупљање средстава трајало све до 1936, скупљена сума се показала недовољном за изградњу музеја, те је новац преусмерен за изградњу нове основне школе, која би понела Војводино име и коју би красила његова биста.¹⁶

Што се тиче форме спомен-обележја у чачанском крају, доминантан облик јавне монументализације сећања на солунце биле су спомен-плоче, обично постављане у месним црквама или ређе на кућама где су истакнути појединци живели. Такође, постојао је и приватни домен комеморације, углавном од стране сродника, како у виду интимних породичних церемонија, тако и у облику спомен-чесми (у Прислоници) или бунара (у Бресници) подизаних за помен душе погинулих рођака. Плоче, постављане већ од краја 1918, претежно су садржале списак погинулих бораца из одређеног села, док је додатан текст, ако га је уопште било, углавном стављао Велики рат у контекст коначног испуњења „косовског завета“, чија је завршна фаза отпочела Првим балканским ратом.¹⁷ Постојале су и иницијативе, попут оне с почетка 1940. године, у којој је око 250 носилаца Албанске споменице из Бреснице предложило да се уз помоћ добровољних прилога подигне велики споменик краљу Александру Ујединитељу и погинулим ратним друговима.¹⁸

¹⁶ Марија Танасковић, „Записници о раду одбора за подизање споменика војводи Степи Степановићу (1929-1937)“, *Изворник, браћа Међуојштинској историјској архиви Чачак* 24-25 (2009): 81-90.

¹⁷ За свеобухватан преглед чачанских спомен-обележја посвећених Првом светском рату види у: Милован Вуловић, *Знамења слободе. Споменници буна, усјанака и ослободилачких рајдова* (Чачак: Општински одбор СУБНОР-а и Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова 1994), 29-69.

¹⁸ МИАЧ, Удружење носилаца Албанске споменице, к-1, „Подизање споменика у Бресници“, *Албанска споменница*

Међутим, услед избијања новог рата, ова идеја није била реализована.

Ретки извори дочаравају како су новоизграђена обележја увођена у колективни идентитетски канон. Нпр, Друштво за унапређење Чачка је 23. октобра 1932. (годишњица Кумановске битке) свечано открило спомен-плочу браћи Александру, Душану и Милутину Глишићу у бившој Чупићевој улици, сада названој по њима.¹⁹ Пре освећења плоче одржана је литургија, док је потоњој процесији присуствовао велики број грађана,²⁰ као и делегације из Скопља и Велеса. Изасланик УРОиР је ставио браћу у раван са српским јунацима Танаском Рајићем и Степом Степановићем, док је за епископа жичког Јефрема победа на Солунском фронту представљала тријумф српског духа који једини на свету има „симбол вере у освету и лепшу будућност српску“. Члан Акционог одбора за подизање обележја, др Теодосијевић, искористио је свој говор да критикује суграђане због немарног односа према својим јунацима, иако је Чачак, борећи се за Велику Србију, некад носио „срж српства и православања.“²¹ Поред браће Глишић и војводе Степе, у Чачку су од јунака балканских и Великог рата улице добили још Милан Маринковић Пиго, браћа Васићић, адмирал Геprat, генерал Хаџић, док су такође именовани и Булевар ослобођења и Кеј мира.²² Поред јавних споменика, треба поменути и издавачке подухвате Споменицу јунацима изгинулим и помрлим у ратовима за ослобођење и уједињење из

1915-1916, 1. април 1940, 3.

¹⁹ „Освећење спомен плоче“, *Чачански глас*, 16. октобар 1932, 2.

²⁰ Рад. В. Теодосијевић, „Браћа Глишићи“, *Чачански глас*, 23. октобар 1932, 1.

²¹ „Откривање спомен плоче браћи Глишић у Чачку“, *Чачански глас*, 27. октобар 1932, 2.

²² Тимотијевић, „Називи улица Чачка“, 225.

1922. године, у издању чачанске Црквене општине, која је представљала „штампану верзију“ црквене спомен-плоче с именима 429 погинулих ратника (али и пригодне песме Владислава Петковића Диса, Војислава Илића Млађег и Овена Мередита),²³ као и Споменицу из 1938, која је укључивала и попис погинулих Чачана који су похађали гимназију.²⁴

Свакако је интересантан податак да је један од најактивнијих друштвених субјеката који су се бавили усмеравањем колективног сећања на Велики рат (пре свега на његове војне аспекте) била Помоћна женска секција ФИДАК-а,²⁵ што наводи на преиспитивање уврежене слике ратних комеморација као „мушке ствари.“ Чачак је, скупа с Осијеком, био први град у држави где је оваква секција основана 1927,²⁶ а која је давала велики допринос друштвеној видљивости жена, али и њиховом укључивању у обликовање самоперцепције локалне заједнице. Одмах по формирању, ово женско удружење, које је у највећем обиму окупљало преко 150 Чачанки, преузима примат у обележавању јубилеја Великог рата, пре свега парастосима на Чачанском гробљу поводом Дана мира (11. новембар) и годишњица пробоја Солунског фронта,²⁷

али и далеко амбициознијим планом за изградњу велике гробнице свих погинулих ратника на територији града.

Управо је та гробница, познатија као „Споменик четири вере“ на ободу Градског гробља, где су 1934. године покопана 652 српска и 262 аустроугарска војника²⁸ постала најзнаменитије и најбитније комеморативно „место сећања“, које је свој значај задржало и у потоњим деценијама. Иницијатива за изградњу заједничке гробнице палим војницима на територији Чачка покренута је од стране Помоћне секције ФИДАК-а 1928. године. До тада су на територији града постојала два војничка гробља. Српско (тзв. болничко) се налазило на Градском гробљу, док је швапско гробље било код болнице, на месту данашње касарне „Танаско Рајић.“ Ово потоње је имало и бели мермерни споменик с натписом на немачком „Es starb ein Jeder für sein Vaterland.“²⁹ Овај предлог није наишао на већи одјек све до 1932, кад је добио подршку и председника Општине, услед планова за изградњу касарне на месту швапског гробља.³⁰ Уследило је прикупљање података о сахрањенима, као и скупљање средстава за саму гробницу. Чачанском инжењеру Исидору Јањићу поверена је израда идејног решења, док је камено-резац Франческо Бербеља израдио споменик у облику зарубљене пирамиде на чијим су странама постављени симболи четири вероисповести којима су погину-

²³ Види у: Маријана Матовић, „Уместо воштанице“, *Дисово јеролџе* 45 (2014): 32-33.

²⁴ Драгослав С. Митровић, „Ученици Чачанске гимназије пали у ратовима за ослобођење и уједињење“, у *Споменица Чачанске реалне гимназије 1837-1937* (Чачак: Заједница дома и школе Чачанске гимназије, 1938), 369-407.

²⁵ ФИДАК (*Federation interallie des anciens combattants*) је војничко удружење основано након Првог светског рата у Паризу, а чији је члан било и југословенско Удружење резервних официра и ратника (Теодосије Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку“, *Зборник радова Народной музеја Чачак VI* (1975): 228.

²⁶ Лела Павловић, „Правила ФИДАК-а и списак сахрањених на Чачанском гробљу“, *Изворник, грађа Међуојштинској историјској архиви Чачак* 10 (1993): 130.

²⁷ *Чачански глас*, 13. новембар 1932, 3.

²⁸ Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата“, 238-239.

²⁹ Овде вреди направити поређење са спомеником српским војницима погинулим приликом одбране Београда 1915. године, подигнутог од стране немачког команданта Аугуста фон Макензена, Danilo Šarenac, *The Cult of Fallen Soldier in Serbia and Hungary (1914-1918) Seen Through War Monuments*, MA thesis, Central European University (Budapest), 2007, 36-38.

³⁰ Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата“, 232-233.

ли припадали (православне, католичке, јеврејске и исламске). Пренос посмртних остатака завршен је 5. августа 1934. године преносом тројице погинулих на Алвациници, приликом чијег спровода је организована велика јавна процесија центром града уз интонирање Бетовеновог „Посмртног марша“. Само освећење споменика извршено је 23. септембра исте године, уз учешће свештенства све четири вере, и присуство бројних гостију из читаве Југославије, као и из Француске, Енглеске, Белгије, Италије, Немачке, Бугарске, Румуније и Турске (дакле, из земаља представница оба зараћена табора током Великог рата), за које су смештајни капацитети чачанских гостионица и приватних домова очигледно били премали. Освећење споменика симболично је окарактерисано као својеврстан поклич да се успомена на прошле генерације искористи као хомогенизујући фактор у садашњости: „Мртви, уједините се“, када већ само и они живи – који подижу споменике – не могу да се уједине.“³¹

Проблеми и противљење изградњи ове гробнице долазили су с различитих страна, углавном због њеног мултиконфесионалног карактера. Прво је Верско-православно одељење при Министарству правде протестовало што је чачанска подружница читаву акцију спровела без консултација с њима. Затим је избио и сукоб са жичким епископом Николајем Велимировићем, који је одбијао да благослови изградњу споменика с вишеверским симболима, поготово с нехришћанским (мухамеданским и јеврејским). Стога је, чак, бацио анатему на архитекту Исидора Јањића. Због противљења црквених власти да се на право-

славном гробљу постави једно такво обележје, локација гробнице је померена на сам обод Градског гробља. Ипак, чачанско свештенство се оглушило о епископов став и дало предност добрим односима са суграђанима, те је преношење костију отпочело службом у чачанској цркви, док су у освећењу споменика учествовали и православни свештеници.³²

Уочи избијања Другог светског рата, политичке тензије у Европи одразиле су се и на планирање и одвијање званичних комеморативних церемонија. У време почетка првих сукоба у Пољској, УРОиР је издао препоруку Женској секцији да се те године 15. септембар обележи без икаквих свечаности, „с обзиром на ситуацију и тешке прилике у свету“.³³ Оваква сугестија се може схватити као жеља да се не изазива нацистичка Немачка подсећањем на слом германских империја 1918, али с друге стране, могуће је и да се осећање емпатије с непријатељем које је овај споменик симболизовао није уклапало у програм припрема за предстојећи ратни сукоб. С обзиром да је спољна политика Краљевине Југославије у овом периоду била пуна преокрета и противречности, победа српске војске на Солунском фронту свакако је представљала деликатан историјски догађај, чије је обележавање могло да пошаље контрадикторну поруку различитим спољним факторима.

Након слома Краљевине Југославије и њеног распарчавања од стране окупатора и новоуспостављених домаћих квислиншких режима 1941. године, и сама структурна и званична идеолошка основа комеморацији постигнућа српске

³¹ „После освећења костурнице“, *Чачански глас*, 29. септембар 1934, 2.

³² Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата“, 236-237.

³³ *Ibid.*, 240.

војске од 1912. до 1918. је нестала, услед очигледне некомпатибилности с новонасталим поретком. Стога је наредбом Фелдкомандатуре Ужице и Градског поглаварства у Чачку од 22. маја 1941. године чачански пододбор УНАС распуштен, заједно с другим неподобним удружењима грађана.³⁴ Наредбом је одређено да сва имовина и капитал у поседу пододбора буду предати Градском поглаварству, на шта је председник пододбора Милан Љ. Београчић замолио Поглаварство да се новац уместо у градском буџету додели породицама сиромашних носилаца Споменице.³⁵ Још једна мета у обрачуна нацистичких окупатора са колективним сећањем Срба и неговањем митова о Солунском фронту и победи над суседним империјама у Првом светском рату био је и „Споменик четири вере“ с којег су, у ироничном *post factum* задовољењу примедаба Жичке епископије, скинути муслимански и јеврејски симбол.³⁶

Између заборава и памћења – обележавање 1918. у социјализму

У годинама непосредно након протеривања фашистичких окупатора из Чачка, обележавање победа српске војске у Првом светском рату, иако није више било експлицитно забрањено као током нацистичке окупације, није повратило свој друштвено-политички значај, већ је пало у запећак у односу на нове тра-

диције и „места сећања“ у вези с народноослободилачком борбом, које је требало интернализovati у колективном памћењу као својеврсну „нулту тачку.“ Управо то може бити разлог очигледног запостављања комеморативних пракси везаних за раздобље пре Другог светског рата, а које нису биле у тесној идеолошкој вези с историјом радничког покрета. Чак су и написи и извештаји са релевантних прослава у локалној штампи, ако их је уопште и било, врло штур и без идеологизованог патриотског патоса који је карактерисао текстове посвећене сећању на борбу против фашизма или на предратне активности комуниста.

Што се спомен-обележја тиче, 1958. на територији општине Чачак постојале су три спомен-гробнице, три чесме, чак 24 спомен-плоче, три бисте и три споменика.³⁷ Иако је већина ових споменика била посвећена НОР-у, може се закључити да је акценат остао на облику плоча са списковима изгинулих ратника. Ипак, видна је промена у дискурсу који је на плочама овековечаван. У том смислу карактеристичан је контраст између две спомен-плоче у Рошцима, једне подигнуте у међуратном периоду, а друге постављене 1955. године. На обема се наглашава да су они изгинули у борби с непријатељем, али начин формулисања доста казује о политичко-симболичкој перцепцији тог непријатеља. На старијој плочи се славе „косовски и сливнички осветници“, што је јасна алузија на неговање симболичке вертикале која конструише континуитет са српском ослободилачком националном идеологијом 19. века.³⁸ На послератној плочи, с друге стране,

³⁴ МИАЧ, Удружење носилаца Албанске споменице, к-1, бр. 816, Наредбе Фелдкомандатуре Ужице, 22. мај 1941; бр. 663, Наредбе Градског поглаварства, 22. мај 1941.

³⁵ МИАЧ, Удружење носилаца Албанске споменице, к-1, Писмо пододбора УНАС Чачак начелнику среза трнавског, 24. мај 1941.

³⁶ Вукосављевић, „Споменик ратницима Првог светског рата“, 239.

³⁷ МИАЧ, Савез удружења бораца народноослободилачких ратова, к-1, Записник са састанка Извршног одбора, општина Чачак, 21. априла 1958.

³⁸ Вуловић, *Знамења слободе*, 28.

позивање на романтичарске националне митове замењено је конкретним именовањем непријатеља против којег су се погинули борили (Аустрија, Немачка и Бугарска),³⁹ што је у време подизања ове плоче било угодно, с обзиром на то да су исте државе биле на супротној страни и у последњем рату, као и на то да су односи несврстане Југославије са њима били на незавидном нивоу у том периоду.

У документима Савеза удружења бораца народноослободилачких ратова (СУБНОР)⁴⁰ из ових година нема помена о припремама за обележавање годишњица ослобођења 1918, још мање о евентуалним иницијативама за монументализацију истог. Четрдесета годишњица победе на Солунском фронту обележена је скромном церемонијом крај костурнице на Градском гробљу, на којој су говорили Захарија Милошевић, потпуковник ЈНА и Радомир Цвијовић, пензионисани резервни потпуковник, који је евоцирао своје успомене из Великог рата. Након помена није било никакве додатне свечаности.⁴¹ Иако су се и у овом периоду церемоније везане за сећање на 1918. обавезно одигравале крај „Споменика четири вере“, локалне власти нису уложиле напор да се исправи нацистички акт скидања муслиманског и јеврејског симбола, већ је споменик остао окрњен током читавог социјалистичког периода. Овај изостанак обнављања аутентичног меморијалног интегритета најмаркантнијег споменика у Чачку може се тумачити и као свесно преправљање верски обојеног сећања (учитаног у оригиналну симболику тог споменика), у контексту послератне политике секуларизације

свих сфера друштвеног живота, укључујући и комеморативну политику, чиме се правио додатни симболички отклон од старог режима и друштвених односа.

Тек уочи педесетогодишњице пробоја Солунског фронта интересовање власти за комеморацију Првог светског рата нагло је порасло, чему је допринела и појачана активност самих ветерана, оличена пре свега у обнављању њихове институционалне видљивости. У априлу 1967, читавих 26 година након нацистичке забране, обновљено је Удружење носилаца Албанске споменице, са седиштем у Београду, док је чачанска подружница оформљена крајем године. Ипак, ту се није завршило удруживање ветерана. Већ 1968. основано је Удружење добровољаца Солунског фронта 1912-1918, а наредне године Удружење ратника и добровољаца српске војске. Сва ова удружења су, ради лакше координације и обухватања свих релевантних чланова, обједињена 20. јуна 1971. у Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920.⁴² Чачанска подружница ове супраорганизације формирана је 6. марта 1972. године, и у том тренутку је имала 250 чланова.⁴³ Међутим, 13. јуна 1976. основан је ривалски Савез ратника ослободилачких ратова 1912-1918.⁴⁴ Из докумената је видљиво међусобно трвење два удружења, како због међуинституционалног такмичења за финансијску и другу подршку државе, тако и услед личне нетрпељивости појединих чланова. Тиме је онемогућена монолитна афилијација ветерана балканских и Првог светског рата по узору на борце из Другог светског рата који су сви били под надлежношћу СУБНОР-а.

³⁹ Ibid., 66-67.

⁴⁰ До 1961. званично име ове организације било је Савез бораца народноослободилачких ратова (СБНОР).

⁴¹ Л. Обуфина, „Солунски фронт у сећању учесника“, *Чачански глас*, 17. септембар 1958, 2.

⁴² МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-1, Извештај о састанку 10. септембра 1972.

⁴³ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-2, незаведено.

⁴⁴ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-1, незаведено.

Централа обновљеног Удружења је марта 1968. писала свим подружницама да централни план прославе педесетогодишњице пробоја Солунског фронта још није направљен, али да би иницијативу за то требало да преузму специјално оформљени одбори подружница у сарадњи с локалним огранцима СУБНОР-а и Социјалистичког савеза радног народа (ССРН). Ове две организације, скупа с Југословенском народном армијом, требало је да изаберу своје представнике који би са делегатима УНАС чинили званичну делегацију на централној прослави у Грчкој, као и на Кајмакчалану, до кога је масовнија посета била онемогућена због лошег стања путне мреже.⁴⁵ Исте године су подружнице захтевале од својих локалних самоуправа да издејствују бесплатан градски, као и повлашћене цене у међуградском и железничком путничком превозу за носиоце Албанске споменице. Чачански Аутопревоз је била прва фирма у Србији која је изашла у сусрет оваквом захтеву.⁴⁶

Прослава педесетогодишњице пробоја Солунског фронта била је уједно и прилика да се обележи прва година од обнављања Удружења носилаца Албанске споменице, која је на територији Чачка за то време окупила 410 ветерана Првог светског рата. Церемонија је започела скупљањем гостију (међу којима је била и унука војводе Степе Степановића, Милица-Беба Маринковић) код хотела „Морава,“ који су потом аутобусима Аутопревоза превезени до Војводиног гроба. Поред полагања венаца од стране представника СО Чачак, СУБНОР-а и ЈНА, командант чачанског гарнизона, пуковник Момчило Мићановић, испалио је почасни плотун, након чега је уследио

минут ћутања погинулим и преминулим ратницима. Присутни су, затим, послали званични телеграм Титу, у којем се каже да су „ови још храбри и поносити ратни ветерани још једном потврдили приврженост идејама братства и јединства наших народа, и пуну подршку социјализму и политици нашег руководства на челу са другом Титом“. Потом су одржани пригодни говори Светолика Станковића, који је позвао савремену омладину да се бори за своју отаџбину као омладинци из 1912, 1914. и 1941, и пуковника у пензији Милорада Денића, који је у носиоцима Албанске споменице видео клицу НОБ, а у стварању старе Југославије предуслов за формирање нове државе. Потом је крај „Споменика четири вере“ секретар подружнице Миливоје Мандић одржао излагање о значају Степе Степановића, након чега је испашен још један плотун и одсвиран „Марш на Дрину.“⁴⁷ На крају церемоније, у изразитом контрасту са свечаним карактером манифестације, одрецитована је ласцивна песма Душана Љубичића из Мрчајеваца кога је, наводно, сам Степа одликовао на Церу поводом те песме:

*Узо Фрањо Поћорекa, мeтiо iа на крило
Па iа иiiiа како му је у Србији било
Како iрође iреко Дрине, а како iреко Саве
Како си се осећао у чакишире илaве
Оiросiii ми, сiтaри, дегер само да се свучем
Ал донеси друје iаће да се iреобучем
Дега даће iтеби да с' наиijеш вина
Друје iаће нек iиi дагне Виљем из Берлина.⁴⁸*

Након свечаности на Градском гробљу, уприличен је ручак у хотелу „Морава,“ за који је СО Чачак издвојила 1.150.000 старих динара, а сами ветерани су донели печење, ракију и вино. За-

⁴⁵ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-3, незаведено.

⁴⁶ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-3, допис од 17. априла 1968.

⁴⁷ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-3, бр. 74, Извештај председника чачанске подружнице УНАС Светислава Јокића, 8. 11. 1968.

⁴⁸ Ibid.

куску је отворио председник Окружне конференције ССРН Вељо Богићевић, док је забавни део започео извођењем партизанске верзије песме *Са Овчара и Каблара* и гусларском песмом о бици на Кајмакчалану у извођењу Светислава Јокића.⁴⁹

Монументализација историје Првог светског рата била је спровођена искључиво у контексту НОБ-а, те су и ретке акције СУБНОР-а у овом периоду усмерене ка изградњи спомен-обележја погинулим војницима из балканских и Првог светског рата (нпр. спомен-комплекс у Вапи и на брду Љубићу, подигнути 1976) увек стављале ратове 1912-1918. у контекст претходнице антифашистичке борбе⁵⁰ (један од ретких изузетака била је спомен-плоча на кући војводе Степе, коју је 1969. израдио познати чачански вајар Живорад Максимовић).⁵¹ Као што су чланови и локално руководство СУБНОР-а својим присуством на свечаностима УНАС давали „легитимитет“ тим комеморацијама, тако су и представници солунаца били укључени у комеморативне акције посвећене НОР-у. Присуство осамнаест носилаца Албанске споменице из чачанског краја, међу њима и двоструког носиоца Карађорђевог звезде Будимира Давидовића, у СУБНОР-овој делегацији која је посетила Сутјеску и Неретву у јуну 1978. поводом тридесетпетогодишњице чувених битака које су се тамо водиле, само је један од примера такве сарадње.⁵² Чланови чачанске подружнице УНАС су 1979. поднели предлог локалном огранку СУБНОР-а да се до-

зволи и помогне подизање спомен-бисте оснивачу УНАС, као и заједничког споменика носиоцима Албанске споменице. Међутим, председништво СУБНОР-а је закључило да „нема потребе“ за подизањем посебних споменика борцима из 1912-1918, пошто они већ имају заједничке споменике с изгинулим борцима НОР-а у свим месним заједницама.⁵³

Шездесет пета годишњица пробоја Солунског фронта била је обележена како већ уобичајеним скромним комеморацијама на локалним местима сећања (гроб Степе Степановића, „Споменик четири вере“), тако и путовањима локалних ветерана на инострана страгишта српске војске. Тог пролећа је десет представника чачанске подружнице УНАС, старости од 90 до 98 година (међу њима и једна жена, као и једини преживели Чачанин од чувених 1.300 каплара),⁵⁴ посетило Бизерту у Тунису. Том приликом их је угостио и југословенски амбасадор у Тунису (супруга му је пореклом из чачанског краја) као и радници београдске Хидротехнике, којима су ветерани предали аманет чувања братства и јединства.⁵⁵ У августу 1983. године, петорица Чачана су посетили Кајмакчалан и покренули иницијативу за скупљање новца за обнову тог комплекса, док је на званичној новембарској прослави у Солуну присуствовало осам чачанских ветерана (уз званичну делегацију локалних друштвено-политич-

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ МИАЧ, Савез удружења бораца народноослободилачких ратова, Захвалнице.

⁵¹ Вуловић, *Знамења слободе*, 31.

⁵² Милољуб Пантовић, „Стари ратници на ратиштима Другог светског рата“, *Чачански њас*, 23. јун 1978, 2.

⁵³ МИАЧ, Савез удружења бораца народноослободилачких ратова, Књига записника са седница Председништва 1979, Записник са седнице Председништва ОО СУБНОР-а од 21. априла 1979.

⁵⁴ Братислав Јевтовић, „У Бизерти, овог пролећа“, *Чачански њас*, 13. мај 1983, 2.

⁵⁵ Видосав Радомицац, „На извору историје“, *Чачански њас*, 1. септембар 1983, 7.

ких организација), од којих су неки, упркос лекарској забрани, кренули на пут.⁵⁶

Поред „уНОБљавања“ традиција 1918, тј. њиховог смештања у телеолошки схваћен контекст НОБ-а, још једна упечатљивост позног социјализма јесте толерисање (али и потиснуће из званичних меморијалних канала) паралелног црквеног комеморативног наратива, који је функционисао у некој врсти такмичења с државном политиком сећања, иако с ни приближно равноправним друштвеним и политичким ресурсима. Милија Јовашевић из Прељине је почетком 1969. године понудио да чачанској подружници УНАС поклони плац од 50 ари, недалеко од прељинске цркве, како би се на том месту подигао спомен-парк „Кајмакчалан-Верден“, који би се освештао на Видовдан, те би се на том месту сваког 28. јуна држао парастос погинулим солунцима. Може се са сигурношћу претпоставити да стварање овако наглашено религиозног комеморативног локуса, па још креираног приватном иницијативом, није могло наићи на разумевање надлежних органа и тадашњих финансијера, те отуда одсуство било каквог одговора на ову иницијативу.⁵⁷ С друге стране, представници чачанске Црквене општине били су непријатно изненађени колебањем огранка УНАС из Српске Црње, који су прво најавили посету чачанској цркви за 25. мај 1971. како би присуствовали спасовданском парастосу, да би из непознатих разлога (могуће и након сугестије партијских комесара) ту посету отказали и заказали нову, овог пута

чачанском одбору СУБНОР-а поводом седмојулских свечаности.⁵⁸

Блатантно спречавање мешања црквених комеморативних пракси са онима које је организовала и развијала држава било је видљиво и 1979. током припрема за обележавање 50 година од смрти војводе Степе. Централа УНАС-а сугерисала је чачанској подружници да се њихова посета гробу Степе Степановића одржи 27, а не 26. априла, када је локално свештенство тамо служило парастос, „како би се на тај начин избегао и сваки неспоразум са месним властима“.⁵⁹ Парадигматичан за овакав став власти јесте и случај Љубивоја Трифуновића, солунца из Гојне Горе, који је 1980. године покренуо акцију да на свом имању и о свом трошку подигне споменик солунцима из свог села. Општина и локални одбор СУБНОР-а су дозволили да Трифуновић финансира споменик, али су дозволу за изградњу истог условили тиме да буде потписан само СУБНОР као задужбинар, и да се пре клесања имена солунаца „претрес“ држање сваког од њих током Другог светског рата. Према је Трифуновић уложио жалбу републичким властима због оваквог третмана, његов случај је остао нерешен (умро је 1986. године).⁶⁰ Строго придржавање догме било је присутно и 1983. године, када је Окружни комитет СКС оштро осудио као блатантно пропагирање национализма иступ песника Бранислава Петровића, који је на отварању Дома културе у Премећи наручио песму испевану 1918. поводом

⁵⁶ С. Ђ., „Наши Солунци у Грчкој“, *Чачански глас*, 17. новембар 1983, 2.

⁵⁷ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-3, Писмо Милије В. Јовашевића Подружници, 21. фебруар 1969.

⁵⁸ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-3, Писмо подружнице у Чачку Главном одбору у Београду, 23. јул 1971.

⁵⁹ МИАЧ, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920, к-3, Писмо Главног одбора у Београду подружници у Чачку, 17. април 1979.

⁶⁰ Миодраг Јаћимовић, „Последња жеља солунца Љубивоја“, *Чачански глас*, 4. јул 1990, 6.

победа српске војске „Ко то каже, Србија је мала“. Овај инцидент, и поред званичне осуде, може се на неки начин сматрати предзнаком нових „ветрова сећања“ који су дували не само у Југославији, већ и у остатку подељене Европе.⁶¹

„РазНОБљавање“ солунашке традиције – растакане социјалистичког наратива

У другој половини осамдесетих година, у складу са свеопштим открављењем од политичке диктатуре Савеза комуниста, у јавности су били све присутнији гласови алтернативних политичких фракција, од грађанско-либералних до конзервативно-националистичких. Оваква идеолошка плурализација врло брзо је нашла свој одраз и у култури сећања. Штавише, на нивоу целе Југославије може се говорити о својеврсној „провали сећања“ на све оне историјске феномене и личности које нису биле део социјалистичког мнемоничког канона. Међу тим „новооткривеним“ местима сећања, свакако је за Србију, па тиме и Чачак, најбитнија ревитализација сећања на балканске и Први светски рат. Испрва су званични кругови једнаку пажњу поклањали обема ратним традицијама у погледу заступљености на званичним прославама и споменичким церемонијама, постављајући их на равноправне позиције. Тако је 1985. године постављена плоча на родну кућу мајора Драгутина Гавриловића,⁶² док је откривање споменика Божицара Плазенића, посвећеном боју на Караули током Другог светског рата, искоришћено како

би драгачевски СУБНОР-овци обележили и 70 година од пробоја Солунског фронта.⁶³ Исте године је израђена и спомен-плоча чачанским гимназијалцима погинулим у ратовима 1912-1918, постављена у холу школе.⁶⁴ Још један потенцијални показатељ напора да се ревитализује обележавање Првог светског рата и из њега настале југословенске монархије као значајног чиниоца српске историје може бити и насловна страна празничног издања *Чачанског гласа* од 29. новембра 1988. године.⁶⁵ На њој се налази слика војника на Солунском фронту, уз натпис година (1918. и 1943). Тиме су чиновни стварања прве и авнојске Југославије експлицитно стављени у исту симболичко-идеолошку раван.

Свакако да поређење те две државотворне године није продукт осамдесетих година, јер се током социјализма јужнословенско уједињење након Великог рата претежно „уграђивало“ у далеко значајнији и свеобухватнији конструкт народноослободилачке борбе. Ипак, у периоду разградње југословенске федерације, на примеру оваквих парадигматичних медијско-визуелних представа првенствено се види својеврсно комеморативно „еманциповање“ сећања на Солунски фронт од подређености партизанском миту, да би у наредном периоду 1918. година и с њом повезана иконографија и митологија добиле очигледну предност у колективном сећању, врло често бивајући и конфронтирана са све више скрајнутом, па чак и демонизованом партизанском традицијом. У овом новом

⁶¹ Миладин М. Вукосављевић, „Национализам сасецати у корену“, *Чачански глас*, 25. фебруар 1983, 1.

⁶² Вуловић, *Знамења слободе*, 38-39.

⁶³ „У свим животним токовима“, *Чачански глас*, 7. септембар 1988, 14; М. М. П., „Двоструки јубилеј“, *Чачански глас*, 22. септембар 1988, 3.

⁶⁴ Б., „Јубилеј достојно обележен“, *Чачански глас*, 7. април 1988, 3.

⁶⁵ *Чачански глас*, 29. новембар 1988, 1.

„налету сећања“ разликују се приступи владајуће политичке структуре и (махом националистичких) опозиционих странака. Номинална наследница Савеза комуниста, Социјалистичка партија Србије (СПС), била је далеко опрезнија у ограђивању од партизанске традиције и њено „спознање“ значаја 1918. било је инструментализовано у циљу вођења ратова за југословенско наслеђе (као закаслелог „испостављања рачуна“ некадашњим пораженима/ослобођенима од стране победника/ослободилаца).⁶⁶ С друге стране, опозициони кругови су били знатно ратоборнији у обрачуну с комунистичким симболичким праксама и њихово „златно доба“ је пронађено управо у периоду пре југословенског уједињења, па је тиме 1918. добила амбивалентну перцепцију као не само најславнији војни успех српског народа, већ и као највећа „историјска грешка“ и „заблуда“ чија се цена плаћала у садашњости.⁶⁷

Појачано интересовање јавности и интерес власти за ревитализацију успомене на предјугословенски период нововековне српске историје довели су и до остварења замисли старе неколико деценија, да се војводи Степи Степановићу подигне споменик у центру Чачка. Оживљавање такве иницијативе поклопило се с припремама за обележавање 60 година од Војводине смрти, а први предлог је био да се изради само његово попрсје.⁶⁸ Општинска конференција Социјалистичког савеза радног народа је,

на предлог Месне заједнице „Палилула“, упутила захтев локалном СУБНОР-у и Општини да подрже ову иницијативу. Занимљиво је да је, иако је већина чланова Председништва локалног СУБНОР-а подржала захтев ССРН (уз изражено незадовољство што тај предлог није поднет на време, пре него што је СУБНОР усвојио план и програм за обележавање јубилеја до 1991. године), било и критички настројених гласова који су сматрали да Војвода већ има довољно спомен-обележја у Чачку и да је приоритетније обележити „хијаде људи стрељаних [...] којима није подигнут споменик,“ уместо додатног обележја једном појединцу.⁶⁹ Ипак, након три године, скоро два и по метра висок споменик, који је пројектовала Дринка Радовановић, вајарка из Београда, свечано је откривен на платоу испред Главне поште 18. августа 1991,⁷⁰ уз освећење жичког епископа и присуство председника Народне скупштине Србије Александра Бакочевића и Будимира Кошутића, потпредседника републичке владе. По први пут су венце положили и представници новооснованих политичких странака, чиме је разбијен политички монопол комуниста на званичне комеморације. Кошутић је у свом говору повукао отворене паралеле између Војводиног времена и садашњости, алудирајући на угроженост Војводиног сна о свим Србима окупљеним у једну државу, инструментализујући тиме колективно сећање на знаменитог војсковођу ради легитимизације тренутних активности српских власти у другим југословен-

⁶⁶ Olivera Milosavljević, „Metodološke pretpostavke istraživanja nacionalnih stereotipa. Primer 1918: 'oslobodioci' i 'porażeni'“, u: Olivera Milosavljević i Tihomir Cipek, *prit., Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti: 1918.* (Zagreb: Disput, 2007).

⁶⁷ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi. Ogleđi iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010), 132-145.

⁶⁸ Драгиша Драгољач, „Војводи Степи обележје“, Чачански глас, 14. април 1988, 8.

⁶⁹ МИАЧ, Савез удружења бораца народноослободилачких ратова, Књига записника са седница Председништва 1986-1989, Записник са седнице Председништва ОО СУБНОР-а од 1. фебруара 1989.

⁷⁰ Танасковић, „Записници о раду одбора“, 82.

ским републикама.⁷¹ Споменик код Поште је током деведесетих година постао ново место сећања на менталној мапи становника Чачка, и свако обележавање јубилеја балканских и Првог светског рата отпочињало је полагањем венаца на тој централној градској локацији, да би се потом церемоније настављале крај већ уобичајених обележја на Градском гробљу.⁷² Иградња споменика код Поште није значајна само због њеног доприноса броју комеморативних места у граду, већ и због његовог постављања у најстрожем центру града, чиме су историјско наслеђе и историјски наратив у којем сећање на Војводину личност фигурира постали неизбежни визуелни део свакодневице великог дела грађанства.

У складу са свеобухватним друштвеним одбацивањем социјалистичких места сећања, у оквиру којег је и Први октобар, дан ослобођења у Другом светском рату, престао да се слави као дан града, деведесете године XX века донеле су и превредновање значаја Првог светског рата за српску историју и његово померање на лествици званично подржаних комеморативних пракси. Поред већ уобичајеног обележавања годишњице почетка пробоја Солунског фронта 15. септембра, у Чачку је 1993. први пут обележена и годишњица коначног ослобођења од Аустроугара (25. октобар). Том приликом су положени венци у част војводе Степе Степановића и Будимира Давидовића, као и осталим ратницима.⁷³ Исте године је чачанско Друштво за чување споменика и неговање традиција ослободилачких ратова до 1918. године (по први пут у

оваквој делегацији није било самих ветерана, који су се махом већ упокојили) било једино из СР Југославије које је 11. новембра посетило званичну церемонију на гробљу на Зејтинлику, одајући пошту и на локалном партизанском гробљу,⁷⁴ негујући тако континуитет између традиција 1918. и 1945, што је било у линији с политиком сећања спровођеном под влашћу СПС.

Популаризацију сећања на Први светски рат пратили су диверсификација и трансгенерацијски трансфер међу његовим спроводиоцима. Не само што су удруге ветерана, услед биолошке неминовности, временом прерасле у различита потомачка друштва за неговање традиција ослободилачких ратова, већ је и међу различитим политичко-друштвеним опцијама отпочео својеврсни „рат сећања“ и борба за присвајање традиција 1918, далеко отворенија и енергичнија него у периоду социјализма. Као и у многим другим друштвеним процесима, у званичну културу сећања на велика врата вратила се и Српска православна црква. У редовне програме чачанских делегација за церемоније у Солуну и на Зејтинлику укључена је и посета верским објектима, попут манастира Св. Прохор Пчињски.⁷⁵ Истовремено, митологизована слика ослободилаца из Великог рата усталила се као опште место у јавном дискурсу, те се и тадашњи функционер Српског покрета обнове Велимир Илић позивао на солунашку традицију приликом демантовања оптужби СПС поводом насиља на демонстрацијама опозиције испред Савезне скупштине, говорећи како су СПО-овци „домаћини“ и „унуци солунаца“ који

⁷¹ Р. М. Маринковић, „Уважавамо друге, поштујемо себе“, *Чачански глас*, 23. август 1991, 1-2.

⁷² Н. Р., „Почаст истакнутом српском војсковођи“, *Чачански глас*, 8. мај 1998, 13.

⁷³ „Слобода – 1918“, *Чачански глас*, 22. октобар 1993, 1.

⁷⁴ М. Ђ., „Први пут без Солунаца“, *Чачански глас*, 19. новембар 1993, 6.

⁷⁵ Б. Јевтовић, „Чачани на Зејтинлику“, *Чачански глас*, 22. новембар 1991, 7.

никад не би намерно угрожавали безбедност грађана.⁷⁶ Такође, обележавању 80 година од пробоја Солунског фронта на гробљу у Зејтинлику присуствовало је 40 Чачана, на челу са Драганом Бојовићем, председником Општинског одбора СПС. Тадашњи антагонизам српских власти према западном свету нашао је одраза и у коментарима чланова делегације на кишно време током прославе, те су неки од њих захваљивали „онима горе из сателита јер су нам послали кишу“.⁷⁷

Либерализација међусобно конкурентних визија употребе прошлости била је врло битно обележје политичке борбе у раној фази обновљеног српског вишестраначја, али без већег доприноса развоју помирљивије политичке културе. Удружење звано „Родољубива омладина Атенице“ издало је у октобру 1997. врло оштро саопштење против Друштва за очување традиција ослободилачких ратова 1912-1918, називајући их комунистима и „сатанистима“. Због тобожње повезаности Друштва с антисрпским комунистичким наслеђем, Родољубива омладина их је „развластила“ бриге и очувања сећања на 57 Атеничана палих током балканских и Првог светског рата.⁷⁸ На тај начин је постсоцијалистички „рат сећања“ постао обележен не само ривалитетом лично или идеолошки супротстављених удружења, већ је попримио обележја и територијализованог разграничења „надлежности“ над различитим темпоралним и спацијалним сегментима колективног сећања. Ова територијализација се не односи на буквално схваћени географски појам (попут села Атени-

це), већ на метафорични „слој“ сећања издвојен из општег корпуса приватно и институционално негованих традиција и комеморативних пракси, који тако постаје чинилац сопственог идентитетског разграничавања у односу на „другог“. Тиме се врши селекција идеолошки или друштвено прихватљивих аспеката прошлости над којима сопствена заједница присваја комеморативни монопол, док сви остали „подругојачени“ аспекти прошлости излазе из те надлежности како би били препуштени заборавау, уколико их „други“ не буде територијализовао и одржавао присутним у сопственим идентитетским наративима.

Поред материјалних споменика, вреди поменути и научно-изложбену активност локалних установа културе, пре свега Народног музеја и Међуопштинског историјског архива. Док је у периоду социјализма Народно музеј угостио свега једну изложбу експлицитно везану за ратове 1912-1918. (посвећену ратном сликарству), у другој половини деведесетих организовао је три, а у двехиљадитим чак четири изложбе с војном тематиком из овог раздобља,⁷⁹ од којих су последње приређене у част деведесетогодишњице пробоја Солунског фронта, о рођеном Чачанину Драгутину Гавриловићу („Мајор са чином пуковника“) и о војводи Петру Бојовићу.⁸⁰ Архив је, с друге стране, прве изложбе о Првом светском рату организовао 1958. и 1964, да би након распада социјализма уследиле још три посвећене Солунском фронту.⁸¹ Изложбени про-

⁷⁶ Даница Оташевић, „Уважене препоруке са врха“, *Чачански глас*, 11. јун 1993, 3.

⁷⁷ Братислав Јевтовић, „Воштанице под кипарисима“, *Чачански глас*, 11. децембар 1998, 9.

⁷⁸ „Боже, очовечи их!“, *Чачански глас*, 10. октобар 1997, 6.

⁷⁹ Мирослав Пурић, „Изложбена делатност Народног музеја у Чачку 1953-2010“, *Зборник радова народног музеја Чачак* XL (2010): 277-295.

⁸⁰ Зорица Лешовић - Станојевић, „Датуми за памћење“, *Чачански глас*, 10. октобар 2008, 8; Зорица Лешовић Станојевић, Војвода Петар Бојовић – Живот и победе“, *Чачански глас*, 19. децембар 2008, 19.

⁸¹ Архив – Изложбе, <http://www.arhivcacak.org.rs/index.php?page=izlozbe> (приступљено 3. јуна 2014).

грами оваквих институција неминовно зависе од бројних практичних фактора, те би било претерано изводити закључке о дубљој подлози програмске политике. Ипак, оно што дефинитивно пада у очи јесте огромна несразмера у пажњи која је током социјалистичког периода посвећивана светским ратовима. Поред изложби, пошта великанима тог доба одата је и давањем имена песника Владислава Петковића Диса чачанској библиотеци септембра 1998. године.⁸² Ваља поменути и то да, иако су и Дис и чувена сликарка Надежда Петровић овековечени бистама у центру Чачка (потоњу је 1955. подигао чувени вајар Иван Мештровић), свечаности поводом обележавања српске победе заобилазиле су ова два споменика, премда се и ове две знамените личности могу сматрати ратним жртвама, потврђујући тиме ограниченост званичног сећања на војничке аспекте Великог рата.

Реклерикализација српског друштва, поред очигледног поновног укључивања Српске православне цркве у званичну политику сећања, пробудила је и неке старе конфликте око смисла и карактера комеморативних пракси, поготово око места „Споменика четири вере“ у колективном односу према Првом светском рату. Тако је у Чачанском гласу изашла жустра критика афирмативног текста о историјату овог спомен-обележја и анатеми владике Николаја, у којој је аутор спорног текста, новинар Милош Јевтовић, оптужен и за секташтво, док је женска секција ФИДАК-а дерогативно употребљена са „разним женским секцијама, женама у црном, београдским и другим круговима, невладиним и свачијим само не српским организацијама, хелсиншким

и осталим <међународним> одборима“.⁸³ Очеvidне су аргументационе паралеле овог неоконзервативног наратива пост-социјалистичких клерикалних кругова са међуратним одбацивањем цркве да прихвати мултиконфесионалну (а током социјалистичког периода и сасвим секуларизовану) културу сећања на догађаје из предјугословенске историје Србије. Још више пада у очи употреба прошлости ради легитимисања политичких и идеолошких ставова у садашњости, на примеру прављења онтолошке вертикале између ФИДАК-а и антиратних организација Милошевићевог доба. Да је „Споменик четири вере“ и поред свих преврата у локалној и српској историји остао за Чачане централно место сећања на ратне жртве, види се на основу иницијативе из 2007. године када је након више од шест деценија након нацистичког сакаћења споменика овом обележју враћен првобитан изглед. У оквиру 24. бијенала „Меморијал Надежде Петровић“ („Трансформација сећања. Политике слике“),⁸⁴ београдска сликарка Ирена Келечевевић је као круну свог пројекта „Сенке прошлости“ обновила јеврејски и муслимански симбол и свечано их открила 23. септембра. Ова рестаурација, у симболичком понављању првобитне сакрализације споменика, била је праћена молитвом верских представника четири конфесије. Овај догађај је уприличен 16. новембра 2007, на Међународни дан толеранције,⁸⁵ стављајући тиме сам споменик и његову функцију у нови, постмодерни контекст грађанског активизма и либералног космополитизма.

⁸³ Бошко Обрадовић, *Чачански глас*, 26. јун 1998, 15.

⁸⁴ Архива, <http://www.memorijal.nadezdapetrovic.rs/web/arhiva.html> (приступљено 16. маја 2014).

⁸⁵ Gvozden Otašević, „Spomenik sa simbolima četiri vere“, *Politika-online*, <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/t5738.lt.html> (приступљено 16. маја 2014).

⁸² Историјат библиотеке, <http://www.cacak-dis.rs/o-nama/istorijat-biblioteke/> (приступљено 9. јуна 2014).

Сећање на 1918. у вртлогу двадесетог века

Еволуција комеморативних пракси и обликовања политичког сећања на Први светски рат у чачанском крају била је синхронизована са општим контекстом историје Србије у XX веку. Ипак, кроз анализу употребе (али и неупотребе) прошлости могу се назрети пукотине и „слабе карике“ у институционализованом историјском нарративу, као и фактори који су довели до његове постепене промене. Током међуратног периода комеморативне праксе су биле обележене превлашћу православних верских обреда, скупа с глорификацијом српске војне традиције, које би повремено бивале уздрмане од стране еманципаторских друштвених кругова,⁸⁶ али без темељног преиспитивања званичне политике сећања. Током нацистичке окупације направљен је покушај брисања сећања на српске успехе у Великом рату, док је социјалистичка револуција увела паралелни мнемонички канон народно-ослободилачке борбе, која је не само добила предност, већ је практично потисла ритуални статус 1918. године непосредно након Другог светског рата. Тек је крајем шездесетих година Први светски рат повратио свој комеморативни статус као својеврсна „историјска претходница“ партизанског покрета. Попуштање идеолошких стега избацило је на површину сву дифузност колективног памћења локалне заједнице, свесрдно мобилисане од стране нових политичких елита (поготово опозиционих током деведесетих) са

⁸⁶ Свакако је упитно колико се женска секција једног ратничког удружења може сматрати еманципаторским покретом, с обзиром да се у суштини њиховог постојања додатно потврђује стереотипни и изразито етницизирани однос моћи мушкарца-ратника и жене-сроткиње (мајке, жене, сестре). Стога је још више проблематично у овом раду цитирано поређење секције ФИДАК-а са женским покретима из деведесетих година XX века.

сврхом темељне ревизије виђења Првог светског рата као славном револуционарном претходницом, која је кривицом националних буржоазија резултирала тек привременим „нужним злом“ у виду прве Југославије. Не само што је победа српске војске у овом рату издвојена из током претходних деценија негованог телеолошког конструкта, већ је целокупно историјско искуство пре 1918. етницизирано и супротстављено потоњој југословенској епохи, која је уместо златног доба просперитета и еманципације све више представљана као највећа историјска грешка и заблуда. Оно што може бити од значаја за објашњавање овакве „експлозије сећања“ јесте трансгенерацијски пренос памћења Великог рата. С обзиром да су почетком деведесетих и последњи директни учесници Солунског фронта преминули, улога носилаца колективног памћења прешла је с удружења ветерана на разнолику мрежу удруга потомака и поштовалаца, чије се усвајање и трансформисање виђења 1918. може подвести под концепт „постмеморије“, односно „постгенерацијског сећања“⁸⁷ (поготово што је 1918. година, у светлу југофобичних тумачења српске историје, све више почела бивати перципирана као колективна национална траума, што је још више приближава поменути концептима који су до сад махом били употребљавани у анализи сећања потомака жртава холокауста).⁸⁸

⁸⁷ Мериен Хирш дефинише „постмеморију“ као структуру односа друге генерације, тј. потомака уопште, са интензивним, често трауматичним искуствима која су претходила њиховом рођењу, али су им ипак тако дубоко усађена да попримају обележја њиховог сопственог сећања. Marianne Hirsch, „The Generation of Postmemory“, *Poetics today* 29:1 (Spring 2008): 106.

⁸⁸ Види: Marianne Hirsch, „Surviving Images. Holocaust Photographs and the Work of Postmemory“, *The Yale Journal of Criticism* 14:1 (2001), 5-37.

Још једна упечатљива варијабла коју дијахрона анализа комеморативних пракси открива јесте улога религијске симболике и верског дискурса, пре свега везаног за Српску православну цркву, која је умногоме зависила од општег политичког контекста и односа владајуће политичке елите према религији као фактору колективног идентитета. У међуратном периоду читав канон комеморација посвећених Великом рату био је, пре свега, у служби верског церемонијала, првенствено посмртних обреда. Не само што су неке комеморације одржаване у складу с црквеним календаром, већ је и њихова организација била усклађена са структуром православног парастоса погинулим војницима, док су удружења ветерана своје заједништво и псеудопородичну афилијацију испољавали и узимањем датума из војне историје ратова 1912-1918. за крсну славу. Тиме је настао специфичан амалгам православних и војничко-комеморативних обреда, тек површно уздрман контроверзом око изградње „Споменика четири вере“, која је ипак представљала илустративан пример борбе различитих друштвених фактора око монопола на конструисање културног сећања. Социјалистичка револуција потпуно је истисла цркву из ових питања, те комеморативне праксе од тада добијају изражено секуларни карактер, усклађен са идеолошким постулатима Комунистичке партије. Иако је цркви, поготово у фази позног социјализма, било дозвољено да створи својеврсни паралелни „мнемонички колосек“ којим је усмеравала сопствену визију улоге Првог светског рата у колективном идентитету Срба, тај колосек је ипак све до пред крај осамдесетих година остао споредан и без институционалних ресурса да оствари шири друштвени утицај. Ипак, не треба

занемарити чињеницу да знатан део ставовништва из разноврсних разлога није делио „попартизањено“ сећање на 1918. и ови алтернативни канали су свакако имали утицаја на нову ревизију улоге цркве у култури сећања која је коинцидирала са сломом социјализма и распадом федерације. Од деведесетих година до данас, црквени обреди и религијска симболика се на велика врата враћају у комеморативне праксе посвећене балканским и Великом рату, док се у јавном дискурсу посвећеном овој теми кроз јединствен процес рестаурације „потиснутих“, „забрањених“ и „заборављених“ вредности понављају и неки топоси из међуратног периода, попут дениграције симболике „Споменика четири вере“. Ипак, не може се говорити о простом „враћању на старо“, с обзиром на потпуно промењен друштвени и културни контекст, јер тај исти споменик, поред овог неоконзервативног одбацивања, добија и ново тумачење у светлу промоције мултикултурализма као „грађанске“ вредности, односно као обележја постсекуларног доба у коме стара дихотомија клерикализам/секуларизам губи на снази.

Што се форме спомен-обележја тиче, убедљиво преовлађује облик информативних плоча с именима погинулих ратника. Оваква структура меморијалних објеката може се објаснити како финансијским, тако и функционалним разлозима (с очигледним изузетком војводе Степе Степановића, предмет меморијализације у већини случајева били су колективи, било жртава, било војника, те је индивидуална монументализација у виду споменика посвећених појединцима могуће била сматрана непримереном). Међутим, занимљиво је да су избегаване чак и колективне фигуративне представе, уместо којих су претежно поставља-

не визуелно обезличене спомен-плоче с именима погинулих, чиме се додатно губио положај појединца у колективу, чак и у случају масовних страдања. Тиме се меморијска политика везана за 1918. уклопила у колективистичку политичку културу нововековне Србије у којој је репрезентацији колектива (пре свега нације) као органске целине дат примат у односу на индивидуализован приказ одређених историјских догађаја и процеса кроз искуства појединца. Индивидуална судбина у спомен-обележјима везаним за Велики рат углавном је изражена кроз набрајање имена изгинулих војника које својом готово статистичком репетитивношћу изазива хомогенизујући ефекат у којем се патња индивидуе презентује пре свега кроз патњу супраентитета, тј. читаве нације.

Поред колективизма као битног обележја мнемоничких пракси, додатни акценат у култури сећања на два светска ратна сукоба у чачанском крају био је стављен на обележавање погубије војних лица у ратним операцијама, док је меморијализација цивилних жртава и искуства становништва осталог у земљи након повлачења војске у Грчку практично потпуно изостала.⁸⁹ Тиме се у колективном сећању усталила слика Првог светског рата пре свега као војног подвига ратника који су прво потукли непријатеље 1914, да би се привремено повукли 1915. и коначно повратили изгубљено и васкрснули државотворност у сјајнијем облику

него раније. Комеморативне свечаности су биле посвећене пре свега изгинулим војницима, и догађаји који су се у тим приликама призивали у сећање односили су се првенствено на митологизоване представе војних победа српске војске. Чак ни културни великани Надежда Петровић и Владислав Петковић Дис, иако су по њима назване две локалне установе културе, нису постали саставни део самог комеморативног оквира везаног за Први светски рат. Оваква милитаризована слика Великог рата неминовно је била једнодимензионална, с обзиром да је у те четири године огроман део цивилног живља у Србији изгубио живот. Ипак, институционални фокус на војни аспект и ратнички наратив историје Великог рата, који махом почиваху на дихотомији победници/побеђени (у вези с тим је свакако битно да српска идентификација с победничким силама Антанте ни у једном историјском периоду није довођена у питање), био је пригодан за креирање једноставних и лако разумљивих симболичких пракси које би биле пријемчивије за масовну партиципацију него искуства неборачког становништва под окупацијом, несумњиво прегнантна вишеслојним тумачењима која би лако измицала црно-белом војничко-мартиролошком наративу.

Ова студија политике сећања на локалном нивоу представља уводни корак у откривање и тумачење међусобне преплетености фактора који утичу на мењање перцепције прошлих догађаја, као и на синхронно „такмичење“ више међусобно искључујућих перцепција. Неке од појава које одређују односе између ових „конкурентних“ сећања јесу: политички односи моћи у садашњости; стратегије њиховог идеологизованог (само)оправдавања преношењем на терен прошлости; већ

⁸⁹ Занимљиво је да је и у српској и југословенској историографији питање свакодневног живота под аустроугарском, односно бугарском окупацијом врло слабо обрађено, за шта само делимичан изговор може бити недостатак историјских извора. Позитиван пример историјских радова који обрађују ту тему свакако је књига чачанског историчара Богдана Трифуновића *Живот под окупацијом. Чачански окрузи 1915-1918.* (Чачак: Међуопштински историјски архив и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2010).

постојеће идејне и материјалне концептуализације прошлости; њихова уграђеност у структуру колективних идентитета локалне заједнице. Из анализе тих фактора на микронивоу Чачка уочава се да, иако формиран првенствено у међуратном периоду и уз тек незнатне допуне и измене у наредним деценијама, споменички канон „места сећања“ на Први светски рат у чачанском крају претрпео је значајна симболичка превредновања и реинтерпретације услед коренитих друштвено-политичких промена током XX века. Овде приказана флуидност тумачења прошлости, схваћене као идејно-материјалне ре-презентације и историцизације друштвених односа моћи у садашњости, сведочи о амбивалентности институционализованих комеморативних пракси и њиховог вишезначног и често непредвидљивог утицаја на обликовање како колективног памћења, тако и колективног заборава.

Извори:

Необјављена архивска грађа:

Међуопштински историјски архив у Чачку (архивски фондови: Општина чачанска, Савез удружења бораца народноослободилачких ратова, Удружење носилаца Албанске споменице, Удружење бораца ослободилачких ратова 1912-1920)

Објављена архивска грађа:

Павловић, Лела. „Правила ФИДАК-а и списак сахрањених на Чачанском гробљу“. *Изворник, грађа Међуопштинској историјској архива* Чачак 10 (1993): 112-131.

Танасковић, Марија. „Записници о раду одбора за подизање споменика војводи Степи Степановићу (1929-1937)“. *Изворник, грађа Међуопштинској историјској архива* Чачак 24-25 (2009): 81-90.

Штампа:

Чачански ѿлас (Чачак)

Литература:

1. Assman Jan, „Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität“, in Jan Assmann and Tonio Hölscher, ed. *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1988, 9-19.
2. Вукосављевић Теодосије, „Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку“. *Зборник радова Народної музеја Чачак VI* (1975): 227-241.
3. Вуловић Милован, *Знамења слободе. Споменци буна, усјанака и ослободилачких райџова*. Чачак: Општински одбор СУБНОР-а и Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова, 1994.
4. Lebow Richard Ned, „The Memory of Politics in Postwar Europe in Richard Ned Lebow“, Wulf Kansteiner and Claudio Fogu, ed. *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press, 2006.
5. Матовић Маријана, „Уместо воштанице“. *Дисово ѿролеће* 45 (2014): 32-33.
6. Milosavljević Olivera, „Metodološke pretpostavke istraživanja nacionalnih stereotipa. Primer 1918: 'oslobodioci' i 'poraženi'“, u: Olivera Milosavljević i Tihomir Cipek, priir. *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti: 1918*. Zagreb: Disput, 2007.
7. Nora Pierre, *Realms of Memory. Rethinking the French Past I*. New York: Columbia University Press, 1996.
8. Пурић Мирослав, „Изложбена делатност Народног музеја у Чачку 1953-2010“. *Зборник радова народної музеја Чачак XL* (2010): 269-300.
9. *Споменница јунацима изјингулим и ѿмрлим у райџовима за ослобођење и уједињење 1912-1918. из Чачка и чачанске црквене оиштинне*. Чачак: Штампарија Стевана Матића, 1922.
10. *Споменница Чачанске реалне ѿмназије 1837-1937*. Чачак: Заједница дома и школе Чачанске гимназије, 1938.
11. Stojanović Dubravka, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik, 2010.
12. Тимотијевић Милош, „Називи улица Чачка 1893-1992. Један век изграђивања колективног

- идентитета“. *Годишњак за друштвено историју* VII, 2-3 (2000): 221-250.
13. Трифуновић Богдан, *Животи под окупацијом. Чачански окрућ 1915-1918*. Чачак: Међуопштински историјски архив и Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“, 2010.
  14. Hirsch Marianne, “Surviving Images. Holocaust Photographs and the Work of Postmemory”. *The Yale Journal of Criticism* 14:1 (2001), 5-37.
  15. Hirsch Marianne, “The Generation of Postmemory”. *Poetics today* 29:1 (Spring 2008): 103-128.
  16. Halbwachs Maurice, (ed. by Lewis A. Coser). *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.
  17. Šarenac Danilo, *The Cult of Fallen Soldier in Serbia and Hungary (1914-1918) Seen Through War Monuments*. MA thesis, Central European University (Budapest), 2007.
  18. Šarenac Danilo, „Udruženje rezervnih oficira i ratnika 1919-1941.“. *Istorija 20. veka* 1 (2011): 27-38.

Remembering 1918. the Macedonian front breach commemorative practices in Čačak municipality 1918-2008

The article undertakes a diachronic micro-historical analysis of commemoration practices in Čačak municipality dedicated to the Serbian victory in the First World War, as well as of public discourse and media narratives connected to these practices, embedding it into the wider context of Serbian/Yugoslav history and within the theoretical concept of political memory. During the interwar period, the commemoration practices were marked by a strong prevalence of Orthodox religious rites, entwined with the glorification of the Serbian military traditions, which was occasionally challenged by emancipatory social circles, however without a profound reexamination of the official memory politics. The Nazi occupation brought the attempts to eradicate the remembrance of the Serbian victories in the Great War, whereas the socialist revolution instituted the parallel memory paragon of the People's Liberation Struggle, which not only prevailed over, but

practically replaced the ritual status of 1918 in the immediate aftermath of the Second World War. It was only in the late 1960s that the First World War commemorations retained their place in the official memorialisation canon, earning its own "pre-cursory" place within the teleological narrative of self-managing socialism and brotherhood and unity. Such an amalgam of two world wars' traditions started crumbling in the late 1980s, when the public memory of the First came to be increasingly "rediscovered" and "emancipated" from the partisan struggle and effectively (re)appropriated by the Serbian nationalist narrative, nostalgic of monarchist traditions, eventually juxtaposing the mythologised perception of 1918 as a victimised "counter-memory" to the still-lingering remembrance of multiethnic Yugoslavia and socialist system.

Nikola BAKOVIĆ

À la mémoire de 1918. les pratiques commémoratives liées à la percée du front de salonnique dans la commune de Cacak 1918-2008

Dans cet article, par perspective diachronique s'analysent les pratiques commémoratives dans la commune de Cacak, consacrées à la victoire serbe lors de la Première Guerre mondiale, ainsi que le discours public et les récits des médias consacrés à cette expérience historique, pour leur installation dans le vaste contexte de l'histoire serbe/yougoslave et à l'intérieur du concept théorique du souvenir politique. Pendant la période d'entre-deux-guerres, les pratiques commémoratives furent marquées par la prédominance des rites religieux orthodoxes, avec la glorification de la tradition militaire serbe, qui furent parfois perturbées de la part des milieux sociaux émancipateurs, mais sans révision profonde du souvenir politique officiel. Durant l'occupation nazie, l'effacement des souvenirs sur les triomphes serbes dans la Grande guerre fut tenté, tandis que la révolution socialiste introduisit le canon mnémonique parallèle du

Mouvement de libération nationale, qui non seulement donna la priorité, mais effaça pratiquement le statut rituel de 1918, immédiatement après la Deuxième Guerre mondiale. Pas plus tôt qu'à la fin des années 60, la Première Guerre mondiale récupèrera son statut commémoratif, comme une sorte d'„avant-garde historique“ du mouvement partisan. Cet amalgame de traditions de deux guerres mondiales commença à s'effondrer fin des années 1980, lorsque la célébration publique de la Première Guerre mondiale devint „à nouveau découverte“ et „libérée“ des contraintes téléologiques partisans et appropriées de la part des milieux nationalistes, nostalgique pour les traditions monarchiques. Ainsi est mythologisée la représentation de 1918, comme „anti-mémoire“ victimisé, opposée encore à la perception positive active de la Yougoslavie fédérative et de l'ordre socialiste.

Nikola BAKOVIĆ

Др Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

историичар, виши кустос
Народни музеј Чачак

УДК: 711.61(497.11)"1945/1955"
725.945(497.11)

„ИАКО ТЕЛЕСНО ВИ НИСТЕ ЖИВИ, ВИ ЗРАЧИТЕ НА НАС КАО ЖИВА БИЋА”: ИЗГРАДЊА СПОМЕН-КОСТУРНИЦЕ И ОБЛИКОВАЊЕ ЦЕНТРАЛНОГ ТРГА У ЧАЧКУ 1945-1955.

АПСТРАКТ: *Начин коришћења било које отворене јавне простора, а нарочито централне градске трга, неосредно одражава ниво урбане културе друштва, али и идеолошке, политичке и цивилизацијске норме њих. Преко физичких и функционалних промена и начина употребе средишње градске трга може се „читати” културни идентитет одређене средине. Промене облика, функције и симболике централног трга у Чачку између 1945. и 1955. године говори о конструисању нове локалне идентитета у оквирима тоталитарне друштвене система и социјализма у архитектури и вајарству.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *траг, централни градски трг, споменици, симболика костоју, социјализам, социјализам, Чачак*

„Сви се ми још увек сећамо Чачка са његовом Ћифтинском чаршијом, у којој су дућани трговаца и трговчића збирали у своје касе и чекмежета побране летине и јесење бербе шљива. Сећамо се Чачка са његовим блатњавим улицама и три висока димњака што су без претензија штрчали изнад чаршије, ал с кореном у њој наговештавајући ипак нове могућности за које чаршија није била спремна и није имала интереса.” Пропагандни текстови социјалистичке власти стварали су негативну слику Чачка из периода пре 1945. године, оштро је супротстављајући „новој” убрзано модернизованој свакодневици из средине педесетих година XX века: „У раним јутарњим часовима задиме се фабрички димњаци. У радним комбинезонима, пешке, на точковима и у аутомобилима журе радници својим машинама; дижу се ролетне продавница,

отварају угоститељски локали, домаћнице пуне корпе поврћем, месом, хлебом. Почине радни дан.”¹

Физички преображај града, планска привреда, руководећа улога Комунистичке партије, увођење нових технологија и радних навика, као и општа аутоматизација живота истицани су као супротност „учмалој”, „ситносопственичкој” и „израбљивачкој” чаршији из периода грађанског Чачка којој је одрицана и урбанистичко-архитектонска вредност.² Тиме је објашњавано и оправдано рушење централног дела насеља, чаршије, симбола

¹ Б. Радивојевић, „Језик цифара”, *Чачански глас*, бр. 18, Чачак, 18. мај 1954, 2.

² Аноним, „Остварују се жеље радних људи. Расте нови Чачак”, *Чачански глас*, бр. 293, Чачак, 29. новембар 1951, 3; Ђ., „Руше се старе зграде а подижу нове”, *Чачански глас*, бр. 19, Чачак, 25. мај 1954, 2; Л. О., „Белешка. Последњи чаршијски остаци”, *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 24. септембар 1958, 8.

пораженог и развлашћеног грађанства. Революционарна власт материјализовала је политичку моћ, а симболика рушења „старог” и подизања „новог” града била је више него упечатљива у процесу стварања новог идентитета не само у Чачку, него на простору целе Југославије.³

Плански изграђиван свет требало је да буде не само праведан, са гарантованом економском сигурношћу, већ и леп. Планирано је да се неуређено битисање прошлих времена замени хармоничном стварношћу организованом према јединственем „уметничком плану” у процесу тоталног потчињавања целокупног економског, социјалног и свакодневног живота Партији која је позвана да регулише чак и најситније детаље, да их хармонизује и створи од њих јединствену целину.⁴

Комунисти су после освајања власти 1945. године поставили себи задатак да у Југославији и Србији раскину са прошлошћу и створе „ново друштво” совјетског типа. Односи у друштву до крајности су поједностављивани. Полазило се од тврдање да је владавину „зла” (капитализма) уништила револуција, после које је наступило доба „светлости и напретка”. Заправо, комунисти су освајање власти доживљавали као неку врсту мистичног преокрета у повести човечанства, остварење утопије, својеврсни „крај историје” и конструкцију „вечите садашњости”, нове бесконачне империје, апокалиптич-

ног царства способног да дефинитивно прими све оно што је било добро у прошлости, а одбаци све што је у њој било негативно. Систему тоталитарних држава социјалистичког типа припадала је и Југославија, чији је режим у појединим областима живота временом постао слободнији него у остатку Источне Европе, иако је већ 1944. године предњачио у увођењу стаљинистичких норми.⁵

Непосредно после Другог светског рата целокупно друштво подвргнуто је насилним променама, укључујући и обликовање урбаних целина. Град увек представља материјални „отисак” времена и друштва у простору. Његова динамика тесно је повезана са променама у друштву. Урбана стварност се током историје мења, али не ишчезава - сваком друштву одговара одређени урбани поредак. Градски простор није само организован и установљен, он је исто тако обликован и присвојен од стране одређене групе у складу са њеним захтевима, етиком, естетиком, идеологијом.⁶

³ Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009), 38–40, 106, 111, 115–121, 265, 271, 284–286, 311–317; Милош Тимотијевић, *Чачак у доба социјализма (1944–1990) : фототографија као репрезентивни политички моћи* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 5–24.

⁴ Борис Гројс, *Стил Стаљин* (Београд: Службени гласник, 2009) 7, 108; Исти, „Земаљска оваплоћења Демијурга”, *Летитис Машице српске*, год. 185, књ. 483, св. 1/2 (јануар-фебруар 2009), 145–161.

⁵ Мирослав Јовановић, „Стаљинизам”, *Историјски гласник*, 1-2 (1993), 105, 114–117; Juan J. Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1996), 40–46; Kosta Nikolić, „Srpska istorija i religija”, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2001), 96; Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja : Srbija za vladu Slobodana Miloševića* (Београд: Otkrovenje, 2002), 47–61; Борис Гројс, *Стил Стаљин*, 65, 72, 108; Горан Милорадовић, *Летитиса под надзором : совјетски културни утицаји у Југославији : 1945–1955* (Београд: Институт за савремену историју, 2012), 35, 37–49.

⁶ Kevin Linč, *Slika jednog grada* (Београд: Градевинска књига, 1974), 234; Anri Lefevr, „Grad i urbano”, u: *Urbana sociologija*, ur. Mina Petrović, Sreten Vujović (Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 165–170; Mišel Basan, Vensan Kofman, Domink Žoa, „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike”, u: *Urbana sociologija*, ur. Mina Petrović, Sreten Vujović (Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 229–231, 234–237.

Град и симболика централног градског трга

Симболика урбаног простора увек је била снажна. Град се још од антике доживљава као култивисани, артифицијелни простор, место сигурности и среће у односу на неартикулисано подручје изван његових зидина. У средњем веку створена је идеја о граду као тврђави бојој, одразу Небеског Јерусалима. Током ренесансе реафирмисани су ставови из антике, па се град посматрао као самопрокламовани политички ентитет заснован на правди, слози и закону. Барок је вратио поглед на град као одраз „вишњег света“, место у коме обитава мистична небеска светлост. „Светлосно“ значење града постоји и у просветитељству, али у измењеном контексту у коме се урбани простор приказује као „бакља“ разумског сазнања оличеног у симболичним формама културних институција. Архитектонско-урбанистички планови уређења градова XIX века постају национални пројекти, одређени политичком и идеолошком климом национализма.⁷

Градови у социјалистичким земљама према основним техничким решењима и архитектонско-урбанистичком изразу нису били различити од градова у капиталистичким државама. Социјалистичка урбанизација представља регионалну варијанту глобалног процеса репродукције базичних принципа и првих корака изградње, раста и ширења модерних градова у XX веку, пратећој компоненти

децентрираног успона индустрије. Лав Троцки је узвикивао: „Нови задатак није храм, није замак, није вила, него народни дом, масовни хотел, заједнички стан, кућа-комуна, школа големих размера.“ Планска модернизација и остварење социјалне утопије постали су задатак архитектата социјалистичког града. Механизација и аутоматизација друштва имали су свој одраз и у обликовању градова, укључујући и елементе биополитике. Урбанисти су покушавали да лече болесно друштво, тако што ће лечити болести простора. Критичари оваквих решења говоре о насиљу над човеком и стварању логора, а не градова за слободне људе.⁸

Заправо, град није само физички механизам и врста вештачке конструкције, већ је производ људске природе. Целина градске структуре представља резултат међусобног дејства становништва, околине и физичке средине, технологије и друштвене организације. Урбанистичка структура града, симболички значај архитектонских стилова, упечатаљивост

⁷ Luis Mamford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi* (Zemun: Book ; Novi Beograd: Marso, 2001), 285-286, 290-292; Leonardo Benevolo, *Grad u istoriji Evrope* (Beograd: Clio, 2004), 15-20; Игор Борозан, *Рейзезенитивна култура и илоичка пројекција : споменик кнезу Милошу у Нејошину* (Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, 2006), 100-110, 373.

⁸ Svetko Kostić, *Grad i vreme : osnovi sociologije grada* (Beograd: „Vuk Karadžić“, 1982), 48-49; Sreten Vujović, *Grad i društvo : marksistička misao o gradu*, (Beograd : Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1982), 59-72; Ognjen Čaldarović, *Urbana sociologija : socijalna teorija i urbano pitanje* (Zagreb: Globus, 1985), 218-284; Nada Lazarević, *Grad između empirije i utopije* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1988) 18; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi* (Budva: Mediteran ; Beograd: Filozofski fakultet, 1990), 21; Милош Бобић, „Будућност урбане утопије“, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 92-93 (1992), 23-49; György Enyedi, „Urbanization under Socialism“, in: *Sity after socialism : urban and regional change and conflict in post-socialist societies*, edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Syelenyi (Oxford: Wiley-Blackwell, 1996), 100, 102-103, 112, 115-116; Ljubinko Pušić, *Grad, društvo, prostor : sociologija grada* (Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997), 70-72; Miomir Jovanović, „Urbanistički koncepti razvoja gradova : komparativna analiza“, *Industrija*, br. 3 (2004), 37-71; Љиљана Благојевић, *Нови Београд : осцирени модернизам* (Београд: Завод за удзбенике : Архитектонски факултет Универзитета : Завод за заштиту споменика, 2007), 261-262; Lewis Mumford, *Povijest utopija* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2008), 20-22; Михаил Вильковский, *Социологја архитетктуры* (Москва: Фонд „Русский авангард“, 2010), 421-500.

изгледа јавних зграда, као и уређење тргова и улица, представљају најзначајнији део материјалног наслеђа сваког насеља. Архитектура не само да граду даје облик и структуру, него му придаје и значење у вредносном контексту симболичком својих облика, јер у граду све зграде имају репрезентативну улогу - од сјаја до срамоте друштва.⁹

Способност преношења репрезентативних делова културе путем трајних здања, институционалних структура, симболичких облика и људских образаца важна је функција града који на тај начин уједињује прошлост, садашњост и преноси информације и поруке за будућност. Друштво и време граде физичку структуру града, која затим и сама условљава начин и облике живота, рада, деловања и кретања. На тај начин град постаје излог духовног и материјалног богатства друштва.¹⁰

Симболика средишта градских тргова има снажну основу у колективној психологији. Људи имају потребу да осмишљавају пределе у којима живе, јер у бескрајном и хомогеном простору, без икакве ознаке, оријентација није могућа. Откриће или пројекција сталне

тачке („центра“) одговара представљању слике „стварања света“ у религиозном доживљају организације простора у које спада и град са својом урбаном структуром.¹¹

Нема града ни урбане стварности без свог средишта. Јавни трг представља конструкцију наслеђену из прошлости, очувану до наших дана као најважнији елемент европског града. У физичком смислу он представља однос између отвореног простора, објеката који га окружују и небеског свода. Централном тргу је неопходно да изрази визуелни идентитет у складу са својим функционалним значајем. Најопштије посматрано, трг је сваки слободан и урбанизовани градски простор, са својом структуром, функцијом и културним идентитетом, најважнији део града који временом постаје микрокосмос урбаног живота и „позорница људске драме“. Централни градски трг у модерној архитектури постаје и уметничко дело. У зависности од друштвених и економских односа, примене нових технологија, трг се попут живог организма непрекидно мења. Начин његовог коришћења непосредно говори о нивоу урбане културе града и омогућава „читање“ његовог идентитета. Из тих разлога просторни облици града не могу се у потпуности разумети без познавања друштвеног и историјског окружења у коме су настали, економског статуса становника, њихових карактеристика, религије, правних норми и политичког система.¹²

⁹ Giulio Carlo Argan, *Arhitektura i kultura* (Split: Logos, 1989), 21; Sreten Vujović - Mina Petrović, „О класичној и новој урбаној социологији“, у: *Urbana sociologija*, ур. Mina Petrović, Sreten Vujović (Београд: Завод за удџбенике и наставна средства, 2005), 13-29; Robert Ezra Park, „Grad - predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini“, *Urbana sociologija*, ур. Mina Petrović, Sreten Vujović (Београд: Завод за удџбенике и наставна средства, 2005), 78.

¹⁰ Georg Zimel, „Veliki gradovi i duhovni život“, у: *Sociologija grada : sociološka brestomatija*, прир. Sreten Vujović (Београд: Завод за удџбенике и наставна средства, 1988), 103-114; Ljubinko Pušić, *n. d.*, 8-9; Luis Mumford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, 100-105, 117, 195-204, 611; Ranko Radović, *Forme grada : osnove, teorija i praksa* (Нови Сад: Stylos ; Београд: Orion art, 2003), 6, 20-22; Leonardo Benevolo, *n. d.*, 7-8; Žak Derida, „Pokolenja jednog grada: sećanje, predskazanje, odgovornosti“, *Misliti grad*, пр. Petar Bojanić i Vladan Đokić (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2011), 94.

¹¹ Mirča Elijade, *Sveto i profano* (Врњаčka Banja: Zamak kulture, 1980), 707-708, 710, 718-719, 721-723, 769; Милош Божић, „Време као фактор уравнотежења градске просторне структуре“, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке 84* (1988), 55-77; Мирча Елијаде, *Слике и симболи : олеги о мајинско-религијској симболици* (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999), 45-48, 57-63.

¹² Бранко Максимовић, „Идејни развој српског урбанизма : период реконструкције градова до 1914. године“, *Сјоме-*

Доминација Запада у модерној пове- сти подизања градова условила је и пре- ношење образаца организације урбаног простора, укључујући и централне град- ске тргове. Крајем средњег века запад- ноевропски град свој центар поставља на пијаци (место за окупљање) као што су то у антици били агора и форум. Тр- гови су настајали спонтано или плански, обликовани у складу с намењеном функ- цијом или су постепено прилагођавани новим потребама заједнице. Око пијаци се групишу црква и општинска кућа (коју заузима трговачка олигархија), са својом кулом, односно звоником, симболом слободe. Архитектура прати и изражава нову концепцију града, и нову структуру урба- ног простора обликовану деловањем тр- говачке грађанске класе, интелектуалаца и државника. Слободно окупљене јавне и приватне зграде образују целовиту и пре- познатљиву скупину, с прегледним и лако читљивим спољашњим архитектонским

призором. Са појавом индустрије дошло је до разарања традиционалне урбане структуре, али не и уништавања централ- них тргова. Символика града и његовог средишта остала је иста. Три обрасца урбаног планирања створена у Западној Европи после средњег века (геометријска урбанистичка мрежа која се примењује од XVI века и доцније процедуре трансфор- мације индустријских градова из друге половине XIX и прве трећине XX века) и даље упоредо постоје у било ком делу света.¹³

Када су у питању социјалистичке земље чија је урбана структура после 1945. обликована према совјетским узо- рима, типови нових градских тргова има- ли су свој специфичан карактер условљен политичким, економским и идеолошким гледиштима комунизма. Најснажнију симболику имали су велики манифеста- циони тргови са доминантним спомени- ком испред грандиозних партијских и државних здања.¹⁴

Апсолутни приоритет даван је праз- ном простору окруженом управним зградама, односно тргу за велике народ- не манифестације с минимизованом саобраћајном, стамбеном и функцијом производног рада. Манифестациони трг третира се као свечани простор, који се не активира спонтано, већ искључиво за организоване скупове. Коришћење јав- ног простора под сталном је контролом, без могућности да се средишњи трг про- филише као слободно политичко поље и да се у постојећој морфолошкој структу- ри града развије у живи градски центар.

ник САНУ СХХI, *Одељење друштвених наука, нова серија*, 23 (1978), 108-109; Konstantinos Doksijadis, *Čovek i grad* (Beograd: Nolit, 1982) 77, 141-143; *Grad i trg : fragmenti iz knjige Paul Zucker Town and Square. Otvoreni prostor grada Istraživanje, planiranje, oblikovanje, opremanje i korišćenje. Komunikacije 1982/1* (Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1982), 1-19; Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar : razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka* (Niš: Gradina; Kragujevac: Svetlost, 1984) 145; Michael Webb, *The city square*, (London: Thames and Hudson, 1990), 1, 9, 24-25, 48-49, 118, 136-137; Cliff Moughtin, Miquel Mertens, *Urban design : street and square, Third Edicion* (Amsterdam; Boston; Heidelberg; London; New York; Oxford; Paris; San Diego; San Francisco; Singapore; Sydney; Tokyo: Architectural Press, 2003), 87-125; Vladan Đokić, *Urbana morfologija : grad i gradski trg* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2004), 4, 7, 32, 34, 221; Isti, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2009), 20-35; Драгиша Милосављевић, „Трг партизана – градски трг у Ужицу, педесет година трајања (1961-2011. године)”, *Ужички зборник*, 35 (2011), 692; Bertrand Levi, „Gradski trg u Evropi kao idealno mesto”, u: *Mesta Evrope : mitovi i granice*, ur. Stela Gervas, Fransoa Rose (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 89-115; Bertrand Lévy, „Gradski trg kao mesto istorije, sećanja i identiteta. Urban Square as the Place of History, Memory, Identity”, u: *Sećanje grada. Memory of the City*, ur. Dušica Dražić, Slavica Radišić, Marijana Simu (Beograd: Kulturklammer - Centar za kulturne interakcije, 2012), 156-173.

¹³ Anri Lefevr, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974) 18-19, 111, 133, 145; Vladan Đokić, *Urbana morfologija : grad i gradski trg*, 99-101, 177-180; Leonardo Benevolo, *n. d.*, 63-64, 274; Ђорђе Борозан, *н. г.*, 110, 269.

¹⁴ Vladan Đokić, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji*, 35, 38, 445.

Све је било у супротности са смислом постојања града, јер сама празнина унутар урбаних целина спонтано привлачи људе, а то је и циљ централних урбанистичко-архитектонских структура. Празнина и изостанак акције у граду могу бити само привидни, јер се у урбаном простору увек нешто дешава.¹⁵

Разноврсно историјско наслеђе и особености земаља Источне Европе, као и сама снага непрекидних друштвених промена, условили су изостанак потпуне униформности урбанистичко-архитектонске структуре социјалистичких држава. Најважнија особеност када је у питању централна Србија свакако је одсуство континуитета градског живота и развоја грађанства. Политички и економски развој неког града увек је омогућавао и успехе на естетском и културном пољу. Континуитет је у том случају представљао особен знак развоја градске структуре, а градски трг је место на коме се то најјасније уочавало. Пошто градови у Србији никада нису поседовали неку значајнију политичку моћ, централна државна власт (свака на свој начин) утицала је да континуитет развоја градова буде слаб, условљавајући изостанак локалне иницијативе за обликовање тргова као средишта урбаног живота. Заправо, развој грађанства и развој града представљају једну целивиту појаву.¹⁶

Већина српских градова у периоду пре Другог светског рата није успела да подигне монументалне споменике и значајније архитектонске целине, тако да су

их савременици доживљавали као „ружна” насеља, у најбољем случају „лепа” само по положају.¹⁷ Они нису били задовољни изгледом градова, у поређењу са западно-европским узорима, али је одређено архитектонско наслеђе ипак створено.

Таква оцена важи и за Чачак. И поред многих нерешених проблема стамбени објекти пре епохе социјализма сведочили су о богатству различитих облика, величина, детаља, стилова градње, почев од оријенталних, затим преко прелазног типа од сеоске до градске архитектуре, неокласицистичких и необарокних остварења, са еклектичним комбинацијама свих стилова, укључујући и присуство сецесије. Урбана структура достојно је репрезентована разноврсношћу многобројних архитектонских композиција. Слика града Чачка била је јединствена, постојао је својеврстан склад, а град је имао свој посебан шарм изграђиван читаво једно столеће. Први кораци у обликовању Чачка у соцреалистичком архитектонском стилу брзо су прерасли у „урбани хаос”, зачет већ првим покушајима уређења централног градског трга после 1945. године.¹⁸

Уређење градова према мерилима и потребама новог социјалистичког поретка уследило је после уклањања грађанства као владајућег слоја. Основна карактеристика урбанизације Југославије после 1945. подразумевала је раст главног града, републичких и покрајинских админи-

¹⁵ Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, 134, 148; Љиљана Благојевић, *н. г.*, 81, 185.

¹⁶ Vladan Đokić, *Urbana morfologija : grad i gradski trg*, 267, 270, 273-275; Isti, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji*, 35, 38, 445; Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Београда у епохи социјализма* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012), 283-286.

¹⁷ Мирослав Перишић, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, друго издање (Београд: Институт за новију историју Србије; Ваљево: Скупштина општине, 1998), 29-30.

¹⁸ Зденка Радовановић, „Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница”, *Зборник радова Народне музеја ХХХИИ* (2003), 83, 86; Зденка Радовановић, „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама”, *Зборник радова Народне музеја ХХХИВ* (2004), 125.

стративних центара, уз истовремено занемаривање мањих градова и варошица. Убрзана и наметнута индустријализација условљавала је и урбанизацију. У питању је била почетна фаза развоја у којој, осим једног облика производње на коме почива цео развој града, друге привредне активности (посебно терцијарне) нису постојале или су биле слабо развијене. Средиште урбаног организма била је фабрика којој се остали делови града потчињавају. Заправо, социјалистичке земље су понављале урбанистички образац Запада везан за процесе индустријализације, „распрскавања” традиционалне структуре града и конструкције „антиграда”. Урбанисти се у овом процесу покуравају захтевима индустрије, чак и када желе другачија решења, а архитектура „кондензује” (совјетски термин) постојеће друштвене односе. Урбанизацију је гушила „идеологија индустријског продуктивизма”, процес прекида дотадашње урбане стварности. Убрзана урбанизација Чачка после Другог светског рата била је пратећа појава развоја првенствено војне индустрије. Овај процес је, осим небриге за урбанистичко-архитектонско уређење града, условио и стварање особеног менталитета. Деценијама су хиљаде запослених дисциплиноване у духу строге послушности, тајности рада и гушења индивидуалности, што је заједно са традиционалном патријархалном сеоском културом досељеника знатно утицало на ригидан дух и паланачки менталитет једног дела житеља Чачка.¹⁹

¹⁹ Душанка Јанев, *Економска структура градова у СР Србији* (Београд: Економски институт, 1969), 40-41, 68-69; Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, 13-14, 22-23, 105, 128, 156, 166; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, 37-39, 41; Анатолий Григорьевич Вишневский, *Серп и рубль : конзервативная модернизация в СССР* (Москва: Объединенное Гуманитарное Издательство, 1998), 78, 103; Luis Mamford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, 486, 493-500; Anri Lefevr, „Grad i urbano”, 165-170; Džejn Džekobs,

Масовни прилив становника у Чачак у периоду социјализма није пратила правремена планска урбанизација, па су спонтаност и стихија биле главне карактеристика физичког ширења Чачка. Стари део града („чаршија”) потпуно је уклоњен из центра вароши, а само поједине зграде изван ужег средишта града сведоче о некадашњем архитектонском наслеђу. Градски центар, као најважнији део урбане целине, потпуно је изменио свој лик.²⁰

Иако су урбанистички заводи у Србији после Другог светског рата имали добре стручњаке и искуство, пракса уређења градова била је таква да су започети планови брзо напуштани. Градски центри нису измештани са својих историјских места, али како су уобличавани само генерални урбанистички планови није одређено детаљно уређење урбаног простора, нити естетика градова. У том међупростору између генералног плана и детаљних планова настала су тумачења да је све старо превазиђено, да не треба подлећи сентиментима историцизма или национализма, да се новим друштвеним условима и политичком стварношћу морају одређивати нове намене и ликовност с циљем величања тековина социјализма.

Gradovi i bogatstvo nacija : principi ekonomskog života (Novi Sad: Mediteran publishing, 2010), 216-217; Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Београда у епохи социјализма*, 56, 179, 254, 266, 280, 361, 375, 487-488.

²⁰ *Генерални урбанистички план Чачка до 2000. године : за интјерну употребу*, ур. Бошко Луковић (Чачак: Урбанпројект : Скупштина општине, 1978), 84-88; Зденка Радовановић, „Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница”, 83, 86; Зденка Радовановић, „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама”, 125; Бурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горње Милановца (1853-1941) са освртом на традиционалношћу Чачка, Краљево и Крајевца* (Чачак: Народни музеј Чачак ; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2007), 65-89; Делфина Рајић, Радивоје Бојовић, Милош Тимотијевић, *Албум старој Чачка (1870-1941)* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2010), 19-59.

Прво правило понашања било је да старо по сваку цену треба заменити новим. Проблем урбанизације градова у централној Србији имао је још једну аномалију. Одлуке локалне самоуправе од средине педесетих година XX века нису условањавале ни републичка и ни власт у федерацији. Оваква законска решења створила су и посебан менталитет доминантно медиокритетских локалних елита према којима су се урбанисти снисходљиво понашали.²¹ Постојали су и обрнути процеси. Архитекте из републичких центара наметале су своја урбанистичка решења без уважавања локалних жеља, ставова и потребе чувања архитектонског идентитета, што је посебно уочљиво у Чачку на самом почетку обликовања централног трга 1953. године.

Недостатак средњих слојева у социјалистичком типу модернизације и урбанизације оставио је последице и у изгледу градова. Локална елита власти социјалистичке Југославије није имала довољно културе, знања и искуства да обликује градове којима су владали, иако су под својом контролом поседовали довољно економских и управљачких ресурса.²²

²¹ Милош Бобић, „Центар - жариште разградње идентитета”, у: *Културни животи у градовима Србије (књига друга) : изабраним акцијама Радио-Београда и „Илустроване полијтике”*, „Културни корак '90”, ур. Светомир Маџаревић (Крагујевац: Скупштина општине; Београд: Радио-Београд, Други програм: Илустрована Политика: Пословна заједница радиодифузних организација Србије, 1991), 37-38; Михајло Митровић, „Пола века упитаности о урбанизацији Чачка”, *Вишевековна историја Чачка и околнине, Научни скуп*, ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић (Београд: Удружење Чачана, 1995), 579-581; Милољуб Тодоровић, *Грађевинској инспекцији : избор њених дана из њеног Краљевине Југославије, СФРЈ и данашњих дана* (Београд: Ета, 2007), 85-94.

²² Milutin Glavački, „Grad, građani i stručnjaci”, u: *Sinteza o tumačenju humanog prostora i samoupravnog grada. III knjiga o sintezi* (Vrnjačka Banja: Zamac kulture, 1981), 50-54; Mladen Lazić, *Sistem i sloj : raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva* (Beograd: „Filip Višnjić”, 1994), 27-54, 67-69, 85-115, 187-202; Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi :*

Ипак, главне узроке за неодговарајући однос према обликовању градског трга у централној Србији првенствено треба тражити у изостанку историјског континуитета у развоју градова и грађанске класе. Из тих разлога физички облик градског трга у нашој средини другачији је него у друштвима чији су градови имали непрекидни развој, самоуправу, политичку моћ и снагу, развијено, богато и самосвесно грађанство. Град је тим путем постао материјални отисак вредности његових становника, постепено се претварајући у композицију богату естетским и културним вредностима, посебно на средишњем градском тргу. У овом процесу важну улогу игра и тржиште, као један од чинилаца физичког обликовања центра града из кога се уклањају сви неатрактивни урбани садржаји, што није био случај са социјалистичким земљама. Градски тргови у Србији нису ни могли да достигну виши морфолошки и функционални ниво с обзиром на околности историјског формирања и развоја, тако да у централној Србији и нема „тргова у правом смислу те речи”. Централни градски простор пре Другог светског рата заузимала је пијаца, место на коме су сељаци продавали своје полуприведне производе, што је упечатљиво осликао песник Момчило Настасијевић: „Петком, када је пазарни дан у Чачку, све се измени. Тада нагрну сељаци на пијацу доносећи са собом све што мајка земља изрођује. Прострује снажно мириси сена, воћа, поврћа, сира, кајмака, намазаних опанака, вунених гуњева и ознојених вратова. Трговци су тада за својим тезгама, кафеџије

prva i poslednja Evropa (Beograd: Equilibrium, 1997), 41-65; Анатолий Григорьевич Вишневский, *н. г.*, 98, 100, 105-106, 108-110; Милош Тимотијевић, „Први грађанин мале вароши : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка”, *Зборник радова Народног музеја XXIX* (2009), 245-261.

са келнерима, јер треба и они нешто, тог дана, да зараде. Улице изгледају као препорођене.” Момчило Настасијевић је волео наше сељаке који су носили ведрину и ширину поља и планина. Понешто је куповао, а понајвише причао са људима: „[...] са ведрим чичицом у шиљатој шубарици, чија је бела кошуља мирисала на пераћи сапун, или са умном бакицом смежураног лица и спрчених уста, дубоко забрањеној у шамији тамне боје, или са младом снашом која је јако мирисала на своје и кравље млеко.” У Србији је трговачко-занатска улица („чаршија”) служила за репрезентацију новонастале грађанске класе, а не централни градски трг који је првенствено служио као пијаца. Трг је у нашој свести присутан као појам, али га препознајемо преко искуства доживљеног на неком другом месту, у неком другом граду, у позоришту, на филму или у књижевности.²³

Град је сам по себи симбол историјског периода у коме се развија. Његова спољашњост осликава епоху и друштвени систем. Способност архитектуре да материјализује и визуелизује снагу, врлину и успех кроз артикулацију својих форми и особен архитектонски речник, ову област људске креативности одувек чини

²³ Eliel Saarinen, *Gradovi, njihov razvitak, njihovo propadanje, njihova budućnost* (Sarajevo: Svjetlost, 1972), 285-286, 288-289; Светомир Настасијевић, „Школовање Момчила Настасијевића у Чачку (из биографије Момчила Настасијевића)”, *Зборник радова Народног музеја III* (1972), 171-174; Бранко Максимовић, *н. г.*, 115-122; Vladimir Macura, *н. д.*, 153-154; Ante Marinović-Uzelac, *Naselja, gradovi, prostori (studije i razmišljanja)* (Zagreb: Tehnička knjiga, 1986), 170-183; Gavrilо Mihaljević, *Ekonomija i grad* (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta, 1992), 192, 194, 203; Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi*, 19; Slobodan Danko Selinkić, „Gde su тргови?”, *Javna i kulturna politika : sociološko-kulturološki aspekti*, пр. Milena Dragičević-Šešić (Beograd: Magna agenda, 2002), 115; Ксенија Петовар, *Наши градови између државе и грађанина : урбана социологија* (Beograd: Географски факултет : Архитектонски факултет : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2003), 10; Vladan Đokić, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski трг у Србији*, 457.

пожељним пропагандним средством владајуће идеологије. Идентитет градова умногоме зависи од ове чињенице.²⁴

У првој деценији после Другог светског рата југословенска држава је неговала, подржавала и пропагирала соцреализам, али он није постао доминантан архитектонски стваралачки израз. Томе је допринео и раскид са СССР-ом, отварање према културном утицају Запада, идејама модернизма, али и опште сиромаштво и недостатак новца за градњу грандиозних објеката. Друштвени систем Србије је после Другог светског рата у сваком случају био нов, што је изискивало и потребу одговарајуће визуелизације, посебно после раскида са СССР-ом. Архитектура је као привилеговани естетски језик била један од канала за остварење идеолошко-политичких циљева. Од педесетих година XX века већ се може говорити о модернизму у оквиру којег су створена и монументална архитектонска дела. Наступио је период стимулативнијег социјалистичког естетизма у уметности, а власт је тако добијала међународни кредибилитет као земља која је слободнија у односу на Источни блок.²⁵

²⁴ Александар Кадијевић, „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века”, *Историјски часопис*, XLV–XLVI (1998–1999), 255-277; Исти, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији”, *Наслеђе*, VIII (2007), 225–238; Исти, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)* (Beograd: Грађевинска књига, 2005), 246-251; Nelson Gudmen, „Значење грађевина”, у: *Теорија архитектуре и урбанизма*, пр. Petar Bojanić, Vladan Đokić (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009), 144-154; Umberto Eko, „Funkcija i znak : semiotika arhitekture”, у: *Теорија архитектуре и урбанизма*, пр. Petar Bojanić, Vladan Đokić (Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009), 155-173.

²⁵ Предраг Ј. Марковић, *Београд између Источног и Запада 1948-1965* (Beograd: Службени лист СРЈ, 1996), 430-436; Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима”, *Наслеђе IX* (2008), 77, 81, 83-85; Љиљана Благојевић, *н. г.*, 198-251; Мирослав Перишић, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница

Зато постоје бројне тврдње да соцреализма заправо и није било у чистој форми у Србији и да је брзо нестао уступајући место модернизму у оквиру којег су створена монументална дела, али о којима је прикладније говорити као о „архитектуре социјалистичког естетизма”, „градитељству социјалистичке епохе” са снажним ауторским печатом и масовном „социјалном изградњом” радничких насеља у стилу „пауперизованог модернизма”.²⁶

Међутим, соцреализам је на пољу архитектуре у Србији остао присутан у многим радничким насељима, као и у подизању обласних одбора, партијских средишта, задружних и културних домова, санитарских и железничких станица. Ова здања постала су жижне тачке новорегулисаних градова и њихови нови симболи у простору. Отуда су градови у Србији преплављени упадљиво одбојним, наметнутим типом сиве социјалистичке архитектуре у којој су главни објекти брзо грађени.²⁷

и саставни део спољне политике”, у: *Pisati istoriju Jugoslavije : videnje srpskog faktora*, ур. Mile Bjelajac, Marija Obradović, Vladan Jovanović (Beograd: Institut za poviju istoriju Srbije, 2007), 237-279; Драгана Мечанов, „Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа”, *Наслеђе*, VIII (2007), 151-167; Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији”, *Наслеђе*, VIII (2007), 97, 103, 109-115; Милан Попадић, „Нови улепшани свет : социјалистички естетизам и архитектура”, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38 (2010), 247-260; Дијана Милашиновић-Марић, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године”, *Архитектура и урбанизам*, бр. 33 (2011), 3-15.

²⁶ Miloš S. Perović, *Srpska arhitektura XX veka : od istoricizma do drugog modernizma* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 2003), 148-209; Милан Просен, *н. г.*, 97, 103, 109-115.

²⁷ Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)* (Београд: Грађевинска књига, 1997), 213; Марина Ђурђевић, Александар Кадијевић, „Симетрија у новијој српској архитектури”, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 27-28 (1991-1992), 1-14; Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима”, 77, 81, 83-85.

Тргови и споменици

Главни градски трг европских градова свој настанак дугује грчкој агори и римском форуму, јавним просторима на којима су се путем скулптуре прослављали хероји градова. Споменици су били амблемски носиоци великих победа значајних људи и снаге богова, незаобилазни симболи сваког града по коме се он препознаје и памти. Током ренесансе споменици се најчешће постављају у центар урбаног организма, где уз градске саборне храмове успостављају свети простор града. На тај начин они су утицали на самоспознају његових становника путем идеје коју град емитује преко скулптуралних представа великих људи, као моралних примера пожељних за идентификацију. Током XIX века усталило се схватање да градови постају огледало самореторичног потврђивања нације, тумачени и као „урбани пантеон на отвореном”, који своју симболичну верификацију добија главним градским тргом и спомеником на њему, одразом снаге и моћи државе. Тргови у модерним урбаним целинама представљају политичко-естетски фокус града и „иконолошко поље” у чијој симболичној топографији јавни споменици одређују њихову рецепцију. Према савременим схватањима споменици су материјалне конструкције вишеструке функционалности сачињене од трајних материјала са циљем да подсети на неку особу, догађај или идеју, тако да представљају и политички документ, уметнички артефакт, симболичку представу која готово по правилу носи политичку поруку, као и колективне психолошке вредности епохе свог настанка.²⁸

²⁸ Andrej Mitrović, *Raspravljajnja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 212; Olga Manojlović, „Koncentrični krugovi pamćenja: sećanje, tradicija i istorija”, *Tokovi istorije* 1-2 (1996), 93-96; Мирослав Јовановић

Рецепција споменика може имати и култне садржаје. Фетишизација предмета укида улогу коју пружа уметнички објекат, јер статуа (или нешто друго) као представа бога или владара, није само указивала на „приказаног“, већ је у свести људи заиста била „приказани“, рушећи баријеру између реалности и репрезентације. Скулптурални ликови имали су управо ту моћ. Намена представе коју су пружали споменици није искључивала изазивање осећаја страхопоштовања према владару, попут односа верника пред иконом свеца заштитника, што се поклапало са архетипским односом народа према уметничком делу, а све с циљем да посматрача учине „верником“. Када су сељаци почетком XX века долазили у апотеку Аристида Јовановића у Чачку скидали би капу и љубили руку скулптури „Гуслар“, копији истоимене представе на споменику „Косовским јунацима“ у Крушевцу. Снага поруке коју је споменик емитовао била је датост сама по себи, остварена готово магијским деловањем.²⁹

Постоји и мистична димензија споменика која се због многострукости значења одликује и одређеном врстом „светости“ путем подсећања на смрт и пролазност људи. Споменици представљају артифицијелизацију простора, „пресецају“ га и деле на сфере „унутар“ и сфере „изван“ њега. На тај начин они постају међаши, а ту особину појачавају многе свечаности везане за споменике које имају карактер религијских светковина.³⁰

вић, „У лавиринту традиција: од 'Св. Саве' до 'Митраљете' и 'Бићка'“, *Годишњак за друштвену историју* IV-1 (1997), 98; Luis Mamford, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovu menjanje, njegovi izgledi*, 392, 399; Игор Борозан, *н. г.*, 24, 35, 110-111, 269, 370-372.

²⁹ Емица Милошевић, Делфина Рајић, Радивоје Бојовић, *Вајар Ђорђе Јовановић : (1861-1953) : каталоги изложбе* (Чачак: Народни музеј, 2007), 9, 11, 28; Игор Борозан, *н. г.*, 395-396.

³⁰ Александра Павићевић, „Споменици и/или гробови. Сећања на смрт или декорација“, у: *Спомен месца – историја – сећања*, ур. Александра Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 48.

Освећењем споменика обједињује се „свето место“ и „свето доба“ у функцији конституисања „свете радње“ која одржава будним колективну меморију народа. Јавна фунерална скулптура својом усмереношћу на меморисање умрлог служила је још од антике за подсећање заједнице на незаборавна дела и врлине њених истакнутих чланова. Овај став је вариран у хришћанству, омогућујући примену комеморативних свечаности и у владарском идеолошком програму, у коме је суверен владао и после смрти. Споменик своју пуну функцију остварује тек кроз пропратне манифестације попут позоришних представа, музичких догађаја, пригодних говора, ефемерних спектакла, народних весела, црквених ритуала или „посавремених литургија“. Све пропратне манифестације преводиле су споменик из естетске сфере у домен политичког медија. Свој живот и пуно остварење ангажовања у друштву споменик остварује тек кроз непрестано указивање на његов значај путем писане речи (најчешће путем штампе).³¹

Трг у Србији израстао је из пијаце, али осим економских разлога за сусрете људи на овом простору ту су се одвијале и све манифестације државне моћи. На тај начин идеолошка посебност места опредељује општу поруку таквог простора. Као и у Европи, и у Србији је најистакнутији елемент градског трга свакако споменик. Ретки су тргови без обележја. Многи централни тргови у Србији имају више споменика подизаних углавном као резултат потребе обележавања страдања људи у многобројним раговима.³²

³¹ Михаел Митераурер, *Миленијуми и групе јубиларне године : зашто прослављамо историју?* (Београд : Дружење за друштвену историју, 2003), 125-143; Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju : kratka istorija nemačke ideje obrazovanja* (Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa, Knjižara Krug, 2002), 49-60; Игор Борозан, *н. г.*, 76, 386.

³² Vladan Đokić, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji*, 427; Игор Борозан, *н. г.*, 269, 373.

У првој деценији после Другог светског рата вајарска дела обликована су у соцреалистичком духу. Конкретне потребе за јавном скулптуром условљавају „обавезу” овог вида уметности да приказује јасно читљиве, незамагљене друштвене и политичке поруке. Соцреализам је захтевао да скулптура буде у функцији социјалних, политичких и сентименталних колективних представа. Стереотипно обликовање споменика партизанима у соцреалистичком маниру омогућавало је лаку зараду многим вајарима. Последица таквог рада је велики број лоших споменика у знаку слабо научног заната, заморне патетике и наглашене театралности.³³

Обликовање централног трга у Чачку 1945-1955.

Непосредно по преузимању власти (1944) комунисти су према совјетском узору путем најразличитијих манифестација организованих на централном градском тргу у Чачку стварали имагинарни град, огромну позорницу испуњену транспарентима, паролама и црвеним драперијама, уз обавезно присуство огромних звезда петокрака, српова и чекића. Истоветне манифестације организоване су широм Југославије. Посредством великих фотографија, грандиозних цртежа и графичког дизајна (уз уобичајена провинцијска поједностављивања) стварни град је преобликован за пролазне потребе спектакла. Све је било у функцији једног задатка - јавног представљања

визије комунистичког града будућности.³⁴

Централни градски трг постао је место организованог окупљања људи и повремених политичких манифестација. У почетку није било већих радова на физичком обликовању простора, осим што је у лето 1945. године поред постојеће металне конструкције са висећим петокракама додат и киоск који је истовремено служио и као говорница са инсталираним звучницима.³⁵

Све те манифестације биле су део јавних ритуала нове власти, својеврстан „мистични комунизам”. У стварности је то био посебан комуникацијски канал за укључивање што ширег круга људи у идеолошку заједницу с циљем истискивања традиционалних (најчешће религијских) ритуала и симболике.³⁶ Ипак, све су то биле пролазне манифестације, неподесне за дугорочну идентификацију и стварање стабилних меморијских структура. Архитектура је пружала снажнију симболику него град кулиса.

Обликовање централног градског трга у Чачку до 1955. године прошло је кроз три етапе. Прва (1945-1947) имала је за циљ постављање костурнице, а затим

³³ Miodrag B. Protić, *Savremenici : likovne kritike i eseji* (Beograd: Nolit, 1955), 37; Isti, „Jugoslovenska skulptura : 1870-1950”, u: *Jugoslovenska umetnost XX veka ; 10*, ur. Miodrag B. Protić (Beograd: Muzej savremene umetnosti Beograd, 1975), 27.

³⁴ Миланка Тодић, *Фотографија и ипопанорама 1945-1958* (Бања Лука: ЈУ Књижевна задруга, 2005), 38, 40-41; Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989). Компаративна анализа развоја Чачка и Београда у епохи социјализма*, 259-316, 485-503; Исти, *Чачак у доба социјализма (1944-1990) : фотографија као репрезентивни идоличке моћи*, 5-24, 27-53, 65, 68-69.

³⁵ Аноним, „Комунални проблеми градског народног одбора у Чачку”, *Слободни глас*, бр. 24, Чачак, 14. јул 1945, 4; Милош Тимотијевић, *Чачак у доба социјализма (1944-1990) : фотографија као репрезентивни идоличке моћи*, 27, 42.

³⁶ Коста Николић, *Тиша говори што народ мисли. Кули Јосипа Броза Тиша 1944-1949* (Београд: Службени лист СЦГ : Институт за савремену историју, 2006), 352-353; Горан Милорадовић, „Праш праху : стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији”, *Годишњак за друштвену историју* 1-3 (2007), 83-84; Милош Тимотијевић, *Чачак у доба социјализма (1944-1990) : фотографија као репрезентивни идоличке моћи*, 5-24, 27-53.

и чишћење вароши, уређивање и доношење основних законских претпоставки за даљи развој града. Друга (1948-1952) осликава готово потпуни изостанак грађевинских радова у време „планске“ изградње насеља, али приказује наглашену активност прикупљања „добровољних“ прилога за подизање споменика у центру града. Трећа (1953-1955) представља време доношења Регулационог плана, убрзаног рушења старе чаршије, ново уређење трга и почетак остварења идеала обликовања простора у складу са начелима социјализма.

Формирање костурнице и планови за уређење трга 1945-1947.

Разарање Чачка у Другом светском рату није било велико ако се пореди са суседним градовима (Горњи Милановац, Краљево), али је град ипак претрпео значајну штету.³⁷ Путем добровољних акција током 1945. један део града је очишћен, а други се поправљао. Најпре су оспособљене зграде болнице и школа, а затим и објекти неопходни за смештај институција власти. За обимније радове на преобликовању физичке структуре града недостајали су новац, планови и искуство. Приоритетни задатак било је обезбеђење основних стамбених и саобраћајних услова неопходних за живот насеља.³⁸ Радови на уређењу града морали су да сачекају.

Ипак, не и сви грађевински радови. Већ почетком јесени 1945. покренута је иницијатива за ископавање и пренос

костију стрељаних партизана у кругу Војно-техничког завода Чачак, како би се у центру града формирала заједничка гробница. Планови за подизање споменика пропагирани су као обавеза преживелих, признање и дуг према родбини погинулих. Иницијативни одбор за подизање споменика апеловао је да се дају прилози у новцу, материјалу и радној снази.³⁹

Читава акција спровођена је у јеку предизборне кампање с истицањем заслуга партизанског покрета за ослобођење земље, посебно у виду поднетих људских жртава. Костурница у центру града направљена је до краја 1945, а пренос костију планиран је за рано пролеће 1946. године. Основан је и одбор за ову акцију, а највећи проблем био је недостатак новца за остварење целог плана. Прилоге су најпре почели да прикупљају у оквиру установа државне управе, очекујући и значајну помоћ грађана. Упућен је и позив родитељима погинулих партизана да, ако то желе, посмртне остатке изгинуле деце сахране у заједничку гробницу.⁴⁰

Идеју за подизање гробнице, ексхумацију и пренос костију покојника покренула је Милка Минић. Костурница у центру града завршена је до почетка марта 1946. године.⁴¹ Изградња овог обе-

³⁹ Аноним, „У Чачку ће се подићи споменик палим родољубима“, *Слободни глас*, бр. 35, Чачак, 29. септембар 1945, 5.

⁴⁰ Аноним, „Акција за прикупљање прилога за пренос посмртних остатака палих партизана у спомен костурницу у Чачку“, *Слободни глас*, бр. 51, Чачак, 30. јануар 1946, 2; Момчило Павловић, *За Тијуа или за краља. Избори за Уставојворну скупштинску 11. новембра 1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), 273-290.

⁴¹ Према подацима из записника у костурницу је пренето 297 тела [МИАЧ, Градски Народни фронт Чачак, Књига записника са седница ГНФ Чачка од 24. децембра 1945. до 13. јуна 1946. године; МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К-1, без броја, л. 3, Извештај Градског народног одбора у Чачку о свом раду у периоду октобар 1945. г. април 1946. године, поднет градској скупштини 14. IV 1946. године; Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција: подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, *Зборник радова Народни музеја XXXI* (2001),

³⁷ МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К-1, без броја, л. 1-2, Извештај Техничког одсека ГНО Чачка о стању у граду 1945. године.

³⁸ Аноним, „Грађевинска делатност у нашем Округу“, *Слободни глас*, 14. септембар 1946, 1.

лежја у потпуности ће обликовати центар града све до 1961. године, а урбанистичка структура централног трга Чачка и данас је највећим делом условљена првобитним планом формирања спомен-костурнице.

Намера да се у центру Чачка направити костурница поклапала се са идеолошким детерминантама уређења градова у Југославији и Србији после Другог светског рата. Југословенски комунисти настојали су на основу совјетских узора да пренос костију погинулих, подизање споменика и комеморативне свечаности употребе за стварање новог атеистичког друштва кроз другачији однос према смрти и умирању. Узор за све ритуале било је Лењиново свечано сахрањивање, говори на његовом одру, подизање маузолеја, излагање његовог мумифицираног тела и редовни дефилеи и параде на Црвеном тргу у Москви испод целе конструкције на чијем су подијуму стајали наследници идеала револуције. Путем ових ритуала демонстрирано је уверење да вредности које поштује група надживљавају нестанак појединца. Дух погинулих „опаploћавао” се у Партију путем „моштију” умрлих „светитеља”. Улога представа у конституисању група и покретања колективних политичких акција увек је велика, при чему театрализација има важну улогу. Церемоније, конгреси и дефилеи јесу елементарни облици објективизирања, а уз то и добра прилика да се чланови и присталице, поред визуелних, подсети и свих других разлика које их одвајају од остатка друштва. У том смислу најснажнији по-

кретач колективних емоција непосредно после Другог светског рата представљале су многобројне сахране погинулих војника уприличене на централним градским трговима, ритуално премештање костију, постављања бројних споменика и спомен-плоча.⁴²

Све модерне државе имају потребу да путем идеологије симболичне политике намећу званичну репрезентативну културу као интегративну форму којом се уобличава, тумачи и оправдава друштвена стварност. Главна сврха оваквих поухвата јесте остваривање политичке легитимности и културне интеграције свих друштвених слојева, али и остваривање грађанске лојалности и солидарности појединаца кроз поистовећивање с владајућим системом.⁴³ Непосредно после Другог светског рата револуционарна власт социјалистичке Југославије настојала је да у оквиру свеобухватне друштвене трансформације конструише и „новог човека” са новом социјалистичком културом.⁴⁴

Сам чин преноса костију није био непознаница за Чачак. Акција на сакупљању,

113-153]. Према подацима који се чувају у МИАЧ у Спомен-парку, у који су 1961 године пренета тела погинулих из центра града, поименице су сахрањене 263 особе (МИАЧ, Евиденција о гробљима и гробовима, саставио Драгиша Петровић; МИАЧ, Регистар докумената, бр. 323/2 од 27. маја 2014, Одговор Скупштини Града Чачка на питање о броју сахрањених особа у Спомен парку борбе и победе у Чачку).

⁴² Михаил Епштајн, *Вера и лик : религиозно несвесно у руској култури XX века* (Нови Сад: Матича српска, 1998), 286, 290-291; Olga Manojlović-Pintar, „Široka strana moja rodnaja”. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954., *Tokovi istorije* 1-2 (2005), 135, 139, 142; Иван Миленковић, „Фукова генеалогја моћи”, *Нова српска ђолишчка мисао*, XIII/1–4 (2006), 150–151; Олга Манојловић-Пинтар, „Смрт и култура сећања”, у: *Приватан животи код Срба у двадесетом веку*, ур. Милан Ристовић (Београд: Clio, 2007), 907; Ана Бирећев, „Pierre Bourdieu – nekoliko elemenata (teorije) političkog polja”, *Filozofija i društvo* 3 (2008), 21; Борис Гројс, *Стил Стиљин*, 98-100; Горан Милорадовић, *Лейоша ђод надзором : совјетски културни ушницаји у Југославији : 1945-1955*, 219-223, 237-239.

⁴³ Мирослав Тимотијевић, *Таковски уштанак – српске Цвеици : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној ђолишци званичне репрезентативне културе* (Београд : Историјски музеј Србије : Филозофски факултет, 2012), 24-25, 40-43.

⁴⁴ Наташа Милићевић, „Стварање нове традиције : празници и прославе у Србији 1944-1950”, *Токови историје* 4 (2007), 169-178.

преношењу и свечаном сахрањивању костију изгинулих војника српске, аустро-угарске и немачке војске из Првог светског рата резултирала је подизањем споменика на Чачанском гробљу 1934. године. Велика свечаност организована је и 1940. године приликом прикупљања, освећења и свечаног сахрањивања костију људи из збега угушеног димом 1815. године у пећини Кађеница у Овчарско-кабларској клисури. Символика костију погинулих, њихов значај за живе потомке, снага традиције, као и култ жртве и смрти били су веома раширен облик комуникације коју су користили црква и националне организације, а коју су пред Други светски рат путем псеудорелигијских ритуала прихватили и локални комунисти.⁴⁵

Уређење централног трга у Чачку започело је 1945/1946. изградњом костурнице, али је у наредих неколико година мало тога урађено.⁴⁶ Најпре је требало донети нови регулациони план, обезбедити новац, а тек затим кренути у преуређење града. Први грађевински објекат подигнут у ширем центру града била је управна зграда Општине за чију је изградњу 1946. године узет зајам (седам милиона тадашњих динара).⁴⁷

Нису се сви слагали са овом одлуком, нити су одобравали висину инвестиције,

сматрајући да постоје важнији послови. Поред тога на видело су искрсли многи проблеми, као што је склапање послова са скупим извођачима, изградња без надзора и уградња некавалитетног материјала што је све условило брзо пропадање грађевина. Пропусти су настајали из незнања, али и из убеђења да снага воље може решити све проблеме.⁴⁸ Зграда Општине у Чачку завршена је већ 1947. године као типичан социјалистички објекат равних фасада, строге симетрије, без украса.⁴⁹

Новоподигнута управна зграда локалне власти била је, поред израде прве варијанте Регулационог плана, и једина реализована инвестиција према „Плану капиталне изградње“ за период 1947-1951. године. Амбиције су биле много веће. За 1947. годину планирани су подизање споменика палим борцима (милион динара), израда Регулационог плана (пола милиона динара) и уређење „зеленог трга“ односно пијаце (830.000 динара). За 1948. планирали су изградњу сточне пијаце (три милиона динара), уређење трга код споменика (830.000 динара), док је за период 1949-1950. планирано подизање Дома културе (20 милиона динара).⁵⁰

На централном тргу нису ни планиране ни подизане нове зграде. Убрзо је, по изградњи костурнице, покренута идеја да се над њом подигне „величанствени“ споменик, симбол „херојства и беспримерног жртвовања“ изгинулих партизана. За изградњу споменика недостајао је новац.

⁴⁵ Теодосије Вукосављевић, „Споменици - спомен-обележја ослободилачких ратова у Чачку и трнавским селима до 1918. године“, *Зборник радова Народни музеја XXI* (1991), 301-322; Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција : подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, 113-153; Милош Тимотијевић, „Запуштен виноград Господњи : религиозност у чачанском крају током XX века“, *Зборник радова Народни музеја XXXVI* (2006), 191-248; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манасијци Овчарско-кабларске клисуре*, друго допуњено и измењено издање (Чачак: Народни музеј Чачак; Београд: Службени Гласник, 2012), 95, 302, 305-306.

⁴⁶ Аноним, „У Чачку су поправљене све јавне и стамбене зграде“, *Слободни глас*, Чачак, 1. новембар 1946, 3.

⁴⁷ Аноним, „Скупштина Градског народног одбора у Чачку“, *Слободни глас*, бр. 61, Чачак, 19. април 1946, 1.

⁴⁸ Милић Бугарчић, „На завршетку грађевинске сезоне“, *Слободни глас*, бр. 90, 14. децембар 1946, 3.

⁴⁹ В. Ђурчић, „Грађевинско предузеће 'Каблар' у остварењу петогодишњег плана“, *Слободни глас*, бр. 108, Чачак, 19. септембар 1947, 3.

⁵⁰ МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К-1, без броја, л. 3, 4, 5, Перспективни план капиталне изградње за 1947, 1948/ 49/ 50/ 51. годину у вези са Петогодишњим планом за град Чачак.

Власт је захтевала да и грађани дају своје прилоге.⁵¹ Костурница је постала симбол града, а делегације из других вароши на њу су полагале венце када би долазиле у Чачак.⁵² Некашња Велика пијаца, средишњи простор вароши, добила је 1947. године име „Трг палих бораца”.⁵³ На тај начин сугерисани су симболика и намена централног градског простора у коме је доминирала костурница.

Важност трга на коме се налази костурница потврђивана је и чињеницом да је баш на том месту 1941. обешен Ратко Митровић који је 1945. године проглашен за народног хероја као трећа особа (после Јосипа Броза Тита и Ива Лола Рибара) која је добила ово одликовање.⁵⁴ У питању је био почетак процеса стварања система митова, симбола и ритуала „цивилне религије СФРЈ”, чије су најважније догме биле: партизански мит, еп Народноослободилачког рата 1941-1945. године, култ Јосипа Броза Тита, мит о „изузетности” Југославије у свету после раскида са Стаљином 1948. године и братство-јединство. Култ народних хероја (осим у случају Јосипа Броза Тита) темељио се на приказивању јунаштва, аскетизма и мучеништва.⁵⁵ Треба нагласити да људи нису беспоговорно прихватили наметану

меморијску матрицу, јер су настојали да изграде сопствену културу сећања на догађаје у Другом светском рату.⁵⁶

Иако су сви очекивали брзу изградњу споменика послови око уређења костурнице у центру Чачка споро су одмицали. Током 1947. највише се користио добровљни рад, и то не само грађана Чачка, него и људи из околних села. Постављена је бетонска конструкција за ново армирано-бетонско постоље, планирано је насипање терена за даље радове, а за 1948. изградња горњег дела читаве конструкције.⁵⁷ Међутим, радови су убрзо потпуно престали.

Комеморативне свечаности и прикупљање „добровљних” прилога за подизање споменика 1948-1952.

За завршетак целе конструкције не достајао је новац. Престанак радова није значео занемаривање идеје да костурница и даље буде у центру града и да остане симбол Чачка. Нова велика свечаност преноса костију партизана који су погинули током рата у околини града организована је у недељу, 12. маја 1950. године. Тридесет девет ексхумираних тела најпре је током двадесет и четири часа изложено у „Лазовића парку” изван Чачка, а затим су у поворци са око 5.000 грађана и родбином страдалих пренети на костурницу у центру Чачка. Уприличени ритуал имао је све елементе псеудорелигијске свечаности, чему је допринео и говор по-

⁵¹ Аноним, „Апел одбора за подизање споменика палим борцима у Чачку”, *Слободни глас*, 68, 27. јун 1946, 6.

⁵² Аноним, „Фискуатурници 'Радничког' и чланови културно-просветне групе „Абрашевић” из Крагујевца положили су венац на заједничку гробницу палим борцима у Чачку”, *Слободни глас*, 7. јули 1946, 6.

⁵³ Милош Тимотијевић, „Борба традиција : називи улица у Чачку 1893-2005”, *Зборник радова Народне музеја XXXIV* (2004), 75-106.

⁵⁴ Аноним, „Историјски догађај у Чачанском округу. Прва скупштина Округног народног одбора”, *Слободни глас*, 1, 15. јануар 1945, 1; Аноним, „Петогодишњица смрти Народног хероја Ратка Митровића”, *Слободни глас*, бр. 92, 29. децембар 1946, 2.

⁵⁵ Vjekoslav Perica, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titozima. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije”, u: *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović-Pintar (Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije; Arhiv Jugoslavije, 2011), 582-583, 585.

⁵⁶ Макс Бергхолц, „Међу родољубима, купусом свињама и варварима : споменици и гробови НОР 1947-1965. године”, *Годишњак за друштво историју*, бр. 1/3 (2007), 61-82.

⁵⁷ Аноним, „Фронтовци добровољним радовима помажу изградњу споменика палим борцима”, *Слободни глас*, бр. 119, Чачак, 7. децембар 1947, 1.

тпуковника Владимира Калезића у коме је, после минута ћутања, најпре причао о пропаганди СССР-а против Тита, а затим изјавио да погинули партизани могу мирно да почивају у родној грудни, јер: „[...] иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас као жива бића, ми смо се од вас научили великим врлинама социјалистичког борца и над вашим гробовима напајамо се новим снагама, оспособљавамо се за савлађивање свих тешкоћа које нам се намећу на нашем часном путу – изградњи социјализма”. После говора сви присутни заклели су се да ће изграђивати социјализам, војници су испалили почасни плотун, а затим поставили и почасну стражу поред ковчега ексхуминарих партизана чији су остаци постављени испред костурнице.⁵⁸

Иако је костурница као оличење страдања, патњи и смрти била централни симбол новог социјалистичког Чачка, сам простор трга и даље је имао све функције саобраћајног средишта и места сусрета људи, укључујући и свраћање младенаца на „сликање” код локалних фотографа уз учешће целе свадбе.⁵⁹ Свакодневни живот имао је свој паралелни ток. Поред костурнице је планирано да се подигне парк, па је централни градски трг 1950. служио и као мајдан песка коришћеног за насипање околних улица. Физички рад обављали су грађани Чачка, али и војска из гарнизона.⁶⁰ На бетонској конструкцији костурнице постављена је и дрвена

пирамида као својеврсна најава будућег споменика.⁶¹

Одлука да се у центру Чачка изгради костурница била је саставни део комеморативне културе сећања социјалистичке Југославије после Другог светског рата у којој су истакнуто место имале сахране црвеноармејаца у градским средиштима Београда, Новог Сада, Зрењанина. Међутим, после 1948. и раскида са СССР-ом организован је пренос костију совјетских војника са централних тргова. У Београду су ископане кости црвеноармејаца са Трга Републике, а затим и Славије, да би се пренеле на заједничко гробље партизана и црвеноармејаца (Ослободиоца Београда), свечано отворено 1954. године.⁶²

Чачак је био изван ових токова. Нико није ни помишљао да се костурница измени из центра града. Напротив, почетком марта 1952. настављено је прикупљање прилога за подизање споменика изнад костурнице која је имала да „прими” кости свих настрадалих партизана из Чачка и околине. Планирано је прикупљање костију на целом простору Југославије. Материјална помоћ локалне средине није смела да изостане, што је јавно обзнањивано: „Нека у Љубићко-трнавском срезу и граду Чачку не буде ни једне организације, друштва ни појединца који својим прилозима неће помоћи изградњу споменика палим борцима!”⁶³

У пролеће 1952. године покренуте су све масовне организације и државне установе како би се прикупило што више нов-

⁵⁸ Аноним, „Пренос посмртних остатака палих бораца народноослободилачког рата. Народ Чачка одао је достојну пошту посмртним остацима палих бораца”, *Слободни глас*, бр. 219, Чачак, 16. фебруар 1950, 2.

⁵⁹ Аноним, „Над регулационим планом. Путевима око града...”, *Чачански глас*, бр. 293, Чачак, 29. новембар 1951, 3; Аноним, [Фотографија младенца у центру Чачка], *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 21. новембар 1956, 5.

⁶⁰ Аноним, „У првим данима недеље друског саобраћаја фронтвоци Чачка су дали 3636 радних часова”, *Слободни глас*, бр. 242, Чачак, 20. септембар 1950, 2.

⁶¹ М. Ђ., „Шта се догађа са спомеником палим борцима. Боље икад него никад”, *Чачански глас*, бр. 48, Чачак, 13. децембар 1963, 5.

⁶² Olga Manojlović-Pintar, „Široka strana moja rodnaја”. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954., 143; Горан Милорадовић, *Лейптајн под надзором : совјетски културни ушњицаји у Југославији : 1945-1955*, 232-239.

⁶³ Аноним, „Подигнимо споменик палим борцима”, *Чачански глас*, бр. 304, Чачак, 12. март 1952, 1.

ца, не само у граду, већ и у околним селима.⁶⁴ Висина прилога јавно је објављивана у штампи с циљем стварања својеврсне такмичарске атмосфере и окончања подизања споменика о коме се говорило још почетком 1946. године. Појединачни прилози били су између 500 и 1.200 динара, а предузећа и установе давале су око 50.000 динара.⁶⁵

Акција прикупљања новца није задовољила локалну власт. Посебно су истицали „пасивност” села, јер је 80% уплата долазило из града Чачка. Сматрало се да сељаци слабо дају паре јер у акцију нису укључени најугаченији људи из њихових средина, а и прикупљени новац није одмах уплаћиван за подизање споменика.⁶⁶

До октобра 1952. прикупљено је преко четири милиона динара. Иако је акција наводно била добровољна, истицано је да су поједини колективи заправо премашили „обавезу”. Војна фабрика „Слобода” дала је пола милиона динара. По мишљењу Партије сељаци нису уплатили колико се очекивало, јер су после почетне акције локални активисти занемарили обавезу прикупљања новца. Сељаци су били неповерљиви, јер је новац прикупљан и 1946, а споменик ни после шест година није био готов. Јавно показивање идејне скице изгледа споменика најављивано је за децембр 1952. године, као својеврстан доказ озбиљности започете акције.⁶⁷

Вишегодишње кашњење („отежање”) у релацијама пројекта изазивало је сумњичавост у јавности. Власт је званично објашњавала како су планови близу реализације и да је академски вајар Градимир Алексић пристао да изради споменик, али не пре краја 1954. године, што је додатно продужило уређење градског трга. За цео пројекат до средине 1953. прикупљено је 7 милиона динара. СУБНОР је дао три, град Чачак три и по, а околна села само пола милиона динара. Груби прорачуни говорили су да је потребно 10,5 милиона динара да би се завршила цела конструкција са спомеником, па је препоручивано да села дају више пара.⁶⁸

Чачак заправо није имао довољно средстава за уређење града. Пошто је 1952. укинут централизам у управљању државом, општине су добиле могућност да саме одлучују о планирању изградње. Међутим, за такве акције и даље није било довољно новца, па се очекивала помоћ грађана, првенствено фабрика, од чијих се радника захтевало да новац од профита предузећа не деле на плате, већ да издвајају у фонд за изградњу насеља у коме живе.⁶⁹

Пропагандни текстови истицали су успехе у уређењу града. Централни трг имао је истакнуто место у таквим натписима, јер тамо „где је некада била турска калдрма изграђен је модеран сквер”.⁷⁰

⁶⁴ Аноним, „Прилози за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 306, Чачак, 25. март 1952, 2.

⁶⁵ Аноним, „Прилози за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 307, Чачак, 1. април 1952, 3; Аноним, „Прилози за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 309, Чачак, 15. април 1952, 2; Аноним, „Прилози за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 308, Чачак, 8. април 1952, 2.

⁶⁶ Аноним, „Осврт на прикупљање прилога за споменик у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 311, Чачак, 13. мај 1952, 3

⁶⁷ Аноним, „Треба наставити акцију прикупљања прилога за споменик палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр.

381, Чачак, 7. октобар 1952, 2; Аноним, „Резултати прикупљања прилога за споменик палим борцима у Чачку, по колективима и основним организацијама НФ-а”, *Чачански глас*, бр. 333, Чачак, 21. октобар 1952, 4.

⁶⁸ М. Ђ., „Шта је са спомеником палим борцима у Чачку?”, *Чачански глас*, бр. 365, Чачак, 23. јун 1953, 2.

⁶⁹ М. К., „Седница Народног одбора Градске општине у Чачку. Комуналној изградњи нужна је помоћ радних колектива”, *Чачански глас*, бр. 351, Чачак, 10. март 1953, 2.

⁷⁰ Аноним, „Народни одбор у Чачку постигао је велике успехе на унапређењу града”, *Чачански глас*, бр. 333, Чачак, 21. октобар 1952, 1.

Ипак, није било пуно модерности у изгледу и функционисању града, јер централни трг на коме је постављена крипта са скоро 300 тела изгнулих партизана ноћу није био осветљен, па је цео простор изгледао сабласно.⁷¹ Додатни проблем био је недостатак канализације, тако да је центар града после јачих киша често био поплављен.⁷²

Подизање споменика и рушење чаршије 1953-1955.

Регулациони план Чачка из 1947. године није званично усвојен јер је предвиђао масовна рушења старе урбанистичке структуре вароши, стварање широких зелених површина, просецање нових саобраћајница и подизање скупих зграда. Локална власт није имала новца за тако велику и „луксузну“ инвестицију која је подразумевала и вишегодишњу изградњу. Посебан проблем била је несташица радне снаге и грађевинског материјала. Ипак, сви су били свесни како је град „жив организам“ и да ће се развијати са планом или без њега. Нови Регулациони план Чачка урађен је у пролеће 1953. године, а затим је јавности дат на увид.⁷³

Чачани нису били задовољни предложеним урбанистичким решењима, а највише су протествовали због ограничења могућности за подизање приватних кућа. Локална власт је таква негодовања

одбацивала као „ситносопственичка“ размишљања у потпуној супротности са „модерним“ планирањем живота у граду који подразумева подизање вишеспратница.⁷⁴

Незадовољство понуђеним планом било је сасвим оправдано. Пројектанти заправо нису ни посетили Чачак, па су се у плану нашла и таква решења као што је градња солитера на месту где се налази црква, као и стварање зелене површине на простору где је зграда Гимназије. После протеста Чачана пројектанти су оваква решења објашњавали као „случајне грешке“ и изразили жељу да сачувају што више објеката по којима се препознаје Чачак. Међутим, изнели су и једну веома циничну констатацију. Најављивали су сигурно рушење и оних објеката који Регулационим планом нису одмах предвиђени за уклањање, јер ће такве зграде сигурно да се урушавају и пропадају, затим ће убрзо постати ругло града које ће сви настојати да уклоне. Могућност заштите, реконструкције и конзервације архитектонског наслеђа Чачка уопште није разматрана, као ни планови Чачана да уреду центар града. Жеља локалних власти да на главни трг поставе Дом културе и позориште одбачена је и није уврштена план града. За подизање Дома културе предвиђен је празан простор код Института за воћарство.⁷⁵

Споменик палим борцима на централном тргу требало је да остане доминантна конструкција у средишту града, са отвореним видиком (небеским сводом) према северозападу. Изградња Дома културе на том простору умањила би монументалност споменика, што није смело да

⁷¹ Аноним, „Одлука Савета за комуналне послове о улепшавању града“, *Чачански глас*, бр. 326, Чачак, 2. септембар 1952, 3.

⁷² Б. Р., „Разговори о комуналним питањима“, *Чачански глас*, бр. 2, Чачак, 12. јануар 1955, 2; П. Павловић, „Тамо – амо по Чачку. У ово кишно доба“, *Чачански глас*, бр. 29, Чачак, 3. август 1955, 2; Милан Ђоковић, „Ипак нису ситнице. Узгредна запажања“, *Чачански глас*, бр. 50, Чачак, 19. децембар 1956, 6.

⁷³ Аноним, „Регулациони план Чачка на дискусији“, *Чачански глас*, бр. 359, Чачак, 12. мај 1953, 1.

⁷⁴ М. „Једностране примедбе на регулациони план“, *Чачански глас*, бр. 361, Чачак, 26. мај 1953, 4.

⁷⁵ Аноним, „Усвојен пројекат генералног плана Чачка“, *Чачански глас*, бр. 366, Чачак, 30. јун 1953, 3.

се дозволи. Регулациони план предвиђао је и уклањање зграде Гимназије, са чиме се после негодовања јавности ни општинско руководство Чачка није сложило. Локални руководиоци сугерисали су архитектама, стидљиво и ненаметљиво, да Чачак „некако” сачува свој историјски колорит.⁷⁶

Према усвојеним плановима „старе” зграде у Чачку свакако је требало срушити. Међутим, изостало је правовремено пројектовање нових објеката. Према плану из 1954. године један део хотела „Београд” требало је да се преуреди у позоришну сцену, а у другом да се смести библиотека. Ниједан од ова два пројекта није реализован.⁷⁷ Недостатак простора за смештај установа културе, укључујући и подизање Дома културе, код Чачана је наилазио на негодовања јер се у граду стварао снажан осећај учмалости.⁷⁸

Томе је доприносио и урбанистички хаос, јер је центар града током 1953. и 1954. године постао велико градилиште, али без јасних назнака циљева и завршетка градње. Детаљан план уређења централног трга, осим потребе рушења „старог” и обавезног подизања „новог”, није ни постојао. Грађани су сматрали да је главни недостатак грађевинских радова слаба организација посла.⁷⁹ Мењање облика центра града била је најјача импресија становника Чачка, али и велика фрустрација због немара грађевинара који су

1954. морали да из центра уклоне први асфалт постављен претходног лета.⁸⁰

После доношења Регулационог плана 1953. почело је систематско рушење центра града. Архитекта Јозеф Кортус, аутор плана, изнео је ниподаштавајућу оцену урбанистичко-архитектонске слике Чачка из периода пре Другог светског рата, што је директно указивало на потребу уклањања старе чаршије: „У центру, намењеном претежно за трговину, готово искључиво изградња у низу, приземна и једносратна, са пуно ситних претензија малограђанског сталежа, кубета, ’стилских фасада.” Предвиђена је етапна реконструкција центра, изградња вишеспратница, а све у намери да град добије „посебан социјалистички лик”. Централни градски трг (некадашња пијаци) требало је да се трансформише у велики манифестациони простор „уоквирен друштвеним и административним зградама”. За потребе проширења трга планирано је рушење објеката који су га окруживали, иако је оцењено да су многи у добром стању.⁸¹

Већ у лето 1953. године кренуло се са уклањањем блока „дотрајалих” зграда на источној страни трга, како би се обезбедио простор за изградњу управне зграде војног Грађевинског предузећа „Ратко Митровић” из Чачка.⁸² Тако је тек осам година после завршетка рата покренута акција обликовања трга, почетак постављања водовода и канализације, као и

⁷⁶ МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К- 15, без броја, л. 1, 2, 3, Записник са IX седнице Савета за комуналне послове Градске општине у Чачку (5. јун 1954).

⁷⁷ Аноним, „Шта ће се ове године градити у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 4, Чачак, 27. јануар 1954, 3.

⁷⁸ Д-р. Т. М., „Дом културе – прека потреба Чачка”, *Чачански глас*, бр. 356, Чачак, 14. април 1953, 4.

⁷⁹ Андрија Савићевић, „Да ли се комунални послови у Чачку изводе плански?”, *Чачански глас*, бр. 22, Чачак, 15. јун 1954, 1-2.

⁸⁰ Милутин Д. Ивковић, „Читаоци пишу. Трбало би да буде боље”, *Чачански глас*, бр. 26, Чачак, 13. јул 1954, 4.

⁸¹ Јозеф Кортус, „Чачак”, у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња : 1946-1951*, ур. Михајло Митровић (Београд: Урбанистички завод НРС, 1953), 55-64.

⁸² Аноним, [фотографије рушења зграда у центру Чачка] *Чачански глас*, бр. 369, Чачак, 20. јул 1953, 3.

нешто брже и масовније подизање стано-ва и уређења улица.⁸³

Управна зграда Грађевинског предузећа „Ратко Митровић“ завршена је 1955. године у соцреалистичком архитектонском стилу. Овај објект надograђен је 1973. године и данас представља један од визуелних репера централног трга у Чачку.⁸⁴ Подизање нових зграда није значило само уништавање градитељског наслеђе из периода пре 1945. године, већ и уклањање античких, рановизантијских, средњовековних и османских архитектонских трагова из центра Чачка. Тако је приликом градње темеља за зграду предузећа „Ратко Митровић“ уништено пуно зидова, керамике, споменика и људских костију из ранијих епоха.⁸⁵ Ужи центар Чачка представља велико археолошко налазиште, које се због изградње нових зграда непрекидно разара. Вредна материјална баштина из епоха пре XIX века углавном је уништена, тако да никада није постала саставни део идентитета града.⁸⁶ Централну позицију на великом манифестационом тргу после 1945. имала је спомен-костурница. Нове зграде

морале су да се прилагоде овој конструкцији, а старе да се сруше.

Вајар Градимир Алексић, чије су идеје за подизање споменика победиле на конкурс, понудио је Чачку две могућности израде обележја изнад костурнице. У обе варијанте на подијуму су две нагелулежје мушке фигуре наглашене мускулатуре („заробљени” и „рањени” партизан) са болним грчевима који им изобличују лице. У првој варијанти на стубу постављеном између лежећих мушких тела била је женска фигура, са чијом израдом се Чачани нису сложили. У обе варијанте испред стуба се налазила стојећа фигура партизана одевеног у униформу.⁸⁷ Овај део споменика никада није урађен.

Читава конструкција била је типичан соцреалистички споменик који је у потпуности осликавао вредности епохе у којој је настао. Укупном утиску требало је да допринесе и епитаф за чије је састављање расписан конкурс. Планирано је да се гесло позлатом упише на мермер. На конкурс је учествовало 700 особа. Приспели радови били су лоши. Прву награду (20.000 динара) добио је епитаф: „Ви нисте мртви и ми чујемо ваш глас/ Неугасива светиљка, ваш дух у дому нам гори/ Ваше очи прате наш полет што у будућности стреми/ Ваш језик у кликтању и у ћутању нашем збори.” Друга награда износила је 15.000, а трећа 8.000 динара. Комисија није инсистирала да се гесло упише на споменик, сматрајући да рад није довољно добар.⁸⁸

Цела акција око смештаја костурнице и подизања соцреалистичког споме-

⁸³ Аноним, „Колектив 'Слободе' дао десет милиона динара за комуналну изградњу”, *Чачански глас*, бр. 372, Чачак, 11. август 1953, 2; Аноним, „Уређују се улице у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 378, Чачак, 8. септембар 1953, 2.

⁸⁴ Нада Суботић, „Чачак”, у: *20 година грађевинској предузећа „Ратко Митровић”*, ур. Никола Вукојевац (Београд: Грађевинско предузеће „Ратко Митровић”, [1968]), 37-39; Зденка Радовановић, *Чачак, слика града 2000-2005* (Чачак, Народни музеј Чачак, 2009), 81-85.

⁸⁵ Борисав Васић, „У Чачку пронађени остаци из турског доба”, *Чачански глас*, бр. 4, Чачак, 27. јануар 1954, 4.

⁸⁶ Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2008), 11-38; Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римске шерме у Чачку* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012), 7-26; Милош Тимотијевић, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку (1952-2012)”, у: *Споменица Народног музеја у Чачку : 1952-2012*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 31; Катарина Дмитровић, „Одељење за археологију”, у: *Споменица Народног музеја у Чачку : 1952-2012*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 118-119.

⁸⁷ Аноним, „Изглед будућег споменика у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 1, Чачак, 1. јануар 1954, 5.

⁸⁸ Аноним, „Резултати конкурса за гесло на споменику палим борцима у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 37, Чачак, 28. септембар 1955, 4.

ника у центру Чачка већ је била анахрона. У суседном Горњем Милановцу планирано је да костурницу за изгинуле партизане граде ван насеља по угледу на Гробље ослободилаца Београда, а да се испод споменика пројектованог за средиште вароши сахране само народни хероји.⁸⁹ Тај споменик имао је модернистичка обележја и није се везивао за соцреалистичко наслеђе, нити су испод њега сахрањени народни хероји. Слично је било и у Ваљевоу где су на брду Крушик изван града уредили гробље за 264 погинула партизана, месту на коме су и стрељани.⁹⁰

У Чачку 1953. и 1954. године није било таквих идеја. Оне ће се појавити тек неколико година касније. За то време настављено је рушење центра града. У лето 1954. године отпочело је уклањање читавог блока зграда на западном делу трга, на коме се налазила архитектонски вредна и препознатљива часовничарска радња „Беловић”. На том месту је Грађевинско предузеће „Хидроградња” из Чачка подизало класичан соцреалистички пословно-стамбени објекат уз помоћ инвестиција локалне власти. Општина је дозволила рушење „дотрајалих зграда” које наводно „ничему” нису служиле и које су биле „ругло” вароши. Наглашавано је да управно-пословне зграде према Регулационом плану треба да буду у средишту вароши.⁹¹

Читава акција рушења објашњавана је као део пројекта улепшавања града:

⁸⁹ М. Ђ., „Пред прославу 7 јула – дана устанка у Србији. Припреме за подизање споменика палим борцима у Горњем Милановцу”, *Чачански глас*, бр. 366, Чачак, 30. јун 1953, 1; Д. Маринковић, „Споменик палим борцима подићи ће се у Милановцу”, *Чачански глас*, бр. 27, Чачак, 20. јул 1955, 1.

⁹⁰ Аноним, „У Ваљевоу се уређује гробље где су сахрањени стрељани борци из нашег краја”, *Чачански глас*, бр. 44, Чачак, 7. новембар 1956, 2.

⁹¹ МИАЧ, Општина Чачак (1944-1990), К-15, без броја, л. 1, 2, Записник са VI седнице Савета за комуналне послове Народног одбора Градске општине у Чачку (18. мај 1954).

„Нестало је много старих учерица прекривених ћерамидом, нестало је старе калдрме на улицама и много чега што је служило као доказ сваком странцу да се то старо доста дуго задржало. Наместо тога, сада видимо како ничу нове двоспратне и троспратне зграде, ставља се коцка на улицама и прелива асфалтом, уређују плочници са дрворедима, убрзано се у једној по једној улици завршавају радови на канализацији – град мења изглед.”⁹²

Радови на изградњи ове типично соцреалистичке зграде нису брзо одмицали током 1955. године. Положај објекта добро је одмерен, тако да је са зградом предузећа „Ратко Митровић” правио „достојан оквир” око костурнице и будућег споменика, како је то истицала локална штампа.⁹³ Зграда „Хидроградње” (или „Фрушка гора” по називу продавнице обуће у приземљу) и данас доминира централним тргом у Чачку, иако је изгубила некадашњу улогу архитектонског оквира и позадине за осликавање контура соцреалистичког споменика подигнутог над костурницом.

Костурница и велики манифестациони трг око ње захтевали су широки простор, тако да је крајем 1955. године почело и рушење зграде кафане „Париз”, да би се на том месту подигла нова троспратна зграда у соцреалистичком духу.⁹⁴ Током 1955. године окончано је рушење старих објеката који су се налазили до новоподигнуте зграде Општине. На том месту

⁹² Ђ., „Руше се старе зграде а подижу нове”, *Чачански глас*, бр. 19, Чачак, 25. мај 1954, 2.

⁹³ Аноним, „Све лепши град”, *Чачански глас*, бр. 6, Чачак, 2. фебруар 1955, 1; Аноним, „Ускоро још једна зграда”, *Чачански глас*, бр. 13, Чачак, 30. март 1955, 1.

⁹⁴ Аноним, „Центар Чачка се без застоја модернизује”, *Чачански глас*, бр. 28, Чачак, 27. јул 1955, 4; Аноним, „Слобода” ће градити нове станове”, *Чачански глас*, бр. 46, Чачак, 15. децембар 1954, 4.

је почетком 1956. завршена изградња зграде Народног одбора среза Чачак са двораном предвиђеном за 220 седишта, пословних просторија предузећа „Житопромет“ и кафане „Таково“. Овај објекат је доживљаван као „палата“ од „мермера и стакла“, „освежење“ у архитектури Чачка.⁹⁵ Током 1955. почело је и рушење старих и подизање нових зграда у Кужељевој улици, са обе стране саобраћајнице.⁹⁶

На тај начин је централни трг у Чачку, заједно са прилазним саобраћајницама, почео да добија основне обресе, потпуно обликоване у духу соцреализма. Свечано откривање споменика на костурници одржано је 29. новембра 1955. године („Дан Републике“). Локална организација Савеза комуниста у Чачку планирала је да на трг доведе 30.000 људи. Припремљен је детаљан план церемоније.⁹⁷ Ипак, власт се прибојавала реакција народа. Проблем је била бојазан да ће људи можда приликом свечаног откривања споменика на традиционалан начин доживети читав скуп (као долазак на право гробље). Власт је изричито наглашавала да се неће дозволити религиозни обреди, као што је паљење свећа или било шта слично, „сада ни убудуће“.⁹⁸

Људи су имали потребу да испоље емоције због насилног нестанка чланова њихових породица. Уобичајени начин да

се то уради били су плач, кукњава, паљење свећа, доношење прилога на гробље, а у складу са погребним обичајима српског народа. Тако су се људи понашали и испред споменика и гробаља које је уредила нова власт широм Србије, па и у Београду.⁹⁹ Страх да ће стара религиозност угрозити „нову“ била је оправдана. Власт у Чачку могла је да спречи јавно испољавање старих обичаја на једном или више масовних скупова, али не и у континуитету, на задушницама, па и сваког дана. Народ је долазио код костурнице у центру града, палио свеће, кукао, доносио прилоге, као и на сваком гробљу.¹⁰⁰

Приликом свечаног откривања споменика 29. новембра 1955. године није било тако. Испред споменика били су родбина погинулих и високи партијски руководиоци: Петар Стамболић, Милка Минић, Милош Минић, Драгослав Мутаповић, Радован Грковић, Ратко Софијанић, Рајко Танасковић, Раденко Мандић и Димитрије Писковић Трнавац. Споменик је открио Петар Стамболић који је у свом говору највише пажње посветио проблему великих инвестиција у одбрани земље, а затим и њеној „скупој“ и „спорој“ изградњи јер није било механизације, искуства и стручњака.¹⁰¹

Најмање је причао о палим борцима, њиховим костима, спомен-костурници, заветима мртвима. Спољнополитичка

⁹⁵ Аноним, [фотографија радова на подизању зграде Среза Чачак], *Чачански глас*, бр. 38, Чачак, 5. октобар 1955, 1; Аноним, „Завршена једна од најлепших зграда Чачка“, *Чачански глас*, бр. 7, Чачак, 15. фебруар 1956, 1.

⁹⁶ Аноним, „До краја ове године Чачак ће добити 138 нових станова“, *Чачански глас*, бр. 22, Чачак, 8. јун 1955, 1; Аноним, [фотографија градилишта на почетку Кужељеве улице], *Чачански глас*, бр. 28, Чачак, 27. јул 1955, 1.

⁹⁷ МИАЧ, Срески комитет Савеза комуниста – Чачак (1955-1962), К-3, без броја, л. 1, 2, Записник са састанка Секретаријата Среског комитета СКС (7. XI 1955).

⁹⁸ МИАЧ, Срески одбор СУБНОР-а, Чачак (1955-1962), К-2, бр. 81, л. 1, 2, Писмо Среског одбора СУБНОР-а у Чачку, Општинском одбору СУБНОР-а у Чачку (16. XI 1955).

⁹⁹ Горан Милорадовић, *Лейптајн изнад иззора : совјетски културни утицаји у Југославији : 1945-1955*, 232.

¹⁰⁰ М. Ђ., „Шта се догађа са спомеником палим борцима. Боље икад него никад“, *Чачански глас*, бр. 48, Чачак, 13. децембар 1963, 5; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затимњена прошлост : историја равнојораца чачанског краја. књ. 3. Лионија и слом : рајне 1944. и 1945. године* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004), 286.

¹⁰¹ Аноним, „Свечаност у Чачку. Са осећањем захвалности и поштовања за њихово дело и херојску борбу ми се данас сећамо наших палих другова“, *Чачански глас*, бр. 46, Чачак, 7. децембар 1955, 1-3.

оријентација Југославије, економски проблеми и планови развоја имали су централно место у његовом обраћању присутним Чачанима. Али, то није било чудно. Социјалистичка Југославија никада се није одрекла неговања традиција партизанског покрета у чему су истакнуту улогу имали чланови СУБНОР-а („активисти сећања“), али је у исто време почела да свој легитимет црпи и из резултата изградње и модернизације земље. Већ средином педесетих јавља се тенденција сапотврђивања елите власти комунистичке партије на високо-естетизованим местима, као што су галерије модерне уметности, и други простори за нове друштвене ритуале, али без претходне историје и успомене на нека друга времена.¹⁰²

Чачак је 1955. године био далеко од таквих тенденција. Међутим, управо те године општина је одлучила да „Трг палих бораца“ промени име у „Трг устанка“.¹⁰³ Тако су на директан начин измењени перцепција читавог простора, његова симболика, семантичка садржина и упућивање на култ жртви, страдања, костију, смрти, као и саме костурнице са монументалним спомеником на њеном постољу. Тиме је на менталном нивоу припремано уклањање читаве конструкције и тражење новог обличја, функције и симболике централног трга у Чачку. До одлуке о уклањању спомен-костурнице и преобликовању трга није прошло дуго времена.¹⁰⁴

„Осама на тргу“

Момчило Настасијевић, један од најзначајнијих српских песника XX века, управо је у Чачку почео да пише своје првенце. Из почетног књижевног фонда створио је оригинални поетски стил, изникао из атмосфере родног Горњег Милановца и Чачка у коме је завршио шест разреда Гимназије. Једна од његових суштинских песама свакако је и „Осама на тргу“ у којој контрастира снагу живота („Плач и смех врве у врви“) и извесност људске пролазности („Са рујних лица штијем лобање коб“), потребу издизања изнад ритуала свакодневних навика и жељу да се „окамени“, јер неко треба да упозори људе и донесе свест о неумитном протицању времена („По мојој сенци да мере смираје и свитања на тргу“), али и потребу трагања за Богом.¹⁰⁵

Изградња спомен-костурнице на централном тргу у Чачку материјализовала је део песничке поруке Момчила Настасијевића, али у потпуно другачијем доживљају смрти, различитом од хришћанског веровања. Нова власт је свој легитимитет заснивала на ослободилачкој и антифашистичкој борби и сталном подсећању на поднете жртве. Тела настрадалих поштована су управо зато што им није признавана никаква духовна реалност, као што то показују теоријске поставке Бориса Гројса настале на примеру Совјетског Савеза. Кости погинулих приказиване су као знак коначног напуштања овог света, сведочанство да је њихово оваплоћење без остатка напуштено, те су стога њихов дух и дело у потпуности слободни за даља оваплоћавања у преживелим саборцима и руководиоцима Партије. Кости погинилих су доказ њихове неповратне и коначне смрти, сведочанство да неће васкрснути и да никакво позивање на њих, ни

¹⁰² Макс Бергхолц, *н. г.*, 61-82; Miloš S. Perović, *н. д.*, 191-192.

¹⁰³ Милош Тимотијевић, „Борба традиција : називи улица у Чачку 1893-2005“, *Зборник радова Народної музеја XXXV*, 75-106.

¹⁰⁴ Милош Тимотијевић, „Политика, уметност и стварање традиција : подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, 121-123.

¹⁰⁵ Светомир Настасијевић, *н. г.*, 171-174; Владимир Димитријевић, *Осама на тргу : олеги из наше књижевности* (Горњи Милановац: Лио, 2009), 18-25.

у ком смислу, више није могуће, осим преко политичких наследника и њихових вербалних иступа на комеморативним свечаностима. Карактеристичан је говор народног хероја Драгослава Мутаповића из 1956. године, одржан на подијуму костурнице испред споменика приликом преноса костију изгинулих припадника Друге пролетерске бригаде: „[...] ваша проливена крв разгорела се у нове огњене пламенове борбе и јуриша, ваше кости постајале су утврђења за јурише ваших другова [...] Ви не можете да питате, не можете да видите ни да осетите. Непријатељски куршуми заледиле су вам речи, исцедили крв из срца ваших. Иако не питате ми смо дужни да вам поднесемо рапорт о ономе што смо учинили.” Неприкосновеност нове власти није довољена у питање ни у трансцендентном свету, у коме нико није могао да је ограничи, никакво Васкрсење, нити било какав Страшни суд. Убеђење да су постављени темељи нове вечне империје изван граница људске историје било је потпуно.¹⁰⁶

Живот је ипак имао свој ток. Материјализација идеолошко-политичких детерминанти везани са изградњом спомен-костурнице на централном тргу у Чачку и архитектонско-урбанистичко обликовање овог простора била је неуспешна. Радови су споро одмицали, трошкови су се повећавали, јавност је постајала сумњичава, многи су избегавали да дају „добровољне” прилоге за изградњу споменика. Поштовање мртвих испољавало се на традиционалан „религијски” начин. Трг је и даље био

саобраћајно чвориште, место сусрета људи, простор за комуникацију, испољавање радости или туге. Намера власти да се трг „активира” само њеном вољом није успела.

Трајна последица подизања костурнице било је систематско и упорно рушење архитектонског наслеђа Чачак из грађанске епохе. „Старо” је морало да се замени „новим”, достојним оквиром за спомен-костурницу у центру града. Соцреалистички споменик окружен је соцреалистичком архитектуром на тргу за кога је предвиђано још веће проширење, неопходно за организовање великих политичких манифестација. Недостатак новца условио је да радови на преуређењу трга почну тек 1953, да би до краја 1955. године овај простор добио основне обресе по коме га и данас у највећој мери препознајемо. Рушења су настављена и у следећим деценијама, потпуно одређена почетном интервенцијом – постављањем спомен-костурнице у центар града која је ненајављено и изненада уклоњена већ 1961. године.

Упорност у реализацији овог пројекта (од кога се убрзо одустало) била је у потпуној супротности са новим праксама легитимизације социјалистичке Југославије после раскида са Стаљином и отварањем према Западу, што се на нивоу промена у култури може пратити од 1950. године. Анахроност и заосталост локалне елите власти Чачка и њених покровитеља из Београда била је скоро потпуна.

¹⁰⁶ Аноним, „Огромна маса народа на погребу у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 47, Чачак, 21. новембар 1956, 1, 3; Борис Гројс, *Стил Стаљин*, 98-100, 108.

Извори:

Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Градски Народни фронт Чачак (1945-1946)

МИАЧ, фонд: Општина Чачак (1944-1990)

МИАЧ, фонд: Срески комитет Савеза комуниста-Чачак (1955-1962)

МИАЧ, фонд: Срески одбор СУБНОР-а, Чачак (1955-1962).

Слободни џлас, (1945-1950)

Чачански џлас, (1950-1956)

Литература:

1. Antonic, Slobodan, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića* (Beograd: Otkrovenje, 2002)
2. Argan, Giulio Carlo, *Arhitektura i kultura* (Split: Logos, 1989)
3. Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju : kratka istorija nemačke ideje obrazovanja* (Zemun: Biblioteka XX vek; Beograd: Čigoja štampa, Knjižara Krug, 2002)
4. Basan, Mišel - Kofman, Vensan - Žoa, Domink, „Deset teza za sociološku teoriju urbane dinamike”, u: *Urbana sociologija*, ur. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 229-238.
5. Benevolo, Leonardo, *Grad u istoriji Evrope* (Beograd: Clío, 2004)
6. Bergholc, Maks, „Među rodoljubima, kupusom svinjama i varvarima : spomenici i grobovi NOR 1947-1965. godine”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1/3 (2007), 61-82.
7. Birešev, Ana, „Pierre Bourdieu – nekoliko elemenata (teorije) političkog polja”, *Filozofija i društvo*, 3 (2008), 9-36.
8. Благојевић, Љилана, *Нови Београд : осигурени модернизам* (Београд : Завод за уџбенике : Архитектонски факултет Универзитета : Завод за заштиту споменика, 2007)
9. Бобић, Милош, „Будућност урбане утопије”, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 92-93 (1992), 23-49.
10. Бобић, Милош, „Време као фактор уравнотежења градске просторне структуре”, *Зборник*

Мајнице српске за друштвене науке 84 (1988), 55-77.

11. Бобић, Милош, „Центар - жариште разградње идентитета”, у: *Културни животи у градовима Србије (књига друџа) : тирајом акције Радио-Београда и „Илустроване јолићке” „Културни корак '90”*, ур. Светомир Маџаревић (Крагујевац : Скупштина општине ; Београд : Радио-Београд, Други програм : Илустрована Политика : Пословна заједница радиодифузних организација Србије, 1991), 37-38.
12. Боровњак, Ђурђија, *Архијектура и урбанизам Горње Милановца (1853-1941) са осврћом на традицијско Чачка, Краљева и Крагујевца* (Чачак: Народни музеј Чачак; Горњи Милановац : Музеј рудничко-таковског краја, 2007)
13. Борозан, Игор, *Рејезенцијативна култура и јолићка јројатанда : сјоменик кнезу Милошу у Нејошину* (Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века, 2006)
14. Webb, Michael, *The city square*, (London: Thames and Hudson, 1990)
15. Вильковский, Михаил, *Социология архитектуры* (Москва: Фонд „Русский авангард”, 2010)
16. Вишневский, Анатолий Григорьевич, *Серп и рубль : конзервативная модернизация в СССР* (Москва: Объединенное Гуманитарное Издательство, 1998)
17. Vujović, Sreten - Petrović, Mina, „О класичној и новој урбаној социологији”, u: *Urbana sociologija*, ur. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 13-65.
18. Vujović, Sreten, *Grad i društvo : marksistička misao o gradu* (Beograd : Истраживачко-издавачки центар SSO Србије, 1982)
19. Vujović, Sreten, *Ljudi i gradovi* (Budva: Mediteran ; Beograd : Filozofski fakultet, 1990)
20. Вукосављевић, Теодосије, „Споменици - спомен-обележја ослободилачких ратова у Чачку и трнавским селима до 1918. године”, *Зборник радова Народној музеја, XXI* (1991), 301-322.
21. *Генерални урбанистички џлан Чачка до 2000. јодине : за инјерну ујојреду*, ур. Бошко Луковић (Чачак: Урбанпројект : Скупштина општине, 1978)
22. Glavački, Milutin, „Grad, građani i stručnjaci”, u: *Sinteza o tumačenju humanog prostora i samoupravnog grada. III knjiga o sintezi* (Vrnjačka Banja : Zamak kulture, 1981), 50-54.

23. *Grad i trg : fragmenti iz knjige Paul Zucker Town and Square. Otvoreni prostor grada - istraživanje, planiranje, oblikovanje, opremanje i korišćenje. Komunikacije 1982/1* (Beograd: Centar za planiranje urbanog razvoja, 1982)
24. Гројс, Борис, „Земаљска оваплоћења Демијурга“, *Лейтмотив Мајнице српске*, год. 185, књ. 483, св. 1/2 (јан.-феб. 2009), 145-161.
25. Гројс, Борис, *Стил Стилџин* (Београд: Службени гласник, 2009)
26. Gudmen, Nelson, „Значење грађевина“, у: *Теорија архитектуре и урбанизма*, пр. Петар Војанић, Владан Ђокић (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2009), 144-154.
27. Давидовић, Горан - Тимотијевић, Милош, *Запамћена историја: историја равнограца чачанског краја. књ. 3, Ајонија и слом : рајне 1944. и 1945. године* (Чачак: Међуопштински историјски архив; Краљево: Народни музеј, 2004)
28. Derida, Žak, „Pokolenja jednog grada: sećanje, predskazanje, odgovornosti“, *Misliti grad*, пр. Петар Војанић и Владан Ђокић (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2011), 92-100.
29. Димитријевић, Владимир, *Осама на њиру: олеги из наше књижевности* (Торњи Милановац: Лио, 2009)
30. Дмитровић, Катарина, „Одељење за археологију“, у: *Споменица Народног музеја у Чачку : 1952-2012*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 113-128.
31. Doksjadis, Konstantinos, *Čovek i grad* (Beograd: Nolit, 1982)
32. Ђокић, Владан, *Urban Typology : city square in Serbia. Urbana tipologija : gradski trg u Srbiji* (Beograd : Arhitektonski fakultet, 2009)
33. Ђокић, Владан, *Urbana morfologija : grad i gradski trg* (Beograd : Arhitektonski fakultet, 2004)
34. Турђевић, Марина - Кадијевић, Александар, „Симетрија у новијој српској архитектури“, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 27-28 (1991-1992), 1-14.
35. Еко, Umberto, „Funkcija i znak : semiotika arhitekture“, у: *Теорија архитектуре и урбанизма*, пр. Петар Војанић, Владан Ђокић (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2009), 155-173.
36. Elijade, Mirča, *Sveto i profano* (Vrnjačka Banja: Zamak kulture, 1980)
37. Елијаде, Мирча, *Слике и симболи : олеги о мајинско-религијској симболици* (Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999)
38. Enyedi, György, „Urbanizacion under Socialism“, in: *Sity after socialism : urban and regional change and confict in post-socialist societies*, edited by Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Syelenyi (Oxford: Wiley-Blackwell, 1996), 100-118.
39. Епштајн, Михаил, *Вера и лик : религиозно несвесно у руској култури XX века* (Нови Сад: Матица српска, 1998)
40. Zimel, Georg, „Veliki gradovi i duhovni život“, у: *Sociologija grada : sociološka hrestomatija*, пр. Streten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988), 103-114.
41. Јанев, Душанка, „Економска структура градова у СР Србији“, *Сингуле и саопштења*, 5 (Београд, 1969)
42. Јеремић, Гордана - Гојгић, Александра, *Римске терме у Чачку* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012)
43. Јовановић, Миомир, „Urbanistički koncepti razvoja gradova : komparativna analiza“, *Industrija*, br. 3 (2004), 37-71.
44. Јовановић, Мирослав, „Сталинизм“, *Историјски гласник*, 1-2 (1993), 103-119.
45. Јовановић, Мирослав, „У лавиринту традиција: од 'Св. Саве' до 'Митраљете' и 'Бићка'“, *Годишњак за друштвено историју*, IV-1 (1997), 97-111.
46. Кадијевић, Александар, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе*, IX (2008), 75-88.
47. Кадијевић, Александар, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, VIII (2007), 225-238.
48. Кадијевић, Александар, *Естетика архитектуре академизма (XIX- XX век)* (Београд : Грађевинска књига, 2005)
49. Кадијевић, Александар, „Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века“, *Историјски часопис*, XLV-XLVI (1998-1999), 255-277.
50. Кадијевић, Александар, *Један век изражења националне стила у српској архитектури (средина*

- на XIX – средина XX века) (Београд: Грађевинска књига, 1997)
51. Кортус, Јозеф, „Чачак”, у: *Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња : 1946-1951*, ур. Михајло Митровић (Београд: Урбанистички завод НРС, 1953), 55-64.
  52. Kostić, Svetko, *Grad i vreme : osnovi sociologije grada* (Beograd: „Vuk Karadžić”, 1982)
  53. Lazarević, Nada, *Grad između empirije i utopije* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1988)
  54. Lazić, Mladen, *Sistem i slom : raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva* (Beograd: „Filip Višnjić”, 1994)
  55. Levi, Bertrand, „Gradski trg u Evropi kao idealno mesto”, у: *Mesta Evrope : mitovi i granice*, ур. Stela Gervas, Franosa Rose (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 89-115.
  56. Lévy, Bertrand, „Gradski trg kao mesto istorije, sećanja i identiteta. Urban Square as the Place of History, Memory, Identity”, у: *Sećanje grada. Memory of the City*, ур. Dušica Dražić, Slavica Radišić, Marijana Simu (Beograd: Kulturklammer - Centar za kulturne interakcije, 2012), 156-173.
  57. Lefevr, Anri, „Grad i urbano”, у: *Urbana sociologija*, ур. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 165-170.
  58. Lefevr, Anri, *Urbana revolucija* (Beograd: Nolit, 1974)
  59. Linz, Juan J. - Stepan, Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 1996)
  60. Linč, Kevin, *Slika jednog grada* (Beograd: Građevinska knjiga, 1974)
  61. Максимовић, Бранко, „Идејни развој српског урбанизма : период реконструкције градова до 1914. године”, *Сјоменик САНУ СХХI*, Одељење друштвених наука, нова серија, 23 (1978)
  62. Mamford, Luis, *Grad u istoriji : njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi* (Zemun : Book ; Novi Beograd : Marso, 2001)
  63. Mumford, Lewis, *Povijest utopija*, (Zagreb: Jesenski i Turk, 2008)
  64. Manojlović-Pintar, Olga, „Široka strana moja rodna”. Spomenici sovjetskim vojnicima podizani u Srbiji 1944–1954.”, *Tokovi istorije*, 1-2 (2005), 134-144.
  65. Manojlović-Pintar, Olga, „Koncentrični krugovi pamćenja: sećanje, tradicija i istorija”, *Tokovi istorije*, 1-2 (1996), 91-103.
  66. Манојловић Пинтар, Олга, „Смрт и култура сећања”, у: *Приватан животи код Срба у двадесетом веку*, ур. Милан Ристовић (Београд: Цлио, 2007), 893-912.
  67. Marinović - Uzelac, Ante, *Naselja, gradovi, prostori (studije i razmišljanja)* (Zagreb : Tehnička knjiga, 1986)
  68. Марковић, Предраг Ј., *Београд између Источнока и Запада 1948-1965* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996)
  69. Macura, Vladimir, *Čaršija i gradski centar : razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka* (Niš : Gradina ; Kragujevac : Svetlost, 1984).
  70. Мецанов, Драгана, „Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа”, *Наслеђе*, VIII (2007), 151-170.
  71. Милашиновић-Марић, Дијана, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године”, *Архитектура и урбанизам*, бр. 33 (2011), 3-15.
  72. Миленковић, Иван, „Фукоова генеалогичка моћи”, *Нова српска холиотичка мисао*, XIII/1–4 (2006), 137-156.
  73. Милићевић, Наташа, „Стварање нове традиције : празници и прославе у Србији 1944-1950”, *Токони*, 4 (2007), 169-178.
  74. Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009)
  75. Милорадовић, Горан, „Праха праху : стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији”, *Годишњак за друштвено историју*, 1–3 (2007), 83-106.
  76. Милорадовић, Горан, *Летошта под надзором : совјетски културни утицаји у Југославији : 1945-1955* (Београд: Институт за савремену историју, 2012)
  77. Милосављевић, Драгиша, „Трг партизана – градски трг у Ужицу, педесет година трајања (1961-2011. године)”, *Ужички зборник*, 35 (2011), 691-734.
  78. Милошевић, Емица - Рајић, Делфина - Бојовић, Радивоје, *Вајар Ђорђе Јовановић : (1861-1953) : каталоги изложбе* (Чачак: Народни музеј, 2007)

79. Митераурер, Михаел, *Миленијуми и групе јубиларне године : зашто прослављамо историју?* (Београд : Удружење за друштвену историју, 2003)
80. Mitrović, Andrej, *Raspravljanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji* (Sarajevo: Svjetlost, 1991)
81. Митровић, Михајло, „Пола века упитаности о урбанизацији Чачка”, *Вишевековна историја Чачка и и околине, Научни скуп*, ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић (Београд : Удружење Чачана, 1995), 578-583.
82. Mihaljević, Gavriilo, *Ekonomija i grad* (Beograd : Arhitektonski fakultet Univerziteta, 1992)
83. Moughtin, Cliff - Mertens, Miquel, *Urban design : street and square, Third Edicion*, (Amsterdam; Boston; Heidelberg; London; New York; Oxford; Paris; San Diego; San Francisco; Singapore; Sydney; Tokyo: Architectural Press, 2003)
84. Настасијевић, Светомир, „Школовање Момчила Настасијевића у Чачку (из биографије Момчила Настасијевића)”, *Зборник радова Народної музеја*, III (1972), 171-174.
85. Nikolić, Kosta, „Srpska istorija i religija”, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2001), 91-98.
86. Николић, Коста, *Тийо говори што народ мисли. Култи Јосипа Броза Титиа 1944–1949* (Београд: Службени лист СЦГ : Институт за савремену историју, 2006)
87. Павићевић, Александра, „Споменици и/или гробови. Сећања на смрт или декорација”, у: *Спомен месиа – историја – сећања*, ур. Александра Павићевић (Београд: Етнографски институт САНУ, 2009), 47-60.
88. Park, Robert Ezra, у: „Grad - predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini”, *Urbana sociologija*, ур. Mina Petrović, Sreten Vujović (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005), 78-100.
89. Павловић, Момчило, *За Титиа или за краља. Избори за Уставојворну скупштину 11. новембра 1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007)
90. Перишић, Мирослав, „Велики заокрет 1950 : Југославија у трагаву за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике”, у: *Писаици историју Југославије : виђење српског фактора*, ур. Миле Бјелајац, Марија Обрадовић, Владан Јовановић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), 237-279.
91. Перишић, Мирослав, *Ваљево град у Србији крајем 19. века (1870-1903), друго издање*, (Београд : Институт за новију историју Србије ; Ваљево : Скупштина општине, 1998)
92. Perica, Vjekoslav, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Protutečja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije”, у: *Tito – viđenja i tumačenja*, ур. Olga Manojlović-Pintar (Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije; Arhiv Jugoslavije, 2011), 582-597.
93. Perović, Miloš S., *Srpska arhitektura XX veka : od istoricizma do drugog modernizma* (Beograd : Arhitektonski fakultet, 2003)
94. Петовар, Ксенија, *Наши градови између државе и грађанина : урбана социологија* (Београд : Географски факултет : Архитектонски факултет : Институт за архитектуру и урбанизам Србије, 2003)
95. Попадић, Милан, „Нови улепшани свет : социјалистички естетизам и архитектура”, *Зборник Машице српске за ликовне уметности*, 38 (2010), 247-260.
96. Просен, Милан, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији”, *Наслеђе*, VIII (2007), 95-118.
97. Protić, Miodrag B., „Jugoslovenska skulptura : 1870-1950”, у: *Jugoslovenska umetnost XX veka ; 10*, ур. Miodrag B. Protić (Beograd: Muzej savremene umetnosti Beograd, 1975), 33-41.
98. Protić, Miodrag B., *Savremenici : likovne kritike i eseji* (Beograd: Nolit, 1955)
99. Pušić, Ljubinko, *Grad, društvo, prostor : sociologija grada* (Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997)
100. Радовановић, Зденка, „Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама”, *Зборник радова Народної музеја*, XXXIV (2004), 107-128.
101. Радовановић, Зденка, „Читање и тумачење амбијенталних приказа Чачка са старих фотографија и разгледница”, *Зборник радова Народної музеја*, XXXIII (2003), 71-88.
102. Радовановић, Зденка, *Чачак, слика града 2000-2005* (Чачак, Народни музеј Чачак, 2009).
103. Radović, Ranko, *Forme grada : osnove, teorija i praksa* (Novi Sad : Stylos ; Beograd : Orion art, 2003)

104. Рајић, Делфина – Бојовић, Радивоје - Тимотијевић, Милош, *Албум сџарој Чачка (1870-1941)* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2010)
105. Рајић, Делфина - Тимотијевић, Милош, *Манасџири Овчарско-кабларске клисуре, друго доуноуено и измењено издање* (Чачак: Народни музеј Чачак; Београд: Службени Гласник, 2012)
106. Saarinen, Eliel, *Gradovi, njihov razvitak, njihovo propadanje, njihova budućnost* (Sarajevo: Svjetlost, 1972)
107. Selinkić, Slobodan Danko, „Gde su тргови?“, *Javna i kulturna politika : sociološko-kulturološki aspekti*, пр. Milena Dragičević-Šešić (Beograd : Magna agenda, 2002), 115-120.
108. Stojanović, Trajan, *Balkanski svetovi : prva i poslednja Evropa* (Beograd : Equilibrium, 1997)
109. Суботић, Нада, „Чачак“, у: *20 јодина грађевинској иредузећа „Рајко Мишировић“*, ур. Никола Вукојевац (Београд: Грађевинско предузеће „Ратко Митровић“, [1968]), 37-39.
110. Тимотијевић, Милош, „Борба традиција : називи улица у Чачку 1893-2005“, *Зборник радова Народної музеја, XXXIV* (2004), 75-106.
111. Тимотијевић, Милош, „Запуштен виноград Господњи : религиозност у чачанском крају током XX века“, *Зборник радова Народної музеја, XXXVI* (2006), 191-248.
112. Тимотијевић, Милош, *Модернизација балканској града (1944-1989) : компаративна анализа развоја Чачка и Блајевеграда у епохи социјализма* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2012)
113. Тимотијевић, Милош, „Политика, уметност и стварање традиција : подизање споменика Надежди Петровић у Чачку 1955. године“, *Зборник радова Народної музеја, XXXI* (2001), 113-153.
114. Тимотијевић, Милош, „Први грађанин мале вароши‘ : значај председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка“, *Зборник радова Народної музеја, XXIX* (2009), 245-261.
115. Тимотијевић, Милош, *Чачак у доба социјализма (1944-1990) : фотодографија као рејрезентий политичке моћи* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013)
116. Тимотијевић, Милош, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку (1952-2012)“, у: *Сјоменица Народної музеја у Чачку : 1952-2012*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј Чачак, 2013), 15-110.
117. Тимотијевић, Мирослав, *Таховски усјанак – српске Цвети : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичной иполитици званичне рејрезентийаивне културе* (Београд : Историјски музеј Србије : Филозофски факултет, 2012)
118. Тодић, Миланка, *Фотодографија и иројаианда 1945-1958* (Бања Лука: ЈУ Књижевна задруга, 2005)
119. Тодоровић, Мирољуб, *Грађевинској инспекцији : избор иројиса из иериода Краљевине Југославије, СФРЈ и данашњих дана* (Београд: Ега, 2007)
120. Ферјанчић, Снежана - Јеремић, Гордана - Гојгић, Александра, *Римски еијграфски сјоменици Чачка и околине* (Чачак: Народни музеј Чачак, 2008)
121. Šaldarović, Ognjen, *Urbana sociologija : socijalna teorija i urbano pitanje* (Zagreb: Globus, 1985), 218-284.
122. Džejkobs, Džejn, *Gradovi i bogatstvo nacija : principi ekonomskog života* (Novi Sad: Mediterran publishing, 2010)

**‘Although your bodies are not alive, you radiate on us like living beings’:
memorial-mausoleum and design of central square in Cacak 1945-1955**

Way of using any kind of open public space, especially city square, directly expresses the level of urban culture but at the same time ideological, political and civilization standards of the epoch. Through physical and functional changes and ways of using of the central square space the cultural identity of a certain environment can be ‘read’. Changes of shape, function and symbolic of central square in Cacak between 1945 and 1955 tell us about shaping of local identity within totalitarian social system and soc realism in architecture and sculpture.

Me si vous n’êtes pas physiquement vivants, vous rayonnez sur nous comme des êtres vivants“ : Ossuaire-commémoratif et mise en forme de la Place centrale à Cacak 1945-1955

Même si vous n’êtes pas physiquement vivants, vous rayonnez sur nous comme des êtres vivants“ : Ossuaire-commémoratif et mise en forme de la Place centrale à Cacak 1945-1955

La façon d’utiliser n’importe quel espace public ouvert, particulièrement la Place centrale de la ville, reflète directement le niveau de la culture urbaine, mais également les normes idéologiques, politiques et civilisatrices de l’époque. À travers les changements physiques et fonctionnels et le mode d’usage de l’emplacement de la Place centrale de la ville, on peut „lire“ l’identité culturelle d’un milieu déterminé. Les variations de la forme, les fonctions et les symboliques de la Place centrale à Cacak entre l’année 1945 et l’année 1955 font remarquer la construction de l’identité locale dans

Building of memorial mausoleum in the city center in 1945/46 caused systematic and persistent demolishing of architecture-urban structure of Cacak from the civil epoch and construction of a new ‘socialist city’ in soc realistic architecture style. The lack of money caused that works on reconstructing the square started in 1953, and in 1955 this space got its basic outline which, to a great extent, we recognize even today.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, PhD

le cadre du système social totalitaire et du réalisme socialiste dans l’architecture et dans la sculpture.

L’édification de l’Ossuaire-commémoratif au centre de la ville en 1945/1946 stipula la démolition systématique et persistante de la structure architectonique-urbanistique de Cacak de l’époque bourgeoise et la construction d’une nouvelle „ville socialiste“ dans un style architectonique de réalisme socialiste. Le manque d’argent conditionna que les travaux sur la réorganisation de la Place ne commencèrent qu’en 1953, afin que cet emplacement, à la fin de l’année 1955, obtienne les contours essentiels suivant lesquels nous le reconnaissons également aujourd’hui en plus grande mesure.

Miloš TIMOTIJEVIĆ, Dr

Сл. 1 - Долазак на гробље и помен сирељаним партизанима код ВТЗ-а 1941. организован 1945. године (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 2 - Милка Минић говори 1945. на помену жртвама сирељаним код ВТЗ-а у Чачку 1941. године (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 3 - Свечаност њоводом ѡреноса косѡјоу ѡѡинулих ѡарѡизана на центральни тргу у Чачку 1950. ѡдгине
(фѡѡ-документѡација Народнѡј музеја у Чачку)

Сл. 4 - Изглед центральнѡј трга у Чачку са уређеном косѡурницѡм
(Чачански ѡлас, 17. јун 1952)

Сл. 5 - Регулациони план Чачка из 1953. године, аутор Јозеф Корџус
(Градови и насеља у Србији : развој, урбанистички планови и изградња : 1946-1951,
ур. Михајло Мишировић, Београд: Урбанистички завод НРС, 1953)

*Сл. 6 - Зграде на источној страни централног трга у Чачку пред рушење 1953. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)*

*Сл. 7 - Изградња ујавне зграде Војног грађевинског предузећа „Рајко Митровић” 1954. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)*

*Сл. 8 - Ујавна зграда Војног грађевинског предузећа, изглед за време изградње 1954. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)*

Сл. 9 - Часовничарска радња „Беловић” пред рушење 1954. године. У десном доњем ујлу је сйомен-костурница ирекривена церадом (фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 10 - Подизање зграде грађевинској иредузећа „Хидроградња” 1955. године (фото-документација Народној музеја у Чачку)

*Сл. 11 - Стари хотел „Париз“ пред рушење 1955. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)*

*Сл. 12 - Изградња ресторана „Париз“. Фотографија
направљена 1956. током свечаности преноса косицију
изиниулих припадника Друге пролетерске бригаде
на централни трг у Чачку
(фото-документација Народног музеја у Чачку)*

*Сл. 13 - Ресторан „Париз“ у Чачку током заврних
грађевинских радова 1957. године
(фото-документација Народног музеја у Чачку)*

Сл. 14 - Постављање темеља за зграду Среза Чачак (данас Скупштинне оштинне Чачак), предузећа „Жийоиромеј” и некадашњеј ресџорана „Таково”, 1955. година (фото-документација Народної музеја у Чачку)

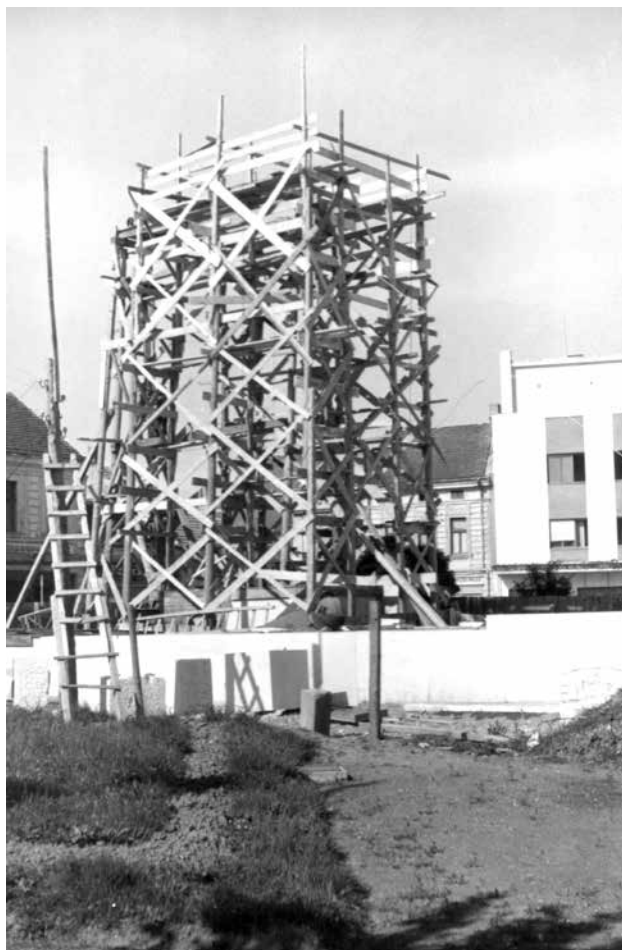
Сл. 15 - Изградња зграде Среза Чачак, „Жийоиромеј” и ресџорана „Таково”, 1955. година (фото-документација Народної музеја у Чачку)

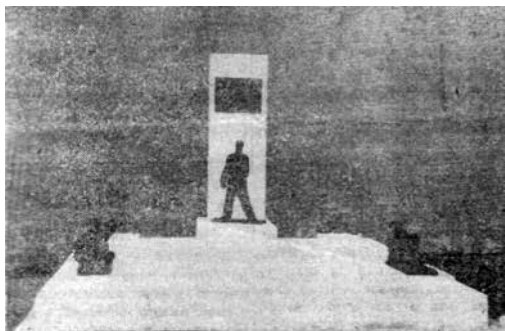
Сл. 16 - Изглед зграде Среза Чачак, „Жийоиромеј” и ресџорана „Таково” йосле 1956. йодине (фото-документација Народної музеја у Чачку)

Сл. 17-18 - Изградња споменика на костурници њоствљеној у центар Чачка, 1955. година
(фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 19 - Подизање средишњеј стуба на спомен-костурници
њоствљеној у центар Чачка, 1955. година
(фото-документација Народној музеја у Чачку)

Сл. 20 - Прва варијанџа сџоменика ѓредвиђеноџ за центџар Чачка (Чачански ѓлас, 1. јануар 1954)

Сл. 21 - Друџа варијанџа сџоменика ѓредвиђеноџ за центџар Чачка (Чачански ѓлас, 1. јануар 1954)

Сл. 22 - „Заробљени ѓарџизан“, лева фџиура сџоменика на центџралном ѓџрџу у Чачку, ауџор ваџар Градимир Алексић (Чачански ѓлас, 29. новембар 1955)

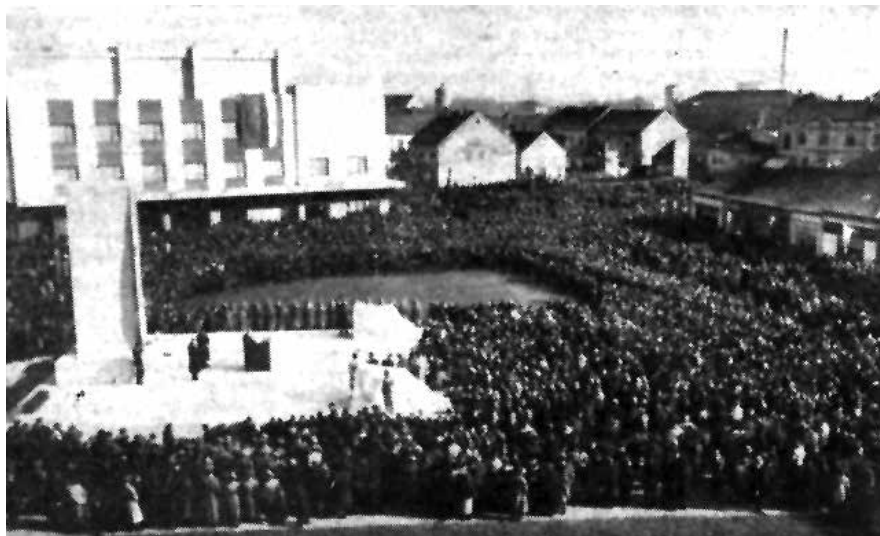

Сл. 23 - „Рањени ѓарџизан“, десна фџиура сџоменика на центџралном ѓџрџу у Чачку, ауџор ваџар Градимир Алексић (Чачански ѓлас, 29. новембар 1955)

Сл. 24 - Поставље сџоменика на центџралном ѓџрџу у Чачку изнад косџурнице ѓред постављање фџиура (Чачански ѓлас, 16. новембар 1955)

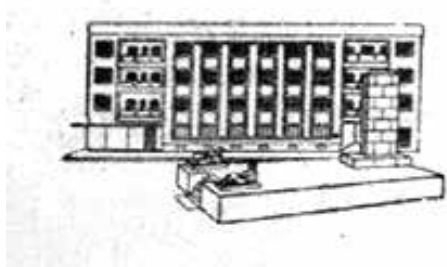
Сл. 25 - Свечано оtkривање сјоменика поcтављеној у центар Чачка 1955. године
(Чачански глас, 7. децембар 1955)

Сл. 26 - Полајање венаца на свечаном оtkривању
сјоменика поcтављеној у центар Чачка 1955. године
(Чачански глас, 7. децембар 1955)

Сл. 27 - Вајар Градимир Алексић исјед
свој уметничкој дела
(Чачански глас, 29. новембар 1956)

Сл. 28 - Део рекламе ГП „Хидроградња“ са мошћивом
сјоменика и уйравној зградом йредузећа за
Дан рејублике (Чачански глас, 29. новембар 1960)

*Сл. 29 - Изглед западне стране централног трга у Чаčku 1955-1961. године
(фото-документација Народног музеја у Чаčku)*

*Сл. 30 - Изглед источне стране централног трга у Чаčku 1955-1961. године
(фото-документација Народног музеја у Чаčku)*

Сл. 31 - Драјослав Муџајовић и Радисав Недељковић говоре испред споменика на централном тргу у Чачку 1956. године приликом свечаности преноса косицу изгинулих припадника Друге пролетерске бригаде (фото-документација Народног музеја у Чачку)

Сл. 32 - Изглед југоисточне стране централног трга у Чачку 1955-1961. године (фото-документација Народног музеја у Чачку)

М. А. Милан
ЛИШАНЧИЋ

историичар
Народни музеј Чачак

УДК: 329.78:316.7(497.11)"1965"
316.75(497.11)"1965"

ДРУШТВЕНЕ АКТИВНОСТИ НА ОМЛАДИНСКИМ РАДНИМ АКЦИЈАМА НА ПРИМЕРУ ОРА „ЧАЧАК 65“

АПСТРАКТ: *Раd анализира друштвене активностии и њихово место у свету омладинских радних акција. „Хероизам младих“ је кроз радне акције помогао новом режиму да након Другој светској ратној обнови земљу, а временом су „југословенска друштва у малом“ постала индустријација и пољопривредна за различите друштвене експерименте. Локална радна акција у Чачку 1965. године, организована на микро-савезном нивоу, представљала је слику типичне радне акције, а преко ње и тенденција југословенској друштва 60-их година.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *омладинска радна акција (ОРА), Чачак, чачански крај, јойлава, друштвене активности*

Омладинска радна акција је сложена, полидимензионална друштвена појава која представља једну од значајнијих феномена у историји социјалистичке Југославије. Ослобођење Југославије 1945. године означило је крај рата, али не и револуције која је ушла у фазу стварања новог друштва. Нова власт, предвођена Комунистичком партијом, приступила је свеопштем друштвеном преображају и стварању новог, „социјалистичког“ човека.

Модернизација и индустријализација су постали симболи нове идеологије и уз помоћ јаке агитације на културно-економском плану нова власт је захватила све поре друштва и саопштила да ће сви житељи Југославије, у складу са могућностима, допринети комплетном „социјалистичком преображају“. Култ рада постао је индикатор за реализацију амбициозних планова који су обелодање-

ни 1947. године у Првом петогодишњем плану.¹ Материјална основа за остваривање мегаломанских планова индустријализације земље обезбеђена је законским одредбама у периоду 1945-1948. године (конфискацијом, национализацијом, новцем Совјетског Савеза), али се рачунало и на велико залагање омладине.²

Убрзо након ослобођења, омладина је ангажована широм Југославије на најразличитијим пословима, углавном у виду рада за егзистенцијалне потребе друштва угроженог ратним разарањима. Неки од таквих су берба кукуруза, сетва у Војводини, сеча дрва на Руднику

¹ Народна скупштина ФНРЈ усвојила је Закон о петогодишњем плану развоја народне привреде Југославије за период од 1947-1951. године. То је једини петогодишњи план донет у виду закона и базирао се на совјетске „пјатиљетке“; [Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Нолит, 1988), 94-95].

² Милош Тимотијевић, *Модернизација балканској прага (1944-1989)* (Чачак: Народни музеј, 2012), 108.

и Црном Врху, поправка пруга у Словенији, Лици, Банији, превоз жита из Ужица за Санцак. Почетак социјалистичких радних акција везан је за пролеће 1942. године када долази до масовног формирања омладинских радних јединица. У селу Војићима (код Кључа) формирана је Прва ударна пољопривредна бригада која је узела учешћа у жетви у Саничкој долини августа 1942. године.³

Напори ратне омладине пренети су и у период након ослобођења али са другим мотивима. Егзистенција и борба против непријатеља били су примарни циљ организоване омладине до ослобођења, када су замењени мотивима идеолошко-економске природе - модернизацијом, индустријализацијом и стварањем „човека социјализма“. Историја омладинских радних акција од 1945. до 1965. године може се поделити на следећи начин:

- велике (савезне) послератне радне акције од 1945. до 1952. године;
- локалне радне акције од 1953. до 1958. године;
- оживљавање савезних радних акција од 1958. до 1964. године;
- локалне радне акције од 1965. до 1967. године.

Процењује се да је око милион омладинаца Југославије (међу њима је било и 16 000 страних држављана углавном из западне Европе) у периоду 1946-1952. године радило на 70 значајних објеката (пруге Брчко-Бановићи, Шамац-Сарајево, ауто-пут Београд-Загреб) и да је својој новој земљи дала око 60 милиона радних дана.⁴ Време од 1953. до 1958. године обележиле су локалне радне ак-

ције. У том периоду организовано је 18 500 акција локалног карактера у којима је учествовало око милион омладинаца сврстаних у 11.000 бригада. Радило се углавном на подизању мањих објеката и реконструкцији постојећих. Ницали су нови спортски објекти, установе културе, школе, путеви, пољопривредни и комунални објекти.⁵

Са 1958. годином отпочео је нови талас савезних радних акција. Шести конгрес Народне омладине прихватио је задатак да се изгради комплетан ауто-пут од Љубљане до Ђевђелије.⁶ Комунистичка омладина са 11.280 бригадира 1960. године гради пут Прељина-Чачак-Ужице дуг 37 километара, а исте године учествује и у изградњи фабрике аутомобила у Крагујевцу и на спомен-тргу у Ужицу. Са 1964. годином стају савезне радне акције а почиње нови талас локалних међу којима је и радна акција „Чачак 65“.⁷

Чачански „потоп“

Окидачи за покретање омладинских радних акција били су углавном идеолошко-економске природе (модернизација, индустријализација). Међутим, радна акција у Чачку имала је нешто другачију предигру у виду природне катастрофе која је задесила Чачак и околину у ноћи између 12. и 13. маја 1965. године.

Поплава која је те ноћи задесила чачански крај, највећа је у дотадашњој историји града. Обилне падавине подигле су ниво воде у рекама што је довело до пуцања бране у Ужицу и пробијања

³ Срећко Михаиловић, *Омладинске радне акције* (Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, 1985), 198-199.

⁴ Слободан Селинић, „Омладина гради Југославију“, *Архив* 1-2 (2005), 87.

⁵ Селинић, *Омладина гради Југославију*, 89-90.

⁶ Ауто-пут је грађен од 1958. до 1963. године и градило га је око 600 000 омладинаца, радника и припадника војске; (Селинић, *Омладина гради Југославију*, 90).

⁷ Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 212-213.

земљаног насипа у Овчар Бањи, тако да је Западна Морава нанела страховиту материјалну штету Чачку који није имао адекватну заштиту. Штету су претрпела насеља Овчар Бања, Парменац, Љубић и Љубић поље, део Пријевора, Трбушани од железничке пруге до Мораве, Коњевићи, Прељина, Балуга и Атеничко поље. Према тадашњим проценама било је поплављено око 1000 станова или 900 зграда разног типа, око 100 кућа, а теже оштећено преко 400 домова. Разорни интензитет поплаве огледа се у податку да је вода носила аутомобиле, лежајеве, ормане, али и да је потпуно уништен пут Овчар Бања-Чачак у дужини од 2 километра. Оштећени су и пруга Чачак-Пожега, многи путеви у околини града, мостови, као и брана у Међувршју.⁸

Чачански крај је често погађан изливањем Мораве, а најпознатији, уједно и најтежи, били су 1860, 1896. и 1958. године. Међутим, ниво Мораве 1965. био је 4 метра већи од нормалног, што далеко превазилази њене нивое из претходних периода. Поплавом је тешко погођена и чачанска привреда. Настрала су градилишта „Тунелоградње“ и „Мостоградње“, тешко су настрадали и целокупна електрична мрежа, градски водовод, а 13 предузећа је претрпело значајне последице. Настрадали су „Бетоњерка“, „Први мај“, „Сима Сарага“, „Југопетрол“ и „Петролгас“. И чачанска пољопривреда је тешко погођена поплавом. Сматрало се да је систем за наводњавање уништен за око 80%, а поплављено је и око 3000 хектара плодних ораница, док је број пострадаога сточног фонда било немогуће одредити.⁹

⁸ Аноним, „Штета достиже око 15 милијарди динара“, *Чачански глас*, 16. мај 1965.

⁹ М. Чоловић, „Бујица разорила „Бетоњерку“, *Чачански глас*, 21. мај 1965.

Организација и циљеви ОРА „Чачак 65“

Градска власт, уз издашну помоћ ЈНА, отклонила је тренутну опасност али последице ове катастрофе није било лако санирати. Велику материјалну штету било је тешко надокнадити, па се локална власт обратила за помоћ другим републикама и савезној власти. Дугорочне мере су предвиђале санацију објеката, путева и осталог, али је примарни циљ био изградња бедема.¹⁰ Идеја о подизању градског бедема враћена је у живот што је довело до омладинске радне акције која је уследила 48 дана након велике поплаве 1965. године.¹¹

Одлуку о поверавању изградње бедема омладинским радним бригадама донела је чачанска Општина на заседању почетком јуна 1965. године. Одлука је донета у сагласности са Општинским комитетом Савеза омладине, а поред изградње одлучено је и да се бедем уреди као својеврсно градско шеталиште. Идеја је потекла и од Штаба за одбрану од елементарних непогода који је обезбедио потребна финансијска средства из Фонда за комуналије, али и из Фонда сакупљеног новца грађана Чачка. Потребна механизација је такође обезбеђена, што је продужило трајање ОРА на два месеца (јул-август). Куриозитет везан за одлуку о покретању ОРА је и тај што за 1965. годину није организована радна акција на савезном нивоу, што је и подстакло

¹⁰ Аноним, „Дугорочан програм мера“, *Чачански глас*, 4. јун 1965.

¹¹ О бедему се тих дана говорило често на чачанским улицама, „суво злато“ је била најчешћа метафора за комунални објекат који би град штитио од сличних недаћа у будућности. У штампи су се појављивали фелтони посвећени плану о изградњи градског бедема још из 1896. године, што је представљало жестоку критику упућена локалној власти за несарност и небригу (Аноним, „И само дотле до тог бедема...“, *Чачански глас*, 21. мај 1965).

локалну власт да покрене својеврсну микросавезну радну акцију у Чачку.¹²

Омладинска радна акција „Чачак 65“ почела је 1. јула и трајала је до 31. августа 1965. године. На изградњи бедема радило је укупно 412 омладинаца (214 у првој и 198 у другој смени) у две смене (јул-август). Поред Чачана, било је бригадира из свих савезних република. Омладина је долазила из Цеља, Марибора, Вараждине, Зрењанина, Добоја, Никшића, Скопља, Крушевца, Краљева, Горњег Милановца, Приштине, Славонског Брода, Рашке, Трстеника и Новог Пазара. ОРА „Чачак 65“ имала је 4 бригаде. Јулске су носиле имена „13. мај“ и „Омладинска солидарност“, а августовске „Надежда Петровић“ и „Коста Новаковић“. Старосна структура бригадира била је између 16 и 25. година живота. Највише је било средњошколаца, али је било и студената и радника. За потребе радне акције изграђено је насеље под именом „Братство и јединство“, које је било смештено у и око зграде Техничке школе у Чачку. Зграда школе није била најидеалније решење, па је стога претрпела одређене адаптације и дограђивања. Изграђени су терени за културно-спортске манифестације и извршена је санација санитарног чвора који је био оцењен као дотрајао и застарео. Насеље је располагало сопственом амбулантом, библиотеком, теренима за спортска надметања, дискотеком, тв салом, конференцијским простором и разгласном станицом.¹³

Организација рада на ОРА „Чачак 65“ предвиђала је да бригаде делају на проширивању и доградњи старог бедема

¹² М. Мариновић, „Изградња и проширење чачанског бедема биће поверена омладинским радним бригадама“, *Чачански глас*, 4. јун 1965.

¹³ М. Мариновић, „Све ће бити спремно на време“, *Чачански глас*, 25. јун 1965.

и на изградњи заштитног бедема у дужини од 2060 метара који се протезао од железничког моста, поред спортске хале КК „Борац“, до кафане „Белви“. Ширина бедема са банкинама износила је 3,5 метара. Копани су и канали за електричне каблове због плана градских власти да у будућности бедем претворе у градско шеталиште.¹⁴

Изградња бедема око водовода у Бељини била је поверена омладинцима друге, августовске смене, као и рад на санацији штете у Овчар Бањи. Бригадери су радили и на градњи темеља за нове стамбене објекте у Улици Слободана Пенезића - Крцуна (данас Немањиној улици) и на поправци стадиона ФК „Борац“. Такође, бригаде августовске смене радиле су и на пресецању новог корита Лозничке реке и скидању хумуса у Улици Цара Душана.¹⁵ Бригадери ОРА „Чачак 65“ имали су велику помоћ у механизацији, а надлежне фирме за целокупни пројекат изградње бедема и санације последица поплаве биле су „Хидроградња“ и Комунално предузеће „Морава“.¹⁶

Радни учинак бригадира је према званичним извештајима имао просечан учинак од 136 одсто. Омладинци ОРА „Чачак 65“ учествовали су на операцијама на којима је ископано и пребачено 9 808 м³ земље и шљунка, утоварено и истоварено 2 109 м³, избраздано 1 375 м³ коловоза, превезано колицима 2 357 м³ земље и шљунка, посечено 12 859 м³

¹⁴ Бедем је касније електрифициран (постављене су 33 светиљке, као и клупе за одмор). Косине бедема су обogaћене зеленом површином и дрвћем, а створени су услови и за изградњу паркинг простора за посетиоце стадиона ФК „Борац“ (Аноним, „Дело вредних руку“, *Чачански глас*, 3. септембар 1965).

¹⁵ Аноним, „Велико дело младих“, *Чачански глас*, 3. септембар 1965.

¹⁶ Аноним, „Гради се бедем солидарности“, *Чачански глас*, 16. јул 1965.

шибља и 191 дрво, истоварено и утоварено 1 107 тона грађевинског материјала, скинуто 3 386 м³ хумуса, изграђено 2 607 метара банке итд.¹⁷

Омладинци на ОРА у Чачку 1965. године постигли су задате и планиране циљеве и норме. Међутим то је само мали део онога што што су они допринели својим доласком на радну акцију. Чачак је из „првог реда“ искусио феномен радне акције који је шири од пуког истицања кубика ископане и пренете земље, утрошеног цемента, измешаног малтера и сличног.

„Бедем солидарности“

Иако је економски аспект логичан избор за примаран циљ радних акција, друштвене активности и њихов значај за развој омладине задиру дубоко у суштинску омладинског рада. Сврха радних акција била је двојака - да се изграде инфраструктурни објекти који су неопходни за развој привреде и да се кроз рад и партиципацију омладине у подизању стандарда уздиже и њихова свест о новоизграђеном друштву.

О економској исплативости може се нашироко расправљати али је политички, идеолошки, васпитно-образовни и културно-забавни значај омладинске радне акције од почетака имао континуитет. Комунистичка партија је преко својих представника на ОРА заводила своју политику, агитовала међу младима и усмеравала их „на прави пут“. Поједини државни пројекти, попут самоуправљања, експериментисани су управо на радним акцијама. Власт је нашироко потенцира-

ла на изградњи такмичарског духа што је једна од основних карактеристика радних акција. Термин „ударник“ био је актуелан током читавог периода трајања ОРА у Југославији, а посебно у његовом раном периоду. Популарисање ударништва везује се за страхановски покрет у СССР, што је довело до стварања сличних југословенских хероја попут Алије Сиротановића.¹⁸ За југословенски партијски врх радне акције су нарочито од средине 50-их година, попримиле изразити васпитно-образовни карактер. Оне су постале својеврсне „школе социјализма“, „школе комунистичког и радног васпитања“ и на њих се гледало као на место где се могу стећи практично знање и (ли) посао. Радне акције су биле и колевка „братства и јединства“ која је омогућавала младима да упознају различите крајеве и обичаје у Југославији, да размене искуства и да се на тај начин интегришу у новостворену државну заједницу.

Друштвене активности радне акције („креативно акцијашење“) биле су у првом плану, како за партијски и државни врх, тако и за саме бригадире. Институционални циљеви радних акција, како их је формулисао и сам Јосип Броз Тито, јесу, пре свега, формирање социјалистичке личности младог човека и његово идеолошко-политичко и радно образовање. Остали циљеви који се помињу су и ширење братства и јединства, образовање омладине, ширење и неговање тековина НОБ-а, стицање радних навика, изградња самоуправне свести, али и подстицање младалачког духа омладине.¹⁹ Што се самих бригадира тиче и код њих доминирају друштвени аспекти оmlа-

¹⁸ Селинић, *Омладина гради Југославију*, 93.

¹⁹ Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 26-28; Јосип Броз Тито, *Одговори*, прир. Ристо Тошовић (Београд: Српска књижевна задруга, 1977), 131-138.

¹⁷ Аноним, „Велико дело младих“, *Чачански глас*, 3. септембар 1965.

динских радних акција. Највећи број њих (чак 84-89%) сматра да су најважнији циљеви ОРА зближавање младих, пријатељство, другарство, братство и јединство.²⁰ Омладинска радна акција „Чачак 65“ укалупљује се у већ поменуте бројке. О економској (не)оправданости акције нико није ни говорио али се о друштвеним активностима звонило на сва звона. Друштвене активности чачанске ОРА, као најважнији сегмент радне акције уопште, можемо поделити у три групе: идеолошко-политички, васпитно-образовни рад и културно забавне активности.

ОРА „Чачак 65“ из 1965. године илуструје све елементе једне радне акције. На примеру ОРА у Чачку могу се сагледати не само карактеристике једне радне акције, већ и читав период 60-их година и све што је он донео, не само југословенском друштву, већ и самој омладинској радној акцији.

Идеолошко-политички рад

Омладинске радне акције имају више идеолошких димензија. Најпре, сам државни систем био је погодан тле за остваривање идеје ОРА на којој је, као специфичном облику друштвене активности, планирана и очекивана активност. Сматра се да без идеолошке сагласности организатора (државе) и чинилаца (бригадира) омладинске радне акције не би ни било. Државни врх је настојао, током читавог трајања ОРА, да преко идеолошко-политичког рада ту везу интензивира, прошири и ојача. Са друге стране, брига-

дири долазе на ОРА јер то представља једну од консеквенци њиховог идеолошког убеђења и привржености систему.

До 1965. године идеолошко-политички рад на ОРА је прошао кроз две фазе. Руди Супек види ову делатност као процес друштвеног освештавања омладине у духу социјализма (до 1961. године), али и као процес друштвеног освештавања омладине на радним акцијама у оквирима већ постојећих друштвених вредности.²¹ Садржаји идеолошко-политичког рада најчешће су и промоција НОБ-а, социјалистичке револуције, рада и организације ССОЈ-а, спољна политика Југославије и актуелна светска политика. Политички значај ОРА потенциран је преко присуства истакнутих партијских функционера на радилиштима, истицањем мотива братства и јединства, потенцирањем на датумима важних државних празника, али и истицањем имена народних хероја које су носиле бригаде на радним акцијама.²² Реализација идеолошко-политичког рада углавном је вршена преко класичних предавања, дебата, и такмичења, што је у многим случајевима доприносило једнообразности и сувопарности ове активности која никада није била популарна међу бригадирима.²³

Идеолошко-политички рад се на ОРА „Чачак 65“ огледа у светлу неколико истакнутих елемената. Најпре треба поменути неизоставно истицање рада као

²¹ Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 139-142.

²² Дан ОРА је 1. април, јер су тада почеле припреме за изградњу пруге Брчко-Бановићи [Гордана Горуновић, „Сећања на Омладинске радне акције као елемент југословенског наслеђа: из перспективе учесника и активисте“, *Огледи о југословенском наслеђу* (2012), 184].

²³ Процент незадовољних бригадира варирали су у зависности од садржаја и организације идеолошко-политичког рада. Тако се дешавало да на неким радним акцијама (ОРА „Београд-Бар“ ’71) више од пола омладинаца буде незадовољно, док је на неким проценат износио свега 5 одсто (Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 143-144).

²⁰ Према истраживању за 1974. годину у врху листе бригадирских циљева су и изградња земље (46%), стицање радних навика (13,7%) и развијање самоуправне свести (12,4%) (Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 29).

ултимативне и универзалне идеолошке споне свих радних акција. Рад је промовисан преко добро познатих, устаљених и ефикасних сегмената као што су ударништво и норме. У обе смене (јул/август) обе бригаде су проглашене за ударничке, додељиване су награде (похвалнице, прелазне траке) најбољим појединцима и четама. Рад је био уздизан и преко истицања појединаца који су својом скромношћу, посвећеношћу и залагањем, „крампом и лопатом“ зрачили, пробијали норме и дизали морал и тако утицали на свеукупно стање у групи (бригади).²⁴

Давање имена истакнутих личности бригадама на ОРА, као и слављење важних празника југословенског социјализма, није мимоишло ни чачанску радну акцију. Имена бригада на ОРА „Чачак 65“ представљају интересантан спој идеолошког, политичког и локалног. Наиме, три од четири имена везана су директно за Чачак али све имају дубљи идеолошки и политички значај. Бригада „13. мај“ прве, јулске смене носи име по Дану државне безбедности, датуму оснивања ОЗНА-е. Назив бригаде алудира на сам појам безбедности који би Чачку, уз помоћ радне омладине под барјаком овог датума, донео изградњу бедема, симбола заштите од поплава. Бригада са именом „Коста Новаковић“²⁵ јасно говори о истакнутој личности КПЈ, Чачанину, те стога овај назив бригаде има и едукативан значај тако што су гости из других република

могли увидети допринос, место и значај чачанског краја у историји комунизма у Југославији. Називи августовских бригада, „Надежда Петровић“ и „Омладинска солидарност“ повезане су истим мотивима. Солидарност представља лајтмотив читаве ОРА у Чачку чиме су назначени спремност и несебичност омладине из читаве Југославије да својим радом и саосећајношћу помогну своје „другове“. Појам је несумњиво повезан и са Надеждом Петровић. Ако изузмемо едукативни мотив, као и у случају Косте Новаковића, име ове знамените Чачанке симбол је и солидарности због њеног несебичног ангажовања као болничарке у Великом рату.²⁶ Овим су локалне власти објединиле идеолошке и културолошке компоненте које карактеришу тадашње друштво, државу, али и сам чачански крај.

Предавања и дебате око актуелних политичких, друштвених и економских кретања у Југославији и свету, посете политичких званичника и присуство медија, били су пракса и на чачанској радној акцији. Организациони одбори, команданти насеља „Братство и јединство“, као и сами бригадири, организовали су низ дебата, предавања и дискусија. Најинтересантније теме биле су ситуације у Јужном Вијетнаму и Грчкој, као и научне експедиције на Хималајима. Било је и интересовања за актуелна политичка дешавања у земљи, а бригадири су се посебно интересовали за теорију развоја научног марксизма.²⁷ Локални али и савезни

²⁴ М. Јовичић, „Марјанова друговања“, *Чачански глас*, 16. јул 1965.

²⁵ Коста Новаковић (1886-1937), истакнути члан Социјалдемократске партије и КПЈ од 1906. до 1927. године који након бекства из затвора одлази у Совјетски Савез где наставља своју партијску активност. Сматра се да је погинуо у Стаљиновим „чисткама“ [Милован Вуловић, *Знамења слободе* (Чачак: Општински одбор СУБНОР-а, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова од 1912. до 1918. године, 1994), 142; Божидар Златић, *Чачански крај* (Чачак: Просвета, 1969), 103].

²⁶ Надежда Петровић (1873-1915), великан уметности и сликарства. Сматра се оснивачем југословенског модерног сликарства. Студирала је у Немачкој, Француској и Италији. Учествовала је у балканским ратовима и Првом светском рату као болничарка. Умрла је 1915. године од последица тифуса (Вуловић, *Знамења слободе*, 31-32; Златић, *Чачански крај*, 75).

²⁷ Велику популарност код омладине 60-их година стекао је немачки социолог и политички теоретичар Херберт Маркузе, предводник покрета „Нове левнице“ (Љубица Пили-

представници владајуће партије показивали су велико интересовање за ОРА у Чачку. Било је представника партије и локалних власти из готово свих крајева Југославије, а пружена је политичка подршка и са врха у виду посете Ивана Гајића, члана ЦК СРС и председника Феријалног Савета Србије. Чачак је био домаћин гостима из Зрењанина и Крушевца, али и екипи Радио Београда и осталих представника „седме силе“. Путем медија публицитет чачанске ОРА, као својеврне локално-савезне радне акције, ненадано је растао. Екипа Радио Београда снимила је међу бригадирима популарну емисију тог времена („Буди мој гост“), док су листови „Свет“ и „Младост“ правили сопствене репортаже.²⁸

Један од најзначајнијих мотива на омладинским радним акцијама јесте „братство и јединство“, што је био случај и на ОРА „Чачак 65“. Од радних акција се очекивало да јачају братство и јединство и да се младима омогући упознавање са људима и обичајима у крајевима где се радна акција одржава. Међу самим бригадирима доминирало је мишљење да је основни мотив доласка на ОРА дружење и стицање пријатељстава што представља основни елемент идеје братства и јединства. У Југославији није било масовнијег сусрета младих од ОРА, тако да су оне биле идеалан полигон како за „инсталацију“ државне политике, тако и за изградњу осећаја заједништва међу младима.²⁹ Иако званично локална, ОРА у Чачку имала је и мини-савезни карактер што ју је квалификовало за дефиницију „ковачнице братства и јединства“.

повић, Велибор Стефановић, „Ој Чачани и Чачанке младе, сетите се најбоље бригаде...“, *Чачански глас* 16. јул 1965).

²⁸ Аноним, „Велико интересовање за рад бригадира“, *Чачански глас* 16. јул 1965.

²⁹ Селинић, *Омладина гради Југославију*, 95.

Омладинско насеље код Техничке школе које носи име овог мотива било је место окупљања младих из свих република СФРЈ, што је потврда идеолошког склопа који представља савезна радна акција. Локална власт и сами бригадири сматрали су да је братство и јединство основни мотив, па је тако Милош Станковић, командант омладинског насеља, истицао да је ширење братства и јединства основни циљ који је у потпуности успео. Бригадир Милан Стојовић из Никшића наводи да је ОРА „бедем, тврђава братства и јединства које представља бесмртно дело омладине и њене солидарности“.³⁰

На крају треба поменути и улогу ОРА као места сећања и неговања традиције НОБ-а. Наиме, у првој половини 60-их година долази до заокрета у политици владајуће партије која се тицала промоције наслеђа НОБ-а. Уставом из 1963. године мења се име државе која постаје СФРЈ, када се по први пут јавно покреће национално питање. На Осмом конгресу СКЈ сам Јосип Броз Тито оценио је да су „националности преживеле“ и да треба јачати југословенски социјалистички патриотизам.³¹ Један од најефикаснијих начина имплементације овакве идеје јесте инсистирање на наслеђу НОБ-а у оквиру идеолошко-политичког рада на омладинским радним акцијама.

На примеру чачанске радне акције из 1965. године можемо видети начин и опсег деловања локалних власти, ССОЈ-а, као и медија који су, пратећи званичну државну политику, организовали низ манифестација посвећених борби партизана у Другом светском рату. Већ се код извештаја о поплави у мају 1965.

³⁰ Ферид Мујезиновић, „Бригадири ће из Чачка понети само најлепше успомене“, *Чачански глас* 3. септембар 1965.

³¹ Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, 352-353.

године наслућује тенденција новог курса. Помоћ војске ЈНА у организацији, људству и механизацији, медији су искористили да испредају хвалоспеве на рачун народне војске која је, као и током рата, одбранила домовину.³² Поплава је приказивана као попрште некакве имагинарне битке добра и зла, надљудског против земаљског, а ултимативни победник је војска. Истицана су имена војника, официра, команданата који су тако добијали статусе неких нових народних хероја. Умешност, способност, сналажљивост, солидарност, саосећајност, несебичност и пожртвованост су епитети коришћени за армију спаса која је уместо оружја користила „кранп, лопату и ашов“. Врло брзо, војници су постајали спаситељи, уздизани и хваљени попут хероја из НОБ-а.³³

На радној акцији у Чачку није мањкало садржаја који се тицао ратне тематике. Програми везани за овај мотив били су разноврсни и вишеслојни. Организовани су излети на Кадињачу и Партизанске воде за обе смене са пропратним предавањима и казивањима првобораца о „Ужичкој републици и славној Кадињачи“.³⁴ Организоване су и посете костурници палих бораца на Спомен-парку, а јулска смена је полагала венце поводом празника Дана устанка (4. јул) у Другом светском рату. Бригадири су присуствовали и одавању почести приликом откривања бисте народног хероја Боже Томића у кругу Фабрике хартије у Чачку.³⁵

³² Миле Мојсиловић, „Куд народна војска прође...“, *Чачански глас* 4. јун 1965.

³³ Лека Обућина, „У борби са стихијом“, *Чачански глас* 16. мај 1965.

³⁴ Љубица Пилиповић, Велибор Стефановић, „Ој Чачани и Чачанке младе, сетите се најбоље бригаде...“, *Чачански глас* 16. јул 1965.

³⁵ Божо Томић (1917-1944), један од организатора устанка у љубићком крају 1941. године. Био је политички комесар

Васпитно-образовни рад

Велики значај омладинских радних акција лежао је у описмењавању и образовању омладине Југославије. Оваква активност присутна је од првих акција за време рата до последњих крајем 80-их са одређеним изменама у садржају и начину реализације. Елементи васпитно-образовног рада, курсеви, предавања и течајеви били су организовани у зависности од тренутних потреба и околности у самој држави и друштву. Тако је у току рата ова активност служила за обуку омладине у руковању оружјем³⁶, док су у периоду првих поратних акција углавном организовани алфаветски течајеви за описмењавање омладине, па је тако у периоду од 1946. до 1952. године описмењено око 70.000 младих људи.³⁷ „Велики образовни центри“, како су третиране акције, биле су школа за стотине хиљада младих људи који су се у периоду првих ОРА углавном оспособљавали за занимања потребна за рад у привреди. Најзначајнији течајеви и курсеви тог периода били су зидарски, бетонски, армирачки, браварски и многи други. У периоду од 1958. до 1964. године програми добијају на разноврсности и реализују се у више различитих димензија. Поред стандардних метода рада додају се и предавања, изложбе, приказивање техничких филмова, објављују се фото-техничке новине и часописи. Амаатерски курсеви 60-их година постају

другог батаљона Друге пролетерске бригаде. Погинуо је на Белим Брдима 1944, а за народног хероја проглашен 1951. године (Вуловић, *Знамења слободе*, 139-140; Златић, *Чачански крај*, 124).

³⁶ Предвојничке обуке је било и на послератним акцијама, па су тако на ОРА „Шамац-Сарајево“ бригадири редовно похађали курс обуке о „јуришу“ [Александар Касаш, „Дневник једног акцијаша са изградње пруге Шамац-Сарајево 1947. године“, *Испираживања* бр. 23 (2012), 436].

³⁷ Слободан Семинић, „Живот на омладинским радним акцијама у Југославији 1946-1963“, *Архив* вол. 8, бр.1-2 (2007), 126.

најпопуларнији међу бригадирима, па је тако око 270.000 градитеља похађало мопедске, бицикличке, фото-аматерске, кино-оператерске и друге курсеве.³⁸

Ова врста едукативних програма на ОРА била је саставни део друштвених активности бригадира на радној акцији у Чачку 1965. године. Техничко описмењавање омладине било је у првом плану организатора који су истицали заинтересованост младежи за области „народне технике и науке“.³⁹ Укупно 70 бригадира јулске смене, што је око 35% од укупног броја, слушало је течајеве радио-аматерског и фото-курса. Први је организован уз помоћ чланова радио-аматерског клуба „Гвозден Пауновић“, Милића Бојића и Родољуба Гојковића, који су уједно били и предавачи. Полазници су похађали часове електротехнике, телеграфије и радио-технике, проучавали правилнике Савеза радио-аматера Југославије и обављали практичан рад са радио-станицама на кратким таласима. Фото-курс је био мањег обима са нешто оскуднијим садржајем али готово једнако заступљен међу бригадирима. Дипломе са фото-курса однело је 30 бригадира, док је 12 од 40 полазника радио-аматерског курса положило завршни испит.⁴⁰ Генерално гледано, око 40% бригадира прве, јулске смене (у августовској није било курсева) успешно је завршило курсеве, што се уклапа у бројку од 45-50% полазника течајева и курсева за период од 1965. до 1981. године на ОРА у Југославији.⁴¹

³⁸ Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 161-162.

³⁹ Ферид Мујезиновић, „Заволео сам овај град и биће ми тешко да одем“, *Чачански глас* 20. август 1965.

⁴⁰ Аноним, „Преко четрдесет слушалаца завршило курсеве народне технике“, *Чачански глас* 6. август 1965.

⁴¹ Већина бригадира у наведеном периоду сматра да је избор курсева добар (78%), док је њих око 59% задовољно обимом (26% сматра да их је мало, а 14% да их има много) [Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 163; Срећко

Културно-забавне активности

Шездесете године ХХ века се по све-му могу сврстати у ред најхаотичнијих деценија. Поред великих хладноратовских криза (Кубанска криза, Вијетнамски рат), технолошких и техничких достигнућа (лет Аполо 11, прва компјутерска игрица), култура младих и популарна култура свакако остављају највећи печат. Рокенрол, хипи-покрет, поп-арт, врх тадашње светске уметности, културе и филозофије стижу у Југославију. Омладина је конзумира посећујући музеје, библиотеке, галерије, представе, предавања, биоскопе, диско-клубове, „журке“ који више-мање улазе у стандардан оквир одрастања младих. Велика жеља за забавом и разонодом условила је да се млади више окрећу себи, својим проблемима и личним интересовањима. Међутим, читав овај културно-забавни „бум“ дешавао се у друштву захваћеном унутрашњим проблемима који су дрмали темеље социјалистичког поретка у Југославији. Устав из 1963. године који је довео до ескалације национализма на Осмом конгресу СКЈ, „одлазак на тржиште“ 1965. године, проблем „Ранковић“, побуна студената 1968. године, немири на Косову, као и многи други проблеми водили су ка дестабилизацији система и режима. Посматрајући из ова два угла, југословенско друштво се налазило у дисбалансу и хаотичној ситуацији која се свакако пресликавала и на структуру културно-забавног програма на омладинским радним акцијама где се сусретало идеолошко и модерно.⁴²

Михаиловић, „Култура, уметност и забава на омладинским радним акцијама“, *Друштвени ефекти радне акције* (1969), 150-152].

⁴² Радина Вучетић, *Кока-кола социјализам* (Београд: Службени гласник, 2012), 41-45; Предраг Ј. Марковић, *Београд*

Најфункционалнији аспект друштвених активности на радним акцијама свакако су културно-забавне манифестације. По речима Рудија Супека, културно-просветна делатност је најважнија када бригадири нису на траси. Она је била заступљена и развијена још од првих акција за време рата. Након рата културно-забавне активности су добијале све већи замах. Приредбе, литерарне вечери, дебате, усмене новине, представе, филмови, читалачке групе, разни курсеви хигијене и лепог понашања, гостовања уметничких и глумачких трупa и хорови, само су неки од садржаја. До 1958. године карактер ових активности био је готово искључиво образовни, вођен директивама из партијског врха и Савеза омладине.⁴³

Како су акције „социјалистичко друштво у малом“, на њима се могу приметити промене које карактеришу југословенско друштво уопште. Шездесетих се на радним акцијама примећује померање са образовних на стваралачке активности у оквиру културно-забавног рада. Потенцира се на проширењу обима културне потрошње, стварању навика и интереса за културу, али и омогућавању испољавања креативности код бригадира. Преоријентација са економског на друштвено-идеолошки значај радних акција донела је увећавање садржаја културно-забавног програма на ОРА који је умногоме испуњавао бригадирско „необавезно време“ од просечно седам часова дневно.⁴⁴ Између 1958. и 1963. године организовано је 15.000 културно-уметничких

приредби, а учесници манифестација све чешће су били сами бригадири, па је у истом периоду учествовало чак 300.000 омладинаца.⁴⁵ Услови за тако нешто долазили су најпре од самих бригадира и њиховог побољшаног друштвено-образовног статуса, али и од све учесталијег и раширенијег присуства културно-уметничких институција и дешавања из света популарне културе.

Прелиминарни организациони планови чачанске радне акције умногоме су одредили место које заузимају друштвене активности, а посебно културно-забавни живот. Апострофира се значај друштвеног живота на радној акцији, па тако „Чачански глас“ свакодневно преноси планове око изградње омладинског насеља и програма културе и забаве који би допринели „учвршћивању другарских и братских односа омладине“ из читаве Југославије.⁴⁶ Радна акција „Чачак 65“ имала је карактер мини-савезне акције, па су се локалне власти побринуле да бригадирима понуде што шири спектар активности које ће их упознати са чачанским крајем. У оквиру насеља постојали су библиотека, разгласна станица, „друштвене просторије“, ТВ сала, мини-биоскоп, полигон за одржавање спортских манифестација, простор за дружење и забаву.

Најстарији облик забаве на радним акцијама свакако представљају окупљања око „вечите ватре“. Логорске ватре су традиционалан облик забаве у условима акцијашког живота са присуством апстрактних и мистичних елемената окупљања око немирног елемента природе који подстиче машту бригадира и спонтано намеће дру-

између истока и запада 1948-1965 (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 460-476.

⁴³ Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 151, 153-154.

⁴⁴ Радне обавезе су трајале око 7 сати и 10 минута, спавање 6 сати, хигијена 40 минута (умивање, прање зуба), гимнастика 10 минута [Срећко Михаиловић, Раденко Вујанић, „Културно-забавна активност на радној акцији „Нови Београд 69““, *Друштвени ефекти радне акције* (1969), 167].

⁴⁵ Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 154.

⁴⁶ М. Мариновић, „Бедем солидарности“, *Чачански глас* 18. јун 1965.

жење у кругу „братства“.⁴⁷ Спомен-парк је био место на коме се одржавала манифестација окупљања око „вечите ватре“. Традиционална акцијашка манифестација послужила је да се у обе смене ОРА „Чачак 65“ прогласе ударне бригаде, најбољи појединци, подстицано је дружење бригадира, надметање у песништву и рецитовању, као и предавање о улози и значају чачанског краја у НОБ-у.⁴⁸

Приредбе, излети и посете институцијама културе биле су само део свакодневног културно-уметничког програма на радној акцији у Чачку 1965. године. Посете и излети били су веома популаран облик активности које су подстицале нешто интимније зближавање међу бригадирима. Локална власт је организовала многобројне излете и екскурзије са циљем што бољег упознавања акцијаша са природним и културно-историјским карактеристикама чачанског краја и западног дела Србије. Бригадири су имали прилике да посете Рудник, Златибор, Јастребац, Кадињачу, док је посебан утисак на акцијаше који нису били из Чачка оставила Овчар Бања.⁴⁹ Поред оваквих екскурзија, бригадири-домаћини су госте из других крајева водили у обиласке Чачка, чак су их неретко и угошћавали у својим селима, што је одушевљавало омладинце-госте.⁵⁰ Колико је овај сегмент био битан у животу бригадира чачанске акције говори и податак да су највеће замерке организацији биле што није издавала више дозвола за излазак у град како би упознали „његове природне

лепоте и културно-историјске споменике“.⁵¹

Приредбе су још један облик друштвене активности са великом традицијом на омладинским радним акцијама. Спектар понуде и реализације се крајем 50-их година шири, а у прилог томе иде и чињеница да се до 1963. године у Југославији приступа масовном оснивању музеја и институција културе уопште (Народни Музеј у Чачку основан је 1952, а Галерија Надежде Петровић 1961. године) које нуде нове садржаје омладини.⁵² Такође, природа програма приредби и предавања постепено се мења и са чисто образовних усмерава се ка образовно-креативним у којима већином учествују сами бригадири. Веома богат културно-образовни програм био је припремљен за бригадире ОРА „Чачак 65“. Садржаји образовног карактера углавном су за циљ имали упознавање гостујућих акцијаша са културом, историјом и природним лепотама чачанског краја. Организоване су приредба „Хајде да се упознамо“ и литерарне вечери у организацији библиотеке и чачанске Гимназије. Народни музеј приредио је обиласке сталне поставке⁵³, као и предавања која су упознавала бригадире о историји Чачка, његовом улогом у народном устанку, као и личностима Косте Новаковића и Надежде Петровић.⁵⁴ Галерија Надежде Петровић је кроз серију изложби дела сликара Марка Мурата, Мила Милуновића и других упознавала бригадире са

⁴⁷ Михаиловић, Вујанић, „Културно-забавна активност на радној акцији „Нови Београд 69““, 174.

⁴⁸ Аноним, „Проглашење најбољих крај вечите ватре“, *Чачански глас* 16. јул 1965.

⁴⁹ Ферид Мујезиновић, „Бригадири упознају природне лепоте чачанског краја“, *Чачански глас* 20. август 1965.

⁵⁰ Милан Јовичић, „У посети друговима“, *Чачански глас* 23. јул 1965.

⁵¹ Ферид Мујезиновић, „Бригадири ће из Чачка понети само најлепше успомене“, *Чачански глас* 3. септембар 1965.

⁵² Милош Тимотијевић, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку (1952-2012)“, у: *Споменица Народног музеја у Чачку*, ур. Делфина Рајић (Чачак: Народни музеј, 2013), 27.

⁵³ У првој поставци у Конаку Јована Обреновића доминирали су предмети у вези са ратном прошлешћу партизанског покрета. Такво стање је више-мање остало до 1996. године [Тимотијевић, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку (1952-2012)“, 17].

⁵⁴ Аноним, „Разноврстан друштвени и забавни живот“, *Чачански глас* 16. јул 1965.

југословенским сликарством. Бригадирима су били задовољни обимом и квалитетом ове врсте садржаја истичући да је то умногоступало утицало на њихову свест о култури, као у случају једне бригадирке која је била одушевљена својом новом склоношћу ка књижевности, што је свакако био резултат програма Градске библиотеке.⁵⁵

Сходно општим тенденцијама на радним акцијама 60-их, потенцијало се на манифестацијама које су подстицале креативност код бригадира. Организовани су мини-концерти бригадирских оркестара, такмичења у рецитовању и пантомими, певању и музицирању. Поезија је део културног стваралаштва у оквиру којег су се бригадирима највише и најчешће истицали. Уметнички квалитет је осцилирао. Углавном су то биле баналне песме шаљивих и љубавних садржаја, али је било и оних које су постале симбол ОРА као „Хеј, хај бригаде“, незванична химна радних акција. Поједини бригадирима на ОРА „Чачак 65“ су се истицали, попут Радомира Андрића из Крушевца, афирмисаног песника и члана крушевачког Књижевног клуба „Багдала“, Драгана Манџукића и Милана Стојовића који су својим песмама са натуралистичко-љубавним мотивима забављали другове на многим приредбама.⁵⁶ Круна културно-уметничког програма била је завршна свечаност 31. августа 1965. године када су бригадирима уверили многе грађане Чачка, представнике локалне власти и партијског руководства, у своје умеће подстакнуто или стечено на ОРА „Чачак 65“.⁵⁷

Шездесете године ХХ века представљају синоним за појам забаве. То је деценија која је инсталирала популарну

културу на мапу свих државних система, друштва и идеологија. Југославија, земља противуречности и парадокса, била је 60-их година испред готово свих земаља иза „гвоздене завесе“ када је у питању конзумирање популарне културе која је долазила са капиталистичког Запада, преваходно Сједињених Америчких Држава. Југословенска младеж је обертуре прихватила нове појаве у виду рокенрола, филма, „журки“ и игранки, моде, модерних игара, креирајући и у Југославији атмосферу „лудих шездесетих“. Долазећи на радне акције, омладина је носила са собом нове друштвене тенденције које су допринеле обилном проширивању програма и садржаја на пољу забаве и популарне културе. Организатори акције „Чачак 65“ ишли су у корак са временом и бригадирима понудили разноврсне облике забаве почев од „свирки“, преко „журки“, игранки и филма, па до разних спортских турнира и такмичења.

Филм је међу бригадирима одувек био један од најпосећенијих облика забаве. Управа ОРА „Чачак 65“ у сарадњи са предузећем „Чачак филм“ и биоскопом „Сутјеска“ организовала је покретни биоскоп за бригадире у светларнику Техничке школе, где су омладинци могли да виде најпопуларније филмове домаће и светске кинематографије. Филмови „Мач и правда“, „Мачак под шлемом“, чувени Мак Сенетов „Све за смех“ и антиратни „Непознати раг“ привукли су највише публике уз неизоставни репертоар домаћих играних филмова. Уз, већ стандардно интересовање за филм, бригадирима су показали велику знатижељу према телевизији. У ТВ сали омладинског насеља, „која није могла да прими све оне који су желели себе да виде на екрану“, акцијаши су гледали репортажу о животу на траси која их је пот-

⁵⁵ Ферид Муџезиновић, „Забава и разонода упоредо са радним нормама“, *Чачански глас* 20. август 1965.

⁵⁶ Аноним, „Акцијаши пишу песме“, *Чачански глас* 23. јул 1965.

⁵⁷ М. Маринковић, „Приредба растанка“, *Чачански глас* 3. септембар 1965.

пуно збунила јер им је било необично „да гледају себе и своје другове на екрану“.⁵⁸

Један од најпопуларнијих видова забаве биле су игранке и „журке“. Оне су се одликовале масовном посећеношћу и ретко ко је од бригадира пропуштао ове манифестације. Музичке приредбе професионалних извођача на игранкама укључивали су бригадире у „генерацијски калуп“, где су се они забављали, смејали, „ђускали“, звиждали, аплаудирали, односно активно пресликавали тенденције младих 60-их година. Техничка школа у Чачку била је место окупљања бригадира на игранкама у оквиру богатог забавног програма на ОРА „Чачак 65“. Током јулске и августовске смене, готово свакодневно, бригадири су имали прилику да слушају бендове „забавних“ и народних мелодија, као и популарне рокенрол саставе. Најпопуларнији извођачи су били „Ансамбл електротехничке школе“, извођачи народних мелодија из Сарајева, а посебну популарност током двомесечне радне акције у Чачку стекли су рокенрол бендови „Беле вишње“ и „Звечарке“. Поред „живих“ наступа, бригадири су често користили грамофон, али су и сами учествовали као извођачи. Као најпопуларнија бригадирска песма издвајала се „обрада“ мексичке „Чиките“. На игранкама се и играло, па су тако омладинци показали завидно познавање „модерних“ игара - танга, фокстрота, твиста, сурфа, цеза.⁵⁹

На крају треба поменути спортске манифестације које представљају незаобилазни део забаве бригадира на радним акцијама. Те активности су углавном системски организоване, добровољне су, али делом и обавезне (јутарња гимна-

стика). Статистика говори да у просеку сваки бригадир учествује 7 до 10 пута на спортским такмичењима.⁶⁰ На ОРА „Чачак 65“ спортска такмичења и утакмице окупљала су највише бригадира. Организована су такмичења у малом фудбалу, стоним тенису, шаху, одбојци и рукомету на којима је истицано развијање спортског и колективног духа. Бригадири су се надметали између себе, али и са екипама омладине Чачка, студентском репрезентацијом Крагујевца и тимом војске. Најуспешнији спортисти, попут рукометаша Мухарема Мекића, шахисте Градимира Митрушевића и стонотенисера Милосава Савића, постајали су хероји насеља и најпопуларнији појединци. Посебно су била жустра шаховска надметања у ТВ сали омладинског насеља где су се омладинци поистовећивали са шаховским иконама Бобијем Фишером и Михаилом Таљом.⁶¹ Бригадири су углавном били задовољни спортским програмом на ОРА „Чачак 65“. Било је оних који су сматрали да је требало да буде више спортских догађаја, јер је постојећи једнообразан, алудирајући притом на бројност фудбалских надметања. Било је и оних који су били незадовољни због недостатка атлетских такмичења, што и није случајно узимајући у обзир велику популарност Мирослава Церара код југословенске омладине.⁶²

Омладинска радна акција је својеврстан друштвени експеримент који пружа могућност да се проуче одреднице, тренд развоја, структурне вредности и социјални ставови код дела омладине Југославије. Иако је организациона структура ОРА „Чачак 65“ понудила широк спектар друштвених активности и простора за

⁵⁸ Ферид Мујезиновић, „Забава и разонода упоредо са радним нормама“, *Чачански глас* 20. август 1965.

⁵⁹ Исто; Аноним, „Припрема се опште славље за растанак“, *Чачански глас* 26. август 1965.

⁶⁰ Михаиловић, *Омладинске радне акције*, 164.

⁶¹ Ферид Мујезиновић, „Забава и разонода упоредо са радним нормама“, *Чачански глас* 20. август 1965.

⁶² Аноним, „Заволео сам овај град и биће ми тешко да одем“, *Чачански глас* 20. август 1965.

„креативно акцијашење“, са сигурношћу се може констатовати да је однос омладине према овим активностима пасиван. Бригадери су углавном оријентисани на „слушање“ (предавања, курсеви, култура и забава), а не на сопствено стваралаштво, иако је у периоду 60-их направљен значајан помак у овом смеру (музика, поезија, највише спорт). Омладина је углавном окренута популарној култури (филму, рокенролу, „журкама“ и „живим свиркама“), а мање на садржаје високе културе (музеји, галерије). То је умногоме било условљено све већим присуством средстава за масовне комуникације (радио, тв), пасивним образовним системом који је базиран на фронталној настави, мањком улагања, као и уским радијусом програмног и просторног деловања установа културе. Друштвене активности на радним акцијама се од 60-их година углавном окрећу ка задовољавању интереса већине бригадира.

Извори:

Чачански глас, 1965.

Литература:

1. Вуловић Милован, *Знамења слободе* (Чачак: Општински одбор СУБНОР-а, Друштво за неговање традиција ослободилачких ратова од 1912-1918. године, 1994)
2. Вуцелић Воја, „Омладинска радна акција на Црном врху“, *Годишњак рада Београда* књ. XVI (1969)
3. Вучетић Радина, *Кока-кола социјализам* (Београд: Службени гласник, 2012)
4. Горуновић Гордана, „Сећања на омладинске радне акције као елемент југословенског наслеђа: из перспективе учесника и активисте“, *Огледи о југословенском наслеђу* (2012)
5. Добривојевић Ивана, „Између идеологије и поп-културе живот омладине у ФНРЈ 1945-1955“, *Историја 20. века* вол. 28, бр. 1 (2010)
6. Златић Божидар, *Чачански крај* (Чачак: Просвета, 1969)
7. Касаш Александар, „Дневник једног акцијаша са изградње пруге Шамац-Сарајево 1947. године“, *Историјски бр.* 23 (2012)
8. Кузмановић Бранко, „Утицај радне акције на однос према групи и колективном животу“, *Настава и васпитање* год. 23, бр. 1 (1974)
9. Марковић Предраг Ј., *Београд између истока и запада 1948-1965* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996)
10. Михаиловић Срећко, Вујанић Раденко, „Културно-забавна активност на радној акцији „Нови Београд 69““, *Друштвени ефекти радне акције* (1969)
11. Михаиловић Срећко, „Култура, уметност и забава на омладинским радним акцијама“, *Друштвени ефекти радне акције* (1969)
12. Михаиловић Срећко, *Омладинске радне акције* (Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије, 1985)
13. Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918-1988* (Београд: Нолит, 1988)
14. Радојковић Љубица, „Омладинска радна акција на изградњи Београда 1947-1950. године“, *Годишњак рада Београда* књ. 5 (1958)
15. Селинић Слободан, „Омладина гради Југославију“, *Архив* вол. 6, бр. 1-2 (2005)
16. Селинић Слободан, „Живот на омладинским радним акцијама у Југославији 1946-1963“, *Архив* вол. 8, бр. 1-2 (2007)
17. Тимотијевић Милош, *Модернизација балканског града (1944-1989)* (Чачак: Народни музеј, 2012)
18. Тимотијевић Милош, „Шест деценија рада Народног музеја у Чачку (1952-2012)“, *Споменица Народног музеја у Чачку* (Чачак: Народни музеј, 2013)
19. Броз Јосип Тито, *Одговори*, прир. Ристо Тошовић (Београд: Српска књижевна задруга, 1977)

Social activities at youth voluntary physical labor on the example of ORA - (Youth Voluntary Physical Labor) - 'Cacak 65'

This paper analyses youth voluntary physical labor as a special phenomenon in history of socialist Yugoslavia on the example of ORA 'Cacak 65' which was organized in the period July-August 1965. Social activities present just one part of this significant, historical, multi structural and social phenomenon.

Great flood which happened in Cacak region in the night between 12th and 13th May made a big damage in Cacak municipality. Material damage was enormous while long-term consequences from 1965 affected the region for several more years. In connection with it, long-term plans envisaged building defense rampart along the river from the restaurant 'Belvi' to Cacak slaughterhouse.

Youth voluntary physical labor was organized on 1st July, 1965 and it was at the same time specific and typical for the 60s. Its specific characteristic was that beside young people from Cacak, young people from all other federal republics took part in

the labor, thus creating a micro federal labor work action out of a local one. That kind of situation made a space for implementation of many social motifs which were reflected through the phenomenon of youth voluntary physical labors.

Foreign affair's orientation of Yugoslavia towards capitalist west brought many changes which affected the content of social activities at youth voluntary physical labor. Besides traditional manifestations and motifs which glorified socialist regime and ideology (camp fires, outstanding workers proclamation), youth enjoyed more and more in programs which offered contents of pop culture and entertainment (modern dances, film, Rock Roll).

Tendencies and wishes of young people in Yugoslavia in the 60s can be seen on the example of social activities and programs at youth voluntary physical labor 'Cacak 65'.

Milan LIŠANČIĆ, M.A.

Les activités sociales lors des chantiers De jeunesse sur l'exemple de l'ORA „Cacak 65“

Ce travail analyse les chantiers de jeunesse comme une sorte de phénomène dans l'histoire de la Yougoslavie socialiste sur l'exemple de l'ORA „Cacak 65“ qui fut organisée dans la période juillet-août de l'année 1965. Les activités sociales lors des chantiers représentent seulement une partie de ce phénomène historique, multi-structural et social.

La grande inondation qui se passa dans la région de Cacak dans la nuit entre le 12 et le 13 mai causa de graves dommages dans la région de Cacak. Les dégâts matériels furent énormes tandis que les conséquences à long terme de la catastrophe de l'année 1965 se ressentirent pendant les années suivantes également. À cet égard, les plans préventifs à long terme prévirent la construction de murs défensifs qui s'étendent du café „Belvi“ à l'abattoir de Cacak.

Le chantier qui s'ensuivit le 1er juillet de l'année 1965 fut autant spécifique que typique pour la période des années 60. La spécificité se reflète en ce qu'auprès de la jeunesse de Cacak participa aussi la

jeunesse de toutes les républiques fédérées, formant du chantier local un chantier micro fédéré. Une telle situation créa un emplacement pour l'implémentation de nombreux motifs sociaux qui se reflètent à travers le phénomène du chantier. L'orientation de la politique extérieure de la Yougoslavie envers l'Ouest capitaliste apporta de nombreux changements sociaux qui se reflètent également sur les contenus des activités sociales sur les chantiers. Mis à part les manifestations et les motifs traditionnaux qui glorifièrent le régime socialiste et l'idéologie (feux de camp, travail de choc), la jeunesse se plut de plus en plus dans les programmes qui offrirent aux jeunes des contenus de la culture populaire et de la distraction („danses modernes“, film, rock'n'roll).

Sur l'exemple des activités sociales et du programme lors du chantier „Cacak 65“, on peut voir les tendances et les aspirations des jeunes des années 60 en Yougoslavie.

Milan LIŠANČIĆ, Mr

Сл. 1 - Пойлава у Чачку 1965. године (Народни музеј Чачак)

Сл. 2 - Пойлава у Чачку 1965. године (Народни музеј Чачак)

Сл. 3 - Поплава у Чачку 1965. године (Народни музеј Чачак)

Сл. 4 - Омладина Чачка на радној акцији „Бедем 65“ (Народни музеј Чачак)

Сл. 5 - Омладина Чачка на радној акцији „Бедем 65“ (Народни музеј Чачак)

Сл. 6 - Омладина Чачка на изградњи бедема 1965. године (Народни музеј Чачак)

Јана
ЈУРЕШ

историџар
ОШ „Стејпа Стејановић“
Горња Горевница

УДК: 929.52АЗАЊАЦ

ФАМИЛИЈА АЗАЊАЦ

АПСТРАКТ: Овај рад представља запис о досељеничким коренима фамилије Азањац и њеном настајању током XIX и почетком XX века. Уједно, ово је веродостојно сведочанство засновано на изворним писаним документима о настанку, времену и усвајању њиховог презимена, као и о времену у коме су живели његови зачетници. У њему се расветљава почетно прањање родословног стабла (оснивач фамилије, његово пра, друго и треће колено), на које ће свака породица лако моћи да додаје своје нове нарашћајне прање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Азанац (Азањац), село Азана, село Васиљевићи, Јавор, манастир Ковиље, Ђурђици, Сптари Влак

До 1912. године моравички крај се налазио на граници према Османској Царевини. У њему се становништво „брзо намножавало, не само природним прираштајем, већ и досељавањем, нарочито почетком XIX века“.¹ Читава данашња села воде порекло од две или три фамилије досељене у то време. Досељеници су се међусобно орођавали женидбом или удајом, претежно са фамилијама из истог села, а исто тако су стваране и кумовске везе. Највише је запажено кретање племена из Црне Горе, Херцеговине и Црногорског приморја. Они најпре долазе у Сјеничко поље, али узнемиравани од стране сјеничких Турака убрзо прелазе Јавор, Голију и Мучањ и насељавају старовлашка села. Обично је долазила по

једна породица. „Данас се тачно зна одакле је дошла која фамилија и населила се у овом крају.“²

Према предању, „Чкоњевићи у Штиткову, Стаменићи-Басаре у Тисовици, Вудовићи у Равној Гори и Азањци у Васиљевићима директни су потомци четири рођена брата досељена из Црне Горе“.³

Забележено је још једно предање о четири брата „који су из Црне Горе дошли најпре у Сјеницу, а из Сјенице у Јагњило (Јасеница), затим у Азању. Доцније се неки врате и настане у Приликама (Моравички, Ужички) где их има (Азањци)“.⁴ Будући да је становништво прилич-

¹ Др Стеван Игњић, „Моравички крај до Првог светског рата“, у *Ивањица, хроника моравичког краја*, уредник: Кузман Николић (Београд: Републички одбор Савеза удружења борца народноослободилачког рата Србије, 1972), 5-64.

² Љубомир М. Марковић, *Моравички крај: фото-монографија* (Ивањица: Удружење просветних радника Општинске скупштине Ивањица, 1965), 38.

³ Др Стеван Игњић, *н. д.*, 43.

⁴ Др Боривоје М. Дробњаковић, „Смедеревско подунавље и Јасеница“, у: *Насеља и порекло стапановићева*, уредник:

ког краја подробно проучавано и да нема сазнања да је фамилија Азањац икада била део те заједнице, ово предање нема поуздан ослонац.

Сва предања о досељеничким коренима и настанку фамилије Азањац (изворно Азанац) говоре о досељавању из Црне Горе. У сећањима најпоузданијих познавалаца породичне старине остало је запамћено да су дошли из Црне Горе (из Бихорског села Азане), што потврђује и „њихов заједнички надимак Азанци, који касније прелази у функцију презимена“.⁵ Не зна се тачно када је н у презимену прешло у њ, али на најстаријим надгробницима у селу Васиљевићи уклесано је Азанац, како је уписивано и у свим црквеним протоколима све до 1945. године. Крсна слава фамилије је Ђурђиц.

Село Васиљевићи на Јавору – постојбина фамилије Азањац

Јавор је пространа и делимично пошумљена планина која се протеже правцем северозапад-југоисток у дужини од 16 километара на подручју три општине: Нова Варош, Сјеница и Ивањица. На планини Јавор и њеној непосредној околини одиграли су се многи политички, војни и историјски догађаји у прошлим вековима.

Село Васиљевићи, у којем је настала фамилија Азањац, први пут се помиње у часопису Вука Караџића „Даница“ из 1828. године.⁶ Налази се на североисточним падинама планине Јавор и заједно са

Смиљевцем (Ковиље) и Равном Гором најудаљеније је село ивањичке општине и последње село моравичког слива. На северу преовлађују шуме, док се према југу простиру пашњаци. Село припада старовлашком типу, са кућама које су далеко једна од друге. Јужним делом, уз границу са Ерчегама, тече Градински поток. Становништво Васиљевића живи у засеоцима који су названи по фамилијама – Азањци, Бојовићи, Ђелошевићи, Крунићи, Кујунџићи, Зекавице, Мартиновићи.

Веродостојност сваког податка у родослову ове фамилије заснована је на изворним писаним документима.⁷ Осим тога, коришћени су натписи са надгробних плоча на гробљу у Васиљевићима, као и усмена казивања најпућенијих у породичне старине. Све ове изворе требало би подразумевати као поуздан ослонац за сваку исказану чињеницу, тврдњу и(ли) закључак.

Настанак презимена

У старинском селу и засеоку, у коме су се сви житељи познавали, лично име или надимак били су довољни да укажу на основне особености сваког суседа, па за њих строго одређено презиме није ни било од неке практичне важности. Касније, развојем популације, све више се ствара потреба за утврђивањем личног обележја поред имена, те људи почињу потпуније да се представљају тако што су поред својих имена додавали презиме, настало као присвојни придев од очевог имена. Отуд термин патроним.

Јован Цвијић (Београд: СКА, 1925), 134.

⁵ Изјава Љубомира М. Азањаца (1921-2004) из Чачка, дата аутору текста 25. марта 1999. године.

⁶ Вук Стефановић Караџић, *Даница* (Београд: Просвета, 1987), 184.

⁷ Називи наведених извора: Архив Србије (АС), Тефтер пореза и арача Нахије Старовлашке, 1833, № 636, стр. 22, село Васиљевићи; Тефтер чибук Нахије старовлашке, 1834 (АС-МФ-ЗТ-№ 369); Историјски архив Ужице, Фонд цркве у Ковиљу, 1871-1945; Попис имовине и лица 1863. године.

Убрзо, ни то није било довољно, будући да је настала потреба да се људи још потпуније идентификују, а тиме и њихова домаћинства. Овакви проблеми и недоумице нису мучили само грађанство, пошто је то била велика сметња и у обављању државничких послова. Било је чак случајева да је „по слободном опредељењу кућних старешина, исти укућанин крштен под једним презименом, венчан под другим, а умро под трећим. Млада српска држава није више хтела да трпи да се под кровом истог дома, деда, отац и син различито презивају“.⁸

Због свега тога „кнез Александар Карађорђевић, 1851. године, шаље своје представнике у Аустрију, да се обуче како се воде баштинске књиге, да би се такве и код нас могле уредити и водити. По повратку из Беча они предлажу Попечитељству правосуђа да се свакој фамилији утврди једно презиме и да се оно не може мењати. Овај предлог Попечитељство правосуђа прихвата и подноси Совјету на разматрање“.⁹

Кнез уважава мишљење Попечитељства и „у сагласности са Совјетом решава да се од стране Правитељства нареди да се фамилијама презимена једанпут за стално утврде и да се таква на званична акта уписују, а да власти по овој наредби презимена по најстаријем у фамилији заведу“.¹⁰ Изменама нису подједнако захватана сва презимена, јер су нека већ била утврђена са ослобађањем од Турака, док су поједина мењана и по неколико пута од колена до колена, да би коначан облик добила тек почетком XX века.¹¹

⁸ Драгутин-Драган М. Радивојевић, *Моравичани у првом иошинуном попису после ослобођења од Турака* (Чачак: Литопар, 1993), 28.

⁹ Исто

¹⁰ Драгутин-Драган М. Радивојевић, *н. д.*, 28.

¹¹ У селу Васиљевићи постоје фамилије чија су презимена уписана још у првом попису из 1833. године и као таква трају до данашњих дана: Бојовић, Кујунџић, Крунић, Спасовић.

Корен презимена Азањац из имена села Азане

Село Азане је старо насеље у Црној Гори између Бијелог Поља и Берана, протрто на благим падинама Мирај брда. Постојало је, кажу, још пре Косовског боја и насељавали су га углавном Вукајловићи, Поповићи, Луковићи, Петровићи и Васојевићи. Једна грана Васојевића је из Шекулара дошла у Озриниће (Никшић), па у Азане (Бијело Поље). Старост села потврђује и гробље са остацима гробова из средњег века.

Азањци се доводе у непосредну везу са братством Дашића из Шекулара у Црној Гори. Народ тог краја памти да су „Дашићи, у односу на остала братства, највише иселавани, па их има по целој Црној Гори и Србији. Неки су задржали презиме Дашић, други се презивају Поповић, а они на Јавору код Ивањице, зову се Азанци“.¹²

Од разграничења Србије и Турске 1833, па до Првог балканског рата 1912. године планински гребен на Јавору је био гранична линија између Србије и Турске, односно између ослобођене Србије и Старе Србије која је и даље била под турском управом. На Јавору се од 1833. налазила Српска царинарница. Преко ње и неких караула прихватане су бројне избеглице, појединци и читаве породице које су се „склањале од турског терора и зулума из неослобођених крајева. Највише досељеника из Херцеговине, Црне Горе и Рашке области прошло је кроз ‘капију спаса’ на Јавору“.¹³

¹² Радоје Кастратовић, Шекулар и *Шекуларици у народној њрчи и ѡрадицији* (Цетиње: ИП „Обод“, 1966), 108-109.

¹³ Милић Ф. Петровић, „Српска царинарница на Јавору крајем XIX и почетком XX вијека“, у *Брезнички записи бр. 13-14* (Пљевља, 2000), 11.

Све васиљевићке фамилије су досељеничке. Њихови оснивачи већином су „прстигли на старовлашка брда у самом почетку века или доцније. Доласком у другу средину, углавном су мењали своја презимена. Неки су поред презимена мењали и своје лично име, такође из страха од освете. У многим случајевима отац је имао друго презиме али су синови после његове смрти или још за време његовог живота, издвајајући се у посебно домаћинство, формирали презиме по имену свога оца“.¹⁴

Ради прегледнијег увида у настанак и развој фамилије Азањац, проучавајући корен њиховог презимена, усвојен је закључак да постоји довољно доказа да је то презиме изведено из имена села из кога су досељени. Првобитно презиме Азањац, како је уклесано у надгробне плоче најстаријих предака, временом је прешло у Азањац.

Иначе, презимена са наставком -ац и -ак углавном указују на порекло, односно на претходна пребивалишта одакле је родоначелник дошао пре него што ће се настанити у то место.

Родоначелник фамилије Азањац

Родоначелник фамилије Азањац је Маринко. Засада се не зна поуздано где је рођен, нити где је живео пре пописа из 1833, као ни где су рођени његови најстарији синови Милош (1823) и Милић (1829). Остала деца су се рађала у селу Васиљевићи, после 1833. године. Оно што поуздано знамо јесте да је Маринко родоначелник фамилије и да је он њен најстарији нама познати предак. Рођен

је 1788. године¹⁵ и од околних породица прво је добио надимак Азањац, по имену села из кога се доселио, да би овај надимак касније прешао у функцију презимена.

Маринко се, са члановима своје породице, која се временом умножава, појављује у свим службеним пописима пореских обвезника из 1833, 1834. и 1863. године у селу Васиљевићи. Будући да су прва два писана пре доношења наредбе о утврђивању једног презимена свакој фамилији, Маринко се у првом попису из 1833. године појављује са презименом Јанковић (Јанковић)¹⁶, што наводи на претпоставку да је име његовог оца Јанко. Тефтер пореза и арача из тог пописа из 1833. године, као први значајнији писани траг, на 22. страни доноси попис свих житеља села Васиљевићи, као и представнике домаћинства.¹⁷ Те године у Васиљевићима су пописане 22 куће и то следећим редом: Ника Бојовић (50), Маринко Јанковић (45), Белош Јанковић (38), Филип Кујунџић (70), Гвозден Крунић (36), Милоје Крунић (50), Милоје Кујунџић (42), Перута Новаковић (29), Јанко Јанковић (37), Сретен Бојовић (40), Паун Бојовић (30), Теодор Јанковић (45), Милован Спасовић (79), Величко Станишић (43), Филип Спасовић (36), Иван Спасовић (32), Радоје Крунић (70), Митар¹⁸ (84), Радован Нишавић (49), Марко Ивановић (47), Вукосав Парезан (45) и Петар Крунић (27).¹⁹ Према подацима из пописа Маринко је тада имао 45, његов син Милош 10, а други

¹⁵ АС, МФ, ЗТ, Инв. Бр. 636.

¹⁶ Исто

¹⁷ Списак имена који се овде наводи заправо је списак домаћина (представника домаћинства), а у загради се налазе њихове године старости на дан пописа. У спискове су уписана и имена чланова домаћинства, али их овде не наводи-мо.

¹⁸ Нечитко презиме.

¹⁹ АС, МФ, ЗТ, Инв. бр. 636.

¹⁴ Драгутин-Драган М. Радивојевић, *н.д.*, 30.

син Милић четири године. Моравички крај није обухваћан пописима пре 1833. године, јер није био ослобођен од Турака истовремено када и остали део Србије – Београдски пашалук.

Матичне књиге вођене у манастиру Ковиље, чијој парохији припада село Васиљевићи, нису у потпуности сачуване. Архив у Ужицу поседује само део сачуване грађе која обухвата период од 1871. до 1945. године.²⁰

У Чибучком тефтеру Нахије старовлашке из 1834. године, који је први службени попис пореских обвезника, Маринко је уписан под презименом Васојевић²¹, што вероватно потврђује предање да је он потомак оне гране Васојевића која је из Шекулара дошла у Азане.

Први потпуни попис становништва Србије извршен је 1863. године²², дакле након уредбе о устаљивању презимена свакој фамилији. У том попису под редним бројем 117. стоји: Маринко Азанац, земљоделац (61), жена Вукана (60), син Милош (33), син Милић (29), син Милан (25), син Милутин (23), снаја Стана (30), снаја Синђа (27), снаја Џмиљана (22), унук Периша (15), Петар (10), унук Станиша (8), унук Борисав (2), унука Јека (12), унука Јованка (3).²³

²⁰ Историјски архив Ужице, Фонд Цркве у Ковиљу, 1871-1945.

²¹ Новак Живковић, „Чибучки тефтер Нахије старовлашке за 1834. годину”, *Зборник радова Народної Музеја*, год. XV (1985), 233.

²² Упоредјујући податке пописа из 1833. и 1863. уочавамо очигледне грешке о годинама старости житеља села Васиљевићи уписаним у та два пописа. Закључак је да су исправније године рођења у тефтерима из 1833, будући да су Маринкови синови Милош (1823) и Милић (1829) рођени пре пописа, те да су њихова имена и године старости унете у тај документ. По попису из 1863. Милош је млађи седам, а Милић пет година, па Милић не би ни могао бити уписан у претходном попису, јер се по тим подацима још није ни родио.

²³ Драгутин-Драган М. Радивојевић, *н. д.*, 296.

Родослов

МАРИНКО је оснивач фамилије Азањац. Рођен је 1788. године и помиње се у Тефтеру пореза и арача из 1833, а потом у Чибучком тефтеру из 1834, али са презименом Јанковић, а потом Васојевић. Неколико деценија по досељавању Маринко узима презиме Азанац, па се са тим презименом први пут појављује у попису из 1863. године. Оженио се Вуканом, рођеном 1803, и са њом изродио синове Милоша, Милића, Милана и Милутина. Попис из 1863. указује да је у селу Васиљевићи била само једна кућа Азанаца са петнаесторо чланова домаћинства.

„Непокретно имање: кућа, слаба, зграда, амбар, 15 рала ораће земље, 12 коса ливаде, 3 рала небишине, воденица на потоку. Процењено 105 дуката. — Месечни приходи од привреде и стоке 17 талира. — Спада у II класу по имању и у V по приходима.”²⁴

Прво колело

МИЛОШ је најстарији Маринков син, рођен 1823. године. Његово име се појављује у првом попису и представља значајан писани траг из 1833. године, где је уписан као Маринков десетогодишњи син. Не постоји писани траг о месту Милошевог рођења, тако да се не зна да ли је рођен у Васиљевићима или је као дете донесен из Азане. Оженио се Станом, рођеном 1833, са којом је добио синове Перишу и Петра и двоје женске деце – Јеку и Џмиљану (удату у Пешиће).²⁵ Кум на том венчању био је Милета Ђелошевић.

Милош је убијен „по ноћи код своје куће септембра 1890. године. Његове

²⁴ Драгутин-Драган М. Радивојевић, *н. д.*, 296.

²⁵ Историјски архив Ужице, Фонд Цркве у Ковиљу, 1871-1945.

убице, три Турчина из Кладнице: Азир Чолак, Дервиш Прамовић и Решид Прамовић угасили су много српских живота. Зликовце је одмах стигла освета, те су убијени 18. септембра 1890. од стране Милошевог сина Петра Азањца из Васиљевића и његових шурака Павла и Вељка Ђинђића из Ерчега²⁶.

МИЛИЋ је Маринков син рођен 1829. године. Помиње се, као и старији брат Милош, у Тефтеру пореза и арача из 1833. као Маринков четворогодишњи син. Оженио се Синђом (1836), са којом је имао синове Станишу и Борисава.

МИЛАН је Маринков син рођен 1838. године у Васиљевићима. Склопио је брак са Цмиљаном, рођеном 1842. године. Будући да нису имали мушког потомства, губи им се даљи траг.

МИЛУТИН је најмлађи Маринков син рођен 1840. у Васиљевићима. Његова супруга Стаменка, рођена је 1853, а упокојила се 1903. године.²⁷ За собом су оставили синове Љуба, Николу и Нику и кћерку Ружицу (удату у Ђурчиће). Милутин је био виђенији домаћин, па су га често позивали да кумује на венчањима и крштењима у свом, али и у суседним селима.²⁸ Имао је значајну улогу у редовима устаника у Босни и Херцеговини 1875. године²⁹ и у одбрани старовлашке границе у времену које је претходило Јаворском рату.³⁰ Умро је у Васиљевићима око 1910. године.

²⁶ Милић Ф. Петровић, *н. д.*, 11.

²⁷ Пљоснати крсташ од студеничког мермера у селу Васиљевићи, са уклесаним крстом, словима ИС ХР и текстом „Спомен почивше Стаменке супруге Милутина Азанца која поживље 50 го[дина] а умрла 26. фебруара 1903. го[дине]. Сп[омен] под[иже] њен муж Милутин и синови Љубо и Никола и Ника Азанци”.

²⁸ Историјски архив Ужице, Протоколи венчаних Цркве у Ковиљу, 1871-1921.

²⁹ Др Владимир Мацура, *Одјек устаника у Босни и Херцеговини 1875* (Ужице, 2000), 6-7.

³⁰ Новак Живковић, „Гранични сукоби у Старом Влаху 1875. године”, *Зборник радова Народной Музеја*, год. X (1980), 267.

Друго колено

ПЕРИША је Милошев син рођен 1848. године у Васиљевићима. Оженио се Неранцом са којом је добио сина Драга и троје женске деце – Илинку (удату у Кујунџиће), Перунику (удату у фамилију Лисичак) и Стамену. Умро је у Васиљевићима, где је и сахрањен.

ПЕТАР је Милошев син рођен 1853. године у Васиљевићима. Петар и његова супруга Станка, из фамилије Ђинђић, нису имали породе. Одликован је Сребрном колајном за храброст³¹ у рату са Турцима 1876. године. Погинуо је као српски војник у борби са Аустријанцима 1914. године. Име му је уклесано на спомен-чесми „Ратницима ослободилачких ратова 1912-1918.” у Ковиљу. Сахрањен је у Васиљевићима.

СТАНИША је Милићев син рођен 1860. године у Васиљевићима. Оженио се Јулком³², рођеном 1862. Кум на венчању био им је Милосав Ђурчић из Смиљевца. За собом су оставили синове Вукомана, Драгољуба и Момчила и кћерке Мару, која је умрла млада, и Ангелину (удату у Ветровиће). Станиша је умро у Васиљевићима, где је и сахрањен.

БОРИСАВ је Милићев син рођен 1861. године у Васиљевићима. Оженио се Јерином и за собом су оставили синове Јована, Радослава и Милорада и кћерке Савету (удату у Мартиновиће) и Миљку (удату у Максимовиће). После Јеринине смрти оженио се Лепосавом и са њом добио сина Груицу. Борисав је умро у

³¹ Указ о Одликовању чува се у породичној архиви.

³² У фамилији је остало упамћено да се Станишина супруга звала Јулка. У Протоколима венчаних цркве у Ковиљу под редним бројем 12 на 40. страни, уписано је да се 3. новембра 1880. године Станиша Азанца оженио са Дулком, кћерком поч. Јевђена Ђурчића из Смиљевца.

Васиљевићима, где почива на сеоском гробљу.

ЉУБО је Милутинов син рођен 1866. године у Васиљевићима. Оженио се Милевом (1866-1970), кћерком Милете Ђелошевића. За собом су оставили сина Милана и кћерке Росу (удату у Круниће) и Савку (удату у Мартиновиће). Захваљујући храбрости и јунаштву у борбама са сјеничким Турцима³³, Љубо је ушао у легенду.³⁴ Храбри српски добровољац Љубо Азањац погинуо је у јесен 1914. у Ариљском пољу, где се нарочито истицао у одбијању напада Аустријанаца долином Моравице. Име му је уклесано на спомен-чесми „Ратницима ослободилачких ратова 1912-1918” у Ковиљу. Сахрањен је у Васиљевићима. Љубова удовица Милева, са сином Миланом и његовом бројном породицом, доселила се у Чачак 1937. године. На Чачанском гробљу су изградили породичну гробницу у коју су 1970. године пренети и Љубови посмртни остаци.

НИКОЛА је Милутинов син рођен 1870. године у Васиљевићима. Оженио се Крстином из фамилије Ђоковић. Страдао је као српски војник 1914, оставивши за собом синове Александра и Вукоја и кћерку Јелицу (удату у Стеваниће). Име му је уклесано на спомен-чесми „Ратницима ослободилачких ратова 1912-1918” у Ковиљу. Сахрањен је у Васиљевићима.

НИКА је најмлађи Милутинов син рођен 1880. године у Васиљевићима. Са првом женом Станом, из фамилије Пауновић, имао је синове Драгишу и Драгоја, а са другом женом Јованком-Јоком изродио је синове Рада и Душана и кћер-

ке Душанку (удату у Јованиће) и Десанку (удату у Калунковиће). Ника је био први школован човек у фамилији Азањац и службовао је, као управник поште, у Сјеници. Под неразјашњеним околностима извршио је самоубиство 1935. године. Сахрањен је у Сјеници.

Треће колело

ДРАГО је Перишин син рођен 1885. године у Васиљевићима. Склопио је брак са Недом, рођеном 1873. За собом су оставили синове Богдана, Бошка, Тадију и Воина и кћерку Таисију (удату у Тубиће). Драго је умро 1925. године у Васиљевићима, где почива на сеоском гробљу.

ВУКОМАН је Станишин син рођен 1885. године у Васиљевићима. Оженио се Миљком из фамилије Спасовић и за собом оставио сина Миодрага и кћерке Драгињу (удату у Глинтиће) и Мику (удату у Илиће). Вукоман је стрељан на обали Западне Мораве у Чачку 1945. године. Не зна се где му је гроб.

ДРАГОЉУБ је Станишин син рођен 1893. године у Васиљевићима. Оженио се Миленом из фамилије Лугић. За собом је оставио синове Радојка-Лала, Добривоја и Добросава-Бобана и кћерку Надицу (удату у Суботиће). Умро је 1975. године и сахрањен је на средњем Чачанском гробљу.

МОМЧИЛО је Станишин син рођен 1896. године у Васиљевићима. Оженио се Десанком из фамилије Ђелошевић, али је убрзо остао удовац. Сели се у Рокце код Ивањице, жени се удовицом Вукосавом и са њом добија шесторо деце – синове Добросава, Станишу, Синишу и Небојшу и кћерке Станојку (удату у Ра-

³³ Марија Бокарев, *Породица Крен : зачетник индустрије у Чачку* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2008), 205.

³⁴ Др Небојша Азањац, *Породично сџабло (родослов) фамилије Азањац* (Београд: ауторско издање, 1996), 16.

доњиће) и Мару (удату у фамилију Принчевац). Умро је у селу Рокци код Ивањице, где је и сахрањен.

ЈОВАН је Борисављев син рођен 1894. године у Васиљевићима. Погинуо је у борби са Аустријанцима 1914. године као српски војник. Име му је уклесано на спомен-чесми „Ратницима ослободилачких ратова 1912-1918” у Ковиљу. Сахрањен је у Васиљевићима.

РАДОСАВ је Борисављев син рођен 1900. године у Васиљевићима. Нехотице погинуо од Бојовића.³⁵ Сахрањен у Васиљевићима.

МИЛОРАД је Борисављев син рођен 1903. године у Васиљевићима. Ожењен је Даринком из фамилије Јовичић из Ерчега. За собом је оставио синове Радоњу, Радоја, Радивоја и Милића и кћерку Бранку (удату у Кривокуће). Умро 1989. године и сахрањен је у Васиљевићима.

ГРУИЦА-МИШО је Борисављев син рођен 1918. године у Васиљевићима. Оженио се Горданом из фамилије Крунић. За собом оставио синове Ратомира, Миломира, Милоја и Недељка и кћерку Миљку (удату у фамилију Биочанин). Умро је 1989. године и сахрањен је на Доњем гробљу у Лозници код Чачка.

МИЛАН је Љубов син рођен у Васиљевићима 1898. године. Оженио се Милицом (1897-1974), кћерком чувеног домаћина и солунца Чеда Крунића из Васиљевића. У том браку рађа се десеторо деце: синови Милош, Љубо, Милутин, Милосав и Драгојло-Вито и кћерке Косана (удата у Кујунџиће), Драга (удата у фамилију Јуреш), Наталија, која је умрла млада, Драгојла (удата у Марковиће) и

Радојла-Раша (удата у Живановиће). Од 1937. године живи у Чачку где се са породицом доселио, отворио радњу за мануфактурну и галантеријску трговину и започео посао као трговац. Умро је 28. августа 1985. године у Чачку. Сахрањен је у породичној гробници на средњем Чачанском гробљу.

АЛЕКСАНДАР је Николин син рођен 1899. у Васиљевићима. Умро је као дете 1908. године и сахрањен је у Васиљевићима.³⁶

ВУКОЈЕ је Николин син рођен 1912. године у Васиљевићима. Са првом женом Радојком, из фамилије Парезановић, има синове Николу и Радомира и кћерке Радомирку (удату у Ђелошевиће) и Радивојку (удату у Славковиће). Са другом женом Станом има кћерку Миланку (удату у Чакаревиће). Сахрањен је у Васиљевићима.

ДРАГИША је Никин син рођен 1905. године у Сјеници. Оженио се Лепом из фамилије Пантић и за собом су оставили синове Николу и Миодрага. Драгиша је био инжењер грађевинарства и остао је запамћен као врстан стручњак за путеве и мостове. Умро је у Београду 16. септембра 1973. године. Кремиран је, а урна је положена у розаријум на Новом гробљу у Београду.

ДРАГОЈЕ је Никин син рођен у Сјеници 1909. године. Ожењен је Миром из фамилије Вуковић. Имају сина Радослава. Драгоје је био војни инжењер. Умро је у Женеви 30. новембра 1973. године, где је и кремиран. Урна је положена у поро-

³⁵ У фамилији је запамћено да је Радосав страдао у неизглед безазленој чобанској игри.

³⁶ Пљоснати крсташ од студеничког мермера у селу Васиљевићи са уклесаним крстом, словима ИС ХР и текстом „Спомен Александра Азанца који поживи 9 година а умро 23. јуна 1908. г. Спомен овај подигоше отац Никола Ђед Милутин и стричеви Љубо и Ника”.

дичну гробницу на Новом гробљу у Београду.

РАДОСЛАВ РАДЕ је Никин син рођен у Сјеници 1920. године. Други светски рат је дочекао као студент Београдског универзитета. Првих дана рата се прикључио партизанима и постао политички комесар Трнавског одреда. Заробили су га четници и стрељали у Трнави 13. децембра 1941. године. Сахрањен је на Чачанском гробљу, а после рата његови посмртни остаци су пренети у спомен-костурницу у Парку победе у Чачку.³⁷

ДУШАН је Никин син рођен у Сјеници 1923. године. Од 1927. је житељ Чачка. Прикључио се Чачанском партизанском одреду већ првих дана рата. Ухапсили су га четници 1941. године и предали Немцима. Спроведен је у Бањички логор, а затим у Норвешку, где је остао у заробљеништву до краја рата. После је завршио официрску школу и напредовао до чина пуковника ЈНА.³⁸ Био је члан југословенске војне мисије и аташе за штампу у Берлину, новинар, уредник неколико листова у Београду, историчар у Војноисторијском институту, дипломата и писац, члан Удружења књижевника Србије.³⁹ Оженио се Невенком. Имају кћерку Драгану. Умро је у Београду. Сахрањен је на Новом гробљу.

*

Данас у селу Васиљевићи живе два домаћинства фамилије Азањац. У једном су осамдесетпетогодишњи Радоња и његов син Јован, а у другом Зоран са својом

породицом. И поред тога што данас ту има и неких других фамилија, засела се и даље зове Азањици, тако да су сећања на постојање бројне фамилије Азањац, осим у чиновничким списковима и свештеничким протоколима, остала и у називима њихових некадашњих земљишних поседа.

Извори:

Архив Србије (АС), Збирка тефтера; Историјски архив Ужице, Фонд Цркве у Ковиљу, Ковиље

Литература:

1. Азањац, др Небојша, *Породично сџабло (родослов) фамилије Азањац* (Београд: ауторско издање, 1996)
2. Бокарев, Марија, *Породица Крен : зачетник индустрије у Чачку* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2008)
3. Давидовић, Горан; Павловић, Лела, *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2009)
4. Дробњаковић, др Боривоје М., „Смедеревско подунавље и Јасеница“, у *Насеља и порекло сџановничког џивља*, уредник Јован Цвијић (Београд: СКА, 1925)
5. Живковић, Новак, „Гранични сукоби у Старом Влаху 1875. године“, *Зборник радова Народної Музеја*, год. X (1980)
6. Живковић, Новак, „Чибучки тефтер нахије старовлашке за 1834. годину“, *Зборник радова Народної Музеја*, год. XV (1985)
7. Игњић, др Стеван, „Моравички крај до Првог светског рата“, у *Ивањица, хроника моравичког краја*, уредник: Кузман Николић (Београд: Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Србије, 1972)
8. Караџић Стефановић, Вук, *Даница* (Београд: Просвета, 1987)
9. Кастратовић, Радоје, *Шекулар и Шекуларци у народној џрици и џрадицији* (Цетиње: ИП „Обод“, 1966)

³⁷ Радисав С. Недовић, *Чачански крај у НОБ 1941-1945 : Жене, борци и сарадници* (Чачак: Горњи Милановац; Лучани: Окружни и општински одбори СУБНОР-а, 2010), 391-393.

³⁸ Радисав С. Недовић, *и. д.*, 391-393.

³⁹ Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка: хронологија од џрадицији до 2000. године* (Чачак: Међуопштински историјски архив, 2009), 282.

10. Марковић, Љубомир М., *Моравички крај : фото монографија* (Ивањица: Удружење просветних радника Општинске скупштине Ивањица, 1965)
11. Мацура, др Владимир, *Одјек усџанка у Босни и Херцеговини 1875* (Ужице, 2000)
12. Недовић, Радисав С., *Чачански крај у НОБ 1941-1945 : Жене, борци и сарадници* (Чачак; Горњи Милановац; Лучани: Окружни и општински одбори СУБНОР-а, 2010)
13. Петровић, Милић Ф., „Српска царинарница на Јавору крајем XIX и почетком XX вијека“, у *Брезнички записи* бр. 13-14 (Пљевља, 2000)
14. Радивојевић, Драгутин-Драган М., *Моравичани у првом јошћуном јојису јосле ослобођења од Турака* (Чачак: Литопапир, 1993)

The Azanjac family

At the time of Ottoman rule the whole Morava Stari Vlah region was a road of many migrations of population from Dinaric regions towards newly liberated territories of Serbia. Rivers of migrants from Montenegro, Herzegovina and Montenegrin coast, then from Bosnia and Metohija were coming in the direction from south towards north. In one of these groups of migrants the oldest ancestor and founder of the family Azanjac came, by the name Marinko. He came to the village Vasiljevic in the mountain Javor. He emigrated from the Bihor village Azane in Montenegro. According to the legend, he is maybe, one of the four brothers out of whom the families Stamenic – Basara in Tisovica, Ckonjevic in Stitkovo, Vulovic in Ravna Gora and Azanjac in Vasiljevici originated from.

At the very beginning of XIX century in Serbia one family name was not established for one

family, and there were cases that one person was baptized under one family name, got married under different one and buried under third different family name. According to the census from 1833 Marinko's family name was Jankovic, in 1834 he was recorded as Vasojevic, and after introducing regulative of establishing family names (1851) he was finally recorded as Azanac (later, in the mid XX century – Azanjac). In the census from 1863 Marinko's household had 15 members, he had four sons, three daughters – in-law and six grandchildren. All the Azanjac grew out of them and they are one family and they all have the same slava – Djurdjic. In the Azanjac family, 227 descendants of the father's side of the family were born until today, only two of them live in Vasiljevici while others scattered from Ivanjica to America.

Jana JUREŠ

La famille Azanjac

Le Stari Vlah (Ancien Vlah) entier de la région de la Morava, pendant la période de la domination turque, fut le territoire à travers lequel le flux des migrations de la population des parages de la Dinara coula vers les territoires nouvellement libérés de la Serbie. En direction du sud au nord, des rivières d'immigrants pénétrèrent du Monténégro, de l'Herzégovine et de la Côte du Monténégro, puis de Bosnie, Métohie etc... Dans l'un de ces groupes d'immigrants arriva également l'ancêtre le plus ancien et fondateur de la famille Azanjac, appelé Marinko. Il se retrouva dans le village de Vasiljevici dans la montagne du Javor. Il immigra du village Azane de Bihor au Monténégro et, selon la légende, il fut, peut-être, un des quatre frères desquels proviennent les familles de Stamenic - Basara à Tisovica, Ckonjevic à Stitkovo, Vulovic à Ravna Gora et Azanjac à Vasiljevici.

Au début même du XIXème siècle en Serbie, on ne détermina pas un nom pour une famille, si bien qu'il y eut même des cas lorsqu'une même

personne habitant dans un même domicile fut baptisée sous un nom, mariée sous un deuxième et morte sous un troisième. D'après le recensement de l'année 1833, Marinko porta le nom de Jankovic, en 1834 il fut inscrit sous le nom de Vasojevic, afin d'être enfin inscrit, après l'adoption du règlement pour la stabilisation des noms (1851), comme Azanac (plus tard, à la moitié du XXème siècle – Azanjac). Dans le recensement de 1863, la maison de Marinko compta 15 membres où, mis à part ses quatre fils, son épouse et trois belles-filles, il eut alors déjà six petits-enfants. D'eux proviennent tous les Azanjac, qui sont une famille, et tous célèbrent la fête sainte religieuse – Djurdjic. Dans la famille Azanjac, jusqu'aujourd'hui 227 descendants furent nés par ligne masculine, parmi lesquels deux seulement vivent à Vasiljevici et les autres se sont dispersés d'Ivanjica jusqu'en Amérique.

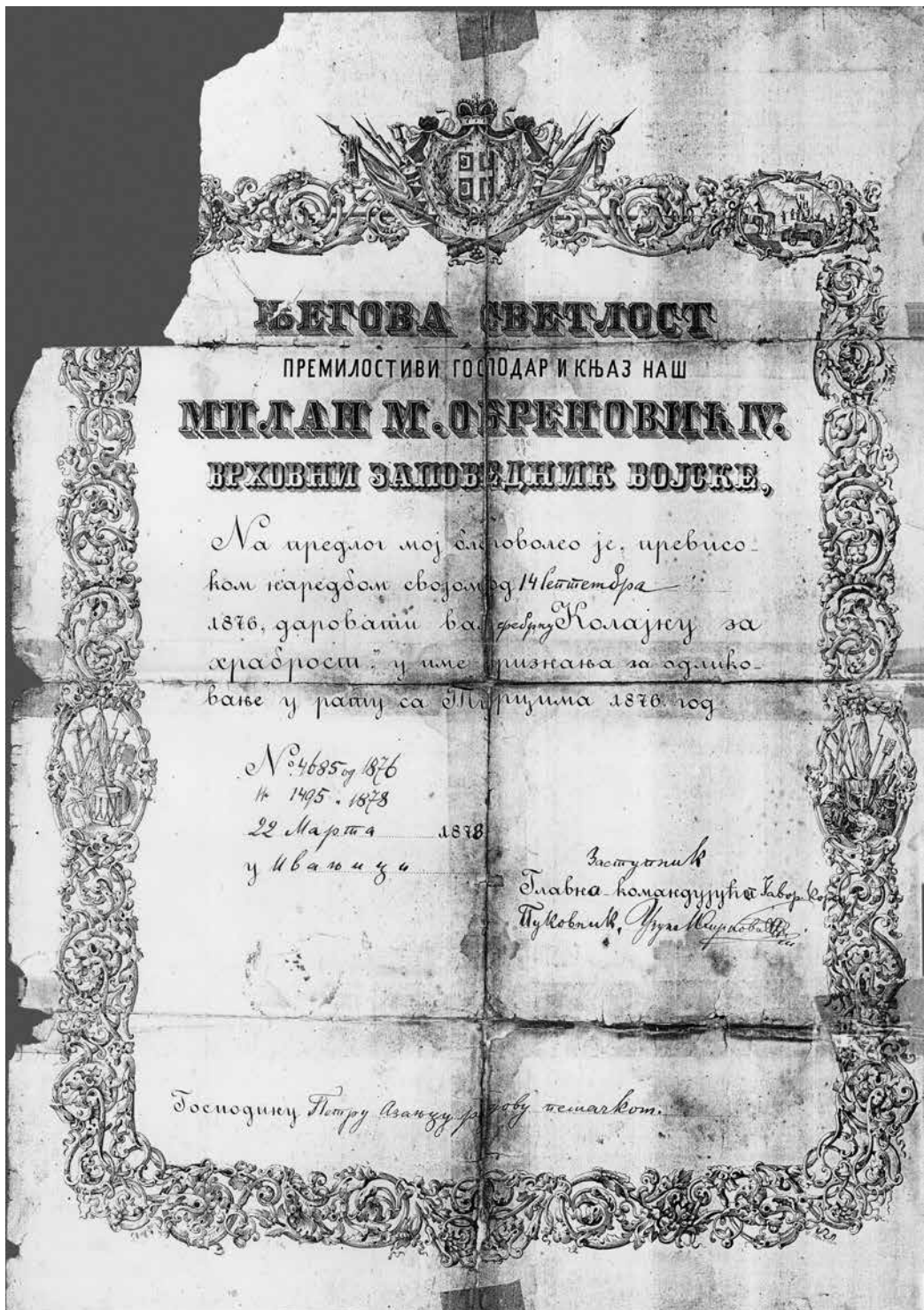
Jana JUREŠ

Сл. 1 - Заселак Азаници у селу Васиљевићи на Јавору (2013)

Сл. 2 - Најстарији сачувани споменик њедака фамилије Азањаи, њоснаиши крсташ од стиуденичкој мермера, у селу Васиљевићи, са уклесаним крстѡм са ИС ХР, и ѡекстиом: „Сѡмен ѡочивше Сѡтаменке суѡрује Милуѡина Азанца која ѡживѡе 50 ѡ[дина] а умрла 26 фебруара 1903 ѡ[дине]. Сѡ[омен] ѡод[ѡже] ѡен муж Милуѡин и синови Аубо и Никола и Нѡка Азаници“

Сл. 3 - Књаз Милан М. Обреновић IV одликовао је Средрном Колајном за храброст Пејтра Азања, родова пешачког, за испицање у рату са Турцима 1876. године

Сл. 4 - Спомен-чесма ратницима 1912-1918. године у Ковиљу: Љубо, Јован, Никола и Петар Азанац

Сл. 5 - Син чувеної Љуба Азањца, Милан, са својом породицом, 1938. године у Чачку: слева надесно, Најталија (1928-1945), Милосав (1930-2005), Милан (1898-1985), Милош (1917-1944), Радојла (1932-2012), мајка Милева, удовица Љубова (1873-1970), Драјојла (1932), Љубо (1921-2004), суйруја Милицја (1897-1974), Драјојло-Вишо (1936-2010) и Драја (1926-1985)

Сл. 6 - Преношење посмрћних остатака Љуба Азањца из гробља у Васиљевићима у породичну гробницу у Чачку 1970. године

Сл. 7 - Породична гробница Љубомира-Љуба Азањца (1866-1914) на средњем гробљу у Чачку

Др Илија
В. ПОПОВИЋ

географ
Чачак

Др Светислав
Љ. МАРКОВИЋ

професор
Висока техничка школа, Чачак

УДК: 314.116/.117(497.11)"1918/2011"
911.37(497.11)

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У ОПШТИНИ ЛУЧАНИ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Драгачево је специфичан географски простор који чини сјону између Сјарої Влаха и Западној Поморавља. У прошлости је било, а и сада је, подручје преко кога се становништво пресељавало у остале делове Србије. Наиме, у овим крајевима је углавном досељеничко становништво из предела Црне Горе, Херцеговине и Сјаре Рашке. Пољопривреда је била главно занимање људи, а посебно сточарство и ратарство. Појава заната, као и бављење трговином, датира из XIX века. Значајан истрајан развој привреде овог краја дало је земљорадничко задруштво из кога су касније изникле веома значајне пољопривредне организације, као што су „Вођар-Драгачево“ у Кошражи и „Вођар-продукт“ у Гучи. Оне су са осталим задругама помагале сељацима да организују савременију пољопривредну производњу. Овде се посебно истиче Центар за кромпир у Гучи који ради на селекционисању нових сорти кромпира. Године развоја секундарних делатности, посебно индустрије, везују се за изградњу Фабрике хемијских производа „Милан Блајковић“ у Лучанима почетком шесте деценије прошлог века. Поред ове фабрике значајни индустријски капацитети су били Индустријски комбинат „Гуча“ и Конфекција „Слоја“ у Гучи која је престала са радом. Територија општине Лучани представља географски простор у коме се може организовати производња здраве хране и развијати више облика туризма (пored манифестационог и сеоског). Насловак рада биће објављен у XLIV броју ЗРМ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Општина Лучани, процеси у мрежи насеља, становништво, дејоулација

УВОД

Територија општине Лучани захвата највећу површину географског простора Драгачева – 454 km². Густина насељености је 46 становника по квадратном километру.

Положај лучанске општине одређен је координатама 43°45' (најсевернија тачка у Овчарско-кабларској клисури) и

43°37' (најјужнија тачка код Дубоког превоја) северне географске ширине и 20°7' (најзападнија тачка код Гугаљског моста на Западној Морави) и 20°24' (најисточнија тачка према селу Станча у општини Краљево) источне географске дужине (по Гриничу).¹

¹ Илија В. Поповић, Општина Лучани – географска проучавања (Гуча: Центар за културу, спорт и туризам општине Лучани „Драгачево“, 2006), 12-23.

Карта 1 – Драгачево – оштинина Лучани

На географски положај општине утичу друмска и железничка саобраћајница које долином Западне Мораве на северу тангирају територију ове општине, односно омогућавају излазак на магистрални пут који повезује овај део Србије са Црногорским приморјем. Железничка пруга са станицом „Драгачево“ у Јелендолу представља излаз на прометне железничке саобраћајнице Београд-Бар и Београд-Ниш. Преко територије води друмска саобраћајница која повезује Западно Поморавље са Моравичким Старим Влахом од Чачка према Гучи-Ивањици-Сјеници.²

Лучанска општина по површини спада у општине средње величине у Србији, али се то не може рећи и за број становника, јер је по попису из 2011. године било 20.897 становника у 7.302 домаћинства у 34 сеоска и два урбана насеља - Гучи и Лучанима.

² Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, „Савремене географске промене у селима лучанске оштинине“, Први конгрес српских географа, Књига ајсџакашта, Сокобања (19-22. октобар 2006), 109-110.

Територија општине Лучани граничи се са севера и истока чачанском, истока краљевачком, југа ивањичком, запада ариљском и севера и запада пожешком општином.

Природне одлике

На простору Драгачева се, на основу морфотектонике, издвајају три целине: прва – Драгачевска потолина која захвата средишњи део, друга – Драгачевске планине које се пружају у два венца и трећа – Овчарско-кабларска клисура.

Драгачевска потолина, по Милошу Зеремском, има изразито динарски правац пружања СЗ-ЈИ и дуга је 30 км, а широка просечно 6 км. Захвата простор између првог и трећег низа планинских морфоструктура које на ЈЗ ободу представља Крстац, а на СИ Овчар и Јелица. Ове планине су састављене од палеозојских шкрињаца и мезозојских формација (тријас, јура, креда). Исте формације изграђују и основу потолине која је састављена од олигомиоценских, односно миоценских језерских седимената.³

Драгачевске планине представљају најистуренији део Динарског планинског предела, односно Старовлашко-рашке висије, према северу и пружају се у два венца између којих је Драгачевска потолина. Представљају праволинијске боре, састављене од разних стена, које се без изузетка динарски пружају.

На ЈЗ ободу су планине Голубац (Станојев врх 733 мнв), Крстац са врхом Црна стена (631 мнв) и Лис (699 мнв). Представљају велике наборе на којима се

³ Милош Зеремски, Трајови неогенског процеса у рељефу Западне Србије (Београд: САНУ, ГИ „Јован Цвијић“, књига 33, 1983), 36-41.

виде многобројне мале боре, док се између набора налазе или синклинале или уздужни раседи.

Најправилнији међу њима је венац Голупца, чији врхови представљају кратке косе, ретко главице, које су једна до друге поређане у динарском правцу, а растављене пресединама. Доњи кат чини пешчар, преко њега долази ружичасти пешчар, мало глиновит, а за њега је везан спорадични и благ карст. Истог је састава и Крстац, чија је источна страна била разломљена преко горње креде, док је западна граница млађи расед. И овде је ерозија изражена.

Ерозијом је много више искидана трећа бора Драгачева, почев од Велеса (526 мнв), преко Љетине (482 мнв) до Главице (474 мнв). У СЗ делу Драгачевска потолина је предвојена другим низом планинских морфоструктура (греда Брајевац 791 м.н.в. – Тамљица 606 м.н.в.) у две мање секундарне потолине: Ртари и Негришори.

Планина Јелица је по пространству највећа у Драгачеву. Лежи у источном делу територије Драгачева и представља природну границу према Чачанској котлини, а пружа се динарски у правцу северозапад-југоисток у дужини од 30 км. То је издужено планинско било које је долинама бројних водених токова који полазе од Драгачева ка Чачанској котлини, рашчлањено на велики број планинских коса.

Било Јелице је састављено од серпентина и пешчара прожетог железним састојцима. У њему су уметнути слојеви кречњака који на драгачевској страни чине два одсека.⁴

Б. М. Тирић⁵ је запазио да по сложености тектонске грађе Јелица не заостаје за тереном Овчарско-кабларске клисуре и Вардарске зоне. У њој се, на дужини од преко 30 км, јавља обиље тектонских облика тангенцијалног и радијалног карактера. Исти аутор сматра да је Јелица тектонски одвојена од Овчара великом паковраћком раселином која се простире правцем југозапад-североисток.

Овчар (985 м.н.в.) је изграђен од моћних наслага тријаских кречњака. Његову основу према Овчарско-кабларској клисури чине црвенкасти, црнкасти и зеленкасти шкриљци са појавом жица зеленкасте еруптивне стене. Преко њих долазе дебели слојеви модрикастог кречњака, а затим беличастог доломитског од чијих су ситних парчади састављени плазеви и плазине.⁶

Овчарско-кабларска клисура је изразит пример домне епигеније. Представља јединствену морфолошку целину усечену између планинских масива Овчара и Каблара у тријаским кречњацима. Дугачка је око 20 км и одликује се стрмим странама и укљештеним меандрима. Дно корита Западне Мораве лежи на 270 м надморске висине. То значи да се највиши врх Каблара (885 мнв) налази на 615 м над реком, а највиши врх Овчара (985 мнв) на 715 м. Ово је највећа дубина клисуре.

⁴ Јован Цвијић, *Геоморфологија* (Београд: САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, 1991), 378-388.

⁵ Бранислав М. Тирић, „Тектоника планине Јелице, положај њен у унутрашњим Динаридима и значај тог положаја“, *Зборник Геолошко-рударској факултету*, Београд (1953/54), 67-74.

⁶ Јован Цвијић, *Геоморфологија*, 199.

Климатске карактеристике

Територија Драгачева смештена је између планинских висова Јелице, Чермерна, Овчара и Голупца преко којих циркулишу ваздушни фронтови ширег подручја.

На основу оскудних метеоролошких података за Драгачево, можемо дати само неке основне климатске карактеристике.

Максималне средње месечне температуре јављају се у јулу и августу и износе 19,30С, док се минималне температуре ваздуха јављају у јануару и фебруару и могу достићи негативне вредности.

Облачност се креће од 6,9 у децембру и 6,5 у јануару до 4,4 у августу и 4,8 у јуну.

Количина падавина се повећава са надморском висином и креће се од 752 мм у Гучи и 798 мм у Горачићима до 924 мм у Каони.

На основу ових података може се закључити да на већим надморским висинама нема великих летњих врућина, па је клима веома погодна. Овакав термички режим, уз релативно малу количину падавина, одсуство јаких ветрова, малу облачност, изванредну чистоћу ваздуха и знатну инсолацију чини климат Драгачева веома погодним за развој стационарног туризма. Једна од карактеристика овог брдовито-планинског подручја је њена стимулативно-подражавајућа компонента у односу на људски организам и све је израженија са порастом висине која се креће и до 1.000 м. Климат овог подручја погодује активном одмору и рекреацији здравих особа, а посебно деце. Климат висинског појаса од 500 до 900 метара има не само стимулативан, већ и терапеутски значај, а то су условиле вели-

ке свежине, чистоћа ваздуха и бујност зеленог покривача. Зато се са правом може рећи да је ово подручје права „ваздушна бања“, ако се занемари околина Лучана са појавом магле у јутарњим часовима у пролеће и јесен.⁷

Становништво и насеља

Становништво Драгачева је већином досељеничког порекла. Према резултатима досадашњих истраживања, време досељавања може се поделити у више периода, али се сви слажу у једном, а то је да је досељавање до пред почетак Првог српског устанка било спорадично, да би у периоду Првог и Другог српског устанка и после Другог српског устанка до средине XIX века било знатно интензивније. Досељавања су вршена, углавном, западном струјом из предела Старог Влаха, околине Сјенице, околине Нове Вароши и Лима, Црне Горе, Херцеговине и других крајева, као што је део источне Босне (Фоча, Осат). Путеви досељавања водили су преко метанастазичких вратница (прелаза) на Јавору, Кокином Броду, Ступској чесми и Мокрој Гори.

Становништво општине Лучани истраживачи су проучавали углавном са аспекта порекла, времена и места из којих су се досељавали у ове крајеве.⁸

⁷ Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, „Савремене географске промене у селима лучанске оштинине“, *Први конгрес српских географа, Зборник радова, књига 2*, Београд (2007), 629-636.

⁸ Коста Јовановић, *Горње Драгачево* (Београд: Српски етнографски зборник 11, Насеља српских земаља, САНУ, 1908); Јован Ердџановић, *Доње Драгачево* (Београд: Српски етнографски зборник 4, Насеља српских земаља, САНУ, 1902); Радован М. Маринковић, „Становништво Горачића“ (1978), „Становништво Губеревца и Живице“ (1984), „Становништво Котраже, Белог Камена и Пшаника“ (1988); сви радови су објављени у *Зборнику радова Народној музеја у Чачку*; Јовиша М. Славковић, *Станов-*

На основу података до којих су истраживачи дошли може се закључити да је становништво већином досељеничког порекла, ако се у обзир узме време досељавања, може се рећи да је становништво лучанске општине релативно младо.

Трагови материјалне културе (праисторијска насеља и велики број праисторијских хумки) указују на то да је овај крај и тада био насељен. Драгачевска гробља су, такође, драгоцен документарни материјал, јер чувају записе о досељавању сеоског становништва од пре Првог до Другог светског рата.⁹

По Јовану Ердџановићу, „у целом Доњем Драгачеву има 110 породица које су биле у њему још у XVIII веку. Од тих породица 40 је старих са непознатим пореклом а 70 поуздано досељених. Целокупан број садашњих породица у Доњем Драгачеву износи 273. Кад одбијемо од тога броја 40 старих породица, остаје 233 породице за које поуздано знамо да су се доселиле.“¹⁰

Важно је напоменути да Јован Ердџановић, за разлику од Косте Јовановића, издваја и четврти период насељавања (од средине XIX века), па до „данас има 55 досељених породица“, што се поклапа са периодом његових истраживања.

Главне области из којих су се људи доселили у Доње Драгачево су: Стари Влаха, Ужички округ, Стара Србија, Херцеговина и Црна Гора. Из ових крајева су се доселиле укупно 203 породице. Од овог

броја досељеника (233) из Старог Влаха је 124, а ужичког краја 30 породица.¹¹

По Кости Јовановићу, „од 190 различитих породица у овој области, за 150 зна се да су досељене. Међу овим има доста које су се доселиле пре 200 година, а за три најразгранатије породице веле да су досељене прије 300 и више година. Остале породице овде су од када се памти, а за неке веле, да су у овим селима још <од Косова>“.¹²

Досељеници су били из Старог Влаха (38 породица), Сјенице и околине (38), Нове Вароши (2), Чачанског и Ужичког округа (30), Старе Србије (19), Херцеговине (6) и Црне Горе (9).¹³

Међутим, многих родова који се помињу у XVIII и XIX веку на овим просторима више нема; или су изумрли, или су одсељени, или променили презимена. Законском одредбом из 1861. године установљено је породично презиме које је укњижено и постало трајно. Зато се многа данашња презимена не поклапају са оним из ранијих пописа.

Бројно кретање становништва и домаћинства

Природно кретање и биолошка репродукција (обнављање) становништва имају велики значај за друштвени, економски и просторно-демографски развој, као и за егзистенцијалне интересе сваке земље и сваког народа.

⁸ Илчић Драгачева од њоловине 14. до краја 20. века (Гуча: Дом културе, 1996).

⁹ Илија В. Поповић, *Општина Лучани – историјска и географска истраживања*, 17-67.

¹⁰ Јован Ердџановић, *Доње Драгачево*, 121-124.

¹¹ Илија В. Поповић, *Општина Лучани – историјска и географска истраживања*, 201-206.

¹² Коста Јовановић, *Горње Драгачево*, 19-28.

¹³ Дали смо податке о броју породица, али су оне имале велики број кућа, што указује на бројност појединих фамилија које су живеле крајем XIX и почетком XX века.

Проблем обнављања становништва, како у Србији, тако и на овим просторима, резултирао је све нижом стопом natalитета, а већом стопом mortalитета.

Процес преласка из села у градове и вештачко стварање индустријског радништва обављао се на брзину, па је село за сразмерно кратко време расељено. Тиме је озбиљно подривана репродуктивна моћ села и уништен наш главни демографски извор.

Савремена миграциона кретања становништва лучанске општине могу се пратити на основу послератних пописа становништва. По попису из 1961. године најбројнији су имигранти досељени у периоду од 1953. до 1960. године (3.314 или 36,83%), затим пре и 1940. године (3.236 или 35,96%), а најмањи број бележи период од 1941. до 1945. године (529 или 5,87%).¹⁴

У лучанској општини је 1961. године на аутохтоно становништво долазило 71,92%, а 1971. године 68,52%. Досељено становништво је претежно из сеоских насеља – 87,16% (1961), а 87,60% (1971). У оба урбана центра (Гуча и Лучани) аутохтоног становништва било је 34,89% (1961), односно 38,23% (1971). У њих је, углавном, досељено становништво из сеоских насеља. Према томе, док у општини и њеним сеоским насељима апсолутно преовлађује аутохтоно становништво, дотле у урбаним центрима Лучани и Гуча преовлађује досељеничко становништво.¹⁵

Кретање укупног броја становника општине Лучани може се сагледати из табеле 1.

На основу података из табеле 1, број становника се повећава од 1921. до 1931. године, што је резултат биолошке репродукције после завршетка отаџбинских ратова од 1912. до 1918. године. Ни Други светски рат није зауставио пораст броја становника, па је према попису из 1948. популација увећана за 3.710 становника у односу на 1931. годину. Максималан број становника у општини Лучани (34.412) бележи попис из 1953. године, после кога започиње смањење броја укупног становништва, да би попис из 2011. (20.897) исказао 4.329 становника мање него било далеке 1921. године.

Природно кретање становништва

Природно или биолошко кретање становништва представља разлику између natalитета (живорођених) и mortalитета (умрлих у току једне или у току више година), изражава се у промилима (‰) и представља једно од најважнијих питања демографије.

У табели 2 дате су егзактне и релативне вредности natalитета, mortalитета и природног прираштаја становништва општине Лучани за период од 1961. до 2010. године.

Natalитет становништва општине Лучани кретао се између 17,1‰ (1961) и 5,9‰ (2009). Подаци из табеле недвосмислено показују тенденцију опадања natalитета. У готово свим сеоским насељима natalитет је опао као последица исељавања млађег сеоског становништва, тако да данас већину чине такозвана старачка и самачка домаћинства, па је разумљиво да је natalитет низак. Наиме, и

¹⁴ Илија В. Поповић: *Општина Лучани – географска проучавања*, 2006.

¹⁵ Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, „Савремене географске промене у селима лучанске општине“, 629-636.

Година	Општина	Ланчани индекс	Градско становништво	Ланчани индекс
1921.	25.226	100	258	100
1931.	28.628	113,5	286	110,8
1948.	32.333	112,9	601	210,4
1953.	34.412	106,4	754	125,5
1961.	33.336	96,9	932	123,6
1971.	31.646	94,9	1.378	147,9
1981.	29.708	93,9	5.373	416,4
1991.	27.167	91,4	6.156	114,6
2002.	24.614	90,6	6.262	101,7
2011.	20.897	84,9	5.142	82,1

Табела 1 – Становништво општине Лучани¹

¹ Извор: Пописи становништва из 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

у селу и у граду опао је наталитет и код богатих и код сиромашних.

Морталитет становништва општине Лучани у посматраном периоду креће се од 7,6‰ (1961) до 15,5‰ (2010). У овом периоду се, уз незнатна колебања, повећава број умрлих, да би максимум (18,0‰) био достигнут у 2007. години. Међутим, и поред подизања здравствене заштите и животног стандарда становништва на виши ниво, као и смањене смртности одојчади, промене у општој стопи смртности показују благу тенденцију повећања, што се може приписати увелико испоњеном процесу старења становништва, поготову у већини сеоских насеља.

Природни прираштај у посматраном периоду има сталне негативне вредности још од 1980. (- 0,2‰), да би минимум достигао 2009. године (- 12,0‰). Максимални природни прираштај забележен је на почетку посматраног периода (1961) и износио је 9,5‰ (315 становника). Ниска стопа наталитета и релативно висока морталитета становништва општине Лу-

чани у посматраном периоду одразила се и на негативан природни прираштај.

Већ деценијама рађање није довољно за барем просто обнављање генерација. Константно опадање наталитета довело је до депопулације (више људи умире него што се рађа).

Бројно кретање становништва по насељима

Кретање броја становника по годинама пописа у периоду 1921-2011. године на територији општине Лучани најлакше је приказати табеларно (табела 3). Поред тога, дате су и промене у броју становника за насеља лучанске општине, као и индекс промене броја становника према пописима из 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године (табеле 4 и 5).

Анализирајући податке дате у табелама 3, 4 и 5, можемо извести следеће закључке:

Година	Наталитет	‰	Морталитет	‰	Природни прираштај	‰
1961.	569	17,1	254	7,6	315	9,5
1962.	521	15,7	294	8,9	227	6,8
1963.	511	15,5	261	7,9	250	7,6
1964.	491	15,0	266	8,1	225	6,9
1965.	446	13,7	268	8,2	178	5,5
1966.	476	14,7	255	7,8	221	6,9
1967.	454	14,0	257	8,0	197	6,0
1968.	418	13,0	287	8,9	131	4,1
1969.	435	13,6	276	8,6	159	5,0
1970.	412	12,9	314	9,9	98	3,0
1971.	415	13,1	290	9,2	125	3,9
1972.	427	13,6	357	11,4	70	2,2
1973.	430	13,8	294	9,4	136	4,4
1974.	435	14,0	292	9,4	143	4,6
1975.	391	12,7	293	9,5	98	3,2
1976.	373	12,2	295	9,6	78	2,6
1977.	358	11,7	269	8,8	89	2,9
1978.	327	10,8	274	9,0	53	1,8
1979.	346	11,5	275	9,1	71	2,4
1980.	300	10,0	304	10,2	- 4	- 0,2
1981.	280	9,4	324	10,9	- 44	- 1,5
1982.	304	10,3	369	12,5	- 65	- 2,2
1983.	311	10,7	359	12,3	- 48	- 1,6
1984.	304	10,5	368	12,7	- 64	- 2,2
1985.	325	11,3	362	12,6	- 37	- 1,3
1986.	302	10,6	333	11,7	- 31	- 1,1
1987.	301	10,7	354	12,6	- 53	- 1,9
1988.	293	10,5	341	12,2	- 48	- 1,7
1989.	264	9,5	409	14,8	- 145	- 5,3
1990.	288	10,5	354	12,9	- 66	- 2,4
1991.	303	11,2	345	12,7	- 42	- 1,5
1992.	228	8,5	360	13,3	- 132	- 4,8
1993.	262	9,8	389	14,5	- 127	- 4,7
1994.	219	8,2	362	13,6	- 143	- 5,4
1995.	246	9,3	384	14,6	- 138	- 5,3
1996.	264	10,1	389	14,8	- 125	- 4,7
1997.	214	8,2	384	14,8	- 170	- 6,6
1998.	207	8,0	360	13,9	- 153	- 5,9
1999.	196	7,7	359	14,0	- 163	- 6,3
2000.	172	6,8	329	12,9	- 157	- 6,1
2001.	219	8,7	325	12,9	- 106	- 4,2
2002.	221	9,0	367	14,9	- 146	- 5,9
2003.	204	8,4	386	15,9	- 182	- 7,5
2004.	195	8,1	421	17,6	- 226	- 9,5
2005.	158	6,7	413	17,5	- 255	- 10,8
2006.	152	6,6	369	15,9	- 217	- 9,3
2007.	147	6,4	411	18,0	- 264	- 11,6
2008.	136	6,1	394	17,6	- 258	- 11,5
2009.	129	5,9	393	17,9	- 264	- 12,0
2010.	134	6,2	336	15,5	- 202	- 9,3

Табела 2 – Природно кретање становништва оштинске Лучани
у периоду од 1961. до 2010. године¹

¹ Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010, Републички завод за статистику.

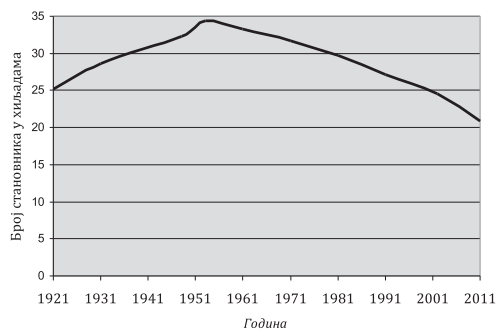

– попис из 1931. указује на увећање броја становника општине Лучани за 3.402 у односу на 1921. годину (индекс 113,5). Поредећи пописе из 1921. и 1931. године уочава се да чак 26 насеља показује раст становништва (више од 110,1 индексних поена). Највећи пораст имају Горња и Доња Криварица (по 175,6). Стагнацију броја становника (100,1-110,0 индексних поена) бележе три, док је шест насеља исказало смањење броја становника (мање од 100 индексних поена). Највеће опадање популације у овом периоду бележи Котража (73,3);

– број становника лучанске општине у периоду 1931-1948. година повећан је за 3.705 (индекс 112,9). У истом периоду уочава се да су чак 23 насеља са растом становништва, а највећи је исказала Гуча-варошица (210,1). Стагнацију броја становника имају четири, а осам насеља је исказало смањење броја становника (највише Лучани-село – 42,2);

– попис из 1953. указује на увећање броја становника општине Лучани за 2.079 у односу на 1948. годину (индекс 106,4). Упоредивши пописе из 1948. и 1953. године уочава се да је само пет насеља са растом становништва: Гуча-варошица, Доњи Дубац, Ђераћ, Лучани-варош и Лучани-село. Највећи пораст имају Лучани-варош (276,0). Стагнацију броја становника бележи 19 насеља, док је 12 исказало смањење броја становника. Највеће опадање популације у овом периоду бележе Ртари (94,8);

– број становника лучанске општине у периоду 1953-1961. година смањен је за 1.076 (индекс 96,9). У истом периоду уочава се да су само четири насеља са растом становништва, а највећи је исказала Гуча-варошица (123,6). Стагнацију броја становника има девет насеља, а чак 23 на-

Крећање броја становника општине Лучани у периоду од 1921. до 2011. године

сеља бележе смањење броја становника (највише Марковица – 79,3);

– на основу пописа из 1971. уочава се смањење броја становника општине Лучани за 1.690 у односу на 1961. годину (индекс 94,9). Поредећи пописе из 1961. и 1971. године уочава се да су само четири насеља са растом становништва: Гуча-варош, Ђераћ, Лучани-варош и Пухово (највише Лучани-варош – 176,3). Стагнацију броја становника бележи једно насеље (Крстац – 102,8), док је 31 исказало смањење броја становника (највише Лучани-село – 40,3);

– према попису из 1981. евидентира-но је даље смањење популације у општини Лучани за 1.938 становника у односу на 1971. годину (индекс 93,9). У том периоду (1971-1981) су само три насеља са растом становништва: Гуча-варош, Лучани-варош и Лучани-село (највише Гуча-варош – 134,4), док стагнацију бележе само Гуча-село и Пухово. Чак је 31 насеље исказало смањење броја становника, а најдрастичнији пример је Дљин (75,3);

– попис из 1991. указује на смањење броја становника лучанске општине за 2.541 у односу на 1981. годину (индекс 91,4). На основу поређења пописа из ове две године уочава се да су само три насеља са растом становништва: Дљин,

Редни број	Насеље	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
1.	Бели Камен	842	618	676	720	745	658	579	543	508	466
2.	Вича	1.332	1.717	2.101	2.172	2.100	1.901	1.685	1.389	1.225	971
3.	Властелице	333	412	581	601	613	566	485	403	361	279
4.	Вучковица	851	625	743	811	769	731	587	488	443	326
5.	Горачићи	2.153	2.267	2.679	2.598	2.308	2.061	1.784	1.439	1.276	1.082
6.	Горња Краварица	863	1.515	1.041	991	864	832	648	515	419	371
7.	Горњи Дубац	861	732	666	704	723	675	568	421	306	206
8.	Граб	808	1.131	1.070	1.028	886	735	608	437	315	242
9.	Губеревци	1.298	1.368	1.619	1.670	1.597	1.437	1.234	979	804	610
10.	Гуча (варошица)	258	286	601	754	932	1.378	1.852	2.026	2.022	1.755
11.	Гуча (село)	1.456	1.616	2.032	2.060	1.900	1.800	1.907	1.951	2.010	1.955
12.	Дљин	1.000	1.230	1.400	1.449	1.421	1.399	1.053	1.161	1.060	935
13.	Доња Краварица	783	1.375	892	901	815	733	624	546	459	358
14.	Доњи Дубац	764	649	843	932	972	906	807	601	526	411
15.	Дучаловићи	860	984	1.129	1.097	1.035	829	717	548	440	360
16.	Ђераћ	112	135	118	174	201	248	208	91	76	48
17.	Живица	246	257	510	534	534	486	439	333	300	262
18.	Зеоке	802	978	1.080	1.033	910	695	547	399	261	222
19.	Каона	625	772	882	881	890	797	650	519	453	384
20.	Котража	968	710	1.053	1.130	1.174	1.113	1.048	904	889	806
21.	Кривача	137	177	249	256	270	241	229	219	171	157
22.	Крстац	434	534	624	652	649	667	644	605	576	522
23.	Лис	325	396	599	620	545	475	376	303	257	211
24.	Лисице	475	584	655	701	676	574	545	458	383	308
25.	Лучани (варош)	/	/	455	1.256	1.505	2.653	3.310	4.130	4.309	3.387
26.	Лучани (село)	640	787	332	915	1.097	442	552	649	328	501
27.	Марковица	250	286	373	376	298	284	256	225	193	157
28.	Милаговићи	705	871	1.193	1.257	1.275	1.189	1.082	879	760	625
29.	Негришори	760	869	998	985	855	749	696	628	549	499
30.	Пухово	491	599	633	649	654	728	796	729	676	618
31.	Пшаник	635	466	501	494	433	380	340	231	219	179
32.	Рогача	375	522	775	767	731	646	532	436	334	277
33.	Ртари	615	704	751	712	627	511	437	343	282	204
34.	Рти	934	1.037	998	997	955	869	749	615	553	490
35.	Тијање	397	484	574	567	515	452	362	309	237	183
36.	Турица	838	935	907	968	862	806	772	715	634	530
Укупно:		25.226	28.628	32.333	34.412	33.336	31.646	29.708	27.167	24.614	20.897

Табела 3 – Становништво оштинске Лучани по насељима 1921-2011.¹¹ Извор: Пописи становништва из 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

Лучани-варош и Лучани-село (највише Лучани-варош – 124,8). Два насеља бележе стагнацију, док су осталих 31 исказали смањење броја становника (највише Ђераћ – 43,8);

– према попису из 2002. евидентирано је даље смањење популације у општини Лучани за 2.553 становника у односу на 1991. годину (индекс 90,6). У том периоду ниједно насеље нема раст ста-

новништва, док стагнацију бележе само два насеља. Чак 34 насеља су исказала смањење броја становника, а највише Лучани-село (50,5);

– последњи попис (2011) указује на смањење укупног становништва лучанске општине (3.717 становника, индекс 84,9). На овакво стање утицао је негативан природни прираштај, повећано одсељавање и смањено усељавање због проблема у

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У ОПШТИНИ ЛУЧАНИ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Редни број	Насеље	1931/ 1921.	1948/ 1931.	1953/ 1948.	1961/ 1953.	1971/ 1961.	1981/ 1971.	1991/ 1981.	2002/ 1991.	2011/ 2002.
1.	Бели Камен	73,4	109,4	106,5	103,5	88,2	88,0	93,8	93,6	91,7
2.	Вича	128,9	122,4	103,4	96,7	90,5	88,6	82,4	88,2	79,3
3.	Властелице	123,7	141,0	103,4	102,0	92,3	85,7	83,1	89,6	77,3
4.	Вучковица	73,4	118,9	109,2	94,8	95,1	80,3	83,1	90,8	73,6
5.	Горачићи	105,3	118,2	97,0	88,8	89,3	86,6	80,7	88,7	84,8
6.	Горња Краварица	175,6	88,7	95,2	87,2	96,3	77,9	79,5	81,4	88,5
7.	Горњи Дубац	85,0	91,0	105,7	102,7	93,4	84,1	74,1	72,7	67,3
8.	Граб	140,0	94,6	96,1	86,2	83,0	82,7	71,9	72,1	76,8
9.	Губеревци	105,4	118,3	103,1	95,6	90,0	85,9	79,3	82,1	75,9
10.	Гуча (варошица)	110,9	210,1	125,5	123,6	147,9	134,4	109,4	99,8	86,8
11.	Гуча (село)	111,0	125,7	101,4	92,2	94,7	105,9	102,3	103,0	97,3
12.	Дљин	123,0	113,8	103,5	98,1	98,5	75,3	110,3	91,3	88,2
13.	Доња Краварица	175,6	64,9	101,0	90,5	89,9	85,1	87,5	84,1	78,0
14.	Доњи Дубац	84,9	129,9	110,6	104,3	93,2	89,1	74,5	87,5	78,1
15.	Дучаловићи	114,4	114,7	97,2	94,3	80,1	86,5	76,4	80,3	81,8
16.	Ђераћ	120,5	87,4	147,5	115,5	123,4	83,9	43,8	83,5	63,2
17.	Живица	104,5	198,4	104,7	100,0	91,0	90,3	75,9	90,1	87,3
18.	Зеоке	121,9	110,4	95,6	88,1	76,4	78,7	72,9	65,4	85,1
19.	Каона	123,5	114,2	99,9	101,0	89,6	81,6	79,8	87,3	84,8
20.	Котража	73,3	143,3	107,3	103,9	94,8	94,2	86,3	98,3	90,7
21.	Кривача	129,2	140,7	102,8	105,5	89,3	95,0	95,6	78,1	91,8
22.	Крстац	123,0	116,9	104,5	99,5	102,8	96,6	93,9	95,2	90,6
23.	Лис	121,8	151,3	103,5	87,9	87,2	79,2	80,6	84,8	82,1
24.	Лисице	122,9	112,2	107,0	96,4	84,9	94,9	84,0	83,6	80,4
25.	Лучани (варош)	/	/	276,0	119,8	176,3	124,8	124,8	104,3	78,6
26.	Лучани (село)	123,0	42,2	275,6	119,9	40,3	124,9	117,6	50,5	152,7
27.	Марковица	114,4	130,4	100,8	79,3	95,3	90,1	87,9	85,8	81,3
28.	Милатовићи	123,5	137,0	105,4	101,4	93,2	91,0	81,2	86,5	82,2
29.	Негришори	114,3	114,8	98,7	86,8	87,6	92,9	90,2	87,4	91,0
30.	Пухово	122,0	105,7	102,5	100,8	111,3	109,3	91,6	92,7	91,4
31.	Пшаник	73,4	107,5	98,6	87,7	87,8	89,5	67,9	94,8	81,7
32.	Рогача	139,2	148,5	99,0	95,3	88,4	82,4	82,0	76,6	89,2
33.	Ргари	114,5	106,7	94,8	88,1	81,5	85,5	78,5	82,2	72,3
34.	Рги	111,0	96,2	99,9	95,8	91,0	86,2	82,1	89,9	88,6
35.	Тијање	121,9	118,9	98,8	90,8	87,7	80,0	85,4	76,7	77,2
36.	Турица	111,6	97,0	106,7	89,0	93,5	95,8	92,6	88,7	83,6
У к у п н о:		113,5	112,9	106,4	96,9	94,9	93,9	91,4	90,6	84,9

Табела 4 – Индекс промене броја становника
окошћине Лучани по насељима 1921–2011.¹

¹ Извор: Пописи становништва из 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

привреди општине, као и немогућности запошљавања. Од 2002. до 2011. године раст становништва има само једно насеље општине (Лучани-село – 152,7), док индекс стагнације није имало ниједно насеље. Опадање броја становника бележи чак 35 насеља, најдрастичнији пример је Ђераћ са индексом 63,2;

– за последњих девет деценија (1921-2011. године) број становника у

лучанској општини смањен је за 4.329 (индекс 82,8). Истовремено, снажна депопулација је захватила сеоска насеља. Када се упореде пописи из 1921. и 2011. године лако је запазити да је шест насеља лучанске општине исказало раст становништва: Гуча-варош (индекс 680,2), Гуча-село (134,3), Кривача (114,6), Крстац (120,3), Лучани-варош и Пухово (125,9). Највећи пораст су имали Лучани-варош (3.387 становника). Стагнацију броја

Редни број	Насеље	1931/1921.	1948/1931.	1953/1948.	1961/1953.	1971/1961.	1981/1971.	1991/1981.	2002/1991.	2011/2002.	2011/1921.
1.	Бели Камен	- 224	+ 58	+ 44	+ 25	- 87	- 79	- 36	- 35	- 42	- 376
2.	Вича	+ 385	+ 384	+ 71	- 72	- 199	- 216	- 296	- 164	- 254	- 361
3.	Властелице	+ 79	+ 169	+ 20	+ 12	- 47	- 81	- 82	- 42	- 82	- 54
4.	Вучковица	- 226	+ 118	+ 68	- 42	- 38	- 144	- 99	- 45	- 117	- 525
5.	Горачићи	+ 114	+ 412	- 81	- 290	- 247	- 277	- 345	- 163	- 194	- 1.071
6.	Горња Крварица	+ 652	- 474	- 50	- 127	- 32	- 184	- 133	- 96	- 48	- 492
7.	Горњи Дубац	- 129	- 66	+ 38	+ 19	- 48	- 107	- 147	- 115	- 100	- 655
8.	Граб	+ 323	- 61	- 42	- 142	- 151	- 127	- 171	- 122	- 73	- 566
9.	Губеревци	+ 70	+ 251	+ 51	- 73	- 160	- 203	- 255	- 175	- 194	- 688
10.	Гуча (варошица)	+ 28	+ 315	+ 153	+ 178	+ 446	+ 474	+ 174	- 4	- 267	+ 1.497
11.	Гуча (село)	+ 160	+ 416	+ 28	- 160	- 100	+ 107	+ 44	+ 59	- 55	+ 499
12.	Дљин	+ 230	+ 170	+ 49	- 28	- 22	- 346	+ 108	- 101	- 125	- 65
13.	Доња Крварица	+ 592	- 483	+ 9	- 86	- 82	- 109	- 78	- 87	- 101	- 425
14.	Доњи Дубац	- 115	+ 194	+ 89	+ 40	- 66	- 99	- 206	- 75	- 115	- 353
15.	Дучаловићи	+ 124	+ 145	- 32	- 62	- 206	- 112	- 169	- 108	- 80	- 500
16.	Ђераћ	+ 23	- 17	+ 56	+ 27	+ 47	- 40	- 117	- 15	- 28	- 64
17.	Живица	+ 11	+ 253	+ 24	0	- 48	- 47	- 106	- 33	- 38	+ 16
18.	Зеоке	+ 176	+ 102	- 47	- 123	- 215	- 148	- 148	- 138	- 39	- 580
19.	Каона	+ 147	+ 110	- 1	+ 9	- 93	- 147	- 131	- 66	- 69	- 241
20.	Котража	- 258	+ 343	+ 77	+ 44	- 61	- 65	- 144	- 15	- 83	- 162
21.	Кривача	+ 40	+ 72	+ 7	+ 14	- 29	- 12	- 10	- 48	- 14	+ 20
22.	Крстац	+ 100	+ 90	+ 28	- 3	+ 18	- 23	- 39	- 29	- 54	+ 88
23.	Лис	+ 71	+ 203	+ 21	- 75	- 70	- 99	- 73	- 46	- 46	- 114
24.	Лисице	+ 109	+ 71	+ 46	- 25	- 102	- 29	- 87	- 75	- 75	- 167
25.	Лучани (варош)	/	+ 455	+ 801	+ 249	+ 1.148	+ 657	+ 820	+ 179	- 922	+ 3.387
26.	Лучани (село)	+ 147	- 455	+ 583	+ 182	- 655	+ 110	+ 97	- 321	+ 173	- 139
27.	Марковица	+ 36	+ 87	+ 3	- 78	- 14	- 28	- 31	- 32	- 36	- 93
28.	Милаговићи	+ 166	+ 322	+ 64	+ 18	- 86	- 107	- 203	- 119	- 135	- 80
29.	Негришори	+ 109	+ 129	- 13	- 130	- 106	- 53	- 68	- 79	- 50	- 261
30.	Пухово	+ 108	+ 34	+ 16	+ 5	+ 74	+ 68	- 67	- 53	- 58	+ 127
31.	Пшаник	- 169	+ 35	- 7	- 61	- 53	- 40	- 109	- 12	- 40	- 456
32.	Рогача	+ 147	+ 253	- 8	- 36	- 85	- 114	- 96	- 102	- 57	- 98
33.	Ртари	+ 89	+ 47	- 39	- 85	- 116	- 74	- 94	- 61	- 78	- 411
34.	Рти	+ 103	- 39	- 1	- 42	- 86	- 120	- 134	- 62	- 63	- 444
35.	Тијање	+ 87	+ 90	- 7	- 52	- 63	- 90	- 53	- 72	- 54	- 214
36.	Турица	+ 97	- 28	+ 61	- 106	- 56	- 34	- 57	- 81	- 104	- 308
Укупно:		+3.402	+3.705	+2.079	- 1.076	- 1.690	- 1.938	- 2.541	- 2.553	- 3.717	- 4.329

Табела 5 – Промене броја становника ојшћине Лучани по насељима 1921–2011.¹¹ Извор: Пописи становништва из 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

житеља има само једно насеље – Живица (106,5). Преосталих 29 насеља исказало је смањење броја становника. Најизраженију депопулацију у овом периоду имају Горачићи (- 1.071 становник).

Анализирајући промене у броју становника из пописа у попис (од 1921. до 2011) можемо запазити да не постоји насеље у лучанској општини које има стални раст или перманентно опадање броја

становника. Код свих насеља било је периода повећања, стагнације и смањења броја становника.

Бројно кретање домаћинства по насељима

Кретање броја домаћинства у лучанској општини показује тенденцију благог

Редни број	Насеље	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
1.	Бели Камен	115	104	122	134	148	149	146	156	157	142
2.	Вича	229	272	337	359	405	436	452	425	441	360
3.	Властелице	75	83	100	104	116	125	129	123	141	115
4.	Вучковица	116	106	116	115	145	152	155	145	155	106
5.	Горачићи	355	384	461	456	478	485	487	428	526	364
6.	Горња Краварица	150	257	171	180	194	194	170	150	172	125
7.	Горњи Дубац	98	98	117	123	147	154	149	134	135	95
8.	Граб	154	150	175	198	196	198	190	164	166	115
9.	Губеревци	219	238	279	284	329	348	348	319	345	228
10.	Гуча (варошица)	75	80	221	259	332	467	584	635	706	602
11.	Гуча (село)	295	316	344	372	434	445	550	562	603	618
12.	Дљин	220	227	253	261	303	343	287	336	364	272
13.	Доња Краварица	130	223	155	160	186	183	178	174	173	131
14.	Доњи Дубац	119	119	134	142	170	181	191	169	209	139
15.	Дучаловићи	156	162	203	209	242	222	227	194	232	146
16.	Ђераћ	23	21	20	30	43	62	57	21	32	18
17.	Живица	41	46	88	89	97	111	117	103	96	82
18.	Зеоке	146	180	188	192	207	188	176	145	118	99
19.	Каона	120	133	158	182	202	209	201	180	182	151
20.	Котража	148	133	178	192	227	269	283	265	296	240
21.	Кривача	37	44	43	40	54	64	60	59	59	54
22.	Крстац	87	90	103	130	158	179	186	191	204	175
23.	Лис	87	104	106	109	113	119	128	104	145	78
24.	Лисице	91	94	100	125	151	157	163	153	140	114
25.	Лучани (варош)	/	/	47	613	572	820	1.026	1.287	1.452	1.271
26.	Лучани (село)	115	118	98	205	191	123	154	186	126	173
27.	Марковица	47	49	63	70	78	75	76	76	102	62
28.	Милатовићи	142	157	208	223	261	274	277	265	289	198
29.	Негришори	149	155	175	188	202	200	201	184	202	176
30.	Пухово	88	106	117	122	144	189	228	222	240	186
31.	Пшаник	86	78	74	73	78	86	94	78	94	73
32.	Рогача	103	101	142	146	158	163	164	148	161	103
33.	Ртари	108	111	131	133	145	141	134	114	151	78
34.	Рти	131	149	146	155	178	198	199	185	192	148
35.	Тијање	47	57	102	106	123	118	118	107	121	76
36.	Турица	128	128	165	176	201	205	213	219	219	189
У к у п н о:		4.430	4.873	5.640	6.655	7.408	8.032	8.498	8.406	9.146	7.302

 Табела 6 – Домаћинства ојштинске Лучани по насељима 1921-2011.¹
¹ Извор: Пописи становништва из 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.

раста у периоду између 1921. и 1981. године, са 4.430 (1921) на 8.498 (1981), од када се број домаћинстава смањује, па је у 2011. години пописано 7.302 домаћинства (готово хиљаду мање него у претходном попису), од чега 1.873 у урбаним срединама (Лучани и Гуча). Према броју

чланова највише има домаћинстава са два члана (1.970), са једним (1.800), са три (1.207), са четири (1.706) и са пет (623), док са шест и више чланова има 626 домаћинства. Просечан број чланова је 2,86, што је у нивоу просека у Републици Србији (2,88).

Савремена миграциона кретања становништва

Општинско средиште, односно градско насеље Лучани, представљало је миграционо привлачно насеље, јер је имало развијен привредни живот.

Имиграционо становништво лучанске општине по времену досељавања, према типу насеља и подручја из кога се доселило по пописима 1961. и 1971. године приказано је у табелама 7, 8, 9¹⁶ и табели 10 за 1981. годину.

Према попису из 1961. године најбројнији су имигранти лучанске општине досељени у периоду од 1953. до 1960. године (3.314 или 36,83%), затим пре и 1940. године (3.236 или 35,96%), а најмањи број бележи период 1941. до 1945. године (529 или 5,87%).

До 1971. најинтензивније досељавање било је пре и 1940. године (2.499 или 25,37%), затим долази период 1953-1960. године (2.112 или 21,45%), али је вредан пажње и период 1961-1965. године када је усељено 1.590 лица (16,15%). Затим наступају периоди постепене стагнације усељавања због zasiћености привреде радницима.

Из табеле 8 се види да је у лучанској општини 1961. аутохтоно становништво чинило 71,92%, а 1971. године 68,52% популације. Досељено становништво на територији општине Лучани претежно је из сеоских насеља 87,16% (1961), односно 87,60% (1971). У оба урбана центра (Гуча и Лучани) аутохтоног становништва било је 34,89% (1961), односно 38,23% (1971). Досељено становништво

у урбане средине је углавном из сеоских насеља 60,02% (1961) и 70,14% (1971). Према томе, док у општини и њеним сеоским насељима преовлађује аутохтоно, дотле у урбаним центрима преовлађује досељеничко становништво.

Подаци из табеле 9 за 1961. годину показују да је од 9.362 имиграционог становништва лучанске општине досељено 4.611 или 49,25% из исте општине, 1.964 или 20,98% из друге општине и 2.763 или 29,51% из других република СФРЈ. У 1971. години повећан је број досељених из исте и других општина, а смањен је број оних који су дошли из других република. Увећао се број градског становништва, јер су Лучани добили статус урбаног насеља.

На основу пописа становништва из 1981. године (табела 10) могу се сагледати следећи показатељи: да је до 1981. од 10.112 имиграционог становништва из исте општине досељено 5.909 или 58,44%, друге општине 3.861 или 38,18%, а из других република 287 или 2,84%. Из исте табеле се може закључити да је највеће усељавање било у периоду 1946-1960. године (2.992 или 29,59%), при чему је из друге општине досељено 1.092 лица (36,50%). Ово је период наглог развоја индустрије у Лучанима.

За привредну делатност општине Лучани веома су значајне дневне миграције запосленог становништва (табела 11).

Изнети табеларни подаци пописа о миграционим обележјима по насељима из 1961, 1971. и 1981. године показују да су дневним радним миграцијама обухваћени становници већине села општине, али са различитим бројем миграната. Пописом из 1961. године од 3.053 радника

¹⁶ Подаци пописа из 1981. године о имигрантима по времену досељавања не могу се уклопити у претходне табеле због методологије пописа (разлика у временским периодима досељавања до 1971).

Година досељавања	1961.		1971.	
	Број	%	Број	%
Пре и 1940.	3.236	35,96	2.499	25,37
1941-1945.	529	5,87	401	4,07
1946-1952.	1.920	21,34	1.589	16,13
1953-1960.	3.314	36,83	2.112	21,45
1961-1965.	-	-	1.590	16,15
1966-1969.	-	-	1.110	11,27
1970-1971.	-	-	548	5,56
Укупно:	8.999	100,00	9.849	100,00

Табела 7 – Имигранти по времену досељавања у лучанску општинску
јерма појединца из 1961. и 1971. године¹

¹ Извор: *Попис становништва 1961, књига XII, стр. 25 и 26; Попис становништва 1971. књига IX, стр. 311 и 312.*

1.221 (39,99%) је био дневни мигрант. Једино их Вучковица и Горњи Дубац нису имали. Код осталих насеља број миграната се манифестује зависно од удаљености од Лучана или Гуче, где су производни капацитети у којима су радили. Ово је посебно изражено код насеља у непосредној гравитационој зони Лучана.

Попис из 1971. године казује да је од 4.174 радника њих 2.176 (52,13%) имало

статус дневних миграната. Са развојем индустрије у Лучанима повећава се и број радника миграната, па тако Ђераћ има 100% миграната, а Дљин 98,09%. И овај попис указује на повећање броја миграната-радника у насељима која су ближе урбаним центрима Лучани и Гуча.

У 1981. години од 6.479 запослених дневно је мигрирало 3.052 или 47,11%. И у овом попису Горњи Дубац није имао

	Свега станов- ништва	Досељено		Ауто- хтоно %	Досељено становништво из насеља					
		Број	%		Сеоског		Мешовитог		Градског	
					Број	%	Број	%	Број	%
1961. година										
Општина	33.336	9.362	28,08	71,92	8.160	87,16	520	5,56	682	7,28
Мешовита насеља	3.534	2.301	65,11	34,89	1.381	60,02	269	11,69	651	28,29
Сеоска насеља	29.802	7.061	23,69	76,31	6.779	96,00	251	3,56	31	0,44
1971. година										
Општина	31.646	9.962	31,48	68,52	8.727	87,60	330	3,31	905	9,09
Градска насеља	4.473	2.763	69,77	38,23	1.938	70,14	120	4,34	705	25,52
Сеоска насеља	27.173	7.199	26,49	73,51	6.789	94,30	210	2,92	200	2,78

Табела 8 – Миграционо и аутохтоно становништво јерма појединца из насеља
из која се доселило (попис 1961. и 1971.)¹

¹ Извор: *Попис становништва 1961, књ. XII; 1971, књ. IX.*

	Свега	Досељено становништво у насеље становања							
		Из исте општине	%	Из друге општине	%	Из друге републике	%	Из друге државе	%
1961.									
Општина	9.362	4.611	49,25	1.964	20,98	2.763	29,51	24	0,26
Мешовита насеља	2.197	643	29,27	647	29,45	891	40,55	16	0,73
Сеоска насеља	7.165	3.968	55,38	1.317	18,38	1.872	26,13	8	0,11
1971.									
Општина	9.962	6.153	61,76	3.593	36,07	216	2,17	-	-
Градска насеља	2.791	1.317	47,19	1.328	47,58	146	5,23	-	-
Сеоска насеља	7.171	4.836	67,44	2.265	31,59	70	0,97	-	-

Табела 9 – Миграционо становништво општине Лучани према подручју из које се доселило (попис 1961. и 1971.)¹

¹ Извор: Попис становништва 1961, књ. XII; 1971, књ. IX.

дневних миграната. Преко 90% запослених путовало је из Дљина, Ђераћа, Негришора, Пухова и Турице.

Овом броју дневних миграната треба додати ђаке који свакодневно путују у средње школе, као и студенте-мигранте.

До 1961. године одлазак на рад у иностранство био је скоро непозната појава. Тек је пописом становништва у 1971. години забележено да лучанска

општина има 340 лица на привременом раду у иностранству. Број тих лица креће се од два до 32 (Вича).

Преко 10 радника имала су насеља Вича (32), Вучковица (12), Горачићи (19), Горња Краварица (16), Горњи Дубац (18), Губеревци (17), Лучани (14), Милатовићи (17), Рти (11) и Турица (13). Једино село Ђераћ није имало радника на привременом раду у иностранству.

Година досељења	Број	%	Из исте општине		Из друге општине		Из друге републике		Иностранство		Непознато		Свега
			Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	
Пре и 1940.	1.501	14,84	994	66,22	490	32,64	7	0,47	-	-	10	0,67	100,00
1941-1945.	339	3,35	222	65,49	106	31,27	9	2,66	1	0,29	1	0,29	100,00
1946-1960.	2.992	29,59	1.860	62,17	1.092	36,50	38	1,27	-	-	2	0,06	100,00
1961-1970.	2.158	21,34	1.194	55,33	874	40,50	86	3,98	-	-	4	0,19	100,00
1971-1975	1.046	10,35	521	49,81	477	45,60	45	4,30	1	0,10	2	0,19	100,00
1976-1981.	1.391	13,76	678	48,74	615	44,21	87	6,26	5	0,36	6	0,43	100,00
Непознато	685	6,77	440	64,23	207	30,22	15	2,19	4	0,59	19	2,77	100,00
Укупно	10.112	100,00	5.909	58,44	3.861	38,18	287	2,84	11	0,11	44	0,43	100,00

Табела 10 – Досељено становништво према времену досељавања и подручја из које је досељено (попис 1981.)¹

¹ Извор: Попис становништва 1981, билтен 322.

Редни број	Насеље	1961.			1971.			1981.		
		Број запослених	Број миграната	%	Број запослених	Број миграната	%	Број запослених	Број миграната	%
1.	Бели Камен	22	17	77,27	15	13	86,67	68	51	75,00
2.	Вича	58	10	1,72	79	34	40,04	158	74	46,83
3.	Властелице	9	2	22,22	11	11	100,0	45	26	57,78
4.	Вучковица	11	/	/	22	12	54,55	50	31	62,00
5.	Горачићи	69	27	31,13	135	77	57,04	216	128	59,26
6.	Горња Крварица	39	27	69,23	32	23	71,87	83	56	67,47
7.	Горњи Дубац	7	/	/	17	10	58,82	21	/	/
8.	Граб	33	5	15,15	55	51	92,73	80	63	78,75
9.	Губеревци	18	7	38,89	28	20	71,43	85	42	49,41
10.	Гуча (варошица)	330	3	0,91	536	44	8,21	830	57	6,87
11.	Гуча (село)	148	115	80,99	236	195	82,63	461	283	61,39
12.	Дљин	272	240	88,24	315	309	98,09	301	277	92,03
13.	Доња Крварица	30	8	26,67	38	30	78,95	81	64	79,01
14.	Доњи Дубац	9	4	44,45	17	8	47,06	38	23	60,53
15.	Дучаловићи	144	86	59,72	116	112	96,55	189	121	64,02
16.	Ђераћ	50	48	96,00	67	67	100,0	65	60	92,31
17.	Живица	20	13	65,00	26	22	84,61	50	35	70,00
18.	Зеоке	45	32	71,12	58	54	93,10	72	50	69,45
19.	Каона	56	16	28,57	57	23	40,35	77	28	36,36
20.	Котража	49	4	8,16	76	12	15,79	155	66	42,58
21.	Кривача	6	2	33,33	12	10	83,33	29	26	89,65
22.	Крстац	112	89	79,46	154	147	95,45	191	175	91,62
23.	Лис	43	34	79,07	66	62	93,94	89	86	96,63
24.	Лисице	133	118	88,72	125	124	99,20	171	122	71,34
25.	Лучани (варош)	/	/	/	1.223	106	8,67	1.675	102	6,09
26.	Лучани (село)	885	15	1,69	/	/	93,10	107	96	89,72
27.	Марковица	32	14	43,75	58	54	93,10	67	53	79,10
28.	Милатовићи	61	49	80,33	29	18	62,07	76	30	39,47
29.	Негришори	115	85	73,91	131	128	97,71	183	165	90,16
30.	Пухово	84	69	82,14	135	126	93,34	220	206	93,54
31.	Пшаник	9	7	77,78	15	15	100,0	33	25	75,76
32.	Рогача	31	19	61,29	45	38	84,45	75	63	84,00
33.	Ргари	31	21	67,76	42	40	95,24	96	75	78,12
34.	Рти	26	16	61,54	36	28	77,78	84	64	76,19
35.	Тијање	25	13	52,00	41	37	90,24	67	52	77,61
36.	Турица	61	49	80,33	126	116	92,06	191	177	92,67
Укупно:		3.053	1.221	39,99	4.174	2.176	52,13	6.479	3.052	47,11

 Табела 11 – Број радника и број радника дневних миграната¹
¹Извор: Пописи становништва из 1961, 1971. и 1981. године.

По попису из 1981. године број радника на привременом раду у иностранству се смањило за 203 у односу на 1971. годину и износи 137. Од овог броја 19 њих је пореклом из градских, док су остали из сеоских насеља. Највише их је из Лучана варошице (14), Губереваца и Доњег Дубца (по 10), док остала насељена места имају мање од 10 радника у иностранству. Међутим, без радника на привременом раду били су Граб, Дљин, Живица, Лис, Лучани село, Марковица и Тијање.

Пописом из 1991. године на привременом раду је било 256, док се 2002. бележи раст на 439 радника, али се не наводи број по насељеним местима лучанске општине.

Према последњем попису (2011) од 20.897 становника општине Лучани 12.505 (59,8%) од рођења станује у истом месту. Миграната је 8.392, од чега из Србије 7.818 (37,4%), а из иностранства 572 (2,7%). Домаћи мигранти су подељени у две групе: досељени из другог насеља

општине Лучани (4.454) и досељени из друге општине (3.364). Највише миграната из иностранства потиче из Босне и Херцеговине (185), Хрватске (134), Црне Горе (120), Македоније (20), Словеније (14)...¹⁷

Дневни мигранти су, према истом попису, подељени у две групе: активно становништво (радници) и ученици и студенти. Радника-дневних миграната има 2.693 (12,89%), од чега 2.000 ради у лучанској општини, 690 у другој општини, а три у другој држави. Знатно мање је ученика и студената-дневних миграната – 1.615 (7,7%), од чега је у истој општини 1.128, а у другој 487.¹⁸ Према томе, укупан број дневних миграната у општини Лучани је 4.308 (20,6% становништва).

Литература:

1. Ердељановић Јован, *Доње Драгачево* (Београд: Српски етнографски зборник 4, Насеља српских земаља, САНУ, 1902)
2. Зеремски Милош, *Трајови неоптекционских процеса у рељефу Западне Србије* (Београд: САНУ, ГИ „Јован Цвијић“, књига 33, 1983)
3. Јовановић Коста, *Горње Драгачево* (Београд: Српски етнографски зборник 11, Насеља српских земаља, САНУ, 1908)
4. Маринковић Радован М., „Становништво Горачића“, *Зборник радова Народне музеја у Чачку* (1978)
5. Маринковић Радован М., „Становништво Губереваца и Живице“, *Зборник радова Народне музеја у Чачку* (1984)
6. Маринковић Радован М., „Становништво Котраже, Белог Камена и Пшаника“, *Зборник радова Народне музеја у Чачку* (1988)¹
7. *Пописи становништва из 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011. године.*
8. Поповић Илија В., *Општина Лучани – географска истраживања* (Гуча: Центар за културу, спорт и туризам општине Лучани „Драгачево“, 2006)
9. Поповић Илија, Марковић Светислав Љ., „Савремене географске промене у селима лучанске општине“, *Први конгрес српских географа, Књига аистирања*, Сокобања, (19-22. октобар 2006), 109-110.
10. Поповић Илија, Марковић Светислав Љ., „Савремене географске промене у селима лучанске општине“, *Први конгрес српских географа, Зборник радова*, књига 2, Београд (2007), 629-636.
11. Славковић Јовиша М., *Становништво Драгачева од његове 14. до краја 20. века* (Гуча: Дом културе, 1996)
12. Бирић Бранислав М., „Тектоника планине Јелице, положај њен у унутрашњим Динаридима и значај тог положаја“, *Зборник Геолошко-рударског факултета*, Београд (1953/54)
13. Цвијић Јован, *Геоморфологија* (Београд: САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, 1991)

¹⁷ Извор: *Попис становништва 2011*, књига 9.

¹⁸ Извор: *Попис становништва 2011*, књига 11.

Demographic changes in Lucani municipality after World War I

The municipality Lucani has 20, 897 inhabitants and covers an area of 454 km² with density of population of 46 inhabitants per km². Male population makes 49, 92% of the population. In urban settlements female population makes majority (50, 99%). The process of depopulation which has been going on in the villages of Dragacevo since the 50s of XX century spread to towns Lucani and Guca. It also caused the aging of population in Lucani municipality. The average age in Lucani municipality is 45, 8 years (men are on average somewhat 'younger' – 44, 4 compared to women – 47, 1 years of age).

Basic problems of demographic development of Lucani municipality are insufficient reproduction of population and intensive migrations. These problems affect all aspects and processes in the society. Depopulation caused by constant decrease in birth rate and permanent migration of the popula-

tion present problems which will affect even more unfavorable demographic development of the municipality and all its settlements in the future. This is a long term process which cannot be solved in a short term way, but it demands studious approach.

The changes in the negative sense started in 1990 when the SFRY fell apart. Then, problems in Lucani economy started as it was leading economic development and it all resulted in stagnation of life in general in this municipality. Companies started decreasing production, some stopped working, and labor force was made redundant. It should be pointed out that NATO bombing of the biggest industrial capacity in Lucani – chemical industry "Milan Blagojevic" made already bad economic situation even worse.

As a result of all socio-economic changes a negative birth rate started as early as 1980.

Ilija V. POPOVIĆ, PhD
Svetislav Lj. MARKOVIĆ, PhD

Les agglomérations et les structures de la population de la commune de Lucani

Comme résultat d'un renouvellement biologique insuffisant de la population du Dragacevo apparaît un processus significatif de vieillissement démographique de la population. Dans les catégories de maturité démographique, au seuil du vieillissement démographique et de vieillissement démographique, on ne trouve aucune agglomération de la commune de Lucani. Profondément vieilles démographiquement sont uniquement les agglomérations : Guca-village, Kotraza, Beli Kamen et Guca-bourg, et les 32 agglomérations restantes sont dans la catégorie de vieillissement démographique plus profond. À l'exception de Guca-ville, Guca-village, Zivica, Krivaca, Krstac, Lucani-ville et Puhovo, toutes les agglomérations de la commune de Lucani ont une diminution de nombre d'habitants énoncée durant les neuf dernières décennies.

Les changements économiques survinrent dans la période de l'année 1952 à l'année 1990 et causèrent un plein essor des changements démographiques et économiques. Avec le développement de l'industrie se déroulèrent des processus dans le réseau des agglomérations qui amenèrent à la formation d'ouvriers ruraux-industriels et commença également la migration soudaine de la population en direction des agglomérations plus

grandes-plus urbaines des alentours proches et lointains, ce qui se répercuta particulièrement vers Lucani, qui se développa en un nouveau centre urbain.

En cette période avec le développement total de la vie économique et sociale, d'autant plus prononcés sont les processus de dépopulation et de dé-agrarisation de l'espace rural, en dépit du service de bus développé, qui donna la possibilité à un grand nombre d'ouvriers de devenir des ouvriers – journaliers migrants. Les changements furent évidents, également, sur l'espace rural dans la construction globale du village – l'infrastructure communale, la construction et l'équipement des bâtiments pour l'habitation, la modernisation des appartements, ce qui releva le niveau de vie de la population. Les maisons campagnardes modernement aménagées avec l'approvisionnement en eau, l'électrification et les installations téléphoniques permirent aux villages, en général du Bas-Dragacevo, de commencer à s'engager dans le tourisme rural. C'est surtout évident au moment du déroulement du Festival des trompettistes à Guca lorsque la majorité des villages accueillent dans leurs maisons un grand nombre d'hôtes pour y passer la nuit.

Ilija V. POPOVIĆ, Dr
Svetislav Lj. MARKOVIĆ, Dr

Ивана
БИРЈАКОВИЋ

етнолош, виши кустос
Народни музеј Чачак

УДК: 069.51:39(497.11)"18/19"
685.34.05(497.11)"18/19"

ОБУЋАРСКИ ЗАНАТ И АЛАТ ИЗ ЕТНОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

АПСТРАКТ: У овом раду дај̄ је ире̄лед развоја обӯарско̄ занай̄а од оснивања Обӯарско–лончарско̄ еснафа у Чачку 1848. године ња све до данашњих дана, кроз занай̄ска удружења, занай̄ске радионице, алај̄, учење занай̄а и израду обӯе. Представљена је и колекција од 59 алај̄а обӯарско̄ занай̄а од којих је 55 њоклон чачанско̄ обӯара Рај̄омира Аца Дробњаковића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: обӯарски занай̄, обӯар, еснаф, задруга, шејрӣ, калфа, мај̄стор, калфенско њисмо, мај̄сторско њисмо, обӯарски алај̄, обӯарска радионица

Увод

Чачак се као занатски центар развија тек по ослобађању Србије од турске власти. Под све већим утицајем европског начина живота и моде полако изумиру стари занати, а развијају се нови. Обӯарски занат спада у млађе занате који су се развили на нашим просторима после ослобођења од Турака. „Варошко становништво у Србији, после Другог устанка, прилагођавало се све више новом, европском начину живота. То се испољавало највише у начину одевања. Европска одећа постепено је потискивала стару варошку ношњу коју су израђивале терзије, а модерна обућа замењивала је све више турске јеменије и кондуре. Ове промене изискивале су и одговарајуће занате са стручним занатлијама којих тада још није било у Србији. Због тога међу првим страним занатлијама долазе у Србију кројачи (шнајдери) и обућари (шустери) скоро искључиво из Аустрије. Међу њима било је доста Срба, потомака избеглих

породица из ранијих времена, који су ове модерне занате изучили у Аустрији.“¹

Обућарски занат спада у варошке занате, док је на селу био врло редак, јер је сеоско становништво имало мање потребе за обућом (ципеле су ношене врло ретко).

Од двадесетих година XIX века овај занат замењује папуцијски, кондурцијски и нануцијски. Као и кројачки занат, развија се из потребе за европским начином одевања. У Чачку се први обућари јављају крајем прве половине XIX века.

Занатска удружења (еснафи и задруге)

Половином XIX века стварају се прва удружења занатлија, ради заштите њихових права и интереса. Обућар-

¹ Др Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији, књига прва* (Београд, Историјски институт, 1954), 107.

ско-лончарски еснаф у Чачку основан је 1848. године. Мешовити еснафи, сродних или разнородних заната, оснивани су када поједини занати нису имали довољан број мајстора (најмање дванаест) да би основали самостални еснаф. „У години оснивања овај еснаф је имао дванаест чланова, године 1891. бројао је петнаест чланова, док је 1900. године у њему било шеснаест обућара и 10 лончара.“² Основна улога еснафа била је заштита еснафских заната, борба против нелојалне конкуренције, одлучивање о пријему нових чланова и издавање калфенских и мајсторских писама.

Обућарски мајстори крајем XIX и почетком XX века морали су стално водити борбу против мајстора који бесправно раде занат, као и против конкуренције, посебно трговаца који продају обућу израђену у иностранству по повољнијим ценама. У деловодном протоколу Еснафа обућарско-грнчарског 1899. и 1902. године забележене су тужбе Начелству против мајстора који бесправно раде занат-Ђорђа Минчића, Велисава Божовића, као и Јанка Трандафиловића из Крагујевца, што је на „овдашњи панађур донео на страни израђен еспап“.³

„Услед сталног опадања обућарског заната због великог увоза стране обуће, чланови Обућарског еснафа у Чачку донели су 1886. године одлуку: „Да ниједан шустерског заната, ма он био и мајстор и имао самосталну радњу, или уопште радник овог еснафа, убудуће не узима у посао обућу мушку или женску која је израђена

у страним земљама, било да се она у нечем поправи, измени, окрпи или друго што учини. Ако противно овоме поступи, да се оптужи еснафу и казни.“⁴

За старешину Обућарско-лончарског еснафа у Чачку 1903. године изабран је Никола Славковић а, у Управни одбор изабрани су Милош Костадиновић, Станко Станковић и Живоин Радовановић.⁵ По ступању на снагу Закона о радњама 1911. године све занатлије једне вароши биле су удруживане у један еснаф.

На списку бирача Занатлијског еснафа за варош Чачак из 1921. године, налази се деветнаест обућара: Јован Костадиновић, Милош Костадиновић, Обрад Стојановић, Никола Митровић, Милош Микић, Никола Стефановић, Милош Радовановић, Данило Тошић, Станислав Грковић, Илија Марковић, Бранислав Пиловић, Петар Чакаревић, Антоније Марковић, Јован Пантић, Влада Војновић, Чедомир Миловановић, Милош Милошевић, Видосав Токовић и Јеремија Бујошевић.⁶

Поред еснафских организација оснивају се и задруге у које се удружују мајстори истог заната. У Чачку је 20. фебруара 1934. године основана Обућарско-прерађивачка задруга „Напредак“. У записнику Оснивачке скупштине забележено је да је за првог председника изабран Драгомир Петровић, за перовођу Владислав Цуцулић, а присутни су били мајстори Драгомир Петровић, Илија Марковић, Грујица Јовановић, Бранко Јовашевић, Петар Ђукић, Драгиша Ђу-

² Исто, 52.

³ Међуопштински историјски архив Чачак, Обједињени фонд еснафа – Чачак, К 1, Деловодни протокол обућарско-грнчарског еснафа 1898-1910., документи без броја, Тужба еснафа против Ђорђа Минчића због бесправног рада 1899. г., Тужба еснафа против Велисава Божовића због бесправне радње 1902., Тужба еснафа против Јанка Трандафиловића из Крагујевца и других лица 1902.

⁴ Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, 201.

⁵ МИАЧ, Обједињени фонд еснафа-Чачак, К 1, Деловодни протокол обућарско-грнчарског еснафа 1898-1910., документ без броја, Решење о избору старешине еснафа 1903.

⁶ МИАЧ, Удружење занатлија (еснаф), 1921-1923, К 1, документ без броја, Списак бирача занатлијског еснафа за варош Чачак 1921.

кић, Радосав Минић, Михаило Златић, Драгослав Јовановић, Милорад Шаиновић. Сви задругари су у задругу унели одређени капитал у виду алата, машина или новца. Договорено је да сви задругари четири недеље раде бесплатно, почев од дана када Задруга отпочне рад.⁷

Ова Задруга је пословала до почетка Другог светског рата, када прекида са радом, да би поново почела 1945. године. У списку задругара од 1945. до 1950. године било их је педесет девет и то не само обућара, већ и опанчара и обућарских ученика. Обућари су приликом пријема у задругу потписивали приступне изјаве у којима су уписивали свој удео при приступању у задругу, који је 1948. године износио 2000 динара, што се види из сачуваних приступних изјава Десимира Костадиновића и Јанка Пантовића.⁸ (сл.1)

Задруга је израђивала све врсте мушке, женске и дечије обуће. Њено пословање у послератном периоду зависило је од производног плана, количине добијеног материјала и цене израђене обуће. Задруга је по задатом плану израђивала обућу за предузећа „Слобода“ и „Милан Благојевић“ из Лучана, као и „футбалске ципеле“ за спортска друштва „Омладинац“ и „Борац“.⁹

Градски Народни одбор је решењем од 26.1.1951. године одобрио Обућарско-прерађивачкој задрузи „Напредак“

да може своје израђевине да продаје у слободној продаји.¹⁰ У овој Задрузи радили су многи познати мајстори обућари који су касније отварали своје радње, или су упоредо радили у њој и у својој радњи. Поред ове у послератном периоду радиле су и задруге „Новитет“ и „Украс“.

Обућарска радионица и алат

Обућарске радње су биле мање просторије, окренуте према улици, са обавезним излогом. У радњи је обућа израђивана, поправљана и продавана. У прошлости је највећи број обућарских радњи био смештен у самом центру града (на Великом пијацу и улицама Господар Јовановој и Краља Александра по три радње, у улицама Краља Милана, Кнез Михаиловој и Скадарској по две).¹¹ (сл. 2 и 3). Радионица је опремљена обућарском тезгом, „панклом“, нижим дрвеним сточићем на коме су смештени алат и материјал потребан за рад. Мајстор за панклом седи на ниској дрвеној обућарској трonoшки (сл.4), чије је седиште округло, масивно и на средини доста удубљено. Овакве трonoшке ученици су морали да понесу од својих кућа када су полазили на учење заната.¹² Поред овог основног намештаја свака радња има и већи број полица за слагање поправљене и израђене обуће. Машина за шивење коже налази се у једном углу радње, тзв. „цилиндерица“, која шије, односно ушива ципелу у свим правцима. У радњи старог обућара Стојана Јаковљевића налази се једна

⁷ МИАЧ, Обућарска задруга „Напредак“, 1934–1958, К1, документ без броја, Засписник оснивачке скупштине мајстора обућара из Чачка.

⁸ МИАЧ, Обућарска задруга „Напредак“, 1934 – 1958, К1, документи без броја, Приступна изјава Костадиновић Десимира 16.6.1948., Приступна изјава Пантовић Јанка 16. 6. 1948.

⁹ МИАЧ, Обућарска задруга „Напредак“, 1934 – 1958, К1, Уговор о изради обуће за фабрику „Слобода“, Уговор о изради обуће за фабрику „Милан Благојевић“ 1958., Уговор са спортским друштвом „Омладинац“ и са С. Д. „Борац“ 1958.

¹⁰ МИАЧ, Обућарска задруга „Напредак“, 1934 – 1958, К1, Решење Градског Народног одбора да „Напредак“ може да продаје у слободној продаји своју обућу, 1951.

¹¹ МИАЧ, Занатско удружење за варош Чачак и Срез трнавски -Чачак, К 2, К 3, Регистар занатских радњи 1932-1948.

¹² Казивач Стојан Јаковљевић (1934), обућар из Чачка.

оваква машина купљена у Немачкој шездесетих година XX века. (сл.5) Колекција обућарског алата у Етнолошкој збирци Народног музеја Чачак састоји се од 59 експоната, од којих је 55 поклон Ратомира Аца Дробњаковића, обућара из Чачка. Два предмета поклонио је обућар Јанко Пантовић, док су по један поклонили обућари Видомир Видић и Добривоје Марковић. Највећи број експоната музеју је поклонио бивши обућар Ратомир Ацо Дробњаковић (алат и прибор обућарске радионице, као и обућарску трonoшку на којој је седео мајстор при изради обуће). Алат и помагала датирају из периода од почетка до половине XX века, занатске су и фабричке производње.

Ратомир Ацо Дробњаковић рођен је у селу Штрпци у Босни 1916. године одакле је са родитељима прешао у Бајну Башту, где је и завршио трогодишњи обућарски занат. У Чачак је дошао по одслужењу војног рока где је радио до 1941. године. За време Другог светског рата био је депортован у логор у Немачку, где је, поправљао обућу затвореника и војске. После рата био је запослен у занатској задрузи „Напредак“ у Чачку, а затим је 1950. отворио своју обућарску радњу која је радила до 1957. године.¹³

На основу колекције обућарског алата из Етнолошке збирке Народног музеја у Чачку биће описан основни алат и помагала коришћени у обућарском занату:

Обућарски чекић - од метала, на средини лучно савијен, са једне стране кружно обликован, док се са друге трапезасто шири, насађен на краћу дрвену дршку. Коришћен је за укуцавање ексера. (сл.6)

¹³ Биографски подаци у вези са обућарем Ратомиром Ацом Дробњаковићем добијени су у писаном облику, у виду ауто-биографије, од породице Дробњаковић из Чачка.

Тророги обућарски наковањ, „текст“- од челика. Коришћен као калуп приликом укуцавања ексера на ципелама. (сл.7)

Нож за сечење коже - од метала, благо савијеног плочастог сечива са косом горњом ивицом усађеног у дрвену дршку ваљкастог облика.

Жицовар - метални криви нож, са краћим зубом, усађен у дрвену дршку ваљкастог облика. Коришћен за опсецање вишка коже (лица) око ђонова. (сл.8)

Обућарска клешта, „цвиковаће“- гвоздена, шпицаста, са кривим кљуном и ручицама. Коришћена за извлачење врха ципела.

Клешта – гвоздена. Коришћена за стављање ринглица и нитни на ципеле.

Турпије – челичне. Коришћене за глачање, стругање, кедера (ивице ђона) на ципелама.

Шило - метално, усађено на дрвену дршку, ваљкастог облика. Коришћено за бушење коже, кедера или ђона приликом укуцавања дрвених ексера. (сл.9)

Рајс - од гвожђа, правоугаоног облика, усађен у пљоснату дрвену ручицу. Коришћен за прављење рупица за пришивање ђона на ципели.

Обућарска зумба - од метала, мали метални део у облику полуотворене цеви усађен је у дрвену ручицу. Коришћена за усецање и зумбање кожних производа.

Мала зумба – гвоздена, коришћена за усецање и зумбање каиша.

Дупла зумба – гвоздена, коришћена за глачање ђонова.

Машина за стављање ринглица-од челика, ручна. Коришћена за стављање

ринглица, нитни и дрикера на ципеле и каишеве. (сл. 10)

Брус, белегија, „крушков камен“ - неправилног облика. Коришћен за фино оштрење обућарских ножева.

Посуда за восак - од метала, у виду чамчића. Коришћена за држање воска кроз који се провлачио конач за прошивање ципела.

Коштана глачалица - од кости, у облику језичка. Коришћена за глачање ивице ђона на ципели. (сл. 11)

Дрвена обућарска алатка - правоугаона, ивица радног дела алатке је оштра. Коришћена за заштиту лица ципеле, приликом опсецања ђона.

Восак за бреновање ђона - правоугаоног облика. Коришћен за бреновање, односно глачање ђона на ципели.

Дрвени чанкиш - правоугаоног облика са зарезом са горње стране, коришћен за глађење ђона на ципели.

Фонер - од гвожђа, правоугаоне главе, са два бочна дубља и шира жлеба, усађене у вретенасту дршку. Коришћен за бреновање, односно глачање ивице ђона на ципелама. У Етнолошкој збирци се налази једанаест фонера различитих облика и величина (главе и жлебова на њој) коришћених за глачање ивица ђона на ципелама. (сл.12)

Амбус - од метала, чекићасте главе са бочним плићим жлебом са једне стране, усађен у дрвену дршку крушкастог облика. Коришћен за бреновање, односно глачање ђона на пет ципеле. (сл.13)

Радла - метални точкић изломљених цик-цак линија насађен на дрвену дршку вретенастог облика. Коришћена за шарање „лица“ на ципелама.

Штуфер - метална крива шипка са плићим жлебом на врху, усађена у дрвену крушкасту дршку. Коришћен за шарање кедера (ивице ђона), на ципели. (сл. 14)

Обућарски шаблон - од пластичне масе, састављен из три мања покретна шаблона са уцртаним мерама за израду обуће. (сл.15) Коришћени су и шаблони од картона са уписаним мерама.

Гленштих - од картона, на средини ојачан металном траком, постављан је на средину табана како би учврстио ципелу са штикллом.

Обућарски калупи - различитих облика и величина, израђени од дрвета, са додацима за рис или без њих, ручне и индустријске производње, коришћени су за израду мушке, женске и дечије обуће. У Етнолошкој збирци се налази једанаест различитих калуца коришћених за израду обуће. (сл. 16)

Учење заната

Дечаци су учење обућарског заната почињали у периоду од дванаест до четрнаест година старости. Уговори шегрта са мајсторима о учењу заната склапани су углавном на период од три до четири године, што се види из деловодног протокола еснафа из 1930. године. Тако је старатељ Митровић Данила, рођеног 1918. у Негришорима, склопио уговор о учењу заната са мајстором Драгомиром Петровићем на период од 19.12.1930. године до 19. 12. 1933. године.¹⁴ Шегрт је имао обавезу да мајстора слуша и ради све послове које му он наложи, а који се нису морали тицати искључиво заната. Шегрти су

¹⁴ МИАЧ, Занатско удружење за варош Чачак и Срез трнавски-Чачак, К 3, документ без броја, Деловодни протокол еснафа 1930.

помагали у кућним пословима, цепали дрва и чували децу, а уз те послове учили основе заната. По истеку уговореног периода учења, шегрт је подносио молбу еснафу да му омогући полагање калфенског испита и одреди испитну комисију. Комисију су чинила три члана- учитељ и два мајстора обућара.

Из документа о полагању испита шегрта Петра Павловића из 1924. године¹⁵ види се да је учитељ кандидата испитао из рачуна и писма, а мајстори о практичном раду, алатима и називу истих, као и о њиховој употреби. Калфенски испит Милорада Грујичића био је сличне садржине- учитељ је кандидата испитивао рачунање и писмо, док су му мајстори задали да изради један пар ципела код мајстора Милоша Костадиновића.¹⁶ (сл.17) Добијањем калфенског права, ученици су постајали помоћници на занату, издавана им је пословна књижица и за свој рад су добијали одређену новчану накнаду. После периода калфенског стажа који није био строго одређен и зависио је од способности кандидата, најчешће једна до две године, помоћник је стицао право да полаже мајсторски испит и добије еснафско право за самостално обављање заната.

Из записника испитне комисије за полагање мајсторског испита из обућарског заната Милана Јелесијевића 29.10.1924. види се да се испитна комисија састојала од пет чланова- професора, судског писара и три мајстора обућарског заната. Професор је од кандидата тражио да му израчуна колико кошта

израда једног пара женских ципела (материјал и продајна цена). Судски писар га је испитивао о оснивању еснафа и другим питањима у вези са радом еснафа (шта је потребно да би се добила дозвола за рад, шта је меница и њена законска вредност, шта је суд добрих људи и сл.). После овога мајстори су кандидата испитали о врстама коже и путу којим се до ње долази, а затим му је задато да направи један пар обртајли (горњег дела ципела, без ђона).¹⁷ У Етнолошкој збирци је сачувано једно мајсторско писмо издато Милошу Микићу 1905. године од Обућарског еснафа у Чачку. (сл.18)

Поред учења заната код мајстора, тридесетих година двадесетог века Занатска комора је организовала курсеве обућарског и кројачког заната. Први мајсторски обућарски курс у Чачку одржан је 1930. године. (сл. 19) Обућарском помоћнику Влајку Митровићу издата је пословна књижица 20.5.1935. године на основу сведочанства са обућарског курса у Чачку одржаног 2. марта 1930. године.¹⁸

У периоду после Другог светског рата обућари су се школовали у школама за ученике у привреди у Чачку и околним местима. Школовање је трајало три године. Пре подне ученици су имали праксу, а у поподневним сатима су похађали наставу. По завршеном трогодишњем школовању ученици су полагали завршни испит, док се занат полагао код мајстора који није био предавач у школи. Мајстор је ученику за пробу давао да изради ципеле, а оцењивала га је комисија у школи.

¹⁵ МИАЧ, Удружење занатлија (еснаф), 1924-1925, К 2, документ без броја, Одлука о полагању калфенског испита Петра Павловића 1924.

¹⁶ МИАЧ, Удружење занатлија (еснаф), 1921-1923, К 1, документ без броја, Записник испитне комисије за полагање калфенског испита Милорада Грујичића, 21. 5. 1923.

¹⁷ МИАЧ, Удружење занатлија (еснаф), 1921-1923, К 1, документ без броја, Записник испитне комисије за полагање мајсторског испита из заната обућарског Милана Јелесијевића, 29. 10. 1924.

¹⁸ МИАЧ, Занатско удружење за варош Чачак и Срез трнавски-Чачак, 1932-1948, К 3, документ без броја, Ученици на занату 1932-1948.

По положеном испиту ученик је добијао диплому квалификованог калфе.¹⁹

Обућарска задруга „Напредак“ у Чачку примала је такође на занат ученике и са њима склапала уговоре. Из сачуваних уговора о учењу заната из 1946, 1947. и 1948. године види се да је учење трајало тридесет шест месеци и да је ученик све време учења добијао одређену новчану надокнаду, у зависности од периода који проводи на занату. У првих шест месеци новчана накнада је била најнижа, док је у последњих шест била највиша (1948. године је износила девет динара по сату).²⁰ (сл.20)

Обућарски занат

Основна сировина коју су обућари користили при изради обуће била је кожа различитих врста која је набављана од козара и у фабрикама коже (коњска, говеђа, јунећа, телећа и свињска). За горњи део обуће коришћен је јунећи, свињски или телећи бокс, док је за ђонове коришћена јако уштављена говеђа и коњска кожа. Посебно скупа и квалитетна врста коже коришћена за израду обуће била је лаквана телећа кожа звана лак. Осим коже коришћени су још и: платно, разне врсте конаца, дрвени и гвоздени ексери и ћириш (врста лепка који су куповали или правили сами обућари, а који се добијао кувањем пшенице или кукуруза).

Приликом израде ципела прво се узимала мера уз помоћ различитих па-

пирних шаблона. Најпре је опкрајана и опшивана кожа за горњи део обуће звани хеликтер или хеликтерај, а одомаћен је и назив обртајла. Затим је опсецан ђон, пендиста или пенцета. Обућа је израђивана тако што се ђон постављао на калуп, а његови крајеви укивани ексерима. На ђон се затим стављало већ опшивено лице. Вон и лице су прво ручно ушивани, а затим машински прошивани. У Чачку је тридесетих година XX века радило 35 обућарских радионица.²¹ Обућари су израђивали све врсте мушке, женске и дечије обуће. У „Чачанском гласу“ су тридесетих година објављиване рекламе за обућарске радње из којих сазнајемо о врстама израђиване обуће, мајсторима и ценама. (сл.21) У обућарском салону код Ђокића могле су се купити мушке ципеле од црног и браон бокса, мушке ципеле од лака и антилопе, женске ципеле у боји и женске ципеле од лака и антилопа.²²

У послератном периоду велики број обућара радио је у обућарским задругама и предузећима, док су код куће и у радионицама радили после радног времена. Материјал за израду обуће набављан је преко занатских задруга. Израђиване су ципеле од чисте коже, са ђоном окованим металним блокејама. Овакве ципеле су биле изузетно трајне и могле су да се носе пет година. Један пар се могао израдити за осам сати. Обућари су ципеле ручно израђивали до 1960. године, а после тога све мање, због велике конкуренције индустријски произведене обуће.²³ Из сачуваних докумената обућарске задруге „Напредак“ може се видети која врста обуће је израђивана педесетих година XX века.

¹⁹ Казивачи: Томислав Вучићевић (1932), обућар, школовао се у Школи ученика у привреди „Милинко Кушић“ у Ивањици; Стојан Јаковљевић (1934), обућар, школовао се у Школи ученика у привреди у Пожеги

²⁰ МИАЧ, Обућарска задруга „Напредак“, 1934-1958, К 1, документи без броја, Уговор о учењу заната Василија Станојевића од 10. 2. 1946., Уговор о учењу заната Љубинка Павловића од 10. 7. 1948.

²¹ МИАЧ, Занатско удружење за варош Чачак и Срез трнавски-Чачак, К 2, К 3, Регистар занатских радњи 1932-1948.

²² Реклама за обућарски салон код Ђокића, Чачански глас, год 1., бр. 9, 11.9.1932, 4.

²³ Казивач Томислав Вучићевић, обућар (1932).

То су биле: мушке гојзер ципеле, мушке ципеле са једним и два ђона (коване), мушке баканџе са два ђона, (коване), женске гојзер ципеле (шивене), женске ципеле са два ђона (коване), дечије дубоке ципеле и сл.²⁴ Мајстори су обућу израђивали по фазама-моделар је израђивао хеликтере или хеликтерај, горњи део ципеле, други мајстор је радио пендисте, ђон.²⁵ Производња је осавременена, набављане су нове машине и коришћени индустријски лепкови, тако да је поступак израде ципела прилично скраћен.

После 1960. године мајстори који су радили обућу у својим радионицама полако напуштају ручну израду и почињу да раде искључиво поправке већ израђене обуће. Једина обућарска радња у Чачку која се још увек бави израдом обуће по мери је радња обућара Јанка Пантовића коју је после његове смрти наследио његов син.(сл.22).

Данас у Чачку ради двадесетак обућара. Обућарски занат сведен је искључиво на поправке индустријски израђене обуће, слабијег квалитета. Међу мајсторима који још увек раде овај занат су обућари Стојан Јаковљевић рођен 1934. и Томислав Вучићевић рођен 1932. године. (сл.23 и 24) Иако су одавно отишли у пензију, оба мајстора и даље раде

и сматрају да ће занат опстати. Материјал за поправке набављају од трговачких путника који робу доносе из Грчке,Турске, Немачке и Аустрије. Зарада је по њиховој процени око 45% од цене утрошеног материјала. Наследника у свом занату немају.

Закључак

Значај колекција заната у етнолошким збиркама музеја широм Србије изузетно је велики.У овом раду описана је колекција алата обућарског заната који полако изумире. У Чачку данас постоји само неколико мајстора обућара који су се бавили ручном израдом обуће, док се остали мајстори који раде овај занат, баве искључиво поправкама и преправкама индустријски израђене обуће. Обућарски занат у првобитном облику више не постоји, јер нико од мајстора не израђује обућу онако како се то некада радило.

Вредност колекције алата обућарског заната, као и познавање њихове намене и начина израде обуће неколико преосталих мајстора овог заната, чини корпус за очување како материјалног (у виду алата и прибора) тако и нематеријалног наслеђа (кроз очување знања и вештине) израде обуће.

²⁴ МИАЧ, Обућарска задруга „Напредак“, К1, 1934–1958.

²⁵ Казивач Милош Анђелић, обућар (1935).

Извори

1. МИАЧ, Обједињени фонд еснафа-Чачак, 1838-1910.
2. МИАЧ, Занатско удружење за варош Чачак и Срез трнавски - Чачак, 1911-1950.
3. МИАЧ, Обућарска задруга „Напредак“, 1934-1958.
4. Чачански глас, година 1, бројеви од 16. 7., 14. 8., 21. 8. и 11. 9. 1932.

Литература

1. Алексић Миодраг Мика, *Занати стари Јајугине* (Аранђеловац, мр Миодраг Мика Алексић, 2004)
2. Бојовић Невенка, „Занати у чачанском и милановачком крају“, ЗРНМЧ XIX (Чачак, Народни музеј Чачак, 1989), 101-131.
3. Бојовић Невенка, „Опанчарски занат у Чачку“, ЗРНМЧ IX (Чачак, Народни музеј Чачак, 1978), 185-197.
4. Вучо Никола, *Распадање еснафа у Србији, књига прва* (Београд, Научна књига, 1954)
5. Вучо Никола, *Распадање еснафа у Србији, књига друга* (Београд, Научна књига, 1958)
6. Мијатовић М. Станоје, „Занати и еснафи у Расини“, СЕЗ, *Животи и обичаји народни*, књ. 17 (Београд, Српска краљевска академија, 1928)
7. Теофиловић-Тодоровић Мирјана, Баришић Ранко, *Све, све, али занати*, каталог изложбе (Београд, Етнографски музеј у Београду, 2009)
8. Шарац-Момчиловић Вера, *Обућа у Србији*, каталог изложбе (Београд, Етнографски музеј у Београду, 1996)

Shoemaker's trade and tools from ethnology collection of the National museum in Cacak

Shoemaker's trade belongs to younger trades which developed in our region only after liberation from the Turks due to the need for European way of dressing. First shoemakers in Cacak appeared at the end of XIX century when in 1848 Shoemaker-pottery guild was founded. Apart from guild organizations many other craftsmen's guilds were founded gathering masters of the same trade.

Shoemaker shops were small rooms, facing the street with a shop window where goods were displayed. In these shops, footwear was made, mended and sold. The workshop was equipped with a counter, behind which a shoemaker was sitting on a wooden, three-legged chair. Shoemaker's tools were on the counter. Collection of shoemaker's tools in Ethnology collection of the National Museum in Cacak consists of 59 exhibits, out of which 55 were gifted by Ratimir Aco Drobnjakovic, shoemaker from Cacak.

Boys of the age of 12 to 14 started learning shoemaker's trade. Contracts with master teacher about learning a trade were usually concluded for the period of three to four years. After the contracted period of training expired, an apprentice would

submit an application to the guild to allow him to take apprentice examination and after passing the examination he would become a craftsman's assistant. After completing his internship, the assistant acquired right to take a master's examination and after that get guild's license for carrying out work as a craftsman independently.

Shoemakers used different kinds of leather in making shoes – horse, young beef, beef, veal, and hog skin. For the upper part of footwear young beef, hog or box calf were used, while strong tanned beef or horse skin was used for soles.

Besides skin, other materials were used like: linen, different kinds of threads, wooden and iron nails and glue.

Footwear was made following the procedure of putting a sole on the shoe last and its ends were nailed. After that the already sewed front part was placed. Sole and front parts of a shoe were first sewed by hand and after that by machine.

Today in Cacak there are about twenty shoemakers. Shoemaker's trade is reduced only to mending industrially made footwear which is mainly of a lower quality.

Ivana ĆIRJAKOVIĆ

Le métier de cordonnier et les outils du recueil ethnologique du Musée national à Cacak

Le métier de cordonnier appartient aux plus jeunes métiers qui se développèrent sur notre espace après la libération des Turcs, par nécessité d'une façon de s'habiller européenne. À Cacak, les premiers cordonniers apparurent à la fin de la première moitié du dix-neuvième siècle, lorsque la première Corporation ancienne (esnaf) de cordonnerie-poterie fut instaurée, en 1848. En dehors des organisations corporatives anciennes (d'esnaf), des coopératives aussi se créèrent, dans lesquelles s'associèrent des maîtres de même métier.

Les cordonneries furent des petites pièces, orientées vers la rue, avec une vitrine dans laquelle la marchandise fut exposée. Dans le commerce, les chaussures furent fabriquées, réparées et vendues. L'atelier fut équipé d'un comptoir de cordonnier, „ panklom “, derrière lequel fut assis le maître, sur un trépied bas en bois. Les outils de cordonnier comportent: un marteau de cordonnier, une enclume avec trois pointes de cordonnier, des couteaux pour la découpe du cuir, des pinces, des râpes, des emporte-pièces, des machines à coudre pour le cuir et pour mettre des œillets, des griffes à molettes, des enclumes, des ébourroirs faucilles pour décorer les semelles, des patrons ainsi qu'un plus grand nombre de moules pour la fabrication des chaussures.

La collection d'outils de cordonnier dans le Recueil ethnologique du Musée national à Cacak est composée de 59 objets exposés, dont 55 sont un cadeau de Ratomir Aco Drobnjakovic, cordonnier de Cacak.

L'apprentissage du métier de cordonnier fut entamé par des garçons âgés de douze à quatorze

ans. Les contrats avec les maîtres concernant l'apprentissage du métier pour les apprentis furent en général conclus pour une période de trois à quatre ans. À l'expiration de la période d'apprentissage fixée, l'apprenti dépose une demande à la Corporation ancienne (esnaf) afin de lui permettre de se présenter à l'examen de compagnon (kalfa), après quoi il devient aide de métier. Après une période de stage de compagnon (kalfa), le commis obtint le droit de se présenter à l'examen de maître et de recevoir le droit corporatif ancien (esnaf) pour la pratique individuelle du métier.

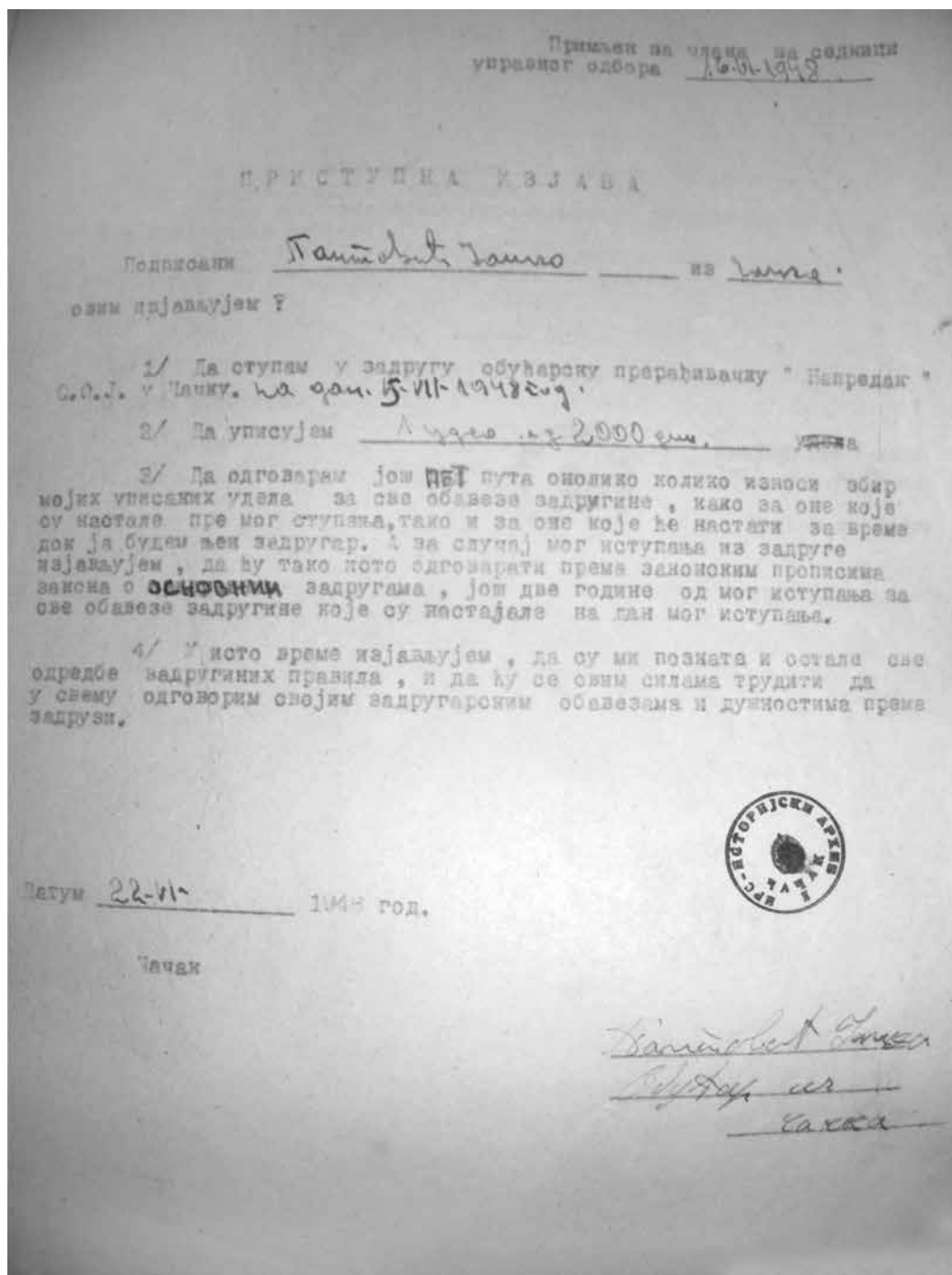
Les types de cuir qui furent utilisés pour la fabrication des chaussures furent le cuir de cheval, de bœuf, de jeune bœuf, de veau et de porc. Pour la partie supérieure de la chaussure, on utilisa le box de jeune bœuf, de porc ou de veau, tandis que pour les semelles on utilisa le cuir robuste tanné de bœuf et de cheval.

Excepté le cuir comme matériel furent encore utilisés : la toile, diverses sortes de fils, des clous en bois et en fer et de la colle spéciale de cordonnier.

Les chaussures furent fabriquées de telle manière que la semelle déjà faite fut posée sur un moule et que ses extrémités furent clouées. Sur la semelle, on posa ensuite sur la surface extérieure déjà bordée. La semelle et la surface supérieure furent premièrement cousues à la main et, ensuite, recousues à la machine.

Aujourd'hui à Cacak, une vingtaine de cordonniers travaillent. Le métier de cordonnier est réduit uniquement à des réparations de chaussures fabriquées industriellement, qui sont en général de plus médiocre qualité.

Ivana ĆIRJAKOVIĆ

Сл. 1 - Приступна изјава Јанка Паниновића обућарској задрузи „Напредак“, Чака, 1948. године (МИАЧ)

Сл. 2 - Обућарска радња Милана Селаковића, Чачак, двадесетје године XX века,
(фото-документација Етнoлошкој одељења НМЧ)

Сл. 3 - Обућарска радња Симојана Јаковљевића, Чачак, 2014. година,
(фото-документација Етнoлошкој одељења НМЧ)

Сл. 4 - Обућарска тироношка, Чачак, прва половина XX века, ИБ Е 1471

*Сл. 5 - Машина за шивење коже „цилиндрица“ у радњи обућара Стојана Јаковљевића, Чачак, 2014.година
(фото- документација Етнoлошкој одељења НМЧ)*

Сл. 6 - Обућарски чекић, Чачак,
прва половина XX века, ИБ Е 1395

Сл. 7 - Тророи обућарски наковањ „џекси“, Чачак,
прва половина XX века, ИБ Е 1390

Сл. 8 - Жицовар, Чачак, почетак XX века,
ИБ Е 1372

Сл. 9 - Шило, Чачак, прва половина XX века,
ИБ Е 1385

Сл. 10 - Машина за сјавање ринџица, Чачак, прва половина XX века, ИБ Е 1389

*Сл. 11 - Кошћана глачаница, Чачак,
прва половина XX века, ИБ Е 1371*

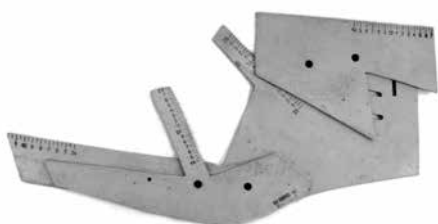
*Сл. 12 - Фонер, Чачак,
прва половина XX века, ИБ Е 1348*

*Сл. 13 - Амбус, Чачак,
прва половина XX века, ИБ Е 1359*

*Сл. 14 - Шпјуфер, Чачак,
прва половина XX века, ИБ Е 1373*

*Сл. 15 - Обућарски шаблон, Чачак,
прва половина XX века, ИБ Е 1394*

*Сл. 16 - Обућарски калуј, Чачак,
прва половина XX века, ИБ Е 1443*

Сл. 17 - Капфенско писмо обућара Милорада Грујића, Чачак, 1923. година, МИАЧ

Сл. 18 - Мајсторско писмо обућара Милоша Микића, Чачак, 1905. година, ИБ Е 784

Сл. 19 - Први мајсторски обућарски курс у Чачку, 1930. година
(фото-документација Етнолошкој одељења НМЧ)

УГОВОР О УЧЕЊУ

Послодавац _____ (привредна и или односно иста фирма)

из ЧАЧКА, улица Б. ЈАНКОВИЋА, бр. 34, врста предузећа
(радње) ОБУЉАРСКИЕ и

Ученик ПАВЛОВИЋ МИЛА ЛУБИЊКО
(Полско, отцово име и име)

рођен 14-И (дан) 19 34 г. у Битолу (место) срез Битолски
Н. Р. Македонија, школска спрема 4 раз основне школе

са станом у Чачку, ул. Свобода бр. 57, односно
његов законски заступник или старалац Павловић Миле
(привредна и или)

по занимању службеник, из Чачка (место становања) закључује у смислу
одредаба Закона о ученицима у привреди овај уговор:

I

Послодавац се обавезује да ће ученика обучавати у М/ОГ - обукају оштр
обујарској струци и савесно испуњавати према ученику све дужности,
како му то налажу одредбе Закона о ученицима у привреди и овог уговора.

II

Ученик се обавезује да ће учити обујарској М/ОГ
обујарској струку и савесно се придржавати свих обавеза које за њега проистичу из Закона о
ученицима у привреди и овог уговора.

III

Сходно чл. 3 тач. 89 Правилника о струкама, уговара се време
учења на 36 месеци. Учење почиње 10 VII 1948
а завршава се 10 VII 1951

IV

Послодавац се обавезује да ученику за време трајања учења даје на име плате:

1) у новцу по чл. 12 уредбе о платама радника и ученика у државној
и индуст. коже и то! до 8 мес. учења 5 дан, од 8 до 16 мес
учења 6 дан, од 16 до 24 мес. учења 7 дан, од 24 до 32 мес. учења
8 дан, на час и преко 32 мес. 9 дан, на час

2) у натура _____

(По чл. 4 Закона о ученицима у привреди ако послодавац даје ученику стан, храну и др. које вредност
може давати одбити од плате највише до 90%).

Сл. 20 - Уговор о учењу занатлија у задрузи „Найредак“ Љубинка Павловића, Чачак, 1948. година, МИАЧ

Обућарски салон
код Ђокића
Снижене цене обући

Мушке ципеле од бокса црног и браон **160-180**
Мушке ципеле од лака и антилопе **200**
Женске ципеле у боји **160-170**
Женске ципеле од лака и антилопе **170-190**

Најмодерније
а са ценом најјевтиније

ОБУЋЕ

Добићете код
Ј. Костадиновића и Сина

Најмодернија, нај-
боља и сада знатно
јефтинија

летња обућа

Бостон

Код **БОШКА ДАМЉАНОВИЋА**

у **НОВОМ** локалу до
хотел „**Русије**“

Обућарска радња
Селаковића и Пауновића
Велика Пијаца број 17.

Извештава поштоване муштерије, да је сгизила
цену својој обући и да исту израђује по најновијој
моди. Скрсејемо пажњу свима купцима ћона и друге
робе, да продајемо на ангро и детаљ, по врло високој
цени.

С поштовањем,
Милан Селановић и Душан Пауновић
обућари – Чачак.

Сл. 21 - Рекламе за обућарске радње у Чачанском иласу, 1932. година

Сл. 22 - Обућарска радња „Традиција“ Јанка Паниновића, Чачак, 1988. година
(фото- документација Етнолошкој одељења НМЧ)

*Сл. 23 - Обућар Силојан Јаковљевић у својој радњи, Чачак, 2014. година
(фото- документација Етнoлошкој одељења НМЧ)*

*Сл. 24 - Обућар Томислав Вучићевић у својој радњи, Чачак, 2013. година
(фото- документација Етнoлошкој одељења НМЧ)*

**Др Јоаким
СТРИБЕР**

*научни сарадник, физичар
Централни институт за
конзервацију у Београду*

**Милена
ЈОВАНОВИЋ**

*конзерватор
Централни институт за
конзервацију у Београду*

**Слободан
БОГОЈЕВИЋ**

*конзерватор,
дипл. инж. технологије
Народни музеј Чачак*

УДК: 069.441:621.375.826
069.5:902/904(497.11)

**ЕФЕКТИ ЛАСЕРСКОГ ЧИШЋЕЊА
АРХЕОЛОШКИХ ПРЕДМЕТА ИЗ
ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

АПСТРАКТ: У раду су приказани експериментални резултати добијени ласерским чишћењем остатака земљишта и других нечистоћа, као и корозионих продуката на археолошким узорцима, односно фрагменту камене пластике, фрагментима античког стакла и бронзаном металном предмету. Испитивања су вршена помоћу Nd: YAG ласерској сисџема који има три оперативне таласне дужине (у инфрацрвеном, зеленом и ултраљубичастом делу спектра), што даје могућност за његову употребу на широком спектру материјала. Серија фотографија илустрuje стање узорака током различитих фаза ласерског чишћења, као и упоредног механичког и хемијског чишћења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ласерско чишћење, Nd: YAG ласерски систем, бронза, античко стакло, камена пластика

Увод

Процес чишћења музејских предмета често представља најзахтевнију и најкомпликованију, а неретко и најдужу фазу конзерваторског третмана. Ову чињеницу посебно треба имати у виду када су у питању лабораторије за конзервацију са минималним бројем запослених. У тим случајевима често један

конзерватор треба да на адекватан начин у оптималном временском периоду изврши третман чишћења на већој групи предмета.

Недавна набавка Nd: YAG ласерској сисџема у Централном институту за конзервацију у Београду отворила је могућност сарадње, односно извођење пробног ласерског чишћења археолош-

ких предмета из збирке Народног музеја у Чачку.

Приликом избора археолошких предмета посебна пажња је посвећена будућој имплементацији овог испитивања на конзерваторске третмане широког спектра археолошког материјала који се налази у збиркама чачанског Музеја.

Технике и методе чишћења археолошких предмета

Процес чишћења археолошких предмета је иреверзибилна акција и као таква представља један од осетљивијих сегмената конзерваторског третмана. Процес уклањања одређених материјала са предмета, у пракси назван *чишћење*, важан је део процеса стабилизације предмета и откривања одговарајућих информација од интереса за сам предмет. Уклањањем нечистоћа, односно контаминената, уклања се и потенцијални извор пропадања.⁹ Процес чишћења је углавном почетни, односно препаративни поступак за даље сегменте конзерваторског третмана, мада се може изводити и паралелно са другим сегментима конзерваторског третмана (консолидација, стабилизација итд.). С обзиром да се овај процес тешко контролише, добијени резултати могу бити *критични* за дугорочно очување предмета. Резултати изабране технике примарно би требало да буду постизање стабилности и добијање естетски прихватљивог изгледа предмета, као и поштовање одговарајућих етичких кодекса.¹⁰

Уобичајене и најзаступљеније методе чишћења базиране су на механичким или хемијским третманима. Механичко чишћење, уз употребу прецизних инструмената и алата, представља метод са високим степеном контроле без на-

ношења *страних* супстанци на предмет. Механичко чишћење практично одваја (*разбија, лом* итд.) везане нечистоће и наслаге, супротно хемијском чишћењу којим се постиже растварање прљавштине, страних материјала и једињења или изазивање хемијске реакције.^{10,11} И поред низа предности, механичким чишћењем у већини случајева није могуће уклонити све нечистоће, односно корозионе слојеве (посебно када су у питању неприступачни делови предмета). У врло деликатним ситуацијама механичко чишћење може бити изузетно ризично.

Хемијске технике чишћења, често као једино могуће и најпогодније решење, имају недостатак који се огледа у тежој контроли хемијских процеса, што утиче на мању могућност очувања патине и заштитних слојева. Опасност представљају и растварачи који могу *уноси* прљавштину у порозне материјале/слојеве предмета. Поред тога, остаци односно резидуалне супстанце након хемијског чишћења могу изазвати дугорочне проблеме, па су неопходна дуготрајна испирања предмета.^{10,12} Код ове технике посебну пажњу треба посветити поштовању принципа *зелене хемије* (избор минимално токсичних техника и метода, односно заштита здравља запослених, али и животне средине).

Данас се у свету врши низ истраживања у погледу употребе нових метода и техника у области анализе и заштите културног наслеђа. Ова испитивања односе се и на процес чишћења предмета, односно могућности примене ласерског чишћења, плазме, контролисаниог електролитичког чишћења, употребе сувог леда, наткритичних и субкритичних флуида итд. Често се у пракси најбољи резултати постижу комбиновањем више техника и метода.

Примена ласера на делима културних добара

Историја примене ласера на делима културне баштине почиње раних седамдесетих година. Тим научника предвођен Џон Езмусом^{1,2} позван је да произведе холографске записе високе резолуције који ће се уврстити у документацију о стању мермерних скулптура из Венеције. Овај вид документације пружа увид у стање предмета у датом тренутку и може се користити као показатељ за даље праћење стања. Када је у току снимања ласерски сноп случајно, уместо истраживаног предмета, погодио један камени стуб у близини, Езмус је открио могућност примене ласера у чишћењу инкрустација са оштећених мермерних скулптура.³ Овим пројектом започиње примена ласерског чишћења предмета културне баштине.

У почетку су истраживања била скромнијег обима, да би почетком деведесетих година дошло до прогресивног развоја ласерских система. Група европских научника почиње активно да истражује студије случаја ласерског чишћења, прво на предметима од камена, а затим и другим материјалима.^{4,8}

Процес ласерског чишћења

Ласерско зрачење

Због изузетних карактеристика ласерског зрачења данас имамо небројене примене ласерске технике у многим пољима људске делатности. Тако, на пример, кохерентност омогућава фокализовање или усмеравање ласерског зрачења на објекте са веома великом енергијом у ласерском снопу. Монохроматско ласерско зрачење омогућава селективно по-

буђивање материјала одабиром одговарајуће таласне дужине. Са друге стране, захваљујући бурном напретку електронике, развијени су ласерски системи који омогућавају просторну и временску контролу ласерског снопа са врло великом резолуцијом.

Ласерско чишћење

Коришћење ласерске технологије у конзервацији има широку примену приликом чишћења површина, уклањања преслика, анализе материјала који се користе при изради уметничких дела и израде документације.

Ласерско чишћење нуди низ предности у односу на традиционалне методе чишћења – нема контакта (енергија се испоручује у облику светлости); нема абразије на деликатним површинама; осетљивост - физички процес који престаје убрзо након завршетка ласерског импулса; очување површине рељефа (довољно осетљив да сачува фине детаље); селективност (може бити подешен за интеракцију са специфичним супстанцама); процес високе просторне резолуције; прилагодљивост - већина материјала се може уклонити правилним избором оперативних параметара; контролисана акција - специфична дебљина материјала може да се уклони; минималан утицај на животну средину (нема токсичних хемикалија или растварача, нема потрошног материјала, а процес генерише веома мале количине отпадних материја).^{10, 12-23}

Ласерско зрачење у процесу чишћења укључује сложене механизме односно фототермалне, фотохемијске и механичке ефекте на циљаном материјалу, у зависности од параметара ласерског зрачења и физичко-хемијских својстава површине (боја, порозност, површин-

ска структура итд.). Промене у дебљини контаминирајућих слојева, дехидратација, као и обезбојење материјала током рада, утичу на избор оперативних параметара. Најважнији параметри ласерског чишћења су густина енергије/флукс ласерског снопа који је дефинисан као енергија по јединици површине, таласна дужина, дужина пулса и карактеристика транспортног медијума. Важно је да је флукс довољан да се уклоне контаминирајући слојеви (земљиште, карбонске наслагe, оксиди, органски и неоргански контаминенти итд.), а опет довољно низак да спречи оштећења подлоге. У принципу, кратки пулсеви су корисни у процесу чишћења, јер се помоћу њих спречава провођење топлоте у подлогу. Аблација је заправо процес уклањања материјала (испаривање, сублимација – нижи ласерски флукс; прелазак у стање плазме – виши флукс) ласерским зрачењем са чврстих или течних површина.¹⁰

Ласерско чишћење може се одвијати са или без присуства танког течног филма (обично вода). Код сувог ласерског чишћења већа количина енергије може се апсорбовати на циљаној површини што омогућава селективно чишћење уз контролу одговарајуће таласне дужине. Ова техника је корисна када подлога и слој контаминената или честица имају различите апсорпционе карактеристике ласерског зрачења. У одређеним случајевима, као што је уклањање инкрустација код метала, ефикасност чишћења постиже се избором одговарајуће ласерске таласне дужине која је снажно апсорбована на циљаној површини уз претходно наносење танког воденог филма.^{10, 13}

Ласерски системи могу бити покретни системи са којима се може радити и на терену. Лаки су за руковање, прецизно се

подешавају, имају високу поузданост уз минимално одржавање, а представљају *зелену* и чисту технику. Једини проблем јесте већа почетна инвестиција, односно висока цена инструмента, што је за сада и највећи недостатак ове технике.

Принцип рада

Nd: YAG ласерској сисџема

У Централном институту за конзервацију у Београду користи се најновија верзија ласерског система произвођача *Quanta System* - ласерски систем *Thunder Art* (ради у *Q switched* пулсном режиму (дужина пулса износи 10 ns, пречник ласерског зрака 10 mm, а фреквенција пулса 20 Hz)). Ласерски зрак пролази кроз ласерску руку која је дизајнирана тако да има велику покретљивост, а фокусна дистанца износи 1m.

Код овог ласерског система приликом чишћења јавља се модел *spallation* (спалација). Спалација је процес у којем се фрагменти материјала *избацују* (цепају) са основног тела услед одређеног удара или стреса. Тип механизма аблације са кратким пулсевима (5 - 100 ns) и густином енергије од 0, 1 до 4 J/cm² представља брзо испаривање у комбинацији са спалацијом. Овај механизам карактерише интензитет ласера од ~ 10⁷ до 10¹⁰ W/cm², у такозваном *Q-switched* режиму рада. Озрачени материјал испарава, а будући да и даље апсорбује ласерско зрачење, његова температура достиже вредност ~ 10³ - 10⁴ К. Са овим ласерским параметрима генерише се плазма на озраченој површини. Настали висок притисак плазме (~1 - 100 Kbar) резултира појаву таласног удара који води до појаве микроскопског притиска на повр-

шини материјала. Након ласерског пулса долази до релаксације материјала што резултира уклањање односно *избацивање* танког површинског слоја (1 - 100 μm), односно појаву механизма спалације.²⁴

Опис и стање изабраних археолошких предмета, односно узорака

За ово испитивање изабрани су предмети из Археолошке збирке с обзиром да је код ове врсте предмета процес чишћења, у највећем броју случајева, најзахтевнији. Сви испитивани предмети су након ископавања одложени у депо без конзерваторског третмана. Анализа оригиналних материјала, корозионих продуката и нечистоћа вршена је на основу визуелних и микроскопских прегледа. За будућа испитивања, односно детаљнију анализу, неопходно је укључивање одговарајућих инструменталних метода анализе.

Фрагмент камене пластике потиче са античког локалитета Порта Цркве Успења Пресвете Богородице (ископавање из 2002. године). Узорак је извађен из земље након дугог низа година и на његовој површини је присутан компактни униформни сивкасти слој (највероватније остаци земље и калцитне насlage). Раније анализе указују да се ради о типу камена кречњака (сл. 1).

Фрагменти равног прозорског стакла потичу са рановизантијског локалитета Градина-Јелица (ископавање из 1986. године). На површини стакла присутан је таман синтерован слој везан за иридиновани/гел-слој стакла или оригиналну површину (сл. 2, 3).

Фрагмент бронзаног предмета потиче са рановизантијског локалитета Градина-Јелица (ископавање из 1994. године). На површини узорка присутне су нечистоће (честице околног земљишта, песак итд.), као и слојеви корозионих продуката и егзогених материјала. На површини бронзаног предмета видљив је зеленкасти слој базних соли испод којег се налази тамни слој оксида и сулфида. На предмету након ископавања није примећено присуство активне корозије (сл. 4, 5).

Експериментални поступак

Сви тестови ласерског чишћења на различитим супстратима (различити материјали и површинске насlage) вршени су коришћењем исте дистанце између места зрачења и објекта. Тестовима су утврђивани оптимални параметри зрачења (таласна дужина, флуks, време зрачења, фреквенција пулса - степен пулсирајућег понављања) уз праћење ефекта, односно утицаја промене одређених параметара на супстрат и површинске насlage. У том циљу бирани су већи и равни делови узорака са хомогеним површинским слојевима како би се упоређивали различити услови зрачења.¹⁵ Пре самог ласерског чишћења нису вршена додатна прелиминарна чишћења предмета. Стање предмета праћено је помоћу лупа и микроскопа, као и визуелно, на основу субјективне процене.

Пробе су урађене са три различите таласне дужине - 1064 nm (инфрацрвена таласна дужина), 532 nm (зелена) и 266 nm (ултраљубичаста) при ласерском флуksу од 1 cm.

Компаративни тестови ласерског, механичког (микромотор) и хемијског

(употреба ацетона и воде) чишћења вршена су на фрагменту бронзаног предмета (сл. 6).

Резултати и дискусија

Фрагмент камене пластике

Код узорка камене пластике ниво аблација при таласној дужини од 1064 nm и густини енергије од 55 mJ/cm² доводи до уклањања жељеног нивоа наслага (сл. 7, 8). Временски период зрачења износи 30 секунди, док се временски период чишћења наслага продужава за 20 секунди уколико је ниво наслага деље. Одговарајући степен чишћења површина уз адекватан естетски изглед предмета постиже се за кратко време. Оптимални параметри могу се применити на целокупан материјал камене пластике са овог локалитета с обзиром да се ради о сличној проблематици, односно површинским наслагама на камену. Притом, велику предност представља примена *зелене* технике (нема употребе потрошног материјала и нема генерисања отпада), уз повољан економски аспект.

Фрагмент равног прозорског стакла

За бројне фрагилне археолошке предмете прекривене јаким синтерованим слојевима традиционалне методе чишћења често могу бити безуспешне. Код археолошког стакла слојеви нечистоћа могу бити блиско повезани са гел-слојем што условља да се локална оштећења током чишћења не могу увек избећи. Додатан проблем могу представљати слојеви који су више повезани са гел-слојем у односу на везу гел-слоја са оригиналном површином стакла. Тада се чишћењем често не може избећи уклањање оба слоја истовремено (ком-

плетна нечистоће/гел фаза). У супротном, ласерским чишћењем могу се постићи задовољавајући резултати. Недостатак ове технике може представљати и делимично емитована ласерска светлост која може изазвати интеракције на задњој страни стакла, као и ефекат соларизације (обезбојавање стакла).^{11,13}

Код испитиваног фрагмента рановизантијског прозорског стакла урађени су тестови уклањања синтерованог слоја са три таласне дужине (1064 nm, 532 nm и 355 nm) (сл. 9, 10, 11, 12). Слој је ефикасно уклоњен, уз одговарајући естетски изглед предмета, на таласној дужини од 532 nm и 355 nm, односно енергијама од 110 mJ и 45 mJ. За неки прецизнији закључак у овом погледу потребни су додатни тестови на ширем спектру узорака. За будућа испитивања неопходна је детаљна анализа основног материјала (стакла), иридизоване/гел-фазе и површинских наслага прецизним аналитичким техникама.

Фрагмент бронзаног предмета

Ранија испитивања су показала да слојеви оксида имају за око 40% вишу апсорпциону моћ ласерске светлости од очишћене површине бакра. Узевши у обзир ниску топлотну проводљивост оксида бакра од 5 W/m²К у поређењу са багром од 400 W/m²К, закључује се да се нижом енергијом ласера може утицати на оксиде бакра без оштећења бакарне подлоге.¹⁰

Употреба воденог филма у процесу чишћења изузетно је корисна с обзиром да претходно поменути ниска топлотна проводљивост оксида бакра утиче на појаву високе температуре, односно њихову редукцију у метално стање. Овом редукцијом може настати превлака новонасталих металних честица на суп-

страту које могу ометати даљи процес чишћења.¹⁰

Код испитиваног бронзаног предмета из чачанског Музеја коришћена је инфрацрвена таласна дужина у опсегу енергије од 180 mJ до 550 mJ, што је водило до иреверзибилних оштећења слојева куприта и/или типичних бакарних супстрата на бронзаном археолошком предмету. Тачније, при испитиваним параметрима неравномерно се уклањала зелена патина која представља типичне зеленксте слојеве базних соли (сл. 13). Ово је условило да естетски прихватљив изглед предмета односно патине није постигнут, тако да су неопходна даља испитивања у овом погледу.

Сличне ефекте ласерског чишћења на археолошким бакарним легурама постигла је друга група научника. Они су закључили да би употреба генерисаних импулса у наносекундама у *Q-switched* режиму *Nd:YAG* ласера изазвала локална оштећења и површинско *шољење* на слоју супстрата испод границе површинске аблације егзогених материјала (остаци земље, нечистоће). Ово се дешава чак и ако се користи минимална ласерска густина енергије. Ове чињенице би требало узети у обзир приликом одабира дужине времена трајања ласерских импулса (у опсегу од десетина и стотина наносекунди), посебно када метални предмет не може бити изложен високом механичком стресу или тренутном температурном градијенту.¹⁴

Закључак

Пробни тестови ласерског чишћења археолошких предмета из чачанског Музеја показују велики потенцијал ласер-

ског система *Thunder Art*. Избор и анализа оптималних параметара ласерског чишћења у области културног наслеђа представљају изазов с обзиром да је сваки археолошки, историјски и уметнички предмет случај за себе.

Будући тестови, поред микроскопске анализе, укључили би и одговарајуће дијагностичке аналитичке технике у погледу карактеризације оригиналних материјала и површинских наслага пре, у току и након процеса ласерског чишћења, као што су колориметрија, спектри рефлексције, ласерски индукована флуоресценција (LIF), спектроскопија ласерски индуковане плазме (LIBS), инфрацрвена спектроскопија са Фуријеовом трансформацијом (FTIR), рендгенска флуоресцентна спектрометрија (XRF) итд.

Испитивање у Централном институту за конзервацију у Београду показује велики потенцијал ласерског чишћења многобројне и габаритне збирке камене пластике у чачанском Музеју, посебно када је реч о већим предметима попут стубова, лукова итд. Ово представља добру основу за креирање будућих пројеката у овом контексту односно адекватну заштиту и презентацију збирке камене пластике Народног музеја у Чачку.

Литература:

1. J. F. Asmus, G. Guattari, L. Lazzarini, G. Musumeci, R. F. Wuerker, „Holography in the conservation of statuary”, *Studies in Conservation* 18, 1973, pp. 49-63, URL 2. J. F. Asmus, S. G. Murphy, W. H. Munk, „Studies on the interaction of laser radiation with art artifacts”, in R. F. Wuerker (ed.), *Developments in Laser Technology II*, Proc. SPIE 41
3. (R. Bordalo, „John Asmus, from Lasers to Art Conservation”, *e-conservation magazine* 3, 2008, pp. 12-19, <http://www.e-conservationline.com/content/view/598/>). 1973, pp. 19-30)

4. M. Cooper, *Laser cleaning in conservation: an introduction*, Butterworth Heineman, Oxford, 1998.
5. A. C. Tam, W. P. Leung, W. Zapka, W. Ziemlich, „Laser cleaning techniques for removal of surface particulates”, *Journal of Applied Physics* 71, 3515, 1992, doi:10.1063/1.350906
6. S. Georgiou, V. Zafropoulos, D. Anglos, C. Balas, V. Tornari, C. Fotakis, „Excimer laser restoration of painted artworks: procedures, mechanisms and effects”, *Applied Surface Science* 127-129, 738, 1998, doi:10.1016/S0169-4332(97)00734-4
7. R. Oltra, O. Yavas, F. Cruz, J. P. Boquillon, C. Sartori, „Modelling and diagnostic of pulsed laser cleaning of oxidized metallic surfaces”, *Applied Surface Science* 96-98, 484, 1996, doi:10.1016/0169-4332(95)00500-5
8. C. Fotakis, *Optics and Photonics News* 6 (5), 30, 1995, URL
9. Shannon M. Hollsten, *Techniques used in artifact cleaning*, http://calintec.biz/uploads/artifact_cleaning.pdf
10. Yang Sook Koh, *Laser Cleaning as a Conservation Technique for Corroded Metal Artifacts*, (Luleå: Luleå University of Technology 2005), 1-85.
11. Ramadan Abd-Allah, „Chemical cleaning of soiled deposits and encrustations on archaeological glass: A diagnostic and practical study”, *Journal of Cultural Heritage* 14 (2013) 97–108.
12. Mauro Matteini, Carlo Lalli, Isetta Tosini, Annamaria Giusti, Salvatore Siano, „Laser and chemical cleaning tests for the conservation of the Porta del Paradiso by Lorenzo Ghiberti”, *Journal of Cultural Heritage* 4 (2003) 147s–151s
13. J. Nimmrichter W. Kautek M. Schreiner (Eds.), *Lasers in the Conservation of Artworks*, Lacona VI Proceedings, Vienna, Austria, Sept. 21–25, 2005, Springer-Verlag Berlin Heidelberg 2007, 1-636.
14. Halina Garbacz, Elzbieta Fortuna-Zalesna, Jan Marczak, Andrzej Koss, Anna Zatorska, Grazyna Z. Zukowska, Tomasz Onyszczuk, Krzysztof J. Kurzydowski, „Effect of laser treatment on the surface of copper alloys”, *Applied Surface Science* 257 (2011) 7369–7374.
15. S. Siano, J. Agresti, I. Cacciari, D. Ciofini, M. Mascalchi, I. Osticioli, A. A. Mencaglia, „Laser cleaning in conservation of stone, metal and painted artifacts: state of the art and new insights on the use of the Nd:YAG lasers”, *Appl. Phys. A* (2012) 106: 419-446.
16. Renzo Salimbeni, „Laser techniques for conservation of artworks”, *Archeometriai Műhely* 2006/1, 34-40.
17. I. Nikolov, T. Popmintchev, T. Todorova, I. Buchvarov, M. Surtchev, S. Tzaneva, „Laser Restoration of Ceramic Artifacts with Archeological Value”, *Applied Physics A Materials Science and Processing*, Vol. 79, Issue 4-6, pp. 1111-1115 (2004).
18. Halina Garbacz, Andrzej Koss, Jan Marczak, Janusz Mroz, Tomasz Onyszczuk, Antoni Rycyk, Antoni Sarzy, Wojciech Skrzeczanowski, Marek Strzelec, Anna Zatorska, „Optimized laser cleaning of metal artworks – evaluation of determinants”, *Physics Procedia* 5 (2010) 457–466.
19. Farideh Fekrsanati, Stefan Klein, Jens Hildenhagen, Klaus Dickmann, Yiorgos Marakis, Aleka Manousaki, Vassilis Zafropoulos, „Investigations regarding the behaviour of historic glass and its surface layers towards different wavelengths applied for laser cleaning”, *Journal of Cultural Heritage* 4 (2001) 253–258.
20. S. Polić-Radovanović, S. Ristić, J. Stašić, M. Tirtica, „A study of Roman glass from Mala Barutana/ Belgrade Fortress irradiated with pulsed CO₂, Nd:YAG and ruby laser — Comparison”, *Journal of Non-Crystalline Solids* 358 (2012) 3048–3056.
21. Roberto Pini, Salvatore Siano, Renzo Salimbeni, Marinella Pasquinucci, Marcello Miccio, „Tests of laser cleaning on archeological metal artefacts”, *J. Cult. Heritage* 1 (2000) S129–S137.
22. Ivo Donelli, „Pokušaj čišćenja laserom mramorne antičke skulpture br. 12. iz Augusteuma u Naroni”, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* Vol.1 No.98 (2005) 283-288.
23. J. Barrio, M^a.C. Medina, A.I. Pardo, J.P. Cid, M. Turégano, *Possibilities of LASER Conservation of Metal Objects from Archaeological Context*, Servicio de Conservación, Restauración y Estudios Científicos del Patrimonio Arqueológico (SECYR). Dpto. Prehistoria y Arqueología. Universidad Autónoma de Madrid. 28049 Madrid
24. Marco Lentjes, *Controlled laser cleaning of artworks via low resolution plasma spectroscopy and linear correlation*, http://doc.utwente.nl/58098/1/thesis_Lentjes.pdf

Effects of laser cleaning of archaeological objects from the collection of National Museum in Cacak

The process of artefact cleaning is an reversible action and as such it presents one of very sensitive segments of conservation treatment. It is mostly used for removing surface layers of soil remains, dirt, salts and corrosion products so as to achieve better readability of objects enabling research and its presentation. Cleaning also gives the opportunity to remove layers i.e. chemical compounds responsible for appearance of active corrosion on the object. Laser systems provide high level of control and precision so they are more and more the technique in use in the field of analyses and conservation of cultural heritage. Recent acquisition of Nd:YAG laser system in the Central Institute for Conservation in Belgrade has opened the possibility for collaboration and for carrying out laser cleaning tests on the artefacts from the collection of the National Museum in Cacak. This system emit light with wavelengths, in infrared, green and ultraviolet part of the spectrum which makes its usage possible on a wide range of materials. This is one of the first usages of laser for these purposes in Serbia. Testing was carried out on the fragment of architectural stone decoration, fragments of antique glass and bronze archaeological artefact. After microscopic analyses of surface layers, comparative mechanical, chemical and laser cleaning was carried out on different segments of

the objects. In the paper, experimental results obtained by laser cleaning of soil remains and other burial deposits as well as corrosion products compared to traditional, common methods of cleaning are presented. Parameters on the laser system (energy and wavelength) were optimized for each material separately and while it was taken care not to damage objects, it was also cared about the object's aesthetic appearance. Preliminary results on the sample of architectural stone decoration show excellent perspective for efficient cleaning of soil layers, dirt and corrosion products. Satisfying results were obtained in removing sintered layers on the fragments of antique glass, while future research will be focused on the influence of laser cleaning on gel or iridized phases of glass. In the case of bronze archaeological objects laser generated impulses lead to damages of typical greenish layers of base salts. This caused that aesthetic acceptable appearance of the analyzed artefact was not achieved, thus further experimental researches in this view are necessary. Obtained experimental results present a good base for further researches and practical application of laser in creating future projects in this context. Future researches would primarily include different analytical techniques in material identification and characterization of corrosion products.

Joakim STRIBER, PhD
Milena JOVANOVIĆ
Slobodan BOGOJEVIĆ

Les effets du nettoyage au laser des objets archéologiques du recueil du Musée national à Cacak

Le processus de nettoyage des objets archéologiques est une action irréversible et comme telle, elle représente un des éléments de traitement de conservation les plus délicats. Le plus souvent, il se rapporte à l'élimination des couches superficielles, c'est-à-dire des restes de terre, de saletés, de sels et de produits corrosifs afin d'obtenir une meilleure lisibilité de l'objet, c'est-à-dire de rendre possible la recherche et sa présentation. Par le nettoyage, on peut également éliminer les couches, c'est-à-dire les composés responsables de l'apparition de corrosion active sur l'objet. Les systèmes laser procurent un degré élevé de contrôle et de précision, si bien qu'ils sont la technique la plus présente dans le domaine de l'analyse et de la conservation de l'héritage culturelle. L'acquisition récente Nd:YAG du système laser YAG à l'Institut central pour la conservation à Belgrade a ouvert une possibilité de collaboration, c'est-à-dire d'exécution du nettoyage au laser expérimental des objets archéologiques du recueil du Musée à Cacak. Ce système a trois longueurs d'onde dans la partie infrarouge, verte ou ultraviolette du spectre, ce qui rend possible son utilisation sur le vaste spectre du matériel. Ceci est une des premières utilisations du laser en Serbie à ces fins. L'expérimentation fut effectuée sur un spécimen, c'est-à-dire sur un fragment de sculpture en pierre antique, sur des fragments de verre antique et sur des objets métalliques en bronze. Après l'analyse microscopique des couches superficielles, on procéda parallèlement au nettoyage mécanique, chimique et au laser des divers segments de l'objet. Dans cette étude sont présen-

tés les résultats expérimentaux obtenus par le nettoyage au laser expérimental des restes de terre et des autres saletés, ainsi que des produits corrosifs par rapport aux méthodes classiques, c'est-à-dire aux méthodes de nettoyage habituelles. Les paramètres sur le système laser (énergie et longueur d'onde) furent optimisés sur chaque matériel individuel, si bien qu'on fit attention à ce qu'il ne se déroule aucune dégradation et à ce que tous les objets obtiennent une apparence esthétique convenable. Les résultats préliminaires sur les exemplaires de sculpture en pierre indiquent une excellente perspective pour le nettoyage efficace des couches de terre, de saletés et de produits corrosifs. Des résultats satisfaisants furent obtenus également concernant l'élimination des couches frittées sur le verre antique, tandis que les recherches à venir se rapporteront avant tout sur l'influence du nettoyage au laser sur les phases gel ou iridiée du verre. Chez les objets archéologiques en bronze, les impulsions générées du laser menèrent aux dégradations typiques de couches verdâtres des sels basiques. Cela conditionna que l'apparence esthétique acceptable de l'objet ne fut pas obtenue, de sorte que de nouvelles recherches à cet égard sont indispensables. Les résultats expérimentaux obtenus représentent une bonne base pour les nouvelles recherches et un usage pratique du laser, c'est-à-dire de la création des projets à venir dans ce contexte. Les expérimentations à venir intègreraient essentiellement les techniques analytiques différentes dans l'identification du matériel et la caractérisation des produits corrosifs.

Joakim STRIBER, Dr
Milena JOVANOVIĆ
Slobodan BOGOJEVIĆ

Сл. 1 - Фрајменїй камене йласїйике

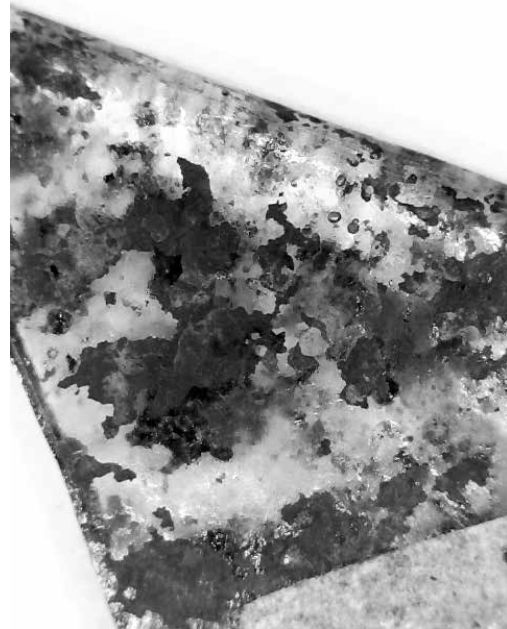
Сл. 7- Делмично ласерски очишћен фрајменїй камене йласїйике

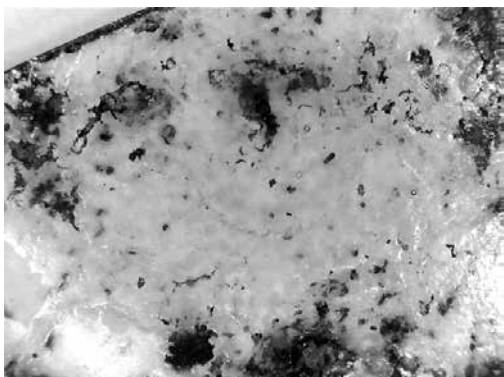
Сл. 2 - Фрајментии равної йрозорскої сїакла

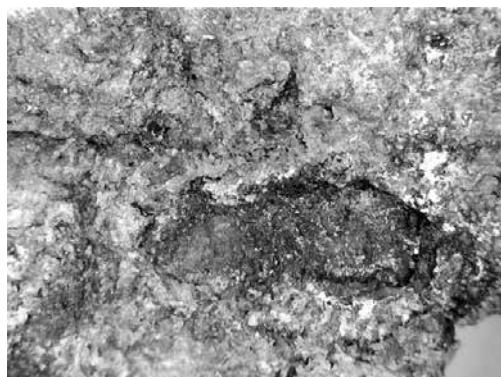
Сл. 12 - Уйоредно лазерско чишћење
фрајментїа сїакла
(їталасна дужина 355 нт, 532 нт, 1064 нт)

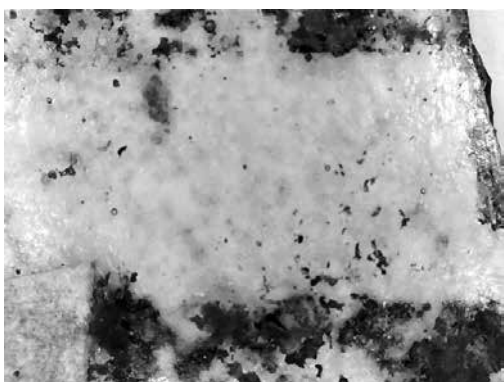
Сл. 3 - Изабрани фрајментїи равної йрозорскої сїакла

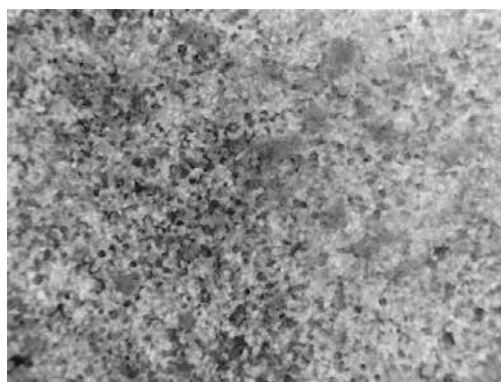
9

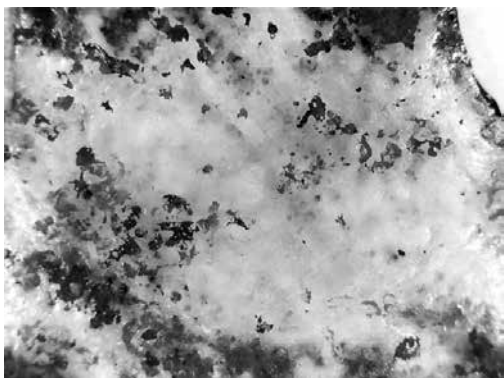
5

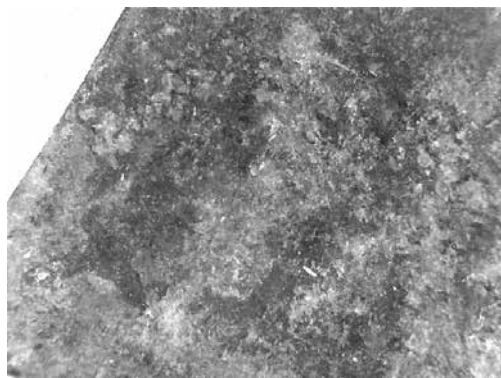
10

8

11

13

*Сл. 9, 10, 11 - Детаљ ласерски очишћеној фрајменџа
стакла (шталасна гружина 355 нт, 532 нт, 1064 нт)*

Микроскојски детаљи (увећање 400 х)

Сл. 5 - Бронзани љредмеј

Сл. 8 - Фрајменџ камене љласџике

- очишћена и не очишћена љовршина

*Сл. 13 - Делмично ласерски очишћен
бронзани љредмеј*

Сл. 4 - Бронзани предмет

Сл. 6 - Упоредни испитови ласерској, механичкој и хемијској чишћења бронзаног предмета

* Аутори фотографија: Марко Бојовић, Милена Јовановић

**Делфина
РАЈИЋ**

*историчар уметнички
музејски саветник
директор Народног Музеја у Чачку*

УДК: 069(497.11)"2013"(047)

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 2013. ГОДИНУ

Народни музеј у Чачку је током 2013. године наставио традицију истрајног рада у својој основној делатности прикупљања, чувања, научне обраде и излагања предмета, покретних културних добара везаних за културну, историјску и уметничку прошлост чачанског краја. План рада реализовало је 18 радника, а њиховим радом управљао је директор у сарадњи са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су се заједничке службе за све установе културе у Чачку.

Настављена је пракса припреме и излагања студијских изложби Музеја која омогућава попуњавање збирки, као и пракса организовања гостујућих изложби са најразличитијом тематиком и одржавања предавања запослених стручњака Музеја у Чачку у установама и факултетима широм Србије.

Посебан сегмент рада представља садржај сајта Народног музеја у Чачку. Редовно ажурирање, атрактиван дизајн, анимације, фотографије и текстови привлаче бројну интернет публику. У току претходне године, на ажурирању и повременом редизајнирању сајта Музеја тимски су радили Слободан Богојевић, конзерватор, Милош Тимотијевић, историчар и Марко Спасојевић, графички дизајнер. Уредник сајта је Делфина Рајић, директор Музеја.

Зграда Музеја и опрема

Радни простор и депои Музеја смештени су у половини зграде Старог начелства, а простор за сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића, који су категорисани као непокретна културна добра од великог

значаја. У Управној згради је, услед недостатка простора, онемогућено проширење рада свих одељења, а нарочито смештај предмета.

Током 2013. године набављена је рачунарска опрема (лаптоп, два скенера и штампач), канцеларијске столице, полични регали, метални ормари и изложбене витрине.

Музеј је од Министарства културе добио средства за адаптацију етнолошког депоа (набављени су метални ормари и два *data* логе-ра).

Лабораторија за конзервацију и реставрацију набављена је заједничким средствима Министарства културе и Града Чачка (апарат за дестилацију воде са воденим купатилом).

ПАЛЕОНТОЛОШКО ОДЕЉЕЊЕ

Збирке

Палеонтолошко одељење је у 2013. години наставило са препакивањем палеонтолошког материјала у пластичне кутије и одлагање истог у доњи депо, као и са радом на детерминацији и фотографисању пристиглог материјала из Бечња и Марковице. Обрађени материјал дат је на конзервацију, архивиран и заведен у архиву Конзерваторског одељења.

Теренска истраживања

Историчар уметности и директор Делфина Рајић, археолог Александра Гојић, палеонтолог Биљана Чкоњевић и помоћни радник Дејан Аџемовић обишли су терен на Каблару (Дубац-Јанчићи) где су вршена археолошка ископавања у почетној фази којима је руководила мр Катарина Дмитровић. Узети

су узорци петролошког материјала ради детаљне анализе. У циљу заштите геонаслеђа и палеонтолошких локалитета у селу Каменици је сакупљен значајан део материјала који ће се користити приликом израде палеоеколошке анализе тог краја.

Научни и стручни скупови, семинари и стручно усавршавање

Биљана Чкоњевић је учествовала на семинару *Школа наслеђа* који је одржан у Београду од 5. до 8. новембра 2013. године у циљу примене нових искустава у музејској пракси. Пројекат је водила Тијана Чолак-Антић из Етнографског музеја у Београду у сарадњи са Обласном школом уметности и наслеђа из Вандеје. О тумачењу културно-историјског наслеђа, као и о примени добре праксе из Обласне школе уметности и наслеђа и примени на културно-историјско наслеђе у Србији, говорили су и Мадлен Софи Тома и Ањес Куто. На крају семинара учесници су организовали радионицу за децу четвртог разреда из *ОШ Браћа Рибњикар*.

Биљана Чкоњевић је у децембру месецу 2013. године присуствовала предавању *Микропалеонтологија и биоспиритиграфија у нафитно-геолошким истраживањима* одржаном на Рударско-геолошком факултету у Београду, а у организацији Нафтне индустрије Србије и Рударско-геолошког факултета из Београда. Предавање је одржала мр Милена Дунчић, сарадник Нафтне индустрије Србије.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОЛОГИЈУ

Збирке и археолошки материјал

Настављена је сарадња са физичким антропологом Предрагом Радовићем из Народног музеја у Краљеву који је започео обраду остеоолошког материјала са праисторијских некропола из регије Чачка (чува се у збирци Археолошког одељења).

За потребе публикавања радова кустоса у Зборнику Народног музеја Чачак, теренских истраживања, презентације и публикавања грађе на међународним скуповима и издањима начињено је више од 400 дигиталних фотографија предмета и целина (330 на лока-

литету Дубац у Јанчићима и 70 које су публиковане и презентоване у ЗРНМЧ, Зборнику са скупа у Трговишту и презентоване на скуповима у Трговишту и Загребу). Фотографисани су процес постављања, сама поставка и отварање изложбе *Касноантичка некропола у Чачку* изложена у Горњем Милановцу (укупно 98 дигиталних снимака).

У конзерваторској лабораторији Народног музеја настављено је са конзервацијом и реконструкцијом керамичких предмета са локалитета Суво Поље у Чачку (финална фаза). Очишћена су 22 комада керамичких лула, а завршени су прелиминарно чишћење и делимична реконструкција керамике са локалитета Дубац у Јанчићима.

Конзерватор Слободан Богојевић завршио је конзервацију дела оставе касноантичког бронзаног новца са непознатог налазишта (106 комада). Обављена је и реконзервација гвозденог ножа нађеног у порти чачанске цркве Успења Пресвете Богородице.

Античка збирка увећана је за 22 нова предмета која су инвентарисана. Инвентарисано је и пет предмета за потребе Средњовековне збирке.

На дизајнираном сајту Народног музеја Чачак направљена је и презентација Римских терми за чије су потребе коришћене реконструкције аутора архитекте Александре Филиповић преузете из књиге *Римске терме у Чачку*. У редовну активност Археолошког одељења спада и чишћење Римских терми, па су оне ове године чишћење једном. Јавност је путем штампаних и електронских медија била обавештавана о свим дешавањима у вези са овим локалитетом.

Трепанирана лобања из некрополе у Мојсињу позајмљена је за изложбу *Човек и здравље* у организацији Музеја града Новог Сада.

Теренска истраживања

Редовно су обилажени грађевински ископи у ширем центру града. У два наврата обављен је обилазак трасе ауто-пута у Соколићима код Чачка.

Током године, у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, обављено је ревизионо рекогносцирање територије општине Лучани ради израде услова за Просторни план општине. Археолошка рекогносцирања изведена су у два наврата. У првом (19-25. април 2013), археолог НМЧ Катарина Дмитровић учествовала је у ревизионим рекогносцирањима Доњег Драгачева. Том приликом обрађени су атари села Граб, Рогача, Гуча, Турица, Тијање, Зеоке, Дучаловићи, Дљин, Ртари, Доња Краварица, Лис, Марковица, Негришори, Пухово, Лисице, Крстац, Ђерађ и Лучани. У другом (8-15. мај 2013), археолог НМЧ Александра Гојгић учествовала је у ревизионим рекогносцирањима Горњег Драгачева (атари села Губеревци, Горња Краварица, Горачићи, Живица, Котража, Вича, Горњи Дубац, Властељице, Рти, Вучковица, Милатовићи, Доњи Дубац.)

Почетком пролећа извршен је поновни обилазак хумки на локалитету Крњине у Мрчајевцима. Констатовано је да није дошло до промена насталих интензивираним пољопривредном делатношћу или изградњом.

У периоду од 21. маја до 10. јуна 2013. године изведено је археолошко ископавање на локалитету Дубац у Јанчићима под руководством археолога Катарине Дмитровић. У оквиру овогодишњих радова истражена је једна хумка (обележена бројем VII) која је пружила важне резултате у вези са гробном архитектуром и погребним обичајима становништва бронзаног доба. У истом периоду обављено је и рекогносцирање шире регије и констатовано још неколико тумула на локалитетима Дубац, Равнине и Монголско и Сватовско гробље. Након истраживања компетирана је документација и сређена грађа.

Археолог Александра Гојгић била је члан екипе (9-20. септембар 2013) на систематским археолошким ископавањима локалитета Јелица-Градина под руководством професора др Михаила Милинковића са Филозофског факултета у Београду.

Научни и стручни скупови, семинари и стручно усавршавање

У периоду од 10. до 14. септембра одржан је XII Међународни конгрес тракологије у Трговишту (Румунија) на коме је ове године учествовало више од 70 стручњака из земаља у окружењу. Овогодишња радна тема гласила је: *The Tracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages* (Трачани и њихови суседи у бронзано и гвоздено доба). Србију су представљали др Милош Јевтић (Одељење за археологију, Филозофски факултет Београд), др Марија Љуштина (Одељење за археологију, Филозофски факултет Београд) и мр Катарина Дмитровић (Народни музеј Чачак). М. Љуштина и К. Дмитровић презентовале су рад под називом *Some observations on the borders between the Bronze Age cultural groups in the region of the West Morava valley* (Нека разматрања о границама међу културним групама бронзаног доба у регији Западног Поморавља) у оквиру којег су представљени нови резултати упоредне анализе и међусобне компарације археолошке грађе са наведене територије.

Кустос Катарина Дмитровић учествовала је у раду Међународног скупа одржаног у Загребу (7-8. новембар 2013). *Млађа фаза њоља са жарамом на простору између Источних Алпи и Дунава*, где је, у сарадњи са колегиницом др Маријом Љуштином, доцентом Филозофског факултета у Београду, презентovala рад под називом *At the turn of the millenium: case study of the Čačak region (Serbia) in the Late Bronze and Early Iron Age*, који би требало да буде публикован током текуће године.

Археолози Катарина Дмитровић и Александра Гојгић посетиле су изложбу *Средњовековни накит из збирке Народног музеја у Крајеву* и присуствовала XIV Смотри археолошког филма у Београду.

Пројекти

У овој години спроведено је низ активности који се тичу *Љубљанског процеса П-рехабилијација нашег заједничког наслеђа*. У мају месецу Терме је посетила Христина Микић, извршни директор Групе за креативну економију, као и Мирјана Џелебци, архитект

та Завода за заштиту споменика културе Града Београда.

Чланови тима Римске терме Горан Кужић и Александра Гојгић били су учесници радионице (Лесковац, 23-24. мај 2013) која се тицала израде Студије изводљивости. До краја године завршена је Студија изводљивости, као и Мали грант за Римске терме.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Збирке

Рад на истраживању породичних заоставштина XIX и почетка XX века дао је изузетно добре резултате у попуни музејских збирки. Преузето је 227 предмета поклоњених Одељењу за историју из заоставштина породица Бојовић, Митровић, Павловић и Радмиловић из Београда и Рош из Париза.

Заоставштину једног од оснивача Музеја, новинара Дојчила Митровића (1907-1995) и његових сродника чини драгоцен грађа о његовој делатности и значајним личностима из историје Србије у XIX и XX веку. Из ове целине посебно су значајне декорације, еполете и архивска грађа мајора Трифуна Павловића, укључујући и посмртно додељен Орден Карађорђевог звезда са мачевима IV реда, декорације и албуми његовог сина Драгослава Павловића, међу којима и Орден Југословенске круне, француски Орден Легије части, чехословачки Орден Белог лава, одликовања непознатог члана породице Павловић и предмети народног хероја Ратка Митровића (1913-1941).

Једном растуреном албуму војводе Петра Бојовића (1878-1945) припада 35 фотографија из периода пре балканских ратова (добијене на поклон од породице Ракић из Београда).

Потомци капетана Ђорђа Роша (1896-1977) из Париза, поред осталих предмета, поклонили су и породични грб рађен у сребру по нацрту Стјепана Колесникова из 1929. године. Ово је једини предмет примењене уметности који је овај сликар израдио.

Из заоставштине породице Радмиловић-Милић преузета је мала колекција од 40

драгоцених разгледница старог Чачка из прве половине XX века. Поред тога, откупљено је још 35 разгледница Чачка, Овчар Бање и Бање Трпче. Све потичу из периода између два светска рата, а један део из времена социјалистичке Југославије. Према степену очуваности, реткости и документарној вредности, ове разгледнице су значајно обогатиле већ постојећу збирку.

У циљу обогативања музејских збирки везаних за период социјализма и транзиционих промена настављена је сарадња са генералом Марком Негованивићем који је Народном музеју у Чачку поконио још 12 предмета у вези са његовим деловањем за време постојања СФРЈ и СРЈ.

У регистар покретних културних добара уписано је 120 предмета. Током године настављено је и уписивање музејских предмета у електронски регистар у оквиру програма Етернитас који је у надлежности Народног музеја у Београду. Послове уноса обављао је историчар М.А. Милан Лишанчић, који ће на основу пројекта Републике Србије о једногодишњем запошљавању младих кадрова у Музеју радити до јуна 2014. године.

Настављена је ревизија збирки, документације и сређивање депоа Одељења за историју (раздвајање грађе по врстама материјала и паковање предмета).

Истраживања *Чачак у једном веку 1804-1918. године*

Народни музеј у Чачку је од Министарства културе добио средства за наставак истраживања *Чачак у једном веку 1804-1918. године*. Истраживања су обављена у другој половини 2013. године у архивима и библиотекама у Београду, као и у приватним заоставштинама.

Истраживања у Архиву Србије у Београду и приватним заоставштинама извео је историчар Радивоје Бојовић у периоду од 9. септембра до 23. децембра 2013. године. У складу са одобреним средствима истраживања су усредсређена на фонд Књажевске канцеларије. Завршено је истраживање преписке господара Јована Обреновића (КК XIV)

прављењем исписа и копирањем грађе из другог дела од 724 писма. Прегледана је грађа везана за Чачак и из допунског инвентара за КК X, XV, XXIII, XXVI, XXXV и XL. Посебно су значајна документа која се односе на господарска времена кнезова Николе Костића, Василија Поповића и Јована Обреновића, која су обележила развој вароши подељене на српску и турску махалу. Градски живот нахијског центра и седишта епархије тридесетих година XIX века као кључни елемент има обнову саборне цркве, градске привреде под окриљем еснафа, као и варошке конаке. Део грађе односи се на живот господара Јована Обреновића после одласка из Србије 1842. године. Због постојања везе између докумената Књажевске канцеларије и докумената у фонду Поклони и откупи прегледан је и део тематски сродне грађе. Прављени су исписи из појединачних докумената Министарства просвете, Министарства унутрашњих дела, Министарства војног, Митрополије Београдске, Државног савета и Начелства округа Шабачког како би истраживања прве половине XIX века била што комплетнија.

Синхронизована архивска истраживања и теренски рад у протекле три кампање, посебно драгоцени уметничко-историјски предмети, какве на поклон није добио ниједан музеј у Србији, дале су резултате на основу којих се очекује да пројекат прерасте у вишегодишњи рад који се тиче проучавања историје Чачка.

Формирана су досијеа за 40 знаменитих Чачана.

Јубилеји и манифестације

1700 година од Миланског едикта

На научном скупу Српског музејског друштва у Нишу одржаном 16. мај 2013, а поводом 1700 година Миланског едикта (*Свјетлост и од свјетлости: хришћански сакрални предмети у музејима и збиркама Србије*) прочитан је реферат *Варош и храм – о ризници Цркве Вазнесења Христове у Чачку*. Представљена је ризница црквених предмета од XIV до XX века једне од најстаријих градских цркава у Србији. Рад је припремљен за штампу и предат редакцији Зборника.

Двеста година

Другог српског устанка

У оквиру припрема за обележавање двеста година од Другог српског устанка покренуто је питање враћања културних добара српског порекла која су као немачки ратни плен остала у Пољској. Одељење за историју припремило је стручно образложено молбу Народног музеја за враћање два топа модел *Лихтениншијан* М 1753, са српским грбом, из 1834. и 1835. године из Поморског музеја у Гдињи.

Топови из Гдиње, набављени у Аустрији за време прве владавине кнеза Милоша Обреновића, једина су сачувана артиљеријска оруђа са српским грбом. Изливени су у бечком Арсеналу и тајно превезени у Србију. За историју Србије у XIX веку ови топови би имали статус културног добра од изузетног значаја. Данас се налазе у Поморском музеју у Гдињи (Пољска), где су доспели после Другог светског рата из немачког ратног плена.

Два топа под командом Танаска Рајића (за време Боја на Љубићу 1815. године) чинила су артиљерију српске војске и постали национална легенда. Један од њих био је топ пољског краљевства М 1766. године, од кога је поводом педесетогодишњице Другог српског устанка искован Орден Таковског крста. После Другог српског устанка 1815. године у Конаку господара Јована Обреновића чуван је један топ. У гарнизону у Чачку налазиле су се две топовске цеви приликом постављања камена темеља за споменик Танаску Рајићу у центру града 1898. године. Део споменичке целине требало је да буду и приликом завршетка споменика на Љубићу, али вајар Милован Крстић 1954. године у војним депозитама у Чачку и Крагујевцу није могао да нађе ниједну артиљеријску цев с почетка XIX века, па се стекло уверење да су однете као ратни плен.

Постојање два топа са српским грбом у Поморском музеју у Гдињи утврђено је приликом реализације научно-истраживачког пројекта *Чачак у једном веку 1804-1918.*, који води историчар Радивоје Бојовић. Због тога су у току истраживања у Архиву Србије у

Београду прикупљани подаци о набавци артиљеријског наоружања из Аустрије у току прве владе кнеза Милоша Обреновића.

Поступак за враћање културних добара српског порекла из иностранства покренут је преко Министарства спољних послова и Министарства културе и информисања.

Сто година ослободилачких ратова Србије 1912-1918. године

Поводом већ минуле стогодишњице балканских ратова настављено је прикупљање предмета из заоставштине пуковника Михаила Зисића (1864-1941), коју Музеј није успео да преузме од ранијих дародаваца. Пронађена је и добијена као поклон једна кутија рукописа и персоналне грађе пуковника Зисића.

У заоставштини породица Митровић-Матић пронађени су *Ојерацијски дневници VI њешадијског џука III њозива из њериода 1914-1915. џодине*, за које се мислило да су пропали у Првом светском рату приликом погибије мајора Трифуна Павловића на Солунском фронту. Поред архивске грађе Музеј је на поклон добио и одликовања мајора Трифуна Павловића (1860-1916) и његовог сина, потпуковника Драгослава Павловића (1905-1944).

У архивској збирци извршена је атрибуција ратног дневника непознатог официра из Првог светског рата (1914-1916. и 1919. године). Текстуралном анализом утврђено је да припада резервном артиљеријском капетану Владиславу Михаиловићу из Чачка.

Истраживања поводом обележавања јубилеја Хаџи-Проданове буне (1814), Другог српског устанка (1815), почетка Првог светског рата (1914) и 70 година победе над фашизмом (1945)

Поводом јубилеја који ће се обележавати 2014. и 2015. године (Хаџи-Проданова buna, почетак Првог светског рата, Други српски устанак и 70-а годишњица победе над фашизмом) др Милош Тимотијевић је, у сарадњи са фотографом Сашом Савовићем из Музеја рудничко-таковског краја, организовао снимање терена широке области која

обухвата подручје планина Каблар, Шиљковица, Мали Маљен, Риор, Равна Гора, Суворбор, северна подгорина Маљена и Суворбора (села Планиница, Струганик, Ба, Славковица), Рајца, Јељена, Рожња. Овај простор обухвата подручје некадашње кнежине Карадаг (турски назив за Црну Гору), како се она звала од средњег века до 1884. Године, када је преименована у Таковски, односно Љубићки срез.

На овом простору одиграли су се многи догађаји везани за јубилеје који ће се обележавати 2014. и 2015. године. Формирана је богата збирка квалитетних дигиталних фотографија (8.000 снимака) како самог простора, тако и важних *места сећања* (црква, манастира и споменика из свих историјских периода).

Историчар др Милош Тимотијевић обавио је опсежно истраживање у вези са географским и историографским особеностима овог простора и написао текст који говори о историји Суворбора и околине, а који обухвата све природне карактеристике и прошлост од праисторије до савременог доба. У оквиру овог рада обрађени су и догађаји везани за период 1804-1815, 1914, као и епоху Другог светског рата (1941-1944), односно савремено обележавање свих ових догађаја. Комплетан текст са одабраним фотографијама припремљен је за редактуру (130 страна А4 формата и 181 фотографија).

У оквиру пројекта везаног за објављивање репрезентативне монографије о прошлости планине Рудник у издању *Службеног иласника* у Београду, под уредништвом историчара проф. др Радоша Љушића и Борисава Челиковића, извршено је историографско истраживање овог широког подручја за период између два светска рата (1918-1941) и социјализма (1944-1990). Др Милош Тимотијевић предао је редакцији два текста (обима 20 + 20 страна А4 формата). Објављивање монографије о Руднику, која ће по свом садржају директно говорити и о ширем подручју Чачка, планирано је у првој половини 2014. године.

Поводом обележавања годишњице Другог српског устанка Музеј рудничко-таковског краја објавио је први том публикације „Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије I”. Рецензију ове књиге, која објављује каталожски попис преко 1000 предмета везаних за породицу Обреновић, написао је др Милош Тимотијевић. У наредна два планирана тома (која би требало да буду објављена 2014. и 2015. године) презентоваће се и каталожски обрађени предмети из збирки Народног музеја у Чачку (аутор Радивоје Бојовић), као део пројекта обележавања јубилеја везаних за 1815. годину.

Рад у редакцији Зборника радова Народной музеја и у редакцији публикације Сјоменица Народной музеја у Чачку 1952-2012.

Редовна годишња публикација Музеја у Чачку, *Зборник радова Народной музеја*, која се штампа још од 1969. године, према свом садржају, броју аутора, значају радова и организацији техничке реализације целокупног пројекта захтева ангажовање током читаве године. Током прве половине 2013. године пристигли су сви радови, одбачени су они који нису имали релевантне научне резултате и прописане техничке карактеристике, извршена је редактура одабраних 12 радова, рецензија за текстове из области историографије (седам чланака), обављене су неопходне консултације са члановима редакције, свим ауторима, као и изменама у вези са сугестијама рецензента, лектора и коректора, како би се Зборник припремио за штампу.

Народни музеј у Чачку је 2013. године штампао и публикацију *Сјоменица Народной музеја у Чачку 1952-2012*. Историјско одељење Народног музеја у Чачку (Радивоје Бојовић и др Милош Тимотијевић) учествовало је у писању текстова за *Сјоменицу* (пет од дванаест текстова који су објављени – две трећине публикације која укупно има 360 страна), редактури, лектури и коректури свих радова, распореду текстова, монтажи црно-белих и колорних табака, као и у избору илустрација. Одређен је и дизајн публикације у сарадњи са *Трион дизајн студијом* који

је извршио графичку припрему и штампао *Сјоменицу*.

Изложбе у припреми

Изложба 70 година победе над фашизмом

Поводом јубилеја 70 година од победе над фашизмом планира се изложба која би требало да буде постављена у другој половини 2015. године у Галерији Народног музеја у Чачку. За потребе ове изложбе већ је извршено опсежно фотографисање предела између планина Вујан, Рудник, Сувобор, Маљен и Каблар до долине Западне Мораве, на којима су се одиграли кључни догађаји везани за завршне борбе против Немаца у Другом светском рату, али и успостављање нове власти социјалистичке Југославије. Нова фото-документација, уз већ постојећу у Народном музеју у Чачку, као и нова истраживања, послужиће за визуелно обликовање планиране изложбе и каталога. Током 2014. и у првој половини 2015. године планирају се даља истраживања у вези са овом темом.

Научни и стручни скупови, семинари и стручно усавршавање

На позив Архива Србије др Милош Тимотијевић учествовао је на Другој међународној конференцији *Наслеђе социјализма: архитектура, урбанизам и уметности*, одржаној у Београду 27-28. новембра 2013. године у организацији Архива Србије (домаћин конференције), Историјског архива Београда и *Internacional Foundation Forum of Slavic Culture*. Том приликом изложио је реферат под називом *Градски центар и архитектонско наслеђе социјализма: случај Чачка (1944-1990)*. На конференцији су учествовали еминентни историчари и социолози из Србије, Бугарске, Словеније и Русије.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Поред организационих послова везаних за рад установе, Делфина Рајић, директор Народног музеја у Чачку, активно је учествовала у свим пројектима и манифестацијама Музеја. Организовала је и приредила редовну годишњу изложбу *30. гечји мајски салон*, све

изложбе које су биле део редовне активности током 2013. године, као и низ књижевних вечери, предавања и учешћа у телевизијским емисијама.

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЕТНОЛОГИЈУ

Збирке

У оквиру редовних музејских активности инвентарисано је 125 предмета. Видео- и аудио-материјал снимљен у току теренских активности чува се у Етнолошком одељењу.

У дигиталној техници снимљено је око 300 фотографија, углавном из области нематеријалне баштине, као и објеката и детаља везаних за народно градитељство и предмете материјалне културе. Највећи део фотографија настао је у току теренских активности кустоса. У фото-лабораторији је у црно-белој техници снимљено око 150 фотографија за потребе фото-документације Етнолошког одељења, али и око 250 у дигиталној техници. У оквиру редовних музејских активности сређивани су депои, разврставани предмети и вршена реинвентаризација.

Остварена је сарадња са Удружењем *Босиљак*, чије су чланице конзервирале предмете од текстила и децјих играчака, углавном лутака. Урађене су и две велике лутке које ће бити изложене у Музеју детињства. Гуслар Момир Чабак конзервирао је 12 гусала, а Јово Сјеничић 10 предмета од коже (бисаге, мешине, кожне торбице, ципеле).

Радмила Узелац, конзерватор у Етнографском музеју, конзервирала је три етнолошка експоната (лутка, албум чипки и корпа за ред игара).

Нове аквизиције

Етнолошко одељење је у току године набавило 50 нових предмета. До експоната се долазило како поклоницама и личним контактима са суграђанима, тако и откупом. Набављени предмети везани су за збирке покућства, посуђа, заната и играчака. У току 2013. године успостављен је контакт са Даницом Калинић из Београда, наследницом куће Михаила Протића, свештеника у Негришорима. У кући у којој нико не живи налази се велики број предмета изузетне вредности потреб-

них за збирке покућства. Са госпођом Калинић договорен је откуп већег броја предмета по изузетно повољним ценама, а три су већ откупљена. Са господином Момчилом Гојгићем, пореклом из Чачка, започети су разговори о преузимању његове збирке керамике која се састоји од хиљаду комада прикупљених на територији читаве бивше Југославије.

Теренска активност

У оквиру рада на пројекту *Детинство и културни образац Срба* кустоси су одлазили на терен чачанског, милановачког и ивањичког краја (Трнава, Жежевица, Премећа, Придворица, Негришори, Дучаловићи, Ивањича, Коштунићи, Брајићи, Горњи Бањани, Полом, Прањани итд.).

У оквиру истраживачке активности везане за упис нових елемената нематеријалног културног наслеђа кустос Снежана Шапоњић-Ашанин радила је на истраживању територија Драгачева, Краљева, Трстеника, Ваљева, Горњег Милановца, Рашке, Ушћа, Новог Пазара и Сјенице. Из те активности проистекли су нови предлози за упис на националну листу НКН.

Стална поставка

У току 2013. године Етнолошко одељење је конкурисало код Министарства културе за средства неопходна за реализацију Сталне етнолошке поставке *Музеј детињства*. Запчета је конзервација предмета који ће бити изложени у Музеју.

Научни и стручни скупови и стручно усавршавање

ТКК – Пројам: култура 2007-2013. Земља у фокусу - Аустралија: културна политика Аустралије и међународна културна сарадња.

Сајам српских брендова. Сарадња са модном креаторком Светланом Хорват из Новог Сада и Бранком Пјевић из Сарајева. Изложба и стручни скуп уприличени су у хотелу Београд у Чачку.

Култура као идентитет. На Правном факултету у Београду организован је међународни семинар на коме су предавачи били

стручњаци Одељења за сарадњу и културну делатност Амбасаде Француске и представници Новог Јужног Велса са Института за истраживање Азије и Пацифика.

Улога традиционалних заната у туристичком развоју – могућности и ирејње. Главне теме на овом семинару биле су Занатлија као основни ресурс и Сувенир као материјализовано сећање.

Балканско-арайска илајформа за сарадњу. Семинар је организован у Београду уз подршку француског Министарства културе.

Етнологзи су присуствовали семинару Националног комитета ИСОМ-а (Музеји у доба савремене комуникације - Ваљево, 18. октобар 2013).

Семинар *Управљање пројектима у оквиру програма млади у акцији ЕУ*, организован у Београду, разрадио је фазе пројектног циклуса и комуникације са партнерима и европском комисијом. У семинару је активно учествовала Снежана Шапоњић-Ашанин.

Снежана Шапоњић-Ашанин је на скупу под називом *Окруили сито - Уиознај, иамии, сачувај* одржала предавање на тему *Евиденцирање културног наслеђа*. Скуп је организовао Бизнис иновационог центра из Крагујевца. Поред етнолога, учествовали су и остали радници у култури, али и привредници и предузетници.

Етнoлошки филм

У 2013. години значајан део теренске активности допуњен је видео-записима. Снимљена је производња традиционалне хране како у сеоским, тако и у градским, па и индустријским условима.

Снимљен је још један филм посвећен грађанској слави у Краљеву *Три реда колача*, филм о грађанској слави, снимљен претходне године, допуњен је и монтиран као нови материјал.

Божић у Жаочанима. На почетку године у селу Жаочани снимљен је видео-материјал везан за циклус божићних празника.

У ОШ *Филиј Филиповић* и вртићу у Слатини снимљен је филм *Увек ира* посвећен

традиционалним дечјим играма. Аутор је Снежана Шапоњић-Ашанин.

Нематеријално културно наслеђе

Снежана Шапоњић-Ашанин се, као координатор за НКН за централну Србију, бавила изучавањем нових елемената за упис на националну листу. Предложена су три нова елемента: Сабор трубача у Гучи; Традиционална производња кајмака; Ракија шљивовица. Поред ових предлога и *Крсна слава* и *Ђурђевдан* су кандидовани за УНЕСКО-ву листу нематеријалног културног наслеђа. Сви предлози су документовани, прикупљени су потписи предлагача, а направљени су и видео-записи.

Публикације

Музеј деињсйва

Етнoлошко одељење је објавило публикацију *Музеј деињсйва*, суфинансирану средствима Министарства културе РС, Зборник радова насталих у оквиру вишегодишњег пројекта *Деињсйво и културни образац Срба* финансираног од стране Министарства културе РС. Овај Зборник се састоји од десет стручних радова који се баве изучавањем деињства на територији Републике Србије.

Манифестације

Бојојављење - Као и претходне године, манифестација *Пливање за залеђени крст* реализована је у сарадњи са Спортским центром *Младоси* и Домом културе.

Сабор фрулаша у Прислоници. Снежана Шапоњић-Ашанин је, као и протеклих година, учествовала у овој манифестацији. Активност се углавном огледала у раду стручног жирија везано за традиционалну кухињу и изворност домаће радности.

Фестивал маски. Снежана Шапоњић-Ашанин је била члан стручног жирија у избору најоригиналније маске коју на Белу покладну недељу организује КУД *Абрашевић* (такмичари су са простора неколико округа - Моравички, Златиборски...).

Пројекти

Министарство културе Републике Србије је и ове, као и претходне, године одобрило пројекат *Музеј дејинђиства* (успешно је завршена трећа фаза пројекта).

На пројекту *Дејинђиство и културни образац Срба* (средства обезбедило Министарство културе Републике Србије) радило је 11 истраживача из свих крајева Србије. Поред етнолога у истраживање су укључени и психолог и педагог. Резултати овог истраживања спојени су са активностима у вези са сталном поставком *Музеја дејинђиства* и служиће као њена основа.

Пројекат *Култура исхране*, у који су укључене и колеге из других музеја, допринео је организованом истраживачком подухвату на тему идентификовања и евидентирања елемената нематеријалног културног наслеђе Источне, Западне и Централне Србије на тему културе исхране. Средства за реализацију овог подухвата определило је Министарство културе Републике Србије.

Лековити извори Зајечарској и Моравичкој округи. На територији ова два округа извршено је истраживање везано за евидентирање свих лековитих и чудотворних извора. Пројекат је финасирало Министарство културе Републике Србије. У току истраживачког рада рекогносциран је терен и остварена сарадња са туристичким организацијама Ивањице, Горњег Милановца, Зајечара, бањама, санаторијумима и локалним становништвом.

У току летњих месеци организована је школа плетења и ткања *Покренимо ниши*. Полазници су, највећим делом, били ученици Гимназије. Школу је успешно завршило 17 полазника. Додељене су дипломе, организовани су изложба и приредба поводом отварања изложбе и штампан је каталог поводом целокупне манифестације. И овај пројекат је финасирало Министарство културе Републике Србије. Набављена су три разбоја која су постала трајно власништво Музеја. Са обуке и свечаног отварања изложбе снимљен је видео-материјал који је касније преточен у филм.

Пројекат *Занай злати вредан* реализован је у сарадњи са Удружењем за помоћ МНРО из Чачка, а суфинансиран средствима Министарства културе Републике Србије. Радионице посвећене воскарском и грнчарском занату одржане су од 1. до 31. августа у дворишту Народног музеја у Чачку, сваке суботе и недеље, у трајању од по три сата. У радионици је учествовало петнаест особа лако, умерено и вишеструко ометених у развоју које су започеле или завршиле школовање. Радам је координирала Верица Јевтовић, социјални радник, у сарадњи са Снежаном Јефтић, дефектологом и Иваном Ђирјаковић, етнологом.

У Галерији Народног музеја у Чачку 13. септембра 2013. године свечано је отворена изложба радова насталих за време трајања радионице, када су додељене и дипломе свим полазницима.

Рад у стручним друштвима

У току године Етнологска секција је организовала три електронска састанка у чијем раду су наши етнологи активно учествовали.

Снежана Шапоњић-Ашанин је као председник Управног одбора Етнологско-антрополошког друштва Србије активно учествовала у његовом раду.

Сарадња са другим установама

У оквиру манифестације *Сабор њрубача* настављена је сарадња са *Центром за културу и сјорји Лучани*. Снежана Шапоњић-Ашанин била је ангажована у раду стручног жирија за избор најбоље изговорене здравице и најлепше и најоригиналније народне ношње.

Снежана Шапоњић-Ашанин је у *Дому културе* одржала предавање на тему *Грађанска слава*. Посебан аспект се односио на социјалну и друштвену категорију славе и причу о томе како се крсно име у нашем граду обележавало у градским породицама од ослобођења од турске окупације, па све до Другог светског рата.

Поред курса ткања и плетења Етнологско одељење је пред Васкрс у чачанској Гимназији организовало *Школу украшавања васкришних јаја традиционалним методама*.

Полазници овог курса били су ученици ове школе.

Снежана Шапоњић-Ашанин је у Народном музеју у Краљеву отворила изложбу *Прича о хлебу* ауторке Виолете Цветановске.

У току рада на евидентирању елемената за НКН остварена је сарадња са *Пољопривредним факултетом из Земунa* и *Институтом за воћарство у Чачку*.

БИБЛИОТЕКА МУЗЕЈА

Рад библиотеке Музеја одвијао се по усталеном току. Поред обраде књига у НИБИС-у, посебна пажња је посвећена набавци нових књига (разменом, поклоном и куповином).

Народна библиотека Србије уступила је велики број публикација и највећи је дародавац у протеклој години. Послата је редовна размена у земљи и иностранству (*Зборника ХЛI* и каталог *Чачак у доба социјализма*), поклањана су издања Музеја сарадницима, дародавцима и др., а извештан број публикација је продат. У НИБИС-у је по библиотечким правилима обрађено 540 публикација, а сви приспели часописи су инвентарисани и уписани у катротеку (*шабела 3*).

У циљу заштите књига редовно је вршено проветравање и чишћење прашине, а настављено је и корицење оних књига чије стање то захтева.

Књижничар Анђелија Чвркић посетила је три стручна предавања током године као и сајам књига у Београду.

Библиотека је пружала услуге запосленим радницима, али и сарадницима Музеја.

Приспеле публикације

У току године је, као редован део посла, извршена размена публикација у земљи и иностранству.

Набавка књига одвијала се по усталеним правилима (највећи број добијен је поклоном од Народне библиотеке Србије и разменом) (*шабела 1, 2 и 4*).

Један број музејских издања поклоњен је сарадницима, дародавцима и неким установама на основу узајамног поклона књига.

ЛАБОРАТОРИЈА ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ И РЕСТАУРАЦИЈУ

Подаци о извршеним конзерваторско-рестаураторским радовима и интервенцијама:

- Палеонтолошка збирка: коњски зуб;

- Археолошке збирке: нож (*Порџа Цркве Усијења Пресвете Богородице*, реконзервација); остава новца (106 новчића); збирка турских лула (22 предмета - чишћење); фрагменти керамике са локалитета *Дубаи*; 25 предмета из *Музеја рудничко-шаковској краја* (локалитети *Маџарско дрво* и *Стиационар*). У току је конзервација гвоздених клешта (локалитет *Рудник*), конзервација и анализа металних предмета са локалитета *Градина* (5 предмета, фрагменти ламеларног оклопа) и керамичких материјала са локалитета *Суво њоље*;

- Историјске збирке: случајни археолошки налази (5 бронзаних предмета); 6 медаља; 11 штафета; Карађорђе (Ђорђе Јовановић, попрсје - чишћење); збирка реалија (столица - чишћење);

- етнолошке збирке: Збирка играчака (дечији бицикл); Збирка заната (24 предмета); Збирка покућства (двоје санки, дечја колица, тротинет, рачуналка, 5 рамова, рам са фотографијом); Збирка музичких инструмената (9 предмета); Збирка личног прибора (штафелај, сталак за ноте, лула од мешрама); Збирка ткачке справе и помагала (ножна прела). У току је конзервација скамије из Збирке школског прибора.

Превентивна конзервација

Извршени су редовни мониторинг и обрада података добијених од система за мониторинг амбијенталних услова у Сталној поставци Музеја.

Извршено је прелиминарно чишћење (благо усисавање) дрвених делова погребног сандука који је дуже време одложен у

двориште Музеја. Након тога предмет је заштићен саћастом фолијом.

Дана 25. децембра 2013. године извршено је измештање надгробног споменика (инв. бр. А-1177) из дворишта Музеја на нову привремену и тренутно могућу локацију (у близини улаза Конака Господара Јована Обреновића) која делимично задовољава стандарде превентивне конзервације. За адекватно и дугорочно чување споменика и делова архитектонске камене пластике из археолошке и етнографске збирке предлажемо њихов смештај у одговарајући лапидаријум.

Стручно усавршавање

Слободан Богојевић је у току фебруара и маја наставио похађање специјалистичког програма *Управљање музејским збиркама, Србија 2012/2013* у организацији Централног института за конзервацију у Београду и амбасаде Сједињених Америчких Држава у Београду. Програм води Фион Зарубица, експерт за менаџмент збирки, уметничко излагање и излагање културног наслеђа, партнер у *Fionn Zarubica & Associates* и предавач из области управљања музејским збиркама на *California State University, Long Beach*. Богојевић је након завршеног специјалистичког програма добио сертификат.

Учествовање на предавањима, радионицама и стручна сарадња

Слободан Богојевић је 4. октобра 2013. године учествовао на семинару *Примена ласера, Х зрачења и инфрацрвеног зрачења у конзервацији* у организацији *Централног института за конзервацију у Београду*.

Слободан Богојевић је 31. октобра 2013. године посетио Лабораторију за конзервацију Народног музеја у Нишу. Том приликом посетио је изложбу *Константин Велики и Милански едикт (313). Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије* (реализована поводом обележавања 1700 година од доношења Миланског едикта).

Слободан Богојевић је 12. новембра 2013. године учествовао на међународној радионици *Наука за културно наслеђе* у Централном институту за конзервацију у Бео-

граду (организација: Амбасада Републике Италије у Србији, Удружење италијанских и српских научника и студената, Италијанска кооперација за развој у Београду и Мрежа српских научно-истраживачких институција на пољу заштите културног наслеђа - Институт за нуклеарне науке Винча, Институт за физику, Централни институт за конзервацију у Београду (ЦИК)). Циљ радионице били су представљање билатералних пројеката одобрених у оквиру Програма за научну и технолошку сарадњу између Италије и Србије, презентовање сарадње између италијанских и српских истраживачких тимова, као и креирање интердисциплинарног форума за разматрање свих аспеката заштите културне баштине.

Настављена је сарадња са Централним институтом за конзервацију у Београду, конзерваторским одељењима и лабораторијама у Србији, као и са Технолошко-металуршким факултетом у Београду у погледу анализе и примене науке у конзервацији културних добара.

Настављен је циклус *Конзерваторских предавања* која су одржана у Галерији Народног музеја у Чачку 31. маја 2013. године. Програм предавања обухватао је следеће теме: *Конзерваторска документација* (Биљана Шипетић, конзерватор Одељења конзервације Музеја савремене уметности), *Утицај биолошких аџенаса на уметничка дела/културна добра и здравље зајослених* (Ивана Маричић, стручни сарадник Одељења конзервације Музеја савремене уметности), *Пројекат измештања музејских колекција* (Слободан Богојевић, конзерватор Народног музеја у Чачку). Предавање је отворила Делфина Рајић, директор Музеја.

Слободан Богојевић је 12. октобра 2013. године одржао предавање на Међународном Сајму заштите животне средине и природних ресурса (*Ecofair 2013. Заштити природној и културној наслеђа Овчарско-кадларске клисуре са освртом на Нишуру 2000* – пројекат Бе-Натур, Град Чачак) на Штанду нулте емисије.

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народнoг музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења. Дејан Петровић је учествовао у техничкој реализацији изложбе *Луло моја сребром окована*.

Стручна пракса (пилот-пројекат) из области конзервације и рестаурације

Лабораторија за конзервацију и рестаурацију наставила је са организацијом стручне праксе из области конзервације и рестаурације за ученике III и IV разреда средње Уметничке школе из Чачка (конзерватор културних добара).

Програм са темом *Конзервација и рестаурација керамике*, који је водио Дејан Петровић, одржан је током марта 2013. године за ученике III године.

Стручна пракса се организује у сарадњи са професорима Уметничке школе Аном Божићевић и Рашом Јованићем.

Фион Зарубица (експерт за менаџмент збирки, уметничко излагање и излагање културног наслеђа, партнер у *Fionn Zarubica & Associates* и предавач из области управљања музејским збиркама на *California State University, Long Beach*), посетила је 24. септембра 2013. године Слободана Богојевића, лабораторију за конзервацију и Народни музеју у Чачку. Том приликом разговарала је са директором и запосленима у Музеју, након чега је обишла и Уметничку галерију *Нагежда Пејровић*.

Према плану у вези са депоновањем хемикалија за које је утврђено да нису употребљиве у конзервацији и које су опасне за даље чување (затечено стање од 16. априла 2007. године), као и према договору са фирмом *Yunirisk d.o.o.* Београд, неупотребљиве хемикалије су адекватно запаковане и транспортоване 5. децембра 2013. године у погон *Yunirisk-а*, чиме је овај вишегодишњи проблем напoкон решен.

ФОТО-ЛАБОРАТОРИЈА

Фотографско одељење бави се снимањем покретних и непокретних културних доба-

ра, изложби и бројних манифестација које реализује Народни музеј, а учествује и у техничкој реализацији изложби у организацији наше установе, као и током теренских радова.

У периоду мај-јун 2013. године Марко Бојовић учествовао је у рекогносцирању терена, као и на археолошким ископавањима на локалитету Дубац (Јанчићи).

Током 2013. године обављена су следећа снимања:

1. За Археолошко одељење 650 дигиталних и 180 црно-белих снимака;
2. За Палеонтолошко одељење 180 дигиталних снимака;
3. За Етнолошко одељење 450 дигиталних и 380 црно-белих снимака;
4. За Историјско одељење 828 дигиталних снимака;
5. За Конзерваторско одељење 525 дигиталних снимака;
6. За изложбе и манифестације 520 дигиталних снимака;
7. Рекогносцирање терена 110 дигиталних снимака.

ТЕХНИЧКА СЛУЖБА

У току 2013. године у Галерији музеја постављено је осамнаест изложби. Приликом реализације поставки остварена је сарадња са конзерваторском и фото-службом. Технички је посебно захтевна била реализација изложбе посвећене учешћу Грчке у балканским ратовима која је уклапана у амбијент сталне поставке у Конаку господара Јована Обреновића.

Извршено је редовно сервисирање котлова на гас, унутрашње гасне инсталације, аутоматског противпожарног система у Конаку господара Јована Обреновића и ручног система дојаве пожара у згради Народнoг музеја. У више наврата међан је распоред кабастог материјала и вршено његово препакивање ради проходности пролаза унутар зграде у складу са прописима о противпожарној заштити. За потребе Археолошког одељења извршена је преправка старих металних лица и прилагођавање за смештај предмета веће тежине.

Редовно су одржаване инсталације и опрема у згради Музеја, конака, као и возни парк Музеја.

СТАЛНА ПОСТАВКА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Стална поставка у Конаку господара Јована Обреновића била је отворена целе 2013. године. Деца су нам, као и увек, највернија публика. Музеј је у 2013. години видело 4937 посетилаца (2857 деце и 2080 одраслих).

Музеј све више посећују и странци. Често су то разне делегације и групе које долазе у посету нашем граду као гости локалне самоуправе, разних привредних организација, институција, просветних установа и друштвених организација. Музеј је посетио аустријски амбасадор, француски аташе за културу и познати писац Петер Хандке, који је са екипом аустријске телевизије снимио део наше поставке.

ТО Чачак, као наш највернији сарадник, не пропушта прилику да заинтересованима препоручи Музеј и доведе групе страних туристичких новинара. Атомску Бању и објекте УП *Морава* посетили су гости из Норвешке, Хрватске, Словеније, Турске и Бугарске који су том приликом били и наши посетиоци.

Настављена је сарадња са *Мајшицом Српском*. За Српски биографски речник предале су и примљене у штампу биографије личности из нашег краја: Милосава Милосављевића, Драгомира Миловановића, Дојчила Митровића, Ратка Митровића, Драгише Мишовића, Драгослава Мутаповића, Милуна Минића, Милинка Милутиновића и Ђорђа Миловановића.

ИЗЛОЖБЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

У Галерији Народног музеја отворено је седам изложби из сопственог програма, четири позајмљене и седам које су организовали појединци, организације и удружења из Чачка. Школска публика је, као и претходних година, била најбројнија. Пратећи програм чинили су предавања, промоције књига и

разговори. Галерију је у току 2013. године посетило 6490 посетилаца.

Знамења часћи и славе

Приликом манифестације *Ноћ музеја* у Галерији Народног музеја је 18. маја 2013. године била постављена изложба *Знамења часћи и славе* – збирка Бајић, која је била један од најатрактивнијих програма у Србији. Реализована је са циљем да се колекционар Зоран Бајић прикаже у улози кустоса једне од најзначајнијих приватних збирки у граду.

У збирци Бајић најзначајнију целину представљају примерци српских и југословенских одликовања XIX и XX века. Поставка је обухватала ордене од Таковског крста до Југословенске круне, медаље и споменице из ослободилачких ратова између 1876. и 1918. године. Поред тога изложени су портрети знаменитих личности, примерци униформи и оружја из тог периода. На изложби је било 130 експоната (одликовања, повеља, униформи, оружја, портрета, фотографија, скулптура и реалија). У току *Ноћи музеја* сваког сата било је организовано стручно вођење група посетилаца. За изложбу је штампан кратак проспект. Аутор је историчар Радивоје Бојовић.

XXX Дечји мајски салон са темом „Снови су моја будућност”

Редовна годишња изложба *Дечји мајски салон* отворена је 22. маја 2013. године (*Снови су моја будућност*), аутора Делфине Рајић. Изложбу је отворио Рашо Јованић, професор средње Уметничке школе. У овој ликовној смотри окупило се 15 школа са подручја града Чачка и општине Лучани (укупно 628 радова). Од одабрана 353 рада, награђено је десет, а најбоља је била ОШ *Владислав Пећковић Дис* у Заблаћу. Изложбу прати каталог од 34 стране.

Чачак у доба социјализма (1944-1989): фототографија као репрезентив политичке моћи

Као саставни део вишегодишњег пројекта *Модернизација балканског града у доба социјализма (1944-1989)*, постављена је изложба под називом *Чачак у доба социјализма 1944-1990 : фототографија као репрезентив политичке моћи*

ишчке моћи. Припреме за изложбу извршене су већ 2012. године (изложбени каталог) и делимично реализоване уз помоћ финансија Министарства културе Републике Србије. Током прве половине 2013. године обављени су сви неопходни радови везани за конструисање паноа, као и одабир предмета за излагање. Изложена су укупно 32 паноа на којима су фотографије презентоване у оквиру три целине: *Масовне манифестације – масовни сјеќ-ћакли, Подизање Новог Чачка и Свечани дочецци*. Тродимензионални материјал изложен је у седам витрина (албуми за фотографије, фото-апарати и локалне штафете младости). За разлику од 2012. године Министарство културе није подржало овај пројекат који се овога пута финансирао искључиво средствима Народног музеја у Чачку.

Изложбу, коју је 26. септембра 2013. године отворила Делфина Рајић, пратио је истоимени каталог обима 130 страна (148 фотографија, каталогски попис и уводни текст о значају фотографије у разматраном периоду). Изложба је привремено скинута 6. новембра, поново постављена 27. новембра и коначно скинута 13. јануара 2014. године (укупно 2.760 посетилаца).

Лето у музеју

У оквиру Летњих дана културе отворена је изложба *Лето у музеју*. Изложени су ликовни радови учесника радионице коју је организовало Одељење за палеонтологију и етнологију.

У првој тематској целини полазници су сазнали какви су били свет и време у далекој прошлости, а у другом циклусу како су деца живела у прошлости, како су се одевала итд. Изложбу је 19. септембра отворила Делфина Рајић.

Позајмљене изложбе

Луло моја сребром окована

У априлу је реализована изложба под називом *Луло моја сребром окована* аутора Дивне Гачић, вишег кустоса Музеја града Новог Сада. На изложби је презентовано више од 100 експоната из 25 музеја. Народни музеј Чачак је овом приликом изложио експонате

из три збирке - Археолошке, Историјске и Етнолошке. Изложбу су 19. априла отвориле Делфина Рајић и Дивна Гачић.

Вечити крућ

Изложба Народног музеја из Зајечара *Вечити крућ* аутора мр Дејана Крстића отворена је 17. јула. Поред гостујућих експоната били су изложени и појасеви из колекције Етнолошког одељења чачанског Музеја. Изложба је реализована у сарадњи са Музејом у Чачку.

Гостовање изложби Музеја из Чачка

Касноантичка некролола у Чачку

У периоду од 14. марта до 11. априла у Галерији Музеја рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу представљена је изложба *Касноантичка некролола у Чачку* из збирке Народног музеја у Чачку (аутори Катарина Дмитровић и Дејан Радичевић). Изложбу је отворила Делфина Рајић.

Изложбе у организацији појединаца, организација и удружења

- Изложбу слика *Објављење Миљане Драшковић* из Ужица отворио је Радош Гачић, историчар уметности (18. јануар).
- Изложба *Шћамљана реч 2012.* у организацији Градске библиотеке *Владислав Пећковић Дис* отворена је 31. јануара.
- Изложба дигиталних фотографија *Живот дрветиа*, аутора Велимира Милићевића, отворена је 20. фебруара.
- Делфина Рајић отворила је 7. марта XV годишњу изложбу Уметничког удружења *Есћей*.
- Изложбу *Рукодеље* Душана Милисављевића, протомајстора Српске православне цркве, отворио је Душан Миловановић, историчар уметности (20. март).
- У Конаку господара Јована Обреновића 12. јуна отворена је изложба *Балкански рајтови 1912-1913.* под покровитељством Амбасаде Републике Грчке у Београду, у сарадњи са Хеленским Фондом за културу у

Београду. Изложбу је отворио Никос Цици-мелис, аташе Амбасаде Републике Грчке у Београду.

- Делфина Рајић отворила је 29. јуна самосталну изложбу фотографија Бранислава Стругара *Необична њрича* у организацији Фото-савеза Србије и Фото-кино клуба Чачак.

- Изложба *Иза времена* (Музеј као инспирација) Весне Матијевић, у оквиру пројекта *Арт дијало* (*Летњи дани културе*), отворена је 10. јула.

- Изложбу Службеног гласника *Јунашћивом у славу* 30. августа отворио је историчар Војин Малетковић.

- Изложба *Покренимо нишћи* (изложба радова са радионице ткања) отворена је у Гимназији 5. септембра.

- Делфина Рајић је 13. септембра отворила изложбу *Занатљ златња вредан* Удружења за помоћ МНРО и Народног музеја у Чачку.

- У Музеју је 5. новембра отворена IV манифестација *Библиотека - ошворена књића Балкана*, која је ове године организована под називом *Река-књића-мосћ*.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ

Представљања публикација

Представљена је књига *Целатљ Слободана Гавриловића*, у организацији Народног музеја и Градске библиотеке. Учествовали су др Зоран Видојевић, др Гојко Тешић, Јагош Ђуретић и Слободан Гавриловић (7. фебруар).

Промоција књиге *Свракин саћи и ичеллица* Гордане Тимотијевић и издавачке куће *Пчелица* одржана је 11. фебруара.

Књига *Манасћири Овчарско-кабларске клисуре* представљена је на Сајму туризма у Београду 22 фебруара. О књизи и значају овчарско-кабларских манастира говорила је Делфина Рајић.

Књига *Срћска књижевност и иолићика 1945-1991: љавни иокови* др Косте Николића представљена је публици 29. маја. О књизи су говорили др Небојша Јовановић и др Коста Николић.

Монографија *Манасћири Овчарско-кабларске клисуре – друћо, доућено и измењено издање* (у оквиру Културно-образовног програма Дома културе и у сарадњи са Народним музејом Чачак) представљена је 12 септембра (учествовали су Драгиша Милосављевић, Слободан Николић, Верица Ковачевић и аутори).

Представљена је књига *Истћорија Јућославије у 20. веку* немачке историчарке Мари Јанин-Чалић (Народни музеј Чачак и издавачка кућа СЛЮ). На промоцији су говорили др Предраг Марковић и Зоран Хамовић (18 јул).

Промовисана је књига *Градина на Јелици - рановизантијски град и средњовековно насеље*, аутора др Михаила Милинковића. На промоцији су учествовали др Перица Шпехар, Делфина Рајић и аутор (23. септембар).

Представљен је *XLII Зборник радова* (16. децембар). На промоцији су учествовали Небојша Цвејић, историчар библиотеке из Шапца, др Милош Тимотијевић и Делфина Рајић.

У Културном центру у Пожаревцу промовисана је монографија *Манасћири Овчарско-кабларске клисуре – друћо, доућено и измењено издање*. Монографију су представили Делфина Рајић и др Милош Тимотијевић (18. децембар).

Књига *Модернизација Балканској града 1944-1989 : комћаративна анализа развоја Чачка и Блаћоевграда у у ећохи социјализма* историчара др Милоша Тимотијевића представљена је у Дому културе Студентског града на Новом Београду. У промоцији су учествовали проф. др Мира Радојевић и проф. др Сретен Вујовић (са Филозофског факултета у Београду) и др Милош Тимотијевић.

Предавања

Конзерватћорска иредавања одржана су 30. маја у Галерији Народног музеја у Чачку.

Предавачи су били мр Биљана Шипетић и Ивана Маричић (конзерватори Музеја савремене уметности у Београду) и Слободан Богојевић (конзерватор Музеја у Чачку).

У организацији Народног музеја Чачак и Цркве Светог Вазнесења Христовог професор др Дарко Танасковић одржао је 5. децембра предавање на тему *Срби између истока и запада*.

Односи са јавношћу

Делфина Рајић је 15. фебруара на платоу испред споменика Танаску Рајићу говорила о Дану државности.

Делфина Рајић је 21. фебруара говорила за Радио Београд о монографији *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*.

Удружење *Чувари дела Вука Караџића*, Чачак и Народни музеј Чачак организовали су 16. априла *Вече следбеника Вука Стефановића Караџића*.

Делфина Рајић је 17. априла говорила о Музеју новинарима и члановима Туристичке организације Србије.

Историчар др Милош Тимотијевић и археолог Александра Гојић учествовали су у прилогу о експонату из сталне поставке Народног музеја Чачак у емисији *Ово је Србија*.

Рад са публиком и контакти са средствима јавног информисања били су везани за сталну поставку *Чачански крај у прошлости*, као и изложбу *Чачак у доба социјализма 1944-1990: фотодрама као репрезентивни историјски моћи* поводом које су дати интервјуи свим локалним телевизијама, али и РТС-у. Прилози о изложби објављени су како у локалној, тако и у штампи која излази за цело подручје Републике Србије. Стална поставка Народног музеја у Чачку, посебно тематска целина *Чачански крај у устанцима и ратовима 1804-1941*, представљена је у серијалу од три емисије на Радио Београду 2. Одржавани су редовни контакти са публиком у сталној поставци, као и посебно организованим вођењем група у оквиру Ноћи музеја и колективних посета.

Стручно путовање

Запослени у Музеју су 29. августа 2013. године били на стручној екскурзији са следећим програмом: посета Народног музеју у Крушевцу и граду Крушевцу, Црква Лазарица у Крушевцу, манастири Љубостиња, Свети Роман, Ђунис са Црквом Покрова Пресвете Богородице и кратак боравак у Врњачкој Бањи.

КАДРОВИ

У јулу месецу 2013. године Ивана Ђирјакковић је стекла звање вишег кустоса.

У оквиру пројекта Завода за запошљавање *Стручно осposољавање назайослених лица* рад су започели Милан Лишанчић (10. јуна), дипломирани историчар и Мина Јелесијевић, дипломирани етнолог-антрополог (26. јуна).

Палеонтолог Биљана Чкоњевић и графички дизајнер Марко Спасојевић радили су у Музеју током 2013. године.

НАГРАДЕ И ПРИЗНАЊА

Градска библиотека *Владислав Пејковић Дис* доделила је награду *Даница Марковић* Делфини Рајић и Милошу Тимотијевићу за монографију *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, а награду *Даница Марковић* за књигу године чачанског издаваштва у 2012. години Народног музеја Чачак, издавачу књиге *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*.

Национални комитет ИСОМ-а Србије доделио је 26. априла монографији *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, у издању Народног музеја Чачак и *Службеној гласника*, почасни назив *Публикација године*, за 2012. годину.

Народног музеја Чачак 30. априла је додељен статус установе културе од националног значаја.

Савез гуслара Србије и Аматерско гусларско друштво *Танаско Рајић* доделило је захвалницу Народног музеја Чачак за допринос очувању и афирмацији гусала и епске поезије.

Удружење повртара Заблаће доделило је захвалницу Народном музеју Чачак за учешће на VII манифестацији *Плодови Зајадној Поморавља* која се одржава у Заблаћу.

Делфини Рајић додељена је 20. новембра *Златна значка КПЗС за несебичан, њедан и дујојрајан рад и сиваралачки дојринос у ширењу културе*.

Огранак Вукове задужбине у Чачку (*Чувари дела Вука Караџића*) доделио је 14. децембра захвалницу Делфини Рајић, директору Народне музеје.

Град Чачак доделио је Делфини Рајић, директору Народне музеје, Захвалницу за посебно залагање у развоју Месне заједнице *Лујови*.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДНИКА МУЗЕЈА

Студије, чланци, прилози

1. Б. Чкоњевић, „Лобања бизона из палеонтолошке збирке Народне музеје Чачак”, *Зборник радова Народне музеје ХЛП*, Чачак, 2012, 7-13.
2. Б. Чкоњевић, П. Радовић, „Deinotherium Giganteum From Adrani, Central Serbia”, *Bulletin of the Natural History Museum in Belgrade*, 2012, 5, 15-20
3. К. Дмитровић, Р. Васић, „Гвоздени мач гласничког типа из збирке Народне музеје у Чачку”, *Зборник радова Народне музеје ХЛП*, Чачак, 2012, 13-20.
4. М. Ljuština, К. Dmitrović, „At the turn of the millenium: case study of the Čačak region, Serbia, in the Late Bronze and Early Iron Age”, in: Preliminary programme and abstract book: *Mlada faza kulture polja sa žarama na prostoru između Istočnih Alpi i Dunava* (Late Urnfield culture between the Eastern Alps and the Danube) (Međunarodni skup održan u Zagrebu 7-8 novembra 2013), Institut za arheologiju, Zagreb, 2013, 26.
5. К. Dmitrović, М. Ljuština, „Some observations on the borders between the Bronze Age cultural groups in the region of the West Morava valley, Central Serbia”, in: *The Tracians and their neighbors in the Bronze and Iron Ages*, Programme, reports and abstracts of the 12th International congress of Thracology in Târgoviște 10th-14th September 2013, (Eds. V. Sârбу, С. Schuster), Brăila, 2013, 66.
6. К. Dmitrović, М. Ljuština, „Some observations on the borders between the Bronze Age cultural groups in the region of the West Morava valley, Central Serbia”, in: *The Tracians and their neighbors in the Bronze and Iron Ages*, Proceedings of the 12th International Congress of Thracology, Târgoviște 10th-14th September 2013, „Necropolises, cult places, religion, mythology, volume II, (Eds.V. Sârбу and R. Ștefănescu), Braşov, 2013, 153-171.
7. К. Dmitrović, „Burial customs during the Early Bronze Age in the Čačak region, West Serbia”, *Istros XIX*, Brăila, 2013, 61-78.
8. Мр Катарина Дмитровић, „Одељење за археологију”, *Сјоменица Народне музеје у Чачку 1952-2012*, Чачак, 2013, 113-128.
9. Александра Гојгић, „Преглед археолошких истраживања 1956-2012”, *Сјоменица Народне музеје у Чачку 1952-2012*, Чачак, 2013, 129-144.
10. Милош Тимотијевић, „Патриотски и реалан простор: подручје планине Рудник у Краљевини Југославији (1918-1941)”, *Зборник радова Народне музеје ХЛП*, Чачак, 2012, 73-88.
11. Милош Тимотијевић, „Код туцања у главу важно је не пропустити ниједан дан: фотографија као репрезент политичке моћи Јосипа Броза Тита (1944–1980)”, у: *Тито и Срби : злочинац на челу колоне*, Београд, 2013, 217–235.
12. Милош Тимотијевић, „Рецензија: Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије” (ур. Александар Марушић, Ана Боловић), Горњи Милановац, 2013, 361-363.
13. Милош Тимотијевић, Биљана Чкоњевић, „Моје тајно благо у чачанском Музеју”, *Моје тајно благо: нови њољеди ка наслеђу*, Горњи Милановац, 2013, 66-76.
14. Милош Тимотијевић, „Дуг пут оснивања Музеје у Чачку”, *Сјоменица Народне музеје у Чачку 1952-2012*, Чачак, 2013, 5-13.
15. Милош Тимотијевић, „Шест деценија рада Народне музеје у Чачку (1952-2012)”, *Сјоме-*

- ница *Народној музеја у Чачку 1952-2012*, Чачак, 2013, 15-111.
16. Радивоје Бојовић, „Одељење за историју”, *Сйо-меница Народној музеја у Чачку 1952-2012*, Чачак 2013, 145-158.
  17. Радивоје Бојовић, „Музејска библиотека”, *Сйо-меница Народној музеја у Чачку 1952-2012*, Чачак 2013, 207-210.
  18. Радивоје Бојовић, „Биографије и библиографије радника Народног музеја”, *Сйо-меница Народној музеја у Чачку 1952-2012*, Чачак, 2013, 212-285.
  19. Делфина Рајић, „Одељење за историју уметности”, *Сйо-меница Народној музеја у Чачку 1952-2012*, Чачак, 2013, 161-170.
  20. Делфина Рајић, „Извештај о раду Народног музеја у Чачку за 2012. годину”, *Зборник радова Народној музеја ХЛI*, Чачак, 2012, 203-223.
  21. Снежана Шапоњић-Ашанин, „Деца у обичајима и веровањима годишњег циклуса”, *Музеј дејиньсїва*, Чачак, 2013, 47-64.
  22. Ивана Бирјаковић, „Занати за обраду дрвета из Етнолошке збирке Народног музеја у Чачку”, *Зборник радова Народној музеја ХЛII*, Чачак, 2012, 147-174.
  23. Ивана Бирјаковић, „Етнолошко одељење Народног музеја у Чачку”, *Сйо-меница Народној музеја у Чачку 1952-2012*, Чачак, 2013, 170-185.
  24. Ивана Бирјаковић, „Исхрана деце у прошлости”, *Музеј дејиньсїва*, Чачак, 2013, 85-96.
  25. Наташа Крстић, Слободан Богојевић, „Конзервација три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку”, *Зборник радова Народној музеја ХЛII* (2013), 175-193.
  26. Слободан Богојевић, Дејан Петровић, „Лабораторија за конзервацију и рестаурацију”, *Сйо-меница Народној музеја у Чачку 1952-2012*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2013, 196-205.

Издања

1. *Зборник радова Народној музеја ХЛII*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2013.

Каталози

1. Радивоје Бојовић, *Знамења часїи и славе. Збирка Бајић*, Чачак, 2013.
2. Делфина Рајић, *Снови су моја будућностї: 30. децїи мајски салон*, Чачак, 2013.
3. Б. Чкоњевић, И. Бирјаковић, *Лейо у Музеју, Народни музеј Чачак*, Чачак, 2013.
4. Снежана Шапоњић – Ашанин, *Покренимо ниїи*, Народни музеј Чачак, Чачак, 2013.
5. Милош Тимотијевић, *Чачак у доба социјализма (1944-1990): фотїографїја као реїрезентїї политїичке моћи*, Чачак, 2013.
6. Др Весна Марјановић, Снежана Томић-Јокловић, Сузана Антић, Снежана Шапоњић-Ашанин, Наташа Николић, Татјана Бугарски, Ивана Бирјаковић, Гордана Пајић, Славица Гајић, Тања Спасовић, Сузана Симеуновић, *Музеј дејиньсїва*, Чачак, 2013.

Монографије

1. *Сйо-меница Народној музеја у Чачку 1952 - 2012*, Чачак, 2013.

Табела 1 : *Периодика*

Начин набавке 2012.	Иностранство					
	Наслови	Година	Наслови	Година	Наслови	Година
Размена	38	53	24	30	62	83
Поклон	8	39	1	1	9	40
Куповина	6	6	-	-	6	6
Соп. издања	1	1			1	1
Свега	53	99	25	31	78	130

Табела 2 : *Књије*

Начин набавке 2012.	Србија	Иностранство	Укупно
Размена	157	48	205
Поклон	177	2	179
Куповина	83	-	83
Соп. издања	5	-	5
Свега	422	50	472

Табела 3 : *Периодика и књије збирно 2013. (инвентарисано)*

2013.	Наслови	Година
Часописи	78	130
Књиге	472	472
Свега	550	602

Наслова књига +годишта часописа	602
---------------------------------	------------

Табела 4 - *Материјална средсйва 2013.*

Годишња претплата на часописе (6 наслова)	103.000, 00
Књиге у 2012. години	167.000, 00
Коричење књига	34.550, 00
Свега	211.850, 00

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ЗБОРНИК радова Народног музеја = National Museum
Journal = Recueil des travaux du Musée national / главни и
одговорни уредник Делфина Рајић. - 1969, књ. 1- . - Чачак :
Установа културе од националног значаја Народни музеј Чачак,
1969- (Чачак : Тригон дизајн студио). - 26 cm

Годишње. - Друго издање на другом медијуму: Зборник радова
Народног музеја (Чачак. CD-ROM) = ISSN 2334-6698
ISSN 0350-7262 = Зборник радова Народног музеја (Чачак)
COBISS.SR-ID 8293890

Народни музеј - Чачак
www.cacakmuzej.org.rs